

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ДІДЕНКО СЕРГІЙ ВАСИЛЬОВИЧ

УДК 904.23 (477)''652''

ДИСЕРТАЦІЯ

АНТИЧНИЙ КЕРАМІЧНИЙ ІМПОРТ У ЧЕРНЯХІВСЬКІЙ КУЛЬТУРІ
НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

07.00.04 — археологія

Історичні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Діденко С.В.

Науковий керівник: Магомедов Борис Вікторович, доктор історичних наук,
старший науковий співробітник

Київ – 2018

АНОТАЦІЯ

Діденко С.В. Античний керамічний імпорту у черняхівській культурі на території України. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.04. «Археологія» – Інститут археології НАН України, Київ, 2018.

Дисертація є узагальнюючим комплексним дослідженням, присвяченим важливій науковій проблемі – комплексному аналізу античного керамічного імпорту в черняхівській культурі, де автором у повному обсязі типологізовано, систематизовано та картографовано усі групи пізньоантичного тарного та столового посуду з черняхівських пам'яток на території України, розроблено їхню вузьку хронологію та визначено зони поширення, простежено час, шляхи та динаміку надходження.

Дане дослідження створює вагомі підстави для історичних реконструкцій стосунків варварського суспільства Південно-Східної Європи з античною цивілізацією у пізньоримський період і може бути використане для подальшого вивчення питань хронології та економічного розвитку черняхівської, а також суміжних культур Європейського Барбарікума. Результати роботи становлять інтерес для спеціалістів, які займаються питаннями економічних зв'язків античних центрів Причорномор'я, проблемами хронології пізньоантичного посуду, атрибуцією масового керамічного матеріалу тощо. Запропонована хронологічна схема різновидів амфорної тари та столового посуду буде використана для хронологічних визначень археологічних комплексів пізньоримського періоду Причорноморського регіону та за його межами.

Джерельну базу дослідження складають 93 цілих або археологічно цілих форм пізньоантичного тарного та столового посуду, а також близько 5 000 типологічно визначених фрагментів із 130 пам'яток черняхівської культури та

окремих місцезнаходжень. Для порівняльного аналізу, типологічних та хронологічних розробок залучено та опрацьовано численні матеріали із синхронних варварських пам'яток Кримського півострова та античних центрів Північного Причорномор'я.

Абсолютну більшість керамічного імпорту в черняхівському ареалі становить продукція понтійських центрів, зокрема – світлоглиняні вузькогорлі амфори виробництва Гераклеї Понтійської типів D, F і E за Д.Б Шеловим. На основі вивчення цілих форм виділено 5 підтипів амфор типу D та 3 підтипи амфор типу F, для яких окреслено відповідні хронологічні межі: D1 – 200–230-ті рр.; D2 – 230–250-ті рр.; D3 – 250–260-ті рр.; D4 – 260–300/310-ті рр.; D5 – 300/310–320-ті рр.; F1 – 320–350-ті рр.; F2 – 350–360-ті рр.; F3 – 360–370-ті рр. Розроблено критерії для датування фрагментарного матеріалу. Крім того, суттєво уточнено хронологію посудин типу E.

Представлена в даній роботі деталізована типологія і хронологія зазначених типів тари дозволила докладно простежити динаміку їхнього надходження в область розселення носіїв черняхівської культури з урахуванням регіональних особливостей їхнього поширення. Виділено дві основні зони концентрації амфор типу Шелов D – басейн Дністра в його середній і верхній течії, а також Дніпровське лісостепове Лівобережжя. Більшість типологічно визначених фрагментів та цілих форм належать посудинам підтипів D2 і D3 (230–260-ті рр.). Поширення амфор типу Шелов F охоплює всю територію розселення черняхівських племен. Абсолютну більшість знахідок становлять посудини підтипу F3 (360–370-ті рр.). Амфори типу Шелов E, які прийшли на зміну посудинам типу F на рубежі 370–380-х рр. і побутовали до середини V ст., концентруються на поселеннях Півдня України. У зоні Лісостепу вони представлені поодинокими знахідками.

У даному дослідженні проаналізовано усі відомі в черняхівській культурі різновиди червоноглиняної тари, а також розроблено типологію та хронологію північнопонтійських амфор з жолобчастими ручками. Визначено, що знахідки червоноглиняної тари, яка датуються кінцем II – серединою/третьою чвертю III

ст. (амфори зі складнопрофільованими ручками типу Зеєст 75 та посудини з жолобчастими ручками типу 1 боспорського виробництва) наявні лише на пам'ятках Лісостепу. У другій половині III – на початку IV ст. тільки у Середнє Подністров'я надходили рідкісні для Понтійського регіону італійські амфори типу Форлімпополі. У IV ст. на територію черняхівської культури починають надходити північнопонтійські (кримські) амфори з жолобчастим ручками типів 3 (320–360-ті рр.) і 4 (360–400-ті рр.). Основний масив знахідок сінопських амфор типу Делакеу (середина IV – перша половина V ст.) концентрується у південній смузі черняхівської культури. Тара, яка виготовлялася приблизно з середини IV ст. у провінціях Нижнього Подунав'я (типи Дафна, Парасків 3D і 9A, Кузманов XVIII, дунайські наслідування понтійським, егейським та середземноморським амфорам) у черняхівській культурі відома лише на пам'ятках західніше Дністра. Розповсюдження тари егейських (тип Робінсон M 273) східносередземноморських (типи MRA 18, LRA 2 Benghazi) та малоазійських (MRA 3, LRA 10 Benghazi) центрів загалом охоплює території на схід від Дністра.

Серед групи античного столового посуду, що походить з черняхівських пам'яток на території України, виділено: 2 типи мисок, 2 варіанти тарілок, 4 типи блюд, 8 типів одноручних глеків, 5 типів глеків-ойнохой, 3 типи дворучних глеків, 2 типи кухлів, 3 типи чаш та один тип ваз. До найбільш ранніх зразків належать фрагменти чаш з рельєфним декором типу 1, чие походження пов'язується з майстернями римській Галлії (Райнцаберн), котрі випускали свою продукцію з II по середину III ст. Усі інші типи імпортного столового посуду датуються в межах IV – початку V ст. Його переважну більшість складає продукція Херсонесу, римських провінцій Нижнього Подунав'я та не встановлених центрів Понтійського регіону. Поодинокими знахідками представлено посуд середземноморського походження. Значна кількість типів столового посуду з пам'яток на схід від Дністра мають відповідності в Херсонесі, варварських пам'ятках Криму і пізньоантичних шарах Танаїсу, утворюючи так звану «північночорноморську» серію. Посуд з

пам'яток західної зони (Дністро-Дунайське межиріччя) більшість аналогій знаходить на Нижньому Дунаї, де в основному і виготовлявся. Він становить «західночорноморську» серію.

На основі докладного вивчення різних груп античного керамічного імпорту здійснено реконструкцію взаємовідносин між черняхівськими племенами та античною цивілізацією. Встановлено, що перші контакти, завдяки яким антична продукція почала надходити в зону розселення черняхівських племен, мали відбутися в першій половині – середині III ст. Оскільки час цих надходжень, основу яких складало гераклейське вино, загалом припадає на період Скіфських/Готських воєн, не відкидається й грабіжницький характер потрапляння певної частини античної продукції до варварського середовища.

За епохи Костянтина (306–337 рр.) контакти черняхівських племен з античним світом переходять у сферу постійних відносин. З другої третини IV ст. до черняхівського середовища починає надходити продукція в амфорах та столовий посуд понтійських, егейських, середземноморських і провінційно-дунайських центрів. На пам'ятках, розташованих на схід від Дністра, значну частку імпорту становить херсонеська столова кераміка, тоді як на пам'ятках Дністро-Дунайського межиріччя домінує продукція нижньодунайських майстерень. Така відмінність пояснюється різними напрямками торговельних зв'язків зазначених областей – головним постачальником античних товарів черняхівському населенню східної зони стає Херсонес і, можливо, інші міста Південно-Західного Криму, тоді як населення західної зони було орієнтоване на торгівлю з дунайськими провінціями. Кордоном між цими зонами став Дністер – тільки на пам'ятках Подністров'я зафіксовані знахідки імпоротної кераміки як кримського походження, так і провінційно-дунайського виробництва.

Період найбільшого розквіту торгово-обмінних стосунків між черняхівськими племенами і античним світом припадає на другу половину IV ст. (з упором на 360–375-ті рр.), коли античний керамічний імпорт розповсюджується практично по всій території черняхівської культури.

Наприкінці IV ст. надходження імпортої продукції в область розселення лісостепових племен помітно зменшується. Натомість населення південних областей продовжує брати активну участь в товарообміні з античним світом до перших десятиліть V ст.

Ключові слова: пізньоримський період, черняхівська культура, античний керамічний імпорт, амфори, столовий посуд, типологія, хронологія.

ABSTRACT

Didenko S.V. Ancient Ceramic Imports In Cherniakhiv Culture In The Territory Of Ukraine. – Qualifying scientific research manuscripts.

Dissertation for the degree of the candidate of historical sciences (Doctor of Philosophy) in specialization 07.00.04. "Archeology" - Institute of Archeology, NAS of Ukraine, Kyiv, 2018.

This dissertation is a summarizing comprehensive research on an important scientific problem: a thorough analysis of ancient ceramic imports in Cherniakhiv culture. It categorize, systematized and mapped all groups of late antique transport vessels and tableware from Cherniakhiv culture's sites in the territory of Ukraine; elaborated detailed vessels' chronology; defined areas of distribution; traced periods, ways and dynamics of their arrival.

This study provided a solid basis for historical reconstruction of the relations between the barbarian society of Southeastern Europe and ancient civilization during the Late Roman period. Its results could be used for further study of the problems related to chronology and economic development of Cherniakhiv culture, as well as its neighboring cultures in the European Barbaricum. The results of this research are of interest to specialists dealing with economic relations of the ancient centers in the Black Sea region, the problems of the chronology of late antique wares and attribution of mass ceramic material, etc. The author proposed a chronological scheme for various amphorae and tableware types that could be used for dating the

late roman archaeological complexes from the Black Sea region, as well as other territories.

The research is based on the following sources: 93 intact or archeologically intact forms of late antique transport vessels and tableware; about 5,000 typologically defined fragments from 130 Cherniakhiv sites and random finds in the Cherniakhiv culture's areal. In order to introduce a comparative perspective and provide an analysis of typological and chronological developments, this study explored numerous materials from synchronous barbaric sites of the Crimean peninsula and ancient centers of the northern Black Sea coast.

The absolute majority of ceramic imports found in the Chernyakhiv's area were the products of the Pontic centers, particularly, the light-clay narrow-necked amphorae from Heraclea Pontica, Type D, F and E according to D. B. Shelov. Having studied the intact forms, this research identified five subtypes of amphorae Type D and three subtypes of amphorae Type F, and outlined corresponding chronological limits: D1 – AD 200s–230s; D2 – AD 230s–250s; D3 – AD 250s–260s; D4 – AD 260s–300/310s; D5 – AD 300/310s–320s; F1 – AD 320s–350s; F2 – AD 350s–360s; F3 – AD 360s–370s. The author developed criteria for dating fragmented material and significantly improved the chronology of Type E vessels.

Introduced in this research elaborated typology and detailed chronology of the above-mentioned transporting vessels allowed us to trace thoroughly the dynamics of their imports in the areas where Cherniakhiv culture bearers settled, while taking into consideration the regional characteristics of their distribution. The study indicated two main zones where the amphorae Type Shelov D concentrate: the middle and upper reaches of the Dnister river basin and the forest-steppe zone on the Left Bank Dnipro region. The majority of typologically defined fragments and intact forms belong to the vessels of the subtypes D2 and D3 (AD 230s–260s). The amphorae Shelov Type D are distributed all over the territory where Cherniakhiv culture bearers settled. The absolute majority of finds belong to the subtypes F3 vessels (AD 360s–370s). Amphorae Shelov Type E, which substituted the Type F vessels at the turn of the 370s–380s AD and remained present until the mid-5th century AD, concentrate in

the settlements in southern Ukraine. In the forest-steppe zone these amphorae were found sporadically.

The author analyzed all known in the Cherniahiv culture types of the red-clay transport wares, and developed a typology as well as a chronology for the amphorae with grooved handles from the North Pontic region. The research showed that the red-clay storage and transport wares, which date back to the end of the 2nd – middle/third quarter of the 3rd century AD (amphorae with complex form handles of Type Zeest 75 and vessels with groove handles of Type 1 of Bosporus production), present only on the sites in the forest-steppe region. In the second half of the 3rd – beginning of the 4th century AD, Italian amphorae of Forlimpopoli Type, rare for the Pontic region, reached only middle of the Dnister region. In the 4th century AD, the northern Pontic (Crimean) amphorae with grooved handles of Type 3 (AD 320s–360s) and 4 (AD 360s–400s) started to enter the Cherniahiv culture's areal. In the majority of cases the Sinope amphorae of "Delakeu" Type (mid-4th – first half of the 5th century AD) are found in the southern part of the Cherniakchiv culture's areal. Vessels that were produced from around the middle of the 4th century AD in the provinces of the Lower Danube (types Dafna, Paraskiv 3D and 9A, Kuzmanov XVIII, Danubian imitations of the Pontic, Aegean and Mediterranean amphorae) are found only in the Cherniahiv culture's sites located to the west from the Dnister river. Vessels from the Aegean (type Robinson M 273) and Eastern Mediterranean (type MRA 18, LRA 2 Benghazi) centers, as well as vessels from the sites in Asia Minor (MRA 3, LRA 10 Benghazi) generally spread out to the east from the Dnister river. This research categorized the group of ancient tableware, which was found on the Cherniakchiv's sites in the territory of Ukraine, as following: 2 types of bowls, 2 variants of plates, 4 types of dishes, 8 types of single-handled jugs, 5 types of oinochoe jugs, 3 types of two-handled jugs, 2 types of mugs, 3 types of cups and one type of vases. The earliest samples are the fragments of the Type 1 cups with relief decoration. Their origin connects them with the workshops of the Roman Gaul (Rheinzabern) that produced the goods from the 2nd till the mid-3rd century AD. All other types of the imported tableware are dated back to the period between the 4th –

beginning of the 5th century AD. The larger part of this tableware was produced in Khersones, Roman provinces of the Lower Danube region and in the undefined centers of the Pontic region. Rare findings are the wares of Mediterranean origin. The majority of tableware's types found on the sites that situated to the east of the Dnister has parallels among the tableware from Chersonese, barbarian sites of Crimea and the late antique layers of Tanais, forming the so-called «Northern-Black Sea» series. The wares from the sites of the western zone (between the Dnister and Danube rivers) have the most analogies in the Lower Danube region, where it was typically produced. This is the so-called «Western-Black Sea» series.

Drawing on the detailed study of the various groups of ancient ceramic imports, this research reconstructed the relationship between Cherniakhiv's population and ancient civilization. It determined that the first contacts most likely took place in the first half – middle of the 3rd century AD. As a result of these connections, the ancient products began to enter the zone where Cherniakhiv's population had settled. Considering that the time of these imports, which consisted mostly of Heracleian wine, coincided in general with the period of the Scythian/Gothic wars, the author regards as probable that, to some extent, the ancient goods appeared in the barbaric area as a result of looting.

During the age of Constantine (306 – 337 AD), the contacts of the Cherniakhiv's population with the ancient world turned into permanent relations. From the second third of the 4th century AD, the products in amphorae and tableware of the Pontic, Aegean, Mediterranean and provincial Danube centers started to enter Chernyakhiv's areas. On the sites situated to the east of the Dnister river, a significant proportion of imports was represented by Chersonesus' tableware, while the products of the Lower Danube workshops dominated on the sites founded between the Dnister and Danube rivers. This can be explained by the following difference in directions of trade relations in these regions: the main supplier of the ancient goods to Chernyakhiv's population in the eastern zone was Chersonesus and, probably, other cities of South-West Crimea, meanwhile the population of the western zone was accustomed to trade with the Danubian provinces. The Dnister river became the

boundary between these two zones. Only the sites of the Dnister basin are known to have finds of imported ceramics from Crime and ceramics produced in the Danubian provinces.

The period of the most intense trade and exchange relations between the Chernyakhiv's population and the ancient world dates back to the second half of the 4th century AD (with the peaks in the 360s – 375s AD), when the ancient ceramic imports spread out practically throughout all territory of Chernyakhiv culture's settlers.

At the end of the 4th century AD the flow of the imported products to the area where forest-steppe's population settled significantly reduced. At the same time, the population of the southern regions continued to participate actively in the exchange of goods with the ancient world until the first decades of the 5th century AD.

Key words: Late Roman period, Cherniakhiv culture, ancient ceramic imports, amphorae, tableware, typology, chronology.

Список публікацій здобувача

Статті у наукових фахових виданнях та іноземні публікації:

1. Діденко С.В. До питання про верхню хронологічну межу світлоглиняних вузькогорлих амфор типу Шелов D / С.В. Діденко // АДІУ. – 2015. – Вип. 1(14). – С. 385–393.
2. Диденко С.В. Амфоры типа Форлиμποполи в Северном Причерноморье / С.В. Диденко // ЕМІНАК. – 2016. – № 4 (16). – С. 242–250.
3. Диденко С.В. Новые данные о находках римских амфор в черняховской культуре / С.В. Диденко // Дриновський збірник. – 2017. – Том X. – С. 25–33.
4. Магомедов Б.В. Краснолаковая керамика в черняховской культуре / Б.В. Магомедов, С.В. Диденко // БИ. – 2009. – Вып. 21. – С. 320–349.
5. Магомедов Б.В. Исследования могильника черняховской культуры у с. Легедзино в 2008–2011 гг. / Б.В. Магомедов, С.В. Диденко // Stratum plus. – 2013. – № 4. – С. 235–243.
6. Magomedov B. Red Slip Ware in Chernyakhov culture / B. Magomedov, S. Didenko // The Black Sea, Paphlagonia, Pontus and Phrygia in Antiquity. – Oxford, 2012. – P. 171–190. – (BAR International Series 2432).
7. Magomedov B. Sinopian amforae and Chernyakhov culture / B. Magomedov, S. Didenko // Sinope: The Results of Fifteen Years of Research. – Leiden – Boston, 2012. – P. 479–485.

Статті в інших наукових фахових виданнях та матеріали

конференцій:

8. Диденко С.В. Сосуды группы Pontic Red Slip Ware в черняховской культуре / С.В. Диденко // Ostrogotica. Археология Центральной и Восточной Европы позднеимского времени и Эпохи Великого переселения народов (сборник научных трудов к 10-летию Германо-Славянской археологической экспедиции Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина). – Харьков, 2009. – С. 64–71.

9. Диденко С.В. Определение амфоры из погребения № 69 на могильнике черняховской культуры Черкаassy-Центр) // Черняхівська культура. – Оіum. – 2011. – Вип. 1. – С. 231–232.

10. Диденко С.В. Амфоры из памятников черняховской культуры в собрании Николаевского областного краеведческого музея «Старофлотские казармы» / С.В. Диденко // Миколаївська обласна краєзнавча конференція. «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». – Миколаїв: Видавництво Ірини Гудим, 2013. – С. 319–321.

11. Диденко С.В. Хронология светлоглиняных узкогорлых амфор типов Шелов Д и F (по материалам погребальных комплексов) / С.В. Диденко // Черняхівська культура. До 120-річчя від дня народження В.П. Петрова. – Оіum. – 2014. – Вип. 4. – С. 34–48.

12. Діденко С.В. Дунайські амфори з поселення пізньоримського часу Комарів / С.В. Діденко // Lauea I. Античний мир и Средние века: чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева. Материалы. – Харьков. – 2015. – С. 23–27.

13. Діденко С.В. Античний керамічний імпорт з поселення пізньоримського часу біля с. Сокіл на Середньому Дністрі / С.В. Діденко // In Sclavenia terra. – К., 2016. – Вип. 1. – С. 29–40.

14. Діденко С.В. Італійські амфори як ще один аспект Комарівського феномену / С.В. Діденко // Європейська археологія I тисячоліття н. е. (збірник наукових праць на честь Ліани Василівни Вакуленко). – К.: ІА НАН України, 2017. – С. 87–96.

15. Діденко С.В. Знахідки античного імпорту на поселенні Комарів / С.В. Діденко, К.В. Мизгін // АДУ 2012 р. – 2013. – С. 367–368.

16. Діденко С.В. Знахідки античного імпорту на археологічному комплексі Комарів / С.В. Діденко, К.В. Мизгін // АДУ 2014 р. – 2015. – С. 266–269.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	4
ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. СУЧАСНИЙ СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ АНТИЧНОГО ТАРНОГО ТА СТОЛОВОГО ПОСУДУ РИМСЬКОГО ЧАСУ	11
1.1. Сучасний стан вивчення амфорної тари римського часу	11
1.2. Сучасний стан вивчення античного столового посуду римського часу	15
1.3. Історія вивчення античного керамічного імпорту в черняхівській культурі на території України	19
РОЗДІЛ 2. СВІТЛОГЛИНЯНІ ВУЗЬКОГОРЛІ АМФОРИ ГЕРАКЛЕЇ ПОНТІЙСЬКОЇ	31
2.1. Амфори типу Шелов D	32
2.1.1. Напрямки еволюції	34
2.1.2. Типологія та хронологія амфор типу Шелов D за основними морфологічними та метричними ознаками	35
2.1.3. Систематизація допоміжних морфологічних та метричних ознак	39
2.1.4. Розгорнута характеристика виділених підтипів	44
2.1.5. Амфори типу Шелов D в ареалі черняхівської культури	47
2.2. Амфори типу Шелов F	51
2.2.1. Типологія амфор типу Шелов F за основними морфологічними та метричними ознаками	54
2.2.2. Хронологія виділених підтипів	57
2.2.3. Систематизація допоміжних ознак	69
2.2.4. Розгорнута характеристика виділених підтипів	74
2.2.5. Амфори типу Шелов F в ареалі черняхівської культури	78

2.3. Амфори типу Шелов Е	81
2.3.1. Амфори типу Шелов Е в ареалі черняхівської культури	83
РОЗДІЛ 3. ЧЕРВОНОГЛИНЯНІ АМФОРИ	86
3.1. Північнопонтійські амфори з жолобчастими ручками	86
3.1.1. Основні точки зору щодо походження та хронології	86
3.1.2 Напрямки еволюції	89
3.1.3. Типологія та хронологія	92
3.1.4. Центри виробництва	95
3.1.5. Північнопонтійські амфори з жолобчастими ручками в ареалі черняхівської культури	95
3.2. Північнопонтійські амфори зі складнопрофільованими ручками типу Зеєст 75	96
3.3. Амфори виробництва провінцій Нижнього Подунав'я	98
3.4. Сінопські амфори типу Делакеу	102
3.5. Амфори виробничих центрів Східного Середземномор'я та Егеїди	107
3.6. Італійські амфори типу Форлімпополі	113
РОЗДІЛ 4. СТОЛОВИЙ ПОСУД	121
4.1. Миски	121
4.2. Тарілки	128
4.3. Блюда	130
4.4. Глеки одноручні	132
4.5. Глеки-ойнохої	141
4.6. Глеки дворучні	144
4.7. Кухлі	145
4.8. Чаші	146
4.9. Вази	149
4.10. Хронологічний та географічний розподіл типів античного столового посуду в черняхівській культурі	149

РОЗДІЛ 5. РЕКОНСТРУКЦІЯ ВЗАЄМОВІДНОСИН АНТИЧНИХ ЦЕНТРІВ З ЧЕРНЯХІВСЬКИМИ ПЛЕМЕНАМИ

5.1. Етап 1 – формування черняхівської культури (230–270-ті рр.)	153
5.2. Етап 2 – стабілізація черняхівської культури (270–320-ті рр.)	154
5.3. Етап 3 – розквіт черняхівської культури (320–370-ті рр.)	160
5.4. Етап 4 – фінал черняхівської культури (370–420/430-ті рр.)	165
ВИСНОВКИ	177
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	181
СПИСОК СКОРЧЕНЬ	191
ДОДАТКИ	248
Додаток А. Таблиці	249
Додаток Б. Каталог знахідок пізньоантичного керамічного імпорту в ареалі черняхівської культури	258
Додаток В. Ілюстрації	292

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

- АМ ЛНУ – археологічний музей Львівського національного університету імені Франка
- АМ МДУ – археологічний музей Московського державного університету імені Ломоносова
- АМ СумДПУ – Сумський державний педагогічний університет імені Макаренка
- БІКЗ – Бахчисарайський історико-культурний заповідник
- БДКМ – Білгород-Дністровський краєзнавчий музей
- ВОКМ – Вінницький обласний краєзнавчий музей
- ДЕ – Державний Ермітаж
- ДІКЗ – Державний історико-культурний заповідник
- ГІКМ – Горішньоплавнівський історико-краєзнавчий музей
- ДІМ – Державний історичний музей (Москва)
- ІА НАНУ – Інститут археології Національної академії наук України
- ІА РАН – Інститут археології Російської академії наук
- ІКМП – Ізмаїльський історико-краєзнавчий музей Подунав'я
- ІМК РАН – Інститут історії матеріальної культури Російської академії наук
- КПДІМЗ – Кам'янець-Подільський Державний історичний музей-заповідник
- КШІМ – Корсунь-Шевченківський історичний музей
- ЛАД НПУ – Лабораторія археологічних досліджень Національного педагогічного університету імені Драгоманова
- ЛІМ – Львівський історичний музей
- МА ХНУ – музей Харківського Національного університету імені Каразіна
- МОКМ – Миколаївський обласний краєзнавчий музей
- «Старофлотські казарми»
- НІАЗ – Національний історико-культурний заповідник
- НМІУ – Національний музей історії України (Київ)
- ОАМ – Одеський археологічний музей Національної академії наук України

ПОКМ – Полтавський обласний краєзнавчий музей

РКМ – Роменський краєзнавчий музей

РАКМ – Ржищівський археолого-краєзнавчий музей

СОКМ – Сумський обласний краєзнавчий музей

ЧКМ – Черкаський обласний краєзнавчий музей

ЧОКМ – Чернівецький обласний краєзнавчий музей

ЦМТ – Центральний музей Тавриди (Сімферополь)

ARS – Afrikan Red Slip Ware

LRA – Late Roman Amphora

LRC – Late Roman Ceramik

MRA – Midle Roman Amphora

PRS – Pontic Red Slip Ware

ВСТУП

Актуальність теми. Тісні контакти племен Південно-Східної Європи з античним світом у римський час були однією з головних умов становлення та подальшого розвитку черняхівської культури. Незамінним джерелом вивчення цих взаємовідносин є предмети античного імпорту, зокрема, амфорна тара і столовий посуд. Ця категорія знахідок складає важливу частину археологічних комплексів черняхівських пам'яток на всій території їхнього поширення. Значна частина цих матеріалів досі не була введена у науковий обіг, й, відповідно, не проаналізована. На сьогодні є нагальна потреба у єдиній збірці античного керамічного імпорту в черняхівській культурі, проведенні його комплексної, узагальненої обробки на сучасному рівні. За останні роки отримані нові дані, зокрема й такі, що суттєво змінили попередні уявлення про час та шляхи надходження античного керамічного імпорту у черняхівський ареал. Більш поглибленого вивчення потребує низка відомих у черняхівській культурі типів амфорної тари та столового посуду. Для деяких з них не визначені центри виробництва. Створення нових й уточнення вже існуючих типологій та хронології цієї категорії матеріалу дозволить вирішити питання матеріального відображення взаємовідносин між античними центрами та племенами черняхівської культури. Висвітленню цих актуальних питань присвячена представлена робота.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Робота виконана в рамках науково-дослідницької теми відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України «Матеріали до археологічного атласу України (слов'яни та їх сусіди в I тис. н.е.)» № 0115U004331.

Метою дослідження є реконструкція взаємовідносин (політичних та економічних) античних центрів з черняхівськими племенами за матеріалами керамічного імпорту.

Відповідно цього поставлені такі завдання:

- зробити огляд сучасного вивчення античного тарного та столового посуду римського часу, а також античного керамічного імпорту в черняхівській культурі;

- розробити типологію та хронологію амфорної тари, встановити центри виробництва та визначити її місце в черняхівській культурі;

- розробити типологію та хронологію античного столового посуду, встановити центри виробництва та визначити його місце в черняхівській культурі;

- реконструювати взаємовідносини античних центрів з черняхівськими племенами на основі вивчення античного керамічного імпорту.

Об’єктом дослідження є черняхівська археологічна культура, пам’ятки якої поширені в Україні та на суміжних територіях.

Предметом дослідження є антична амфорна тара і столовий посуд з ареалу черняхівської культури, а також археологічні об’єкти, що їх містили.

Методологічними засадами роботи є традиційні методи археологічного дослідження: порівняльний, типологічний, хронологічний та картографічний. Також застосовуються формально-статистичний та кореляційний методи:

порівняльний метод – використаний для визначення подібностей та відмінностей між групами тарного та столового античного посуду, що походить з черняхівського ареалу, а також для пошуку аналогій серед матеріалів синхронних античних і варварських пам’яток;

типологічний метод – застосований в процесі побудови типології античного тарного та столового посуду, відомого у черняхівській культурі на території України;

хронологічний метод – необхідний для аналізу еволюції відомих у черняхівській культурі форм тарного та столового античного посуду з метою розробки вузького датування для виділених типів, підтипів та варіантів;

картографічний метод – задіяний для просторового аналізу поширення різних груп античного посуду в ареалі черняхівської культури. При

картографуванні пам'яток були використані геоінформаційні системи (GIS) — програма Map Info;

формально-статистичний метод — використаний для впорядкування первинних даних при створенні класифікації та аналізу зміни метричних параметрів тарного посуду в часі;

кореляційний метод — застосовувався для співставлення метричних та морфологічних параметрів тарного посуду, а також для хронологічної атрибуції.

Наукова новизна. Робота є першим спеціальним дослідженням, присвяченим античному керамічному імпорту в черняхівській культурі на території України, де в повному обсязі типологізовано, систематизовано та картографовано усі групи античного тарного та столового посуду, розроблено їхню вузьку хронологію та визначено зони поширення, простежено час, шляхи та динаміку надходження. На основі отриманих даних здійснено спробу реконструкції взаємовідносин черняхівських племен з античним світом.

Географічні рамки дослідження охоплюють територію України та, частково, суміжні регіони Південно-Східної та Центральної Європи.

Хронологічні рамки роботи відповідають періоду існування черняхівської культури (друга чверть III – перші десятиліття V ст. н. е.).

Джерельну базу дослідження складають 93 цілих або археологічно цілих форм пізньоантичного тарного та столового посуду, а також близько 5 000 типологічно визначених фрагментів із 130 пам'яток черняхівської культури та окремих місцезнаходжень. Для порівняльного аналізу, типологічних та хронологічних розробок залучено та опрацьовано численні матеріали із синхронних варварських пам'яток Кримського півострова (Інкерман, Озерне 3, Дружне, Нейзац, Суворове та ін.) та античних центрів Північного Причорномор'я (Ольвії, Тіри, Танаїсу, Херсонесу). В ході роботи опрацьовано колекції Наукових фондів ІА НАНУ та РАН, вивчено матеріали із низки музейних закладів України (ОАМ, МОКМ, ПОКМ, ВОКМ, СОКМ, ЧОКМ, БДКМ, КПДІМЗ, ЛІМ, ГІКМ, НМІУ, НІАЗ «Ольвія»), Автономної республіки

Крим (ЦМТ, БІКЗ), Росії (ДІМ) та університетських зібрань (АМ ХНУ, АМ ЛНУ, ЛАД НПУ).

Практична цінність. Робота створює вагомí підстави для історичних реконструкцій стосунків варварського суспільства Південно-Східної Європи з античною цивілізацією у пізньоримський період. Дане дослідження може бути використане для подальшого вивчення питань хронології та економічного розвитку черняхівської, а також суміжних культур Європейського Барбарікума. Результати роботи становлять інтерес для спеціалістів, які займаються питаннями економічних зв'язків античних центрів Причорномор'я, проблемами хронології пізньоантичного посуду, атрибуцією масового керамічного матеріалу тощо. Запропонована хронологічна схема різновидів амфорної тари та столового посуду буде використана для хронологічних визначень археологічних комплексів пізньоримського періоду.

Апробація результатів дослідження. Основні висновки дисертаційного дослідження були представлені на наукових конференціях та семінарах: I Міжнародна конференція «Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов» (м. Тула, 16–18 квітня 2007 р.); Науково-практична конференція НМІУ (Київ, 15–17 грудня 2012 р.); X Міжнародна конференція «Археологія Заходу України» (м. Львів, 18–20 травня 2013 р.); X Міжнародна конференція «Боспорский феномен: греки и варвары на евразийском перекрестке» (м. Санкт-Петербург, 19–22 листопада 2013 р.); науковий семінар «Проблеми археології пізнього латену – римського часу Східної Європи» (м. Харків, 15–16 жовтня 2014 р.); Міжнародна конференція «Етнокультурні процеси на півдні Східної Європи у I тис. н. е.», присвячена пам'яті І.І. Винокура (м. Меджибіж, 6–7 жовтня 2015 р.); IV Міжнародний польовий семінар «Хронологія та монетні знахідки пізньоримського часу й епохи Великого переселення народів. Актуальні археологічні дослідження в Центральній та Східній Європі» (с. Війтенки, 15–17 вересня 2016 р.); I та II Міжнародні конференції „Ольвійський Форум. Пам'яті В.В. Крапівіної” (м. Миколаїв, 5–7 травня 2016 р. та 4–6 травня 2018 р.); III

Міжнародна науково-практична конференція «Експеримент в археології: ремесло, житло, одяг, зброя – від доби бронзи до доби козацької (м. Горішні Плавні, 28 вересня – 1 жовтня 2016 р.); Всеукраїнська археологічна конференція «Культурний та історичний розвиток слов'янських племен у I тис. н. е.», приурочена до 90-ліття від дня народження В.Д. Барана (м. Меджибіж, 21–24 вересня 2017 р.).

Публікації. Головні положення дисертації відображені у 16 наукових працях (6 у співавторстві). З них 7 у наукових фахових виданнях, у тому числі 3 у закордонних; 9 – в інших наукових виданнях та матеріалах конференцій.

Структура та обсяг роботи. Рукопис дисертації складається із анотації, списку умовних позначень, вступу, п'яти розділів, висновків (190 сторінок); списку використаної літератури (536 позицій) і архівних матеріалів (21 позиція) та трьох додатків (таблиць, каталогу знахідок пізньоантичного керамічного імпорту в ареалі черняхівської культури та ілюстрацій). Загальний обсяг роботи складає 438 сторінок.

РОЗДІЛ 1

СУЧАСНИЙ СТАН ДОСЛІДЖЕНЬ АНТИЧНОГО ТАРНОГО ТА СТОЛОВОГО ПОСУДУ РИМСЬКОГО ЧАСУ

Порівняно слабкий рівень вивченості відомих у черняхівській культурі форм пізньоантичного тарного та столового посуду змушує залучати для пошуку паралелей значні обсяги зарубіжної та вітчизняної літератури, проводити аналіз цієї категорії матеріалу в широкому хронологічному діапазоні, який загалом охоплює римський час в широкому розумінні. Нижче коротко характеризуються основні досягнення з вивчення амфор та столового посуду римського та початку візантійського періодів.

1.1. Сучасний стан вивчення амфornoї тари римського часу

Наукове вивчення античних амфор розпочалося в 20–30-х рр. ХХ ст. і було результатом зусиль двох дослідників: радянського вченого Б.Н. Гракова і співробітниці Американської школи класичної археології в Афінах В. Грейс. Вони перші звернули увагу на потенційні можливості використання цього матеріалу в якості найважливішого джерела для характеристики античного виробництва і торгівлі. Багаторічна робота цих вчених сприяла появі інтересу до амфорного матеріалу у широких кіл археологів та істориків.

Слід зазначити, що у повоєнні роки, в умовах практично повної відсутності контактів між радянськими і західними дослідниками, нечисленні групи фахівців з керамічної тари, які сформувалися на Заході і в Східній Європі, працювали фактично незалежно.

Абсолютна більшість розробок з питань виробництва, типології і хронології амфор римського – ранньовізантійського часу належить зарубіжним дослідникам, завдяки яким отримана досить детальна картина розвитку амфornoї тари Центрального і Західного Середземномор'я та західних римських провінцій [Beltran, 1970; Joncheray, 1971; Tchernia, Zevi, 1972; Peacock, 1977; Hesnard, 1977; Pascual, 1977; Tchernia, Villa, 1977; Castle, 1978; Aldini, 1978;

1999; Riley, 1979; Panella, 1981; Fulford, Peacock, 1984; Empereur, Picon, 1989; Bertucchi, 1992; Martin-Kilcher, 1994; Freed, 2000, та ін.]. Серед найбільш ґрунтовних праць слід виділити узагальнюючу монографію Д.П.С. Пікока і Д.Ф. Вільямса [Peacock, Williams, 1991]. Найбільш цінними в ній є дані петрографічного аналізу типів амфор, необхідні для визначення регіонів виробництва тари.

Амфорам Східного Середземномор'я римського часу було приділено значно менше уваги, хоча останнім часом вона також збільшується [Robinson, 1959; Desbat etc., 1986; Empereur, Picon, 1989; Marangou-Lerat, 1995; Jurisic, 2000, та ін.]. Зазвичай дослідники обмежуються виділенням локальних різновидів східносередземноморської тари. Узагальнюючих праць небагато [Lemaître, 2000].

Спеціальні праці, присвячені детальному дослідженню причорноморської тари римського – ранньовізантійського часу, донедавна за кордоном були практично відсутні. Окремі знахідки понтійських амфор опубліковані серед матеріалів деяких пам'яток або комплексів [Vulpe, Vulpe, 1933, p. 311, fig. 87, 5; Scorpan, 1976, p. 156, 157; Căpitanu, 1976, p. 59, 60, 63, fig. 35, 36; Barnea etc., 1979, fig. 167, 3.5; Opaît, 1987, p. 151–153, type V, fig. 5, 6–10; 1996, p. 75, 76, fig. 21, 1, 4; Ursachi, 1995, p. 209, 210, pl. 171–174, 177–181; Kassab Tezgör, Akkaya, 2000, та ін.]. Особливо слід відзначити нові розробки по типології і хронології сінопських амфор пізньоримського – ранньовізантійського часу Домінік Касса́б Тезго́р. Її дослідження, частина з яких виконана в співавторстві, базуються на матеріалах нещодавно відкритих в районі Сінопи майстерень по виробництву тари III–V ст. та на знахідках цілих форм амфор з підводних досліджень чорноморського узбережжя Туреччини [Garlan, Kassab Tezgör, 1996; Kassab Tezgör, Tatlıcan, 1998; Kassab Tezgör, 1999].

Нечисленними є дослідження, присвячені амфорній тарі Західного Причорномор'я і Нижнього Подунав'я. Тарний посуд, виявлений на території Болгарії, розглянуто в класифікаціях Г. Кузманова [Кузманов, 1973; 1985]. Амфори з римської Добруджі представлені в статтях К. Скорпан [Scorpan, 1976;

1977]. Матеріали римської фортеці Ятрус класифіковані Б. Бьоттгером [Böttger, 1982]. Кераміка Малої Скіфії представлена в роботах А. Радулеску [Rădulescu, 1976] та А. Опайца [Opaiț, 1980; 1996; 2004]. Типологія амфор Верхньої Мезії розроблена Л. Бьелаяц [Bjelajac, 1996]. Амфорам Нижнього Подунав'я присвячена робота П. Дичека [Duszek, 1999].

У вивченні амфорної тари Північного Причорномор'я особливе місце займають розробки І.Б. Зеєст [Зеєст, 1951; 1954; 1960; 1967]. Нею було проведено велику роботу по збору та систематизації величезної кількості матеріалу з пам'яток Боспору, виділено та описано нові типи тари, більше п'ятдесяти з яких належать до римського часу, намічено можливі регіони їхнього виробництва. Значна частина висновків і методичні положення цієї дослідниці зберігають актуальність і досі.

З розвитком ряду ідей І.Б.Зеєст у вітчизняній археології з'явилися дослідження по типології південнопонтійських амфор римського – ранньовізантійського часу, в першу чергу, світлоглиняних вузькогорлих [Каменецкий, 1963; Деопик, Карапетьянц, 1970; Деопик, Круг, 1972; Шелов, 1978; Šelov, 1986]. Саме на цих численних стандартизованих посудинах було відпрацьовано велику кількість формалізованих підходів та методик статистичної обробки масового керамічного матеріалу. Розроблена в результаті цих досліджень типологічна схема вузькогорлих світлоглиняних амфор зараз є загальноприйнятою.

Визначенню центрів виробництва світлоглиняної тари присвячені дослідження С.Ю. Внукова [Внуков, 1993; 1994], у яких широко використовуються природничі методи. Їм же запропонована уточнена схема еволюції і датування світлоглиняних вузькогорлих амфор, а також виділені нові різновиди [Внуков, 2003, с. 118; 2006, с. 106–170; 2016]. Вивченню окремих типів амфор цього класу присвячені спеціальні роботи О.В. Сазанова і В.В. Кропотова [Сазанов, 1993; Кропотов, 1998].

Типологія і хронологія східнозередземноморських амфор з лійчастим горлом запропонована В.Б. Уженцевим і В.Ю. Юрочкиним [Уженцев, Юрочкин,

1998]. Низка типів амфор римського часу включена в роботу А.П. Абрамова, присвячену типології і хронології всієї античної тари Північного Причорномор'я [Абрамов, 1993]. Однак, підстави, на яких базується ця праця, у більшості випадків залишаються незрозумілими, а запропоновані дослідником датування багатьох різновидів амфор вимагають перегляду.

Існує велика кількість літератури, де амфорна тара римського часу розглядається в контексті вивчення окремих античних пам'яток Північного Причорномор'я: Ольвії [Крапивина, 1993, с. 94–100, рис. 29–31; 2008], Козирського городища [Бураков, 1976, с. 64–78; табл. I–IV], Тіри [Кравченко, Корпусова, 1975], Ніконія [Бруяко *etc.* 2008, с. 29–34], Танаїсу [Шелов, 1978; 1989; Бёттгер, Шелов, 1998; Арсеньєва, 1977; 1987; Арсеньєва, Науменко, 1992; 1994; 1995; Арсеньєва *etc.*, 2009; Науменко, 2006; 2008; 2012; Ильяшенко, 2006; Naumenko, 2013; Paszyńska, Naumienko, 2004, та ін.].

На особливу увагу для дослідників черняхівської культури заслуговують роботи по типології і хронології пізньоантичної – ранньовізантійської тари Північнопонтійського регіону. У серії публікацій О.В. Сазанова докладно розглянуті пізні типи світлоглиняних вузькогорлих амфор [Сазанов, 1993], амфори типу «carottes» [Сазанов, 1995], з рифленням тулуба типу «набігаюча хвиля» [Сазанов, 1992a], посудини з великим вмістом слюди [Сазанов, 1992b], амфори з жолобчастими ручками типу «мірмекійських» [Сазанов, 2012]. Амфорна тара розглянута автором і в контексті вузько датованих комплексів Північного Причорномор'я другої половини IV – V ст. [Сазанов, 1999; 2002], де ряд типів тари синхронізований з формами червонолакової кераміки цього часу.

Велику цінність для фахівців з пізньоантичної тари представляє типологія амфор некрополя Радгосп 10 [Стржелецкий *etc.*, 2005], а також численні публікації матеріалів з кримських могильників типу Озерне-Інкерман [Веймарн, 1963; Лобода, 1977; 2005; Айбабин, 1984; 1990; 1994; 1996; 1999; 2008; Храпунов, 2002; Юрочкин, Труфанов, 2003, та ін.].

Отже, оглянуті вище роботи, присвячені амфорній тарі римського часу, формують методологічне підґрунтя та джерельну базу, які можуть бути

використані при вивченні проблем античного керамічного імпорту в черняхівській культурі.

1.2. Сучасний стан вивчення античного столового посуду римського часу

Столовий червонолаковий посуд, що отримав масове поширення по всій території античного світу в римську епоху, є важливим історичним джерелом¹. Основоположником сучасних досліджень червонолакової кераміки вважається Х. Драгендорфф, чия увагу привернула група червонолакових посудин з Ольвії, придбаних музеєм мистецтв в Бонні наприкінці XIX ст. [Dragendorff, 1895, S. 34–37]. Зацікавившись цим явищем, вчений здійснив подорож по античним пам'яткам Причорномор'я, Греції, Малої Азії та Єгипту, зробивши перші висновки стосовно хронології та походження червонолакового посуду [Dragendorff, 1897]. Його роботи послужили поштовхом для початку вивчення цієї групи матеріалу в Західній Європі.

Зарубіжна література по червонолаковій кераміці налічує сотні праць. Саме західні вчені відкрили переважну більшість груп *terra sigillata*, пов'язавши їх з конкретними виробничими центрами. Велику кількість напрацювань присвячено групам східної сигілати із центрів Східного Середземномор'я [Cox, 1949, p. 6–16; Jones, 1950, p. 172–296; Growford, Kenyon, 1957, p. 281–298, 306–361; Baly, 1962, p. 271–303]. Проаналізовано та опубліковано матеріали з розкопок в Коринфі, Кносі, Самосі, Береніці, Ефесі [Adamsheck, 1979; Wright, 1980; Sackett, 1992; Unterkircher, 1983; Kenrick, 1985; Mitsopoulos-Leon, 1991, p. 86–143; Beyll, 1993; Lang-Auinger, Outschar, 1996; Gassner, 1997] та на інших пам'ятках.

Величезний масив зарубіжної літератури присвячений групам червонолакової кераміки західних римських провінцій [Fölzer, 1913; Oswald,

¹ У спеціальній літературі для червонолакової кераміки пізньеліністичного і римського часу прийнятий термін «terra sigillata». Червонолакові посудини пізньоримського – ранньовізантійського часу позначаються терміном «Red Slip Ware» [Домжальский, 1998, с. 17, прим 4].

1931; Dragendorff, Watzinger, 1948; Stanfield, Simpson, 1958; Karnitsch, 1959; Glasbergen, van Lith, 1977; Pucci, 1981; 1985; Peacock, 1977; Fülle, 1997; Oxé etc., 2000, та ін.]. Значну наукову цінність представляють матеріали з американських розкопок на Афінській агорі [Robinson, 1959], шведських досліджень в Лабраунді [Hellström, 1965] і підводних досліджень затонулого візантійського судна біля Ясси-Ада [Bass, 1962].

Базовою роботою по пізньоримському та ранньовізантійському столовому посуду є класифікація різних груп червонолакової кераміки Середземноморського регіону, створена Дж. Хейсом [Hayes, 1972]. Основне місце в ній займає північноафриканська кераміка, центри виробництва якої розташовані на території Тунісу. У цій же праці виділена понтійська сигіллата, найбільш поширена в Причорномор'ї. Решта груп походять із західного узбережжя Малої Азії та Кіпру. Згодом ця класифікація була доповнена новими матеріалами [Hayes, 1980].

Для фахівців, що працюють в Північному Причорномор'ї, надзвичайно важливими є публікації досліджень майстерень по виробництву червонолакової кераміки в Балкано-Дунайському регіоні, відкритих румунськими та болгарськими вченими [Popilian, 1976; Topoleanu, 2000; Cîiașescu, 2004; Bounegru, 1989, p. 99–111; Sultov, 1985].

Основоположником вивчення *terra sigillata* в Росії та Україні вважається Т.М. Кніпович. Її праці по типології і хронології червонолакового посуду з Ольвії та міст Боспору [Knipowitsch, 1929; Кніпович, 1952] послужили потужним поштовхом до появи численних публікацій цієї категорії матеріалу з античних пам'яток Північного Причорномор'я. Одними з найбільш важливих робіт, без яких вивчення питання надходжень імпортової кераміки в Північне Причорномор'я неможливе, є публікації матеріалів античних центрів цього регіону. В.В. Крапівіною створена типологія червонолакової кераміки з Ольвії, виділені центри-виробники і розглянута хронологія виділених типів [Крапивина, 1993, с. 107–120, рис. 45–62, 76–79]. Основні форми червонолакового посуду з Тіри представлені в статті Н.О. Сон і С.М. Шапцева

[Сон, Шапцев, 2004], Никонія – у спільній монографії І.В. Бруяко, О.М. Дзиговського та Н.М. Секерської [Бруяко *etc.*, 2008, с. 37–55, рис. 14–24]. Спеціальним дослідженням червонолакового посуду з Херсонесу присвячені праці В.І. Кадеєва, в яких виділені вироби різних виробничих центрів, в тому числі і місцевого, херсонеського виробництва [Кадеєв, 1970, с. 91–98; 1996, с. 45–51]. За матеріалами з комплексів на території городища С.В. Ушаковим переконливо визначена херсонеська сигіллата [Ушаков, 1997, 2004]. Червонолакова кераміка з Мірмекія і Тірітаки розглянута у працях Т.М. Кніпович [Knipowitsch, 1929; Кніпович, 1952]. К. Домжальським на матеріалах Німфея виділені групи привізної та місцевої боспорської сигіллати [Domżański, 1996]. Дослідження супроводжується додатком, присвяченим хімічному вивченню червонолакового посуду [Schneider, 1996].

Надзвичайно важливі роботи, в яких аналізується червонолакова кераміка з Танаїсу [Шелов, 1972, с. 130–140; Арсеньева, 1977; 1981; 1985]. Значну частину матеріалів розкопок на городищі видано по комплексах [Арсеньева, Науменко, 1992; 1994; Arsen'eva, Böttger, 1999, Abb. 12–15]. Їхнє вивчення дозволило уточнити низку важливих дат, особливо для виробів III ст., знайдених *in situ* в підвалах, які були зруйновані під час розгрому міста в середині цього століття.

В узагальнюючій роботі А.М. Арсенєвої по червонолаковій кераміці Північного Причорномор'я розглянуто як імпортні, так і місцеві групи *terra sigillata* [Арсеньева, 1984].

Існує велика кількість праць, в яких розглядається червонолакова кераміка з варварських пам'яток Північного Причорномор'я. Матеріали з сарматських комплексів були зібрані і проаналізовані О.В. Симоненком [Симоненко, 1993, с. 82, 83, 103]. В роботі І.С. Каменецького розглянуто типи глин, лаку і морфологія посудин з меотських городищ Подоння [Каменецкий, 1993]. Детально вивчена червонолакова кераміка з пізньоскіфських пам'яток Криму. Посуд з Неаполя Скіфського проаналізований Т.М. Висоцькою та Е.А. Симоновичем [Высотская, 1979, с. 141–144; Сымонович, 1983, с. 81–83].

Матеріали могильників Бельбекської долини розібрані в статтях І.І. Гущиної [Гущина, 1970; 1971; 1973; 1974, с. 35–39; 1982, с. 21, 22]. Добре опубліковано кераміку Усть-Альмінського городища і некрополя [Висотська, 1993; Высотская, 1994, с. 74–80; Пуздровский, 1997]. Спроби узагальнення матеріалів з усієї території пізньоскіфського царства в Криму здійснені Т.М. Висоцькою [Висотская, 1972, с. 113–124] та О.Д. Дашевською [Дашевская, 1991, с. 20, 31–33], котрі присвятили червонолаковий кераміці спеціальні розділи своїх монографій.

У серії праць Д.В. Журавльова по *terra sigillata* з Північного Причорномор'я виділено цілу низку нових груп кераміки і розроблено їхню хронологію [Журавлев, 1992; 1997; 2000; 2001; 2002; 2005; 2010].

Особливо важливими для вивчення античного керамічного імпорту в черняхівській культурі є публікації, в яких детально представлені керамічні комплекси пізньоримського – ранньовізантійського періодів. Велика кількість інформації стосовно пізніх форм столового червонолакового посуду міститься у матеріалах досліджень могильників Гірського й Передгірського Криму [Веймарн, 1963; Лобода, 1977; 2005; Айбабин, 1984; 1990; 1994; 1996; 1999; 2008; Стржелецкий etc., 2005; Храпунов, 2002; 2006; 2008; 2011, та ін.]. На матеріалах Німфея К. Домжальським виділено понтійську пізньоримську групу столового посуду [Domžalski, 1996, р. 106, 107, fig. 4, 85], яка складає значний відсоток імпорту в черняхівській культурі. Повна типологія цієї групи кераміки розроблена на матеріалах Танаїсу [Arsen'eva, Domžalski, 2002]. Крім того, в цій же праці виділено групу пізньоримського червонолакового посуду фокейського виробництва. У спільній статті К. Домжальського та В.В. Крапівіної проаналізовано столовий посуд з пізньоримського шару Ольвії та виділено кілька груп пізньої червонолакової кераміки понтійських, малоазійських і середземноморських центрів [Крапивина, Домжальский, 2008].

Ряд груп пізньоримського – ранньовізантійського столового посуду з міст Боспору виділені О.В. Сазановим [Сазанов, 1989, с. 51-55, рис. 4, 15-17, 5, 18-21; Сазанов, Иващенко, 1989, рис. 3, 7, 1-3, 8]. У спеціальній роботі,

присвяченій червонолаковій кераміці Північного Причорномор'я ранньовізантійського періоду, автором зібрані всі відомі на 1994 р. форми. В основі статті лежать матеріали Танаїсу, Херсонесу, Тірітаки, Зенонового Херсонесу, Іллічівського городища [Сазанов, 1994]. Червонолаковий посуд досить докладно розглянутий автором в контексті вузько датованих комплексів Північного Причорномор'я другої половини IV–V ст. [Сазанов, 1999]. У статті здійснено спробу синхронізації ряду типів амфорної тари з формами червонолакової кераміки цього часу.

Типологія столового посуду з античних пам'яток IV–VI ст. Нижнього Подунав'я розроблена А. Опайцем [Opaiț, 1996; 2004]. Кераміка цього ж періоду з Ятруса (Болгарія) класифікована Б. Бьоттгером [Böttger, 1982].

Таким чином, роботи, присвячені столовому посуду римського часу, які були оглянуті вище, доповнюють джерельну базу, необхідну для вивчення проблем античного керамічного імпорту в черняхівській культурі. Також для вивчення цієї теми, можуть бути застосовані відповідні методологічні підходи, обґрунтовані в окресленій вище літературі.

1.3. Історія вивчення античного керамічного імпорту в черняхівській культурі на території України

Перші знахідки античної кераміки у черняхівській культурі були зроблені в Подніпров'ї ще наприкінці XIX – на початку XX ст.: червонолаковий глек з розкопок В.В. Хвойки на Черняхівському могильнику [Петров, 1964, рис. 10, 5] та вузькогорла світлоглиняна амфора з поховання М могильника Городок Миколаївка, який досліджував М. Еберт. Останній, намагаючись інтерпретувати амфору за написом-діпінті, у 1912 р. звернувся до В. Шубарта й отримав визначення, що напис попередньо може бути датований I ст. [Ebert, 1913, S. 90].

Однак предметом постійної уваги дослідників керамічні вироби античного походження з ареалу «культури полів поховань»² стають після Другої Світової війни. Вперше такі знахідки із західних регіонів України були зібрані у праці К. Маєвським [Majewski, 1949]. Згодом вийшла стаття А.Т. Сміленко (Брайчевської), значною мірою присвячена хронології античних виробів у «культурі полів поховань», зокрема й із пам'яток «черняхівського типу» [Сміленко, 1952]. Усі відомі на той час амфори та амфороподібні посудини вона поділила на три групи відповідно до їхніх морфологічних особливостей. До першої увійшли сіроглиняні дворучні глеки місцевого виробництва, до другої та третьої – античні тарні посудини. Другу групу, яку складали невеликі вузькогорлі амфори, було розділено на дві підгрупи. Підгрупа 1 включала посудини з видовженою нижньою частиною (в дисертації – тип Шелов F) з черняхівських пам'яток Городок Миколаївка, Єрківці, Гурбинці, випадкові знахідки з Максимівки, хуторів Холодного та Савинського, а також курганного могильника Ганнівка. Базуючись на датах монет з поховань із аналогічними амфорами некрополя Херсонесу та Інкерманського могильника, А.Т. Сміленко запропонувала датувати їх III ст. Підгрупу 2 складала лише одна вузькогорла амфора з округлою нижньою частиною (в дисертації – тип Шелов D) з поселення Беседівка на лівобережжі Дніпра. Використавши праці Г.І. Мосберга та Т.М. Кніпович, присвяченим могильникам римського часу Південно-Західного Криму і Танаїсу, вона датувала її II–III ст. До групи 3, що містила декілька різних форм амфор з короткою шийкою та розширеним тулубом, увійшли три тарні посудини із західної зони культури полів поховань (Нижній Струтинь, Камінна, Грушів), випадкова знахідка з Коровинців, а також амфора з поселення «черняхівського типу» Ягнятин (в дисертації – тип Робінсон М 273). Дослідниця не наводить точних аналогій для цієї групи тари, посилаючись лише на схожі форми з

² Пам'ятки черняхівського типу наприкінці XIX – у першій половині XX ст. розглядалися в контексті більш загального культурного явища, відомого як «культура полів поховань» або ж «культура поховальних урн», тоді як термін «черняхівська культура» почав широко використовуватися з кінця 1950-х рр.

розкопок античних міст Північного Причорномор'я. На її думку, близькість загальних пропорцій до причорноморських амфор кінця III – IV ст. дозволяє вважати цю групу амфор культури полів поховань більш пізньою у порівнянні з вузькогорлими і датувати її, починаючи з цього часу. Стосовно амфори з Ягнятина припускалося й більш пізнє датування: «Так, ягнятинська амфора неправильною формою свого тулуба наближається до причорноморських амфор IV ст., але має, порівняно до них, значно коротші шийку і ручки. Ця риса ставить її ближче до середньовічних амфор». У цій же праці було розглянуто червонолаковий глек із Черняхівського могильника. Грунтуючись на нерівномірному випалі та невисокій якості лаку, дослідниця визначала цю посудину як малоазійський або північнопричорноморський виріб II – першої половини III ст. Оскільки найбільша кількість аналогій для античної кераміки з черняхівського ареалу А.Т. Сміленко виявила серед матеріалів синхронних пам'яток Кримського півострова, у наступній праці вона висловила думку про тісні торговельні зв'язки ранніх слов'ян з античними центрами Криму [Брайчевська, 1957].

До кінця 1950-х рр. в ареалі культури полів поховань налічувалося 40 пам'яток та місцезнаходжень, де було виявлено античний посуд. З них 23 пов'язувалися з черняхівською культурою. Всі ці знахідки були включені М.Ю. Брайчевським у додаток 2 монографії «Римська монета на території України». Як і монети, дослідник вважав їх незаперечним доказом економічних контактів ранніх слов'ян з Римською імперією [Брайчевський, 1959, с. 40, 221, 222].

У 1967 р. Е.А. Рікманом було виділено раніше невідомий у черняхівській культурі тип великих червоноглиняних амфор, який отримав свою назву за місцем знахідки на селищі Делакеу в Молдові [Рикман, 1967]. Майже одночасно таку ж амфору було випадково знайдено біля с. Гусінка Курської обл. Ця знахідка значно розширила уявлення дослідників про можливість розповсюдження пізньоантичної тари на варварських територіях включно до районів лісової зони [Сымонович, 1971].

Перші ґрунтовні розробки з типології та хронології античних амфор безпосередньо в черняхівській культурі належать М.Б. Щукіну. У праці «Вопросы хронологии черняховской культуры и находки амфор» опрацьовано цілі форми світлоглиняних та червоноглиняних амфор з черняхівського ареалу та здійснено спробу їхнього типологічного розчленування [Щукин, 1968]. Серед світлоглиняних вузькогорлих амфор М.Б. Щукін виділив два типи – танаїський та інкерманський (у дисертації – амфори типу Шелов D та F). Підкресливши незначну кількість знахідок амфор танаїського типу в області поширення черняхівської культури, дослідник, на основі вивчення ряду комплексів античних пам'яток Північного Причорномор'я та пізньоскіфських могильників Криму довів пік їхнього поширення на середину III ст., втім, не виключаючи можливості існування цих амфор у II ст. Було встановлено, що найбільш численними в черняхівському ареалі є амфори інкерманського типу, датування яких може бути обмежене другою половиною III – IV ст. У цій же статті слідом за А.Т. Сміленко було піднято питання щодо належності до пізньоримського часу червоноглиняної амфори з поселення Ягнятин, у пропорціях якої вітчизняні дослідники вбачали середньовічні риси [Махно, 1949, с. 169; Сміленко, 1952, с. 57]. Однак використання ряду праць зарубіжних спеціалістів дозволило М.Б. Щукіну віднести ягнятинську знахідку до типологічного ряду афінських амфор та датувати її серединою III – IV ст. На прикладі матеріалів з могильника Мелешть дослідник торкнувся і проблеми хронології невеликих амфор з лійчастим горлом (у дисертації – тип Дафна за Б.В. Магомедовим), запропонувавши датувати їх III ст. Крім того, у статті було розглянуто і хронологію випадкових знахідок амфорної тари з черняхівського ареалу (Нігин, Басівка, Коровинці, Ярмолинці). На основі кореляції дат визначених типів, М.Б. Щукін дійшов висновку, що масове надходження амфор до племен черняхівської культури припадає на IV ст.

Можливості дослідників у визначенні античної тари з пам'яток черняхівської культури суттєво розширилися з появою класифікації амфорної

тари І.Б. Зеєст та типології світлоглиняних вузькогорлих амфор Д.Б. Шелова [Зеєст, 1960; Шелов, 1978].

Значний внесок у накопиченні бази даних знахідок античної кераміки з Європейського Барбарікума належить В.В. Кропоткіну. У 1970 р. опубліковано зведення римських імпортованих виробів на території Східної Європи, до якого, з-поміж іншого, включено усі відомі на той час знахідки амфор та античного столового посуду з черняхівських пам'яток України, Молдови та півдня Росії [Кропоткин, 1970a]. У 1988 р. ці напрацювання було суттєво доповнені новими матеріалами в контексті визначення північної межі поширення амфор римського часу у Східній Європі [Кропоткин, Кропоткин 1988].

У 1981 р. вийшла монографія В.Д. Барана, присвячена черняхівським старожитностям Верхнього Дністра та Західного Бугу. У розділі, присвяченому імпортованій кераміці, дослідник охарактеризував знахідки рельєфної сигіллоти із шару та комплексів поселення Черепин, а також зі скарбу червонолакового посуду в Звенигороді, віднісши їх до продукції галльських майстерень. Разом з тим, позицію В.В. Кропоткіна, який пов'язував ці знахідки зі старожитностями липицької культури, було піддано критиці [Баран, 1981, с. 100; Кропоткин, 1970a, с. 81].

З другої половини 1980-х рр. розпочинається етап систематизації керамічних виробів античного виробництва з черняхівського ареалу, який насамперед пов'язаний з низкою праць Б.В. Магомедова. У 1987 р. вийшла монографія, присвячена черняхівським пам'яткам Північного Причорномор'я, на яких уламки імпортованого посуду складають значний відсоток знахідок, іноді становлячи більшість керамічного інвентарю. В роботі було зібрано матеріали з 13 пам'яток регіону, інтерпретовано згідно існуючих на той час типологій амфор і червонолакового посуду та відповідно продатовано [Магомедов, 1987a, с. 79–83]. Було встановлено, що на черняхівських пам'ятках Північно-Західного Причорномор'я переважають малоазійські амфори типів Делакеу та Шелов F. В процесі дослідження також виявилось, що для південних пам'яток досить

характерними є знахідки столового посуду, рідкісного для лісостепових територій черняхівської культури.

В наступній праці «Черняховская культура. Проблема этноса» дослідник, спираючись на цілі форми, таким же чином зібрав і проаналізував знахідки керамічної продукції провінційно-римського походження на всій черняхівській території з Нижнім Подунав'ям включно, залучивши до аналізу матеріали з 60 пам'яток та місцезнаходжень [Магомедов, 2001, с. 62–64]. Використавши типології Д.Б. Шелова, І.Б. Зеєст, А.П. Абрамова, О.В. Сазанова, Х. Робінсона та А. Опайца, Б.В. Магомедов визначив 9 найбільш поширених у черняхівській культурі типів амфор та розглянув рідкісні знахідки тарного посуду з її південно-західних регіонів. Крім того, серед столової імпортової кераміки було визначено 5 основних форм: одно- та дворучні глеки, ойнохої, блюда, тарілки тощо.

У статті «Римские амфоры в черняховской культуре» [Магомедов, 2006] зроблено низку важливих доповнень. Зокрема, було уточнене місце виробництва ряду типів тарного посуду: типи D, F, E за Д.Б. Шеловим – Гераклея Понтійська; тип Ягнятин/Робінсон М 273 – Егейський регіон та західне узбережжя Туреччини; типи Зеєст 95 та Робінсон М 275–276 – долина р. Меандр у Малій Азії. Крім того, групу невеликих амфор з лійчастим горлом, характерних для черняхівських пам'яток Молдови та Мунтенії, дослідник виділив у свій тип Дафна. На основі походження та датування тарного посуду було реконструйовано особливості винної торгівлі між варварами та провінціями у Понтійському регіоні. Масове надходження у черняхівський ареал амфор у IV ст. пов'язувалося р мирним договором між імператором Костянтином та готами у 332 р. [Магомедов, 2006].

Особливу увагу Б.В. Магомедов приділив найбільш поширеним на черняхівських поселеннях Північного Причорномор'я червоноглиняним амфорам типу Делакеу, які виготовлялися в майстернях Сінопи протягом IV–V ст. На основі візуального порівняння дослідник прийшов до висновку, що амфори цього типу, знайдені в Сінопі та інших античних центрах, суттєво

відрізняються від екземплярів з черняхівського ареалу за складом глиняного тіста. На його думку, значний попит на сінопське вино у варварському середовищі вимагав розширення виробництва такої тари, внаслідок чого у Причорномор'ї спеціально для черняхівського ринку було налагоджено виготовлення так званих псевдо-сінопських амфор [Магомедов, 2006, с. 53, 54]. Однак пізніше у двох спеціальних працях (одна з них створена у співавторстві з автором цієї дисертації), присвячених виключно амфорам типу Делакеу, Б.В. Магомедов відмовився від цієї тези [Магомедов, 2011; Magomedov, Didenko, 2012a]. Використовуючи типологію пізньосінопських амфор Д. Кассаб Тезгьор, дослідник поділив знахідки з черняхівських територій на два варіанти (C Snp I-1/Делакеу та C Snp I-2/Гусінка), виділивши їхні різновиди відповідно до об'єму. В результаті було зроблене важливе спостереження стосовно того, що знахідки великих посудин варіанту C Snp I-1 концентруються у причорноморській зоні черняхівської культури, в Криму та місці їхнього виробництва (Сінопі), в той час як значно менші амфори варіантів C Snp I-2 та «carottes» поширені на всьому чорноморському узбережжі.

Водночас Б.В. Магомедовим та С. В. Діденком велася робота з систематизації імпортного столового посуду. Її результатом стали дві видані у співавторстві статті, де із залученням численних аналогій та новітніх європейських розробок було значно уточнено типологію, датування і походження цієї категорії матеріалу з 28 черняхівських пам'яток [Магомедов, Диденко, 2009б; Magomedov, Didenko, 2012b]. В рамках виділених типів дослідники визначили ранню (перша половина IV ст.) та пізню (друга половина IV – початок V ст.) хронологічні групи імпортного столового посуду та окреслили дві зони його концентрації – східну (черняхівські території східніше Дністра) та західну (межиріччя Дністра та Дунаю). Крім того, серед черняхівських матеріалів було виділено рідкісні форми античного столового посуду та вперше визначено кераміку понтійських виробничих центрів групи Pontic Red Slip Ware.

Невдовзі С.В. Діденко у спеціальній праці надав розширену характеристику цієї групи посуду, залучивши матеріали з черняхівських пам'яток, пізніх горизонтів античних міст Північного Причорномор'я та варварських могильників Криму. За результатами хронологічного аналізу низки закритих комплексів було зроблено висновок, що надходження посуду групи PRS у черняхівську культуру загалом припадає на середину – другу половину IV ст. [Діденко, 2009].

У 2013 та 2015 рр. вийшли спеціальні праці Б.В. Магомедова, присвячені виключно тарному та столовому посуду, що надходив у південно-західні регіони черняхівської культури з дунайських провінцій [Магомедов, 2013; Magomedov, 2015]. На матеріалах більш ніж 30 пам'яток регіонів Молдова та Мунтенія було виділено 4 типи та 6 рідкісних форм амфор, а також 15 типів та 5 рідкісних форм столового посуду, виготовлених в майстернях Малої Скіфії, Нижньої Мезії та Паннонії. Оскільки виявилось, що практично всі черняхівські комплекси, які містять цей матеріал, датуються другою половиною IV – початком V ст., Б.В. Магомедов прийшов до висновку, що масове надходження провінційно-дунайської продукції до південно-західних областей черняхівської культури пов'язане з розквітом римсько-варварської торгівлі на Нижньому Дунаї після підписання федеративного договору Костянтина з готами у 332 р.

На рубежі XX–XXI ст. побачили світ ще декілька праць, де амфорна тара залучалася для вирішення питань хронології, етнокультурних та історичних процесів, що відбувалися у римський час на Дніпровському лісостеповому Лівобережжі. Так, Г.М. Некрасова пов'язувала з першим етапом поширення черняхівських старожитностей на схід від Дніпра знахідки «танаїських» амфор [Некрасова, 1990б, с. 59–61]. У 1999 р. було опубліковано статтю А.М. Обломського «О времени появления черняховского населения на территории Днепровского Левобережья», де амфори типу Шелов D залучалися в якості важливого датуючого матеріалу для ряду пам'яток III ст., на яких було виявлено черняхівський культурний контекст (Боромля 2, Рідний Край 3, Букреевка 2, Піщане, Радуцківка, Головіно 1, Беседівка, Новосьолівка)

[Обломский, 1999]. Дослідник дотримується традиційного для того часу датування амфор типу D у рамках кінця II – першої половини III ст., обмежуючи їхнє побутування горизонтом розгрому Танаїсу. На основі сумісних знахідок «танаїських» амфор з фібулами групи Альмгрен VII та ранніми варіантами рогових гребенів типу Томас I з поселень Боромля 2, Рідний Край 3 та Букреєвка 2 А.М. Обломський доводить появу на Дніпровському Лівобережжі пам'яток з черняхівською кружальною керамікою у першій фазі черняхівської культури за хронологічною системою Є.Л. Гороховського (230–270-ті рр.). Припущення О.В. Сазанова про можливість існування амфор типу D у IV ст. на основі подібної посудини з поховання 86 могильника Оселівка [Сазанов, 1993, с. 17], дослідник, посилаючись на ряд морфологічних відмінностей, вважає не обґрунтованим. Та водночас А.М. Обломський усе ж таки вказує на існування окремих перехідних форм від класичних «танаїських» амфор до оселівського екземпляра, посилаючись на знахідки з могили 20 та склепу 21 другої половини III – початку IV ст. кримського могильника Дружне, і тим самим позначає еволюцію тарних посудин типу D від кінця II до IV ст. Ґрунтуючись на сумісній знахідці ніжок амфор типів D та F з житла 2 поселення Рідний Край 3 дослідник дійшов висновку, що в Лівобережному Лісостепу «танаїські» амфори можуть доживати до другої половини III ст., використовуючись одночасно з амфорами типу F. У наступних працях А.М. Обломського, а також Р.В. Терпиловського амфори стали важливим елементом датування пам'яток типу Букреєвка 2 – Каменеве 2, а також типу Снагость 2 – Хохлово 2 [Обломский, 2003, с. 56–59; Терпиловский, 2004, с. 44].

У 2007 р. М.В. Любичев у статті «Амфори на памятниках позднееримского времени днепро-донецкого водораздела» розглянув знахідки імпортного тарного посуду з ряду пам'яток регіону в контексті виділення двох культурно-хронологічних горизонтів цього періоду. Крім уже введених до наукового обігу матеріалів, для аналізу було залучено нові знахідки з поселень Війтенки 1, Шлях 2, Хворостове, Мізяки, Халимонівка, Тимченки, Колесники. Розподіл світлоглинених вузькогорлих амфор типів Шелов D, F та E по

конкретних пам'яток, кореляція з конкретними хронологічними індикаторами, наборами кружальної та ліпної кераміки дозволили досліднику зробити висновок про стійке сполучення амфор типу D з передчерняхівським горизонтом Боромля, а посудин типів F та E – з пам'ятками власне черняхівської культури [Любичев, 2007].

В 2011 р. вийшла стаття В.В. Дідика «Танаїські амфори лісостепового межиріччя Дніпра та Сіверського Дінця: проблеми довозу і датування». Вивчивши кількісний розподіл знахідок амфор типу Шелов D у різних регіонах черняхівського ареалу, дослідник наочно продемонстрував їхню значну перевагу на території Дніпровського Лівобережжя. Крім уже відомих знахідок, було залучено нові матеріали зі зборів на поселеннях Старі Валки та Огульці. Хронологічний аналіз супутніх артефактів з комплексів поселень Рідний Край 3, Війтенки 1 та Боромля 2 дозволив В.В. Дідику припустити, що до межиріччя Дніпра та Сіверського Дінця амфори танаїського типу повинні були надходити у третій чверті III ст., коли політична обстановка в Північному Причорномор'ї була дестабілізована в перебігу Скіфських воєн. Автор статті сумнівається в торговому характері надходжень цього типу тари з Ольвії, Тіри чи Танаїсу, які у цей час зазнали значних руйнувань від варварських нападів. Виходячи з цього, дослідник приходить до висновку, що головним джерелом отримання продукції в «танаїських» амфорах для лісостепового лівобережного населення були грабіжницькі походи на Боспор, Кавказ та узбережжя Малої Азії у 255–270 рр. Разом з тим В.В. Дідик не виключає і мирний характер цих надходжень через пам'ятки типу Рогожкіно в дельті Дону, однак припущення про військову здобич залишає пріоритетним [Дідик, 2011].

Перелічені напрацювання створили підґрунтя для поглибленого вивчення відомих у черняхівській культурі типів імпоротної кераміки. Протягом 2013–2017 рр. вийшла серія праць дисертанта, в яких було суттєво уточнено хронологію найбільш поширених у черняхівській культурі амфор типів Шелов D та F [Диденко, 2014; Діденко, 2015а; 2016], детально проаналізовано низку типів амфornoї тари з подністровських поселень Сокіл [Діденко, 2016] та

Комарів [Діденко, Мизгін, 2013; 2015; Діденко, 2015б]. На матеріалах Комарівського поселення було виділено раніше невідомий у черняхівській культурі тип італійських амфор та простежені можливі шляхи їхнього надходження до варварів [Діденко, 2016; 2017; Діденко, 2017].

Таким чином, в історії вивчення античного керамічного імпорту в черняхівській культурі на території України спостерігаються певні тенденції, котрі відображають особливості підходів дослідників до даної проблеми:

з кінця 1940-х – розпочинається каталогізація пізньоантичного керамічного посуду в контексті вивчення римського імпорту на території Східної Європи та України включно [Majewski, 1949; Брайчевский, 1959; Кропоткин, 1970а; Кропоткин, Кропоткин, 1988];

з 1950-х рр. пізньоантичний керамічний посуд починає використовуватися для вирішення проблем хронології черняхівської культури, а також залучатися для культурно-історичних реконструкцій [Сміленко, 1952, Брайчевська, 1957; Брайчевський, 1959; Магомедов, 2006, 2013; Обломский, 1999; Дідик, 2011; Діденко, 2017];

у 1960-х рр. відбувається перша спроба зробити проблему хронології та типології амфорної тари з черняхівських пам'яток об'єктом спеціального дослідження [Щукин, 1968];

починаючи з 1980-х рр. пізньоантичні керамічні вироби доволі активно вивчаються в контексті локальних проявів черняхівської та інших сусідніх культур, в першу чергу використовуючись для вирішення завдань хронологічного характеру [Баран, 1981; Магомедов, 1987а; 2013; Некрасова, 1990б; Обломский, 1999; Любичев, 2007; Дідик, 2011; Діденко, 2015б; 2016; 2017];

на початку ХХІ ст. різноманітні групи античного керамічного імпорту з черняхівського ареалу стають об'єктом спеціального всебічного дослідження [Магомедов, 2001, с. 62–64; 2006; 2011; 2013; Магомедов, Діденко, 2009б, Magomedov, Didenko, 2012а; 2012b; Діденко, 2009; 2014; 2017].

Історія вивчення античного керамічного імпорту в черняхівській культурі свідчить про значний інформаційний потенціал цієї категорії матеріалу як археологічного джерела. Комплексне вивчення даної теми, яке передбачає систематизацію наявних знань та розробку нових деталізованих типологічних і хронологічних схем для відомих у черняхівській культурі різновидів античної кераміки, є необхідною умовою для реконструкції культурно-історичних процесів, котрі мали місце на стику варварського та античного світів Понтійського регіону у пізньоримський період.

РОЗДІЛ 2

СВІТЛОГЛИНЯНІ ВУЗЬКОГОРЛІ АМФОРИ ГЕРАКЛЕЇ ПОНТІЙСЬКОЇ

У черняхівській культурі пізньогераклейські світлоглиняні амфори становлять найбільшу групу античного керамічного імпорту, а проблема їхньої еволюції та хронології на сьогодні вважається однією з найактуальніших в археології римського часу. Вперше вони були класифіковані І.Б. Зеєст [Зеєст, 1960, с. 117–118, 121–122; табл. XXXVII, 91–93, XXXVIII, 94, XL, 104, XLI, 105], а їхня літерна індексація з'явилась завдяки працям О.Ю. Круг, Д.В. Деопік, А.М. Карапетьянца та І.С. Каменецкого [Каменецкий, 1963; Деопик, Карапетьянц, 1970; Деопик, Круг, 1972]. Дослідники об'єднали всі вузькогорлі світлоглиняні амфори I–V ст. з Танаїсу в один довгочасний тип (тип 1). Застосування математичного та статистичного методів дозволило їм виділити в рамках цього типу варіанти А, В, С, D, Е і довести їхню генетичну спорідненість та еволюцію від А до Е. У 1978 р. Д.Б. Шелов, звернувши увагу на суттєву різницю в морфології виділених варіантів, запропонував вважати їх окремими типами. Він сформулював основні характеристики кожного типу, додавши в еволюційний ланцюжок «інкерманські» амфори і привласнивши їм позначення «F». [Шелов, 1978]³.

Для світлоглиняних амфор характерна світла, досить пухка глина різних відтінків (від жовтуватого до помаранчево-червоного) з великою кількістю домішок піроксену, кварцового піску, коричневих часток та ін. Завдяки останнім петрологічним дослідженням і відкриттю майстерні в Алапли (Туреччина), центром їхнього виробництва визнане місто Гераклея Понтійська

³ Необхідно відзначити, що деякі дослідники досі вважають вузькогорлі світлоглиняні амфори одним типом [Bjelajac, 1996, p. 65, type XIX; Oraït, 1996, p. 218, type Oraït VI]. На думку С.Ю. Внукова, їх різновиди є варіантами одного типу, що існує з кінця I до початку VI ст.: S IVA, S IVB, S IVC, S IVJ, S IVD, S IVF, S IVE [Внуков, 2003, с. 118; 2006; 2016].

на південному узбережжі Чорного моря – один з найбільших постачальників вина на античні ринки збуту [Arsen'eva etc., 1997; Внуков, 2006, с. 48–57]⁴.

На античних пам'ятках гераклейська тара поширена повсюдно. Однак основними споживачами гераклейського вина були античні міста Понтійського регіону, особливо – Північного Причорномор'я, де в шарах римського часу уламки цих амфор помітно домінують серед тари інших центрів. Крім того, звідси вони у великій кількості надходили до сусідніх варварських племен, становлячи значну частину імпортової продукції.

В ареалі черняхівської культури відомі три типи вузькогорлих світлоглиняних амфор – D, F та E. Вони складають основний відсоток всього керамічного імпорту на черняхівських пам'ятках, нерідко становлячи для них основний датуючий матеріал. У зв'язку з цим уточнення хронології згаданих типів тари набуває особливої актуальності, і тому одним із завдань даної роботи є розробка більш детальної типології та хронології для цих посудин на рівні підтипів і варіантів з побудовою еволюційного ряду на підставі метричних і морфологічних характеристик.

2.1. Амфори типу Шелов D

Це невеликі посудини з валикоподібними вінцями, вузьким, розширеним донизу горлом та коротким яйцеподібним або наближеним до конусу тулубом на маленькій ніжці. Тулуб та нижня частина горла нерідко мають неглибоке рифлення. Верхні приліпи ручок прикріплені до верхньої частини горла, нижні посаджені на плече.

Свого часу І.Б. Зеєст виділила ці посудини в типи 91–93 і датувала їх II–III ст. [Зеєст, 1960, с. 117; табл. XXVII, 91–93]. Згодом Д.Б. Шелов, підсумувавши класифікацію вузькогорлих світлоглиняних амфор, розроблену дослідниками Танаїсу, констатував, що вони з'являються в місті у першій половині III ст. [Шелов, 1978, с. 18; рис. 7].

⁴ У наш час на місці Гераклеї розташоване місто Ереґлі (провінція Зонгулдак, Туреччина). Місто Алапли знаходиться в 14 км на південь від Ереґлі.

Знахідки цих амфор у великій кількості відомі практично на кожній античній пам'ятці римського часу Понтійського регіону, меншою мірою – Середземномор'я. Ряд цілих форм походить з пізньоскіфських могильників Криму, де вони виступають незаперечними хроноіндикаторами фази В2с (кінець II – перша чверть III ст.) та етапу В3 (друга-третья чверті III ст.) за О.Є. Пуздровським [Пуздровский, 2007, с. 192, 194, 195], фази I (190/200–260/270-ті рр.) за В.Ю. Юрочкіним і О.А. Труфановим [Юрочкин, Труфанов, 2007, с. 361, 362; ХИ-14], 6-ї хронологічної групи (190/200–260/270 рр.) за О.А. Труфановим [Труфанов, 2009, с. 294–296; Хр 99]. Однак найбільшу їхню кількість зафіксовано при розкопках підвальних приміщень Танаїсу (рис. 1) [Шелов, 1978; Арсеньєва, Науменко, 1994; Ильяшенко, 2006; Науменко, 2008; Науменко, 2012; Naumenko, 2013], внаслідок чого вони часто фігурують в літературі як амфори танаїського типу.

Тривалий час тарні посудини типу Шелов D датували першою половиною III ст., обмежуючи їх верхню дату часом розгрому Танаїсу варварами в середині III ст. [Шелов, 1978, с. 19; Абрамов, 1993, с. 17; Гросу, 1990, с. 91]. Однак зараз стало очевидним, що вони трапляються і в більш пізніх комплексах. Дослідники неодноразово звертали на це увагу, припускаючи можливість виробництва цих амфор аж до кінця III – початку IV ст. [Деопик, Круг, 1972, с. 242; Фокеев, 1991; Крапивина, 1993, с. 94; Кропотов, 1998; Гудкова, 1999, с. 295; Гудкова, Редина, 1999; Васильєв, 2002; Васильєв, Дзиговский, 2003; Симоненко, 2001, с. 89; Крапивина, 2010, р. 71]. Порівняно з «класичними танаїськими», пізні модифікації амфор типу D вирізняються біконічними пропорціями та спрощеною морфологією профільних частин (поховання під курганом 9 пізньосарматського могильника Градешка в Буджацькому степу; склеп 21 могильника Дружне, склеп 1 могильника Перевальне та могила 13 некрополя Балта-Чокрак в Передгірському Криму; поховання 16 і 86 черняхівського могильника Оселівка в Середньому Подністров'ї; могила 375/1978 р. некрополя Сучідави [Гудкова, Редина, 1999; Храпунов, 2002, с. 20; Зайцев etc., 2005, с. 173; рис. 13, II, 5; Пуздровский, 2007, рис. 161, 3; Никитина,

1988, с. 79; табл. 10, 3; 48, 5; Popilian, Bondoc, 2012, pl. CLXIX]. Дослідники далеко не завжди відносили ці посудини до типу D, вважаючи їх наслідуваннями, дериватами, або ж вбачаючи в них новий тип вузькогорлої світлоглиняної тари. Однак зараз стало очевидним, що вони продовжують еволюційний ланцюжок типу Шелов D, утворюючи його пізні підтипи.

2.1.1. Напрямки еволюції. Існуюча на сьогодні база даних дозволяє за рядом морфологічних ознак та мірних характеристик прослідкувати еволюцію та хронологію цього типу тари на якісно новому рівні.

Серед амфор типу D вирізняється група посудин, за формою і об'ємом дуже близьких до амфор попереднього типу Шелов C, а точніше, до його пізнього «неапольського» варіанту кінця II ст. (рис. 3, 1–3) [Внуков, 2006, с. 166; Пуздровский, 2007, с. 192; Науменко, 2012, с. 68–70; Внуков, 2016, с. 43; рис. 4, 7]. Так, наприклад, об'єм амфори типу C з підвалу EX Танаїсу становить 5,050 л, а місткість посудин типу D з приміщення 1 городища Хапри (амф. 1, № 171) (рис. 3, 2), поховання 171 танаїського некрополя і цистерни садиби 23 – 4,95 та 5 л [Науменко, 2012, с. 68–70]. Хоча відносно принципів стандартизації світлоглиняних вузькогорлих амфор досі ведуться суперечки, вчені погоджуються, що ці найбільш наближені до «неапольського» варіанту типу Шелов C посудини і є найбільш ранніми стандартами типу D кінця II – початку III ст., становлячи вихідну ланку в його еволюційному ланцюжку [Шелов, 1989, с. 115, 116; Бетгер, Шелов, 1998, с. 98–100; Ильяшенко, 2006; Науменко, 2012, с. 68–70; Внуков, 2016, с. 43]. Не раніше 238/244 рр. до могили 20 кримського некрополя Радгосп 10 разом з монетою Гордіана III потратила амфора об'ємом близько 3,6 л (рис. 4, 4) [Стржелецкий etc., 2005, с. 76; табл. 4, 44]. У підвалі 7 Танаїсу, який загинув у 250-х рр.⁵, було складовано понад 100 амфор з однаковими позначками на горлі об'ємом 2,4–3,2 л, які, безперечно, становили одну партію вина, що надійшла до міста напередодні розгрому [Ильяшенко, 2006, с. 190–192; табл. 1]. Абсолютно всі посудини з комплексів після середини

⁵ На сьогодні розгром Танаїсу варварами датується 251/254 р. [Болгов, 2004, с. 40].

III ст. (Градешка, курган 9, Дружне, склеп 21, Оселівка, поховання 16 і 89, Сучідава, могила 375/1978 р.) [Гудкова, Редина, 1999, с. 177–180; рис. 2; Храпунов, 2002, с. 20, 21, 68; рис. 98–104; Никитина, 1988, с. 79; табл. 48; Popilian, Bondoc, 2012, р. 67, 225, 242; pl. CLXIX] характеризуються об'ємом менше 3 л, доходючи навіть до 1 л (рис. 2, 1, 13, 19, 21, 1, 7).

Таким чином, еволюція амфор типу Шелов D рухалася шляхом поступового і неухильного зменшення об'єму, як і інших типів понтійської тари римського часу [Внуков, 2003, с. 46, 47], в тому числі й гераклейських амфор попереднього типу Шелов C [Внуков, 2016, с. 41]. При цьому морфологічні зміни стають помітними лише на посудинах, випущених, наприклад, на початку і в середині століття. В сучасному світі це явище добре відомо під назвою «уловки упаковки», коли на вигляд розмір тари практично не змінюється, але місткість зменшується на 10–20%. При цьому ціна за продукт довгий час залишається незмінною – так зване «приховане подорожчання», за рахунок чого стає можливим і розширення ринку збуту без істотного збільшення кількості виробленого продукту.

Виходячи з цього, головною ознакою еволюції амфор типу D потрібно вважати поступове зменшення об'єму і, як наслідок, поступову зміну морфологічних типоутворюючих ознак. Так, зі зменшенням параметрів, яйцеподібний тулуб набуває більш вузьких і менш містких конічних обрисів, що в свою чергу, призводить до зменшення ніжки. Опуклі плечі згладжуються, перетворюючись в похиле продовження горла. Масивні ручки стають тоншими. Зі збільшенням виробництва тари менше уваги приділяється опрацюванню деталей (допоміжних морфологічних ознак), внаслідок чого поставлені на «потік» вироби стають все більш недбалими – спрощується профілювання вінець, ручок та ніжок.

2.1.2. Типологія та хронологія амфор типу Шелов D за основними морфологічними та метричними ознаками. Для розробки детальної типології та хронології амфор типу D було використано матеріали Ольвії, Танаїсу,

Горгіпії та інших античних міст, городища Хапри, ряду пізньоскіфських та сарматських пам'яток.

Відповідно до намічених критеріїв ці посудини можна розділити на 5 підтипів, основні метричні характеристики яких представлені в таблиці 1.

У підтип D1 виділені наближені до типу Шелов С амфори об'ємом 4,4–5,5 л з яскраво вираженим яйцеподібним тулубом та чітким переходом від горла до опуклого крутого плеча (рис. 3, 2, 3). Ці посудини є вихідною ланкою в еволюції типу Шелов D. Вони знайдені в комплексах кримських могильників Завітне і Скелясте 3 [Гущина, 1974, с. 35; рис. 3, 12; Богданова, Гущина, 1967, с. 135, 136; рис. 47; Богданова *etc.*, 1976, с. 135; рис. 3, 1; Богданова, 1989, с. 31] фази В2с (кінець II – перша чверть III ст.) хронології пізньоскіфських пам'яток Криму за О.Є. Пуздровським [Пуздровский, 2007, с. 192]. У могилі 285 пізньоскіфського могильника Бельбек II така амфора знайдена з монетою Клодія Альбіна (193–195 pp.) та інвентарем першої чверті III ст. [Гущина, Журавлев, 2016, с. 18]. Ці посудини присутні і в поховальних пам'ятках етапу В3 (друга-третья чверті III ст.) за О.Є. Пуздровським [Пуздровский, 2007, с. 194, 195]. Це склеп 649/3 Усть-Альмінського некрополя (рис. 3, 3), могила 43 могильника Суворове 1, склеп 1 могильника Перевальне [Пуздровский, 2007, рис. 159, 4, 161, 1, 2, 4, 5; Пуздровский *etc.*, 2001, рис. 8, 8]. Цілі форми походять з поховання 171 останньої чверті II – першої половини III ст. танаїського некрополя (розкоп III 1961 р.) [Арсеньєва, 1977, с. 16–17; табл. XIV, 1] та приміщення 1 (розкоп II 1997 р.) другої половини II – першої половини III ст. городища Хапри (рис. 3, 2) [Беспалый, 1997, с. 27–31; рис. 3].

У підтип D2 об'єднані посудини об'ємом 4,3–3,3 л зі слабо вираженим переходом від горла до плеча (рис. 3, 4, 5)⁶. Дві такі амфори походять зі склепу біля с. Мічурінське та могили 6 могильника Танкове етапу В3 (друга – третя чверті III ст.) хронології пізньоскіфських пам'яток Криму за О.Є. Пуздровським [Мульд, 2001, с. 51, 52; рис. 1; Вдовиченко, Колтухов, 1994, с. 84, 85; рис. 4, 1;

⁶ Інформація про варіанти амфор підтипу D2, показані на рис. 3, 4, 5, міститься на стор. 45.

Пуздровский, 2007, с. 194]. У могилі 20 некрополя Радгосп 10, таку посудину знайдено з монетою Гордіана III (238–244 pp.) (рис. 3, 4) [Стржелецкий etc., 2005, с. 76; табл. 4, 44]. Саме ці амфори переважають у комплексах першої половини – середини III ст. Танаїсу (рис. 1, 2).

До підтипу D3 належать посудини з овоїдним тулубом і плавним переходом від горла до плеча об'ємом 2,2–3,2 л (рис. 3, 6, 7). Одну з таких амфор знайдено в могилі 33 могильника Нейзац [Храпунов, 2011, рис. 9, 2]. Їхні знахідки відомі в шарах середини III ст. Ольвії (рис. 3, 7). Досить багато їх сконцентровано в приміщеннях Танаїсу (підвал 7 та підвал МБ) (рис. 1, 3, 3, 6) [Ильяшенко, 2006, с. 190–192; Науменко, 2012, с. 69; рис. 12, 5]. Зокрема, в підвалі 7 середини III ст. виявлено понад 100 амфор цього підтипу з однаковими позначками червоною фарбою на горлі. Немає сумнівів, що вони становили одну партію вина, яка надійшла в місто безпосередньо перед його розгромом в 250-х pp. Такі посудини, швидше за все, виготовлялися до руйнування Гераклеї готами в 260-х pp. [Внуков, 2016, с. 43].

Таким чином, амфори підтипу D1 містяться як у комплексах кінця II – першої чверті III ст., так і другої-третьої чвертей III ст., а вироби підтипу D2 – лише в комплексах другої-третьої чвертей III ст. Виходячи з цього, можна констатувати, що амфори обох підтипів присутні на хронологічному відрізку, що визначається у межах другої чверті III ст. Враховуючи знахідку посудини D2 з могили 20 некрополя Радгосп 10, яке за монетою датується не раніше кінця 230-х pp., можна припустити, що зміна амфор підтипу D1 підтипом D2 найімовірніше припадає саме на 230-ті pp. Найбільш прийнятною датою для посудин підтипу D3 є 250–260-ті pp. У цьому випадку хронологічний ланцюжок еволюції ранніх підтипів амфор типу Шелов D повинен бути таким: D1 – 200–230-ті pp.; D2 – 230–250-ті pp.; D3 – 250–260-ті pp.

Амфори підтипу D4 об'ємом 2,1–2,8 л відрізняються від попередніх підтипів більш стрункими, майже біконічними пропорціями. Цілі форми походять з поховання під курганом 9 пізньосарматського могильника Градешка (рис. 2, 1–12) [Гудкова, Редина, 1999, с. 177–180; рис. 2, 13; Симоненко, 2011, с.

145, 146; рис. 88, 3], могили 13 пізньоскіфського могильника Балта-Чокрак (рис. 2, 13–18) та склепу 1 могильника Перевальне (рис. 3, 8) [Пуздровский, 2007, рис. 161, 3; Зайцев *etc.*, 2005, с. 173; рис. 13, II, 5]. Одна з таких амфор, ймовірно, з Криму, зберігається в НМІУ (інв. № Б 8859) [Діденко, 2015а, рис. 1, 2].

На думку О.Є. Пуздровського, поховання у склепі 1 Перевального відбувалися на етапі В3 хронології пізньоскіфських пам'яток Криму (друга-третья чверті III ст.) [Пуздровский, 2007, с. 194]. Інвентар могили 13 некрополя Балта-Чокрак крім амфори складався з округлорамчастої пряжки з прямим язичком і довгим прямокутним щитком-обіймою та браслета з потовщеними кінцями (рис. 2, 14–18). Побутування таких браслетів О.О. Труфанов обмежує в рамках шостої-сьомої хронологічних груп поховального інвентарю пізньоскіфських могильників Передгірського Криму, що в абсолютних датах відповідає III – початку IV ст., тоді як пряжка є індикатором другої-шостої хронологічних груп (25/50–260/270-ті рр.) [Труфанов, 2009, с. 218, 226, 298–300; рис. 61, 1, 2, 4, 5, 13–19, 21; 63, 13]. Таким чином поховання з Балти-Чокрак було здійснене у III ст. не пізніше його третьої чверті. Найінформативнішими хроноіндикаторами з поховання під курганом 9 могильника Градешка є деталі поясної гарнітури зі скляними й сердоліковими вставками (рис. 2, 8–10), включені С.О. Яценком та В.Ю. Малашевим до групи 2 прикрас у поліхромному стилі (290/300–325/330 рр.) [Яценко, Малашев, 2008, с. 228; табл. 2, кат. № 6].

У найпізніший підтип D5 включені маленькі амфорки з біконічними обрисами корпусу об'ємом 1–2 л. На сьогодні відомо лише 4 комплекси з такими посудинами: могила 375/1978 р. некрополя Сучідави (рис. 2, 19, 20) [Popilian, Bondoc, 2012, р. 67, 225, 242; pl. CLXIX]; поховання 16 та 86 черняхівського могильника Оселівка (рис. 21) [Никитина, 1988, с. 79; табл. 48] та склеп 21 могильника Дружне в Центральному Криму [Храпунов, 2002, с. 20, 21; рис. 98–104]. Поховання 86 Оселівки за скляним фасетованим кубком типу Варпелев-Сакрау датується першою половиною IV ст. (рис. 21, 12) [Никитина,

1988, табл. 48, 1; Rau, 2008, S. 222; Abb. 5, 1–8, 10].⁷ Поховання в могилі 375/1978 р. некрополя Сучідави супроводжувалося монетою, випущеною Костянтином I для своєї матері Олени Августи між 324 та 330 рр. (рис. 2, 19, 20) [Popilian, Bondoc, 2012, p. 67, 225, 242; pl. CLXIX]. У склепі 21 другої половини III – IV ст. Дружного така амфора лежала в одному з кутів поховальної камери [Храпунов, 2002, рис. 18, 99, 4]. В.Ю. Юрочкін та О.А. Труфанов співвідносять її з найближчим похованням А, інвентар якого вказує на достатньо вузьку дату в межах підфази IIIa (310/320-ті рр.) хронології могильників Центрального і Південно-Західного Криму III–IV ст. Юрочкин, Труфанов, 2007, с. 365, 366; рис. 4, 22, 23, 25].

Хронологічний аналіз матеріалів із комплексів з амфорами підтипу D4 доводить можливість їхнього існування як в III, так і перших десятиліттях IV ст. Посудини підтипу D5 відомі виключно в комплексах IV ст. Саме вони є останньою ланкою в еволюційному ланцюжку типу D. До кінця 320-х рр. їхнє виробництво повинно було закінчитися, оскільки з цього часу на зміну їм приходить новий типо-стандарт пізньогераклейської тари – амфори типу Шелов F (див. нижче)⁸. Перехід від підтипу D4 до підтипу D5 мав відбутися на початку IV ст., швидше за все, у 300/310-х рр.

Таким чином, результати вивчення амфор типу Шелов D дозволяють стверджувати, що вони побутували та безперервно розвивалися тривалий час протягом 200–320-х рр. Повний еволюційно-хронологічний ряд виділених підтипів має бути таким: D1 – 200-230-ті рр.; D2 – 230–250-ті рр.; D3 – 250–260-ті рр.; D4 – 260–300/310-ті рр.; D5 – 300/310–320-ті рр.

2.1.3. Систематизація допоміжних морфологічних та метричних ознак. На відміну від античних пам'яток, де знахідки цілих форм амфор типу Шелов D досить часті, на віддалених від них варварських поселеннях загалом доводиться стикатися лише з фрагментарним матеріалом. У зв'язку з цим на

⁷ Рисунок скляного кубка зроблено О.В. Петраускасом.

⁸ Згідно з дослідженнями С.Ю. Внукова, співіснування різних типів світлоглиняних вузькогорлих амфор малоімовірне [Внуков, 2016].

підставі вивчення цілих форм розроблено критерії для датування профільних частин цих посудин – вінець, ручок та ніжок.

При вивченні морфологічних і розмірних характеристик вінець амфор типу D встановлено, що інформативними ознаками є: профіль, діаметр і висота.

Група 1 – вінця у вигляді простого округлого валика (рис. 4, 1–6) зафіксовані у підтипів D 1–3. При цьому більшість припадає на посудини підтипів D2 і D3. Зразки діаметром від 65 мм характерні лише для підтипу D1 (200–230-ті рр.). Вінця висотою менше 14 мм спостерігаються тільки у підтипів D2 і D3 (230–260-ті рр.).

Група 2 – вінця у вигляді валика зі сплющеною і скошеною верхньою площадкою (рис. 4, 7, 8) характерні лише для амфор підтипів D 1–3 і, відповідно, датуються в межах 200–260-х рр.

Група 3 – вінця з уступом або прогином на верхній площадці (рис. 4, 9–16) загалом характерні для підтипів D 1–3, в окремих випадках – для підтипів D4 і D5. Таким чином, їхнє масове побутування припадає на 200–260-ті рр. При цьому вінця діаметром від 65 мм зафіксовані тільки у амфор підтипу D1 (200–230-ті рр.). Вінця діаметром 50–54 мм, а також вінця висотою менше 14 мм, можуть належати тільки підтипам D 2–4 (230–300/310-ті рр.) Вінця діаметром менше 50 мм характерні лише для підтипу D5 (300/310–320-ті рр.).

Група 4 – вінця у вигляді трикутника з чітко позначеним ребром посередині (рис. 4, 17–22) зустрічаються у підтипів D 1–3. При цьому вінця діаметром від 65 мм відзначені тільки у посудин підтипу D1 (200–230-ті рр.), а діаметром менше 55 мм – лише у підтипів D2 і D3 (230–260-ті рр.). Вінця висотою менше 14 мм також характерні тільки для підтипів D2 і D3.

Група 5 – підтрикутні вінця асиметричних пропорцій зі зміщенням вниз та злегка відтягнутим ребром (рис. 4, 23–26) зафіксовані у амфор підтипів D 3–5. При цьому вінця діаметром понад 50 мм характерні тільки для підтипів D3 і D4 (250–300/310-ті рр.), а менше 50 мм – лише для підтипу D5 (300/310–320-ті рр.).

Таким чином, до середини III ст. панують вінця з уступом або прогином на верхній площадці (група 3), як і вінця валикоподібних і трикутних обрисів

(групи 1, 2, 4). З другої половини III ст. домінують підтрикутні асиметричні вінця групи 5.

Ніжки амфор типу Шелов D загалом характеризуються рудиментарним кільцевим піддоном, сформованим в процесі вибірки підошви вузьким інструментом. Рідше зустрічаються ніжки на плоскій підошві, або ж профільовані вм'ятиною. Інформативні ознаки – спосіб профілювання підошви і діаметр.

Група 1 (рис. 5, 1–6) – зрізано-конічні або циліндричні ніжки з охайним кільцевим піддоном, як правило, з невеликим виступом по центру, окресленим врізним обідком. Ніжки діаметром понад 36 мм належать тільки амфорам підтипу D1 (200–230-ті pp.), менше 33 мм – підтипам D2 і D3 (230–260-ті pp.).

Група 2 (рис. 5, 7–12) – зрізано-конічні або циліндричні ніжки з недбало сформованим кільцевим піддоном. Виступ по центру прим'ятий або зміщений. Вріз навколо виступу часто має неоднакову глибину, або ж ледь намічений. Ніжки діаметром понад 36 мм характерні тільки для підтипу D1 (200–230-ті pp.). Ніжки діаметром менше 33 мм в окремих випадках зустрічаються у посудин підтипу D2 (230–250-ті pp.) і масово – у підтипів D 3 та D4 (250–300/310-ті pp.).

Група 3 (рис. 5, 13–15) – ніжки, профільовані вм'ятиною або неглибокою виїмкою. У більшості випадків зустрічаються у амфор підтипів D3 і D4 (250–300/310-ті pp.), зрідка – у підтипів D2 (230–250-ті pp.) і D5 (300/310–320-ті pp.). Ніжки діаметром менше 24 мм характерні тільки для підтипу D5.

Група 4 (рис. 5, 16, 17) – ніжки на пласкій підошві. Загалом характерні для підтипів D 3–5 і лише в одному випадку зафіксовані у посудин підтипу D2 (Мангуп) [Иванова, 2013, с. 129; рис. 19]. При цьому ніжки діаметром від 24 мм і більше можуть належати тільки підтипам D2 і D3 (230–260-ті pp.), від 20 до 23 мм – підтипу D4 (260–300/310-ті pp.), менше 20 мм – підтипу D5 (300/310–320-ті pp.).

Група 5 (рис. 5, 18) – розширені на кінці ніжки з пласкою підошвою. Відомі лише у амфор підтипу D5 (Оселівка, поховання 16).

Таким чином, на ранньому етапі побутування амфор типу D переважають ніжки на охайному кільцевому піддоні (група 1), які у середині III ст. (на стадії побутування амфор підтипу D3) повністю витісняються ніжками з недбало сформованим піддоном (групи 2 і 3). Ближче до середини III ст. (швидше за все, на пізній стадії побутування амфор підтипу D2 в 240–250-х рр.) з'являються ніжки на пласкій підшві групи 4, які існують до першої третини IV ст. включно. На етапі побутування посудин підтипу D5 (300/310–320-ті рр.) з'являються розширені на кінці ніжки з пласкою підшовою групи 5.

Ручки амфор типу D характеризуються плавним перегином у верхній частині і, як правило, профільованою поверхнею. Контур ручок ранніх підтипів D1 і D2, асиметричний Г-подібний. У амфор підтипу D3 зустрічається як асиметричний, так і С-подібний дугастий контур. У пізніх підтипів D4 та D5 домінують ручки дугастих обрисів. Переріз ручок у більшості випадків овальний. Інформативними ознаками є особливості профілювання, ширина і товщина. За деталями профілювання виділяється шість груп ручок⁹.

Група 1 (рис. 6, 1–4) – овальні в перерізі, по зовнішній стороні профільовані 3-ма зробленими пальцем або нігтем жолобками з невисокими ребрами між ними. Внутрішня сторона може бути доповнена профілюванням у вигляді широкого жолобка, або нігтьовим врізом ближче до бічної площини. Ручки групи 1 зустрічаються у амфор підтипів D 1–3 (200–260-ті рр.). При цьому екземпляри шириною від 36 мм належать тільки підтипу D1 (200–230-ті рр.).

Група 2 (рис. 6, 5–16) – овальні в перерізі, по зовнішній стороні профільовані 2-ма зробленими пальцем або нігтем жолобками з невисоким ребром між ними. В окремих випадках ребро розсічене нігтем або гострим інструментом. Внутрішня сторона може бути доповнена профілюванням у вигляді широкого жолобка, або нігтьовим врізом ближче до бічної площини. Зразки шириною від 36 мм відносяться тільки до підтипу D1 (200–230-ті рр.), а

⁹ Корені ручок амфор типу D не придатні для аналізу, оскільки вони профілювалися далеко не завжди і часто сплюснулися, не відповідаючи параметрам стовбура.

шириною 27–31 мм – тільки до підтипів D 2–4 (230–300/310-ті pp.). Товщина ручок від 26 мм зафіксована лише у посудин підтипу D1 (200–230-ті pp.). Ручки товщиною менше 18 мм притаманні тільки підтипам D3, D4 і D5 (250–320-ті pp.). Виразне профілювання, коли в процесі утворення жолобка по краях ручки утворюються характерні валикоподібні бортики (рис. 6, 6, 13, 16), притаманне підтипам D 1–3 (200–260-ті pp.), тоді як слабо профільовані ручки цієї групи виготовлялися протягом всього періоду виробництва амфор типу D.

Група 3 (рис. 6, 17–20) – овальні в перерізі, по зовнішній стороні профільовані широким жолобком або неглибоким нігтьовим врізом. Внутрішня сторона може бути доповнена профілюванням у вигляді неглибокого жолобка, або нігтьовим врізом ближче до бічної площини.

Група 4 (рис. 6, 21–24) – овальні в перерізі, не профільовані по зовнішній стороні.

Ручки груп 3 і 4 зафіксовані у амфор підтипів D 2–4. Причому посудини підтипу D2 з такими ручками оснащені ніжкою на пласкій підшві групи 4 (Мангуп) [Иванова, 2013, с. 129; рис. 19] або ж ніжкою з недбало сформованим кільцевим піддоном групи 2 діаметром менше 33 мм (Танаїс, підвал R2; Радгосп 10, могила 20) [Арсеньєва etc., 2009; рис. 24, 8; Стржелецей etc., 2005, с. 76; табл. 4, 44] характерними для пізніх підтипів другої половини III – початку IV ст.

Група 5 (рис. 6, 25) – круглі в перерізі, по зовнішній стороні профільовані 2-ма зробленими пальцем або нігтем жолобками з невисоким ребром між ними. Ручки цієї групи шириною 27 мм і товщиною 24 мм поки що зафіксовані лише в одному випадку у амфори підтипу D4 (Балта-Чокрак, могила 13).

Група 6 (рис. 6, 26, 27) – напівкруглі в перерізі, не профільовані, зі сплющеною внутрішньою стороною. Трапляються лише у посудин підтипу D5 (300/310–320-ті pp.).

Таким чином, можна констатувати, що протягом усього часу побутування амфор типу D найбільш популярним залишався спосіб профілювання ручок 2-ма неглибокими жолобками з утворенням між ними ребром (група 2). При цьому

від середини III ст. домінують рівномірно потовщені ручки. Тільки до 260-х рр. застосовувалося профілювання 3-ма жолобками (група 1). Гладенькі або профільовані одним жолобком/врізом ручки груп 3 і 4 швидше за все з'являються на пізній стадії побутування амфор підтипу D2 (в 240–250-х рр.) і, паралельно з ручками групи 2, існують до початку IV ст. З 260-х рр. фіксується поява круглих в перерізі ручок групи 5, які, проте, не отримали широкого розповсюдження. На фінальній стадії існування амфор типу D (300/310–320-ті рр.) з'являються напівкруглі в перерізі не профільовані ручки групи 6¹⁰.

Результати вивчення морфологічних (рис. 4–6) та метричних (табл. 1) ознак амфор типу Шелов D дають підстави для докладної характеристики підтипів та виділення їхніх варіантів.

2.1.4. Розгорнута характеристика виділених підтипів. Підтип D1.

Наближені до типу Шелов С амфори об'ємом 4,4–5,5 л, висотою 425–495 мм та діаметром тулуба 200–230 мм (рис. 3, 2, 3). Характеризуються подовженим, звуженим до верху горлом з чітким переходом до опуклого крутого плеча на рівні технологічного шва і яскраво вираженим яйцеподібним тулубом. Вінця діаметром 55–70 мм і висотою понад 14 мм, зазвичай з прогнутою або уступчастою верхньою площадкою (група 3). Також відомі прості валикоподібні, валикоподібні зі сплющеною і скошеною верхньою площадкою, а також трикутні в перерізі вінця (групи 1, 2, 4). Ручки шириною 32–45 мм і товщиною 20–28 мм в перерізі овальні, профільовані 2–3-ма жолобками (групи 1, 2). Верхні приліпи ручок прикріплені до найбільш вузької частини горла значно нижче вінець, нижні посаджені на плече. Ніжки з рудиментарним кільцевим піддоном діаметром 33–45 мм, як правило, охайні (група 1), хоча відомі й екземпляри з недбало сформованим кільцевим піддоном того ж

¹⁰ Для датування профільних фрагментів (вінець, ніжок, ручок) амфор типу Шелов D потрібно визначити їх належність до конкретної групи і, за метричними ознаками (спираючись на дані, наведені в характеристиці груп та в таблиці 1) уточнити їх належність до конкретного підтипу або ж на рівні коливань між підтипами (наприклад, D1/D2/D3) з відповідною сумарною датою). При роботі з ручками або великими їх частинами необхідно залучати виразність профілювання (ручки груп 2 і 3 з виразними жолобками та валикоподібними бортиками по краях – лише у підтипів D 1–3) і характер контуру, оскільки він також є важливою типотворюючою та датуючою ознакою (асиметричний Г-подібний – підтипи D 1–3, дугастий С-подібний – підтипи D 3–D). Для роботи з ніжками рекомендується звертати увагу на якість формування кільцевого піддону, оскільки ніжки з охайним піддоном притаманні лише підтипам D 1–3.

діаметру (група 2). На горлах і плечах посудин іноді зустрічаються клейма або нанесені червоною фарбою діпінті, що містять окремі літери, монограми або скорочення імен. Дата – 200–230-ті рр.

Підтип D2. Посудини об'ємом 4,3–3,3 л, висотою 398–430 мм та діаметром тулуба 180–208 мм (рис. 3, 4, 5). Перехід від горла до похилого плеча виражений нечітко. Вінця діаметром 50–64 мм і висотою 10–20 мм у вигляді простого валика, валикоподібні зі скошеною верхньою площадкою або прогином, трикутні (групи 1–4). Верхні приліпи ручок прикріплені під вінцями, нижні посаджені на основу плеча. Ніжки зрізано-конічні або циліндричні діаметром 24–36 мм. На горло і плече часто нанесені діпінті в 2–4 рядки. За характером оформлення ручок або ніжок виділяються два варіанти цього підтипу.

Варіант D2 А. Амфори з овальними в перерізі ручками шириною 28–35 мм і товщиною 18–25 мм, профільованими 2–3-ма жолобками (групи 1, 2) та ніжкою на охайному кільцевому піддоні групи 1 (рис. 3, 4). Дата – 230–250-ті рр.

Варіант D2 Б. Від попереднього варіанту відрізняється одним або сукупністю кількох ознак, характерних для більш пізніх підтипів. Такими можуть бути: овальні в перерізі ручки, по зовнішній стороні профільовані широким жолобком або неглибоким нігтьовим врізом (група 3); овальні в перетині, не профільовані по зовнішній стороні ручки (група 4); ніжки з недбало сформованим кільцевим піддоном групи 2 діаметром менше 33 мм; ніжки, профільовані вм'ятиною або неглибокою виїмкою (група 3); ніжки на плоскій підшві групи 4 (рис. 3, 5). Дата – 240–250-ті рр.

Підтип D3. Амфори об'ємом 2,2–3,2 л, висотою 350–415 мм та діаметром тулуба 163–186 мм (рис. 3, 6, 7). Перехід від горла до похилого плеча згладжений і виражений лише технологічним швом. Овоїдний тулуб має ледь опуклі стінки і досить різко звужується при переході до придонної частини. Вінця діаметром 50–64 мм і висотою 10–20 мм у вигляді простого валика, валикоподібні з уступом або прогином на верхній площадці, трикутні,

підтрикутні асиметричні зі зміщеним донизу та злегка відтягнутим ребром (групи 1–5). Овальні в перерізі ручки шириною 27–34 мм і товщиною 15–25 мм можуть бути профільовані 2–3-ма жолобками (групи 1, 2), одним широким жолобком або неглибоким врізом (група 3). Також відомі ручки з гладенькою зовнішньою поверхнею групи 4. Нижні приліпи ручок посаджені на основу плеча. Ніжки: з недбало сформованим кільцевим піддоном групи 2 діаметром менше 33 мм; профільовані вм'ятиною або неглибокою виїмкою (група 3); на пласкій підшві (група 4). В окремих випадках відомі ніжки з охайним кільцевим піддоном діаметром до 36 мм групи 1. На горло і плечі часто нанесені діпінті у 2–4 рядки. Дата – 250–260-ті рр.

Підтип D4. Амфори об'ємом 2,1–2,8 л, висотою 350–395 мм та діаметром тулуба 152–185 мм, з широким в основі горлом і коротким конічним тулубом, внаслідок чого корпус має біконічні пропорції (рис. 3, 8, 9). Нижня частина цих посудин (до рівня перегину тулуба) коротша за верхню. Перехід від горла до похилого плеча плавний, іноді – з гранчастим валиком на рівні технологічного шва. Обводи плеча при переході до тулуба загострені. Вінця діаметром 50–64 мм зазвичай підтрикутні, зі зміщеним вниз та злегка відтягнутим ребром (група 5). Рідко зустрічаються валикоподібні вінця з уступом або прогином на верхній площадці (група 3) висотою менше 14 мм. Овальні в перерізі ручки шириною 27–33 мм і товщиною 15–25 мм можуть бути профільовані 2-ма жолобками (група 2), одним широким жолобком або неглибоким нігтьовим врізом (група 3). Також відомі ручки з гладенькою зовнішньою поверхнею групи 4 і круглі в перерізі, профільовані 2-ма жолобками ручки групи 5. Верхні приліпи ручок прикріплені під вінцями, нижні посаджені на плече. Ніжки: з недбало сформованим кільцевим піддоном групи 2 діаметром менше 33 мм; профільовані вм'ятиною або неглибокою виїмкою (група 3); на пласкій підшві не менше 20 мм (група 4). На горлах іноді зустрічаються однорядкові діпінті. Дата – 260–300/310-ті рр.

Підтип D5. Маленькі амфорки з біконічними пропорціями корпусу об'ємом менше 2 л, висотою 280–340 мм та діаметром тулуба 120–170 мм (рис.

3, 10, 11). Вінця діаметром 40–50 мм валикоподібні, з уступом чи прогином на верхній площадці (група 3) або підтрикутні, зі зміщеним вниз злегка відтягнутим ребром (група 5). Ручки шириною 24–29 мм і товщиною 14–22 мм в перерізі напівкруглі, з гладенькою зовнішньою поверхнею (група 6) або овальні, рівномірно потовщені, профільованими 2-ма неглибокими жолобками (група 2). Ніжки зрізано-конічні чи циліндричні на плоскій підшві діаметром до 20 мм (група 4), або розширені на кінці (група 5). Дата – 300/310–320-ті гг.

2.1.5. Амфори типу Шелов D в ареалі черняхівської культури. У західних районах черняхівської культури фр-ти амфорної тари, які надійно можна віднести до типу D, знайдено на поселеннях Черепин, Бовшів, Сокіл, Комарів та Бакота. Крім того, два цілих екземпляри походять з могильника Оселівка.

Серед матеріалів Черепина уламки амфор типу D знайдено у ряді комплексів (рис. 7–11; кат. № 3). У житлах 6, 11 та споруді А наявні фр-ти, які надійно співвідносяться з підтипом D1 (200–230-ті рр.); уламки, які можна визначити на рівні коливань між підтипами D1/D2/D3 (200–260-ті рр.) виявлені у житлі 4 та споруді А; з житла 9 походить фр-ти, що визначаються на рівні коливань між підтипами D3/D4, загальна дата яких обмежується 250–300/310-ми рр. Досліджені на черняхівських пам'ятках Верхнього Подністров'я об'єкти В.Д. Баран поділяє на 3 хронологічні етапи: перший – III ст.; другий – III–IV ст.; третій – не раніше IV ст. [Баран, 1981, с. 147]. За комплексом знахідок, автор відносить житла 4, 6 та 11 з Черепина до першого етапу, що цілком співпадає з датуванням знайденого в них амфорного матеріалу. Житло 9 дослідник відносить до другого етапу. За ручкою амфори підтипу D3/D4 його верхня дата повинна обмежуватися першими двома десятиліттями IV ст.

Уламок амфор типу D з поселень Бовшів та Бакота визначаються на рівні коливань між підтипами D2/D3/4D, сумарна дата яких становить 230–300/310-ті рр. (кат. №№ 1, 19).

На багатошаровому поселенні Сокіл в урочищі Острови [Вакуленко, Приходнюк, 1984] усі уламки посудин типу Шелов D походять з ряду

комплексів, визначених як черняхівські та з культурного шару (рис. 12–19; кат. № 20). До підтипу D1 (200–230-ті рр.) належить ніжка з житла 20. З ям 13, 33 та шару поселення походять фр-ти амфор підтипу D1/D2 (200–250-ті рр.). В житлах 6, 11, 16, 20 та ямі 35 зафіксовано уламки, які визначаються на рівні коливань між підтипами D1/D2/D3 (200–260-ті рр.). Знахідки з жител 1, 9 та 26а визначено на рівні коливань між підтипами D2/D3/D4 (230–300/310-ті рр.). У ямі 3 виявлено фр-т ручки підтипу D3/D4 (250–300/310-ті рр.). Розподілу на підтипи не піддаються уламки з житла 7, ями 23 та ливарної майстерні.

Таким чином, з житла 20, ям 13 і 33 та шару поселення походять уламки, особливості профілювання яких однозначно вказують на їхню належність до ранніх підтипів амфор типу D першої половини – середини III ст. Натомість амфорний матеріал з жител 1 і 9, господарської споруди 26 та ями 3 тяжіє до пізніх підтипів другої половини III – початку IV ст. Матеріали з жител 6, 11, 16 та ями 35 вказують на час їхнього існування між 200 та 270 рр. Автори розкопок припускають, що житло 1 з ямами 2, 3 та 13 становили єдиний комплекс ливарної майстерні (у ямах та в залишках майстерні, розташованій впритул до житла 1, знайдено керамічні тиглі) [Вакуленко, Приходнюк, 1984, с. 29, 30, 32, 33, 38, 39; Вакуленко, 2014]. Якщо це припущення вірне, то за кореляцією дат амфорного матеріалу даний комплекс почав функціонувати в середині III ст.

Комарівське поселення порівняно з іншими черняхівськими пам'ятками характеризується великою кількістю знахідок амфорного матеріалу. Однак, в історії його досліджень античний керамічний імпорт став предметом спеціального вивчення лише з 2012 р. (роботи під керівництвом О.В. Петраускаса). За даними статистики 2012–2015 рр., уламки світлоглиняних вузькогорлих амфор становлять одну з найбільших груп античної тари на пам'ятці. Але внаслідок крайньої фрагментарності, вони далеко не завжди можуть бути віднесені до конкретного типу. За вказаний період тут знайдено лише декілька уламків, які впевнено пов'язуються з типом Шелов D (рис. 20; кат. № 22). Частину їх можна віднести до підтипу D1 (культурний шар,

підйомний матеріал), решту – визначити на рівні коливань між підтипами D1/D2 (культурний шар), D1/D2/D3 (об'єкт 19/2014 р.), D3/D4 (культурний шар) та D2/D3/D4 (культурний шар, об'єкт 2/2012 р.).

Дві амфори типу Шелов D походять з комплексів середньодністровського могильника Оселівка (поховання 16 та 86). Обидва екземпляри належать до найпізнішого підтипу D5, дата якого визначається у межах 300/310–320-х рр. (рис. 21; кат. № 23).

Серед стаціонарно досліджених пам'яток пізньоримського часу Дніпровського Правобережжя достовірні знахідки амфор типу D відомі у комплексах поселення Журавка Вільшанська (рис. 22–24; кат. № 21). Знахідки амфорного матеріалу, що співвідноситься з типом D1/D2 (200–250-ті рр.) походять із землянок 3 та 19. У землянці 30 знайдено фр-т ручки підтипу D1/D2/D3 (200–260-ті рр.). Всі об'єкти пізньоримського часу цієї пам'ятки А.М. Обломський за співвідношенням ліпного та кружального посуду поділяє на 4 групи. Споруди 1, 19 і 30 включені до першої групи, яка датується першою фазою черняхівської культури за Є.Л. Гороховським (230–270-ті рр.) [Обломский, 2010, с. 165; Гороховский, 1988а].

Уламок ручки амфори підтипу D3/D4 (250–300/310-і рр.) також походить з раннього горизонту поселення Глеваха (кат. № 2).

Переважна більшість знахідок амфор типу Шелов D концентрується на пам'ятках Дніпровського лісостепоного Лівобережжя та басейну Сіверського Дінця. Один з найвищих кількісних показників зафіксовано на поселенні Боромля 2 (рис. 25–29; кат. № 10). Із житла 1 та будівлі 6 походять уламки, які надійно співвідносяться з підтипом D2 (230–250-ті рр.). В землянці 10 знайдено фр-ти ручки та тулуба амфори варіанту D2б/підтипу D3 (240–260-ті рр.). На нижньому рівні будівлі 8 зафіксовано фр-ти ручок та тулуба амфор підтипу D2/D3/D4 (230–300/310-ті рр.). Нижній рівень заповнення житла 3 також характеризується знахідками уламків амфор типу Шелов D, що належать до підтипу D3/D4 (250–300/310-ті рр.) та D4 (260–300/310-ті рр.). Комплекси Боромлі 2 автори розкопок віднесли до 3-х хронологічних періодів: другої

половини – кінця III ст., першої половини IV ст., другої половини IV – початку V ст. [Некрасова, 2006]. Житло 3 та будівлі 1, 6, 10 були віднесені до раннього горизонту функціонування пам'ятки (друга половина – кінець III ст.). Аналіз амфорного матеріалу створює передумови для включення до раннього горизонту нижнього рівня заповнення будівлі 8.

Уламок ручки та ніжку амфор підтипу D2/D3 (230–260-ті pp.) виявлено у житлах 1 та 2 поселення Рідний Край 3 (рис. 34, 35; кат. № 17)¹¹. На поселенні Піщане у житлі 1 зафіксовано неповний розвал амфори підтипу D4 (260–300/310-ті pp.). Ніжка такої ж посудини походить із житла 5¹². Крім того, фр-ти амфор типу D були знайдені і в культурному шарі пам'ятки (рис. 30, 41, 5; кат. № 12).

Фрагментарні знахідки цього типу тари, які визначаються на рівні коливань між підтипами D2/D3 та D3/D4 походять з поселень Війтенки 1 (рис. 31, 32, 40, 8–11; кат. № 13), Огульці (рис. 33; кат. № 15), Старі Валки (рис. 40, 6, 7; кат. № 16), Халимонівка (рис. 40, 12–15; кат. № 18), Колесники (кат. № 14), Лютенські Будища (кат. № 6), Зелене (кат. № 1), Радущківка (кат. № 8) Букреєвка 2 (рис. 36, 2) [Сымонович, 1990, с. 84–86; рис. 5], 10-й Октябрь (рис. 39, 2) [Обломский, 2002, рис. 37, 39] та Головіно 1 (рис. 37, 1, 2, 38) [Обломский, 2001–2002, рис. 12, 11–13; 18, 9, 19]¹³.

Лише з території Дніпровського лісостепоного Лівобережжя походять цілі чи майже цілі амфори типу Шелов D: амфору підтипу D3 (250–260-ті pp.) виявлено на поселенні Беседівка (рис. 41, 1; кат. № 9); три посудини цього ж підтипу випадково знайдено на Полтавщині: 2 од. – поблизу сіл Дубина та Білики; 1 од. – без точного місця знахідки (рис. 41, 2–4; кат. №№ 4, 5, 7).

¹¹ У споруді 2 було знайдено також ніжку амфори типу Шелов F. Це дозволило А.М. Обломському стверджувати, що амфори типу D на пізньому етапі деякий час побутували з посудинами типу F [Обломский, 1999, с. 29]. На сьогодні згадане житло є винятком – в інших закритих комплексах (включаючи античні пам'ятки пізньоримського часу, кримські некрополі типу Озерне-Інкерман та пізньосарматські могильники Буджака) сумісні знахідки цих амфор поки невідомі. На даному етапі вивчення еволюції пізньогераклейських амфор можна констатувати, що ніжка амфори типу F з житла 2 належить до його пізніх варіантів середини-третьої чверті IV ст., тоді як амфори типу D з аналогічною ніжкою перестали виготовлятися ще в третій чверті III ст. Хронологічний розрив між цими знахідками становить щонайменше 80 років.

¹² Уламки амфор з жител 1 та 5 цілком можуть належати одній посудині.

¹³ Малоінформативні уламки амфор типу D також походять з багатошарових пам'яток Новодонівка 2 та Курган-Азак [Обломский, 1991, с. 251; 1999, с. 26, 27; Сухобоков, 1975, с. 29; Дідик, 2011].

Таким чином, у межах ареалу черняхівської культури поширення амфор типу Шелов D у часі та просторі виглядає наступним чином: уламки найбільш раннього підтипу D1 (200–230-ті рр.) наявні лише на пам'ятках Верхнього та Середнього Подністров'я; на території Дніпровського лісостепоного Лівобережжя сконцентровано знахідки амфор підтипу D3 (250–260-ті рр.); посудини підтипу D5 (300/310–320-ті рр.) відомі лише у комплексах могильника Оселівка на Середньому Дністрі.

2.2. Амфори типу Шелов F

Амфори типу Шелов F присутні в шарах та комплексах пізньоримського часу практично усіх античних пам'яток Причорномор'я та, частково, Середземномор'я. Це одна з найпоширеніших категорій античного імпорту на пам'ятках Європейського Барбарікума. Зокрема, в черняхівській культурі фрагменти цих посудин складають понад 90% усіх керамічних імпортних виробів і часто є основним матеріалом для датування. Тому уточнення хронології цього типу пізньогераклейської тари є особливо актуальним.

Вперше в окремий тип ці амфори виділила І.Б. Зеєст (тип 105), яка за матеріалами Боспору датувала їх IV ст. [Зеєст, 1960, с. 117, 118, 121, 122; табл. XXXVII, 91–93, XXXVIII, 94, XL, 104, XLI, 105]. М.Б. Щукін запропонував називати цей тип «інкерманським» і датувати його другою половиною III – IV ст. [Щукін, 1968, с. 42]. Пізніше Д.Б. Шелов з'ясував, що ці амфори є однією з пропущених ланок еволюційного ланцюжка світлоглиняних вузькогорлих амфор типів A, B, C, D, E. Морфологія та хронологія «інкерманських» амфор вказували на їхнє місце між типами D та E. Присвоївши їм позначення «F», дослідник датував новий тип кінцем III – IV ст. [Шелов, 1978]. Майже так само, у межах IV ст., ці амфори датувала К. Скорпан, яка виділила їх у свій тип 1 [Scorpan, 1977].

У 1993 р. А.П. Абрамов та О.В. Сазанов опублікували роботи зі спробами диференціації амфор типу Шелов F [Абрамов, 1993; Сазанов, 1993]. За матеріалами пізньоримських комплексів Херсонесу, могильника Озерне 3 у

передгір'ях Криму та черняхівського поселення Утконосівка А.П. Абрамов розділив їх на три варіанти. Проте ця публікація мала узагальнюючий характер, і принципи поділу на варіанти в ній роз'яснені не були. До того ж автор не торкнувся теми хронології, обмежившись лише датуванням всього типу: від другої половини III до кінця IV ст. [Абрамов, 1993, с. 8].

У спеціальному дослідженні, присвяченому світлоглиняним амфорам, О.В. Сазанов датував амфори типу F другою половиною III – першою половиною V ст. Як докази їхнього існування у III ст. автор використав матеріали черняхівського могильника Чубівка та склепу 2 могильника біля с. Перевальне. Проте посилення на ці комплекси не є переконливими. Так, амфори з Чубівки знайдені поза контекстом поховань – на зруйнованій піщаним кар'єром ділянці могильника, а інші категорії матеріалу (гребінь типу Томас III, двочленні «воїнські» фібули) вказують на функціонування пам'ятки винятково у IV ст. [Гребенников *et al.*, 1982, с. 146, 147]. Інвентар склепу 2 могильника Перевальне також датується у межах IV ст. [Юрочкин, Труфанов, 2003, 212].

На базі морфології вінець, ручок і ніжок О.В. Сазанов виділив два типи амфор Шелов F, які побутували одночасно, разом з тим поділивши тип 1 на три підтипи. Але якщо для типу 1 дослідник перерахував усі характерні ознаки, то для виробів типу 2 вони залишились не визначені. Побудова цієї типології на фрагментарному матеріалі і, як наслідок, «розмита» хронологія у рамках другої половини III – першої половини V ст. зробили неможливим успішне використання цих розробок.

Результати досліджень двох останніх десятиліть демонструють, що амфори типу Шелов F відомі виключно в комплексах IV ст. [Айбабин, 1994, с. 95; Кропотов, 1998; Гудкова, 1999, с. 356; Магомедов, 2006; Васильев, Дзиговский, 2003, с. 316, 317; Юрочкин, Труфанов, 2007, XI-29; Диденко, 2014]. У 1998 р. В.В. Кропотов опублікував спеціальну роботу, присвячену типології та хронології «інкерманських» амфор [Кропотов, 1998]. Дослідник відзначив їхню спадкоємність від амфор типу Шелов D і за допомогою комплексів з монетами аргументував можливість побутування типу D до кінця

III ст. Відтак появу типу F він відніс до періоду не раніше початку IV ст. На базі морфологічного аналізу цілих форм дослідник виділив три варіанти цих посудин: 1 – амфори з максимально розширеним у верхній частині корпусом, прямою або розширеною під прямим кутом ніжкою та сплюсненими ручками; 2 – посудини зі струнким, максимально розширеним посередині або трохи вище середини корпусом, плавним переходом до розширеної ніжки та округлими в профілі ручками; 3 – амфори з прямою широкою ніжкою, які за формою тулуба нагадують вироби варіанту 1. Спираючись на хронологію кримських комплексів, автор датував амфори варіанту 1 першою половиною – серединою IV ст., варіанту 2 – другою половиною IV ст., варіанту 3 – кінцем IV – початком V ст. (рис. 42). Проте якщо критерії виділення варіантів 1 і 2 зрозумілі, а датування обґрунтоване матеріалами закритих комплексів, то для варіанту 3 вони були намічені лише побіжно. Як справедливо відзначили О.В. Лисенко та В.Ю. Юрочкін, за формою тулуба й іншими морфологічними елементами амфори цього варіанту майже не відрізняються від посудин варіанту 1. Складається враження, що виділення варіанту 3 базувалося переважно на хронології, а не на морфології цих посудин [Лысенко, Юрочкин, 2004, с. 119, прим. 37]¹⁴.

У 2006 р. ростовські дослідники С.М. Ільяшенко та С.А. Науменко презентували результати нової класифікації та хронології вузькогорлих світлоглиняних амфор [Ильяшенко, Науменко, 2006, р. 15, 16]. Автори прийшли до висновку, що перехід від пізніх форм типу Шелов D (варіанти D2, D3) до амфор типу Шелов F припадає на першу чверть IV ст. Також було виділено три варіанти посудин типу F (F1, F1/F2, F2), однак внаслідок тезового формату публікації принципи цієї типології залишились незрозумілими.

В 2003 р. В.Ю. Юрочкін та О.А. Труфанов на прикладі знахідок зі склепу 38 кримського могильника Суворове 1 обмежили час існування амфор типу F

¹⁴ До варіанту 3 В.В. Кропотов відніс амфору з так званого післяготського будинку в Тірі [Кравченко, Корпусова, 1975, рис. 4, 3] та посудину з цистерни у вівтарі 2-го кварталу Херсонесу [Рыжов, 1986, рис. 1, 3]. Однак датування О.І. Айбабіним та О.В. Сазановим цих комплексів першою половиною V ст., а не більш раннім часом [Айбабин, 1990, рис. 2, 6, 17, 35; Сазанов, 1993, с. 20; рис. 1, 3], видається вкрай суперечливим [Лысенко, Юрочкин, 2004, с. 119, прим. 37; Юрочкин, Зубарев, 2001, с. 459, 460].

до другої-третьої чвертей IV ст. [Юрочкин, Труфанов, 2003, с. 212, 213], пізніше включивши їх до розряду хроноіндикаторів фази III (310/320–370/380 рр.) хронології могильників Центрального та Південно-Західного Криму III–IV ст. [Юрочкин, Труфанов, 2007, с. 365–370; ХІ-29].

Накопичена на сьогодні база даних відкриває перспективи для суттєвого уточнення хронології амфор типу Шелов F та розробки нової типології на рівні виділення підтипів і варіантів.

2.2.1. Типологія амфор типу Шелов F за основними морфологічними та метричними ознаками. Усі амфори типу F мають стандартний набір значень таких типоутворюючих ознак: вузьке, максимально розширене в основі горло, що переходить у плічка на рівні технологічного шва; видовжений тулуб; валикоподібні вінця; профільовані ручки; ніжка на кільцевому піддоні. Однак попри спільність цих параметрів, вони досить різноманітні за формою та розмірами. Відомі екземпляри висотою від 440 до 655 мм, діаметром корпусу від 130 до 220 мм, об'ємом від 1,5 до 6,5 л, крутими округлими або низько опущеними похилими плічками, чітко окресленим або плавним переходом від горла до плеча, циліндричною або конічною ніжкою, сплосченими або округлими в перерізі ручками, різноманітною конфігурацією вінця та ін. Таке розмаїття метричних та морфологічних ознак відкриває реальні перспективи для систематизації, а також побудови еволюційного та хронологічного рядів виробів цього типу. У даній роботі використано 86 археологічно цілих зразків амфор типу F. Поза тим, для детального дослідження профільних частин залучено близько 1000 фрагментів.

За загальними морфологічними ознаками можна виділити 3 різновиди форм амфор цього типу: форма 1 (рис. 43, 1) характеризуються максимально розширеним у верхній частині висоти корпусом з округлими плічками; амфори форми 2 (рис. 43, 2) відрізняються струнким, максимально розширеним вище середини корпусом з похилими плічками; посудини форми 3 (рис. 43, 3) мають чітко виражений біконічний корпус, максимально розширений у середній частині.

Оскільки світлоглиняні вузькогорлі амфори належать до категорії тарного посуду, який насамперед був призначений для роздрібної торгівлі та міг мати певні стандарти, необхідне детальне вивчення їхніх метричних характеристик, які значною мірою визначають і форму посудин.

Усі амфори вибірки обміряно за єдиною схемою (використано 24 заміри) з урахуванням об'єму, усіх первинних точок перегину контуру й основних параметрів профільних частин: O – об'єм; H – загальна висота; H_1 – глибина; D – максимальний діаметр тулуба; d_1 – діаметр вінець; d_2 – діаметр горла під вінцями; d_3 – діаметр горла під верхніми приліпами ручок; d_4 – діаметр основи горла; d_5 – діаметр середньої частини тулуба; d_6 – діаметр придонної частини тулуба при переході до ніжки; h_1 – висота верхньої частини амфори; h_2 – висота нижньої частини амфори; h_3 – висота горла; h_4 – висота тулуба; h_5 – висота плечей; t_v – товщина вінець; h_v – висота вінець; L_p – ширина ручки; t_p – товщина ручки; h_p – висота ручки; d_n – діаметр ніжки; h_n – висота ніжки; h_{nv} – висота ніжки до виступу на підшві; t_{kn} – товщина кільця піддону (рис. 44; табл. 5).

За показниками об'єму (O) амфори типу F можна умовно розділити на 4 групи (рис. 45, 1): $O-1$ – містить одну амфору об'ємом близько 6,5 л; $O-2$ – амфори об'ємом 3,8–5,5 л; $O-3$ – амфори об'ємом 3,2–3,6 л; $O-4$ – вироби об'ємом 1,5 – 3 л.

Закономірним є питання про наявність нормального статистичного розподілу ознаки «об'єм» у рамках цих груп. Іншими словами: чи існувало виробництво певних «ідеальних посудин» з чітко обумовленою місткістю? Чи існувала певна уніфікація винної тари?

Для розробки цього питання було використано полігон розподілу з кроком 0,1 л (табл. 2). Отримані результати демонструють нормальний статистичний розподіл амфор з об'ємом 3,8–5,5 л із так званими «довгими хвостами» ряду; практично рівномірний розподіл виробів з об'ємом 3,2–3,6 л та близький до нормального розподіл амфор об'ємом 1,5–3 л. В останньому випадку два піки розподілу припадають на посудини висотою 440–470 мм та

480–535 мм. Виходячи з цього, можна зробити висновок – амфори типу F мають досить високі відхилення від середніх значень (так звані «довгі хвости»), які свідчать про те, що вони виготовлялися «на око» або ж із якимось певним допуском.

Ще два параметри одночасно визначають об'єм і, значною мірою, морфологічні особливості виробів – загальна висота (H) і діаметр тулуба (D). За ознакою загальної висоти виділено 5 груп виробів: H-1 – 440–470 мм; H-2 – 480–535 мм; H-3 – 545–600 мм; H-4 – 608–630 мм; H-5 – 655 мм (рис. 45, 2). За ознакою діаметра тулуба виділено дві групи виробів: D-1 – 130–164 мм; D-2 – 170–220 мм (рис. 45, 3).

Результати кореляції груп, виділених за цими параметрами, свідчать про не випадкову статистичну залежність між показниками загальної висоти й діаметра виробів (табл. 3). Таким чином, результати систематизації вимірюваних ознак дозволяють виділити серед амфор типу Шелов F чотири розмірні групи.

Розмірна група I. Представлена одним екземпляром об'ємом близько 6,5 л., висотою 655 мм і діаметром 220 мм.

Розмірна група II. Амфори об'ємом 3,8–5,5 л. У рамках цієї групи виділено дві підгрупи: підгрупа II а – вироби з висотою 608–630 мм і діаметром тулуба 170–220 мм; підгрупа II б – вироби з висотою 480–600 мм і діаметром тулуба 170–220 мм.

Розмірна група III. Посудини об'ємом 3,2–3,6 л. Такі вироби характеризується висотою 480–600 мм при діаметрі тулуба 170–220 мм.

Розмірна група IV. Амфори об'ємом 1,5–3 л. Цим виробам притаманна висота 440–535 мм та діаметр тулуба 130–164 мм.

Можна відзначити пряму відповідність між розмірними групами, виділеними за метричними ознаками та трьома основними формами амфор типу F: посудини розмірних груп I–II відповідають формі 1, групи III – формі 2, групи IV – формі 3.

Таким чином, на основі основних морфологічних та метричних ознак виділяються три підтипи амфор типу Шелов F: F1 – максимально розширені у верхній частині посудини з округлими плічками об'ємом 3,8–6,5 л, висотою 480–655 мм та діаметром тулуба 170–200 мм (рис. 47–51); F2 – максимально розширені трохи вище середини амфори з похилими плічками об'ємом 3,2–3,6 л., висотою 480–600 мм та діаметром тулуба 170–220 мм (рис. 52); F3 – максимально розширені у середній частині посудини з біконічними пропорціями об'ємом 1,5–3 л, висотою 440–535 мм та діаметром тулуба 130–164 мм (рис. 53–58).

2.2.2. Хронологія виділених підтипів. Отримавши розгорнуту класифікацію досліджуваних амфор, можемо перейти до аналізу зміни у часі їхніх метричних та морфологічних параметрів.

Насамперед відзначимо: для встановлення дат виділених підтипів опорними є такі поховальні комплекси з амфорами типу F, що містять хроноіндикатори, час побутування яких не викликає істотних розбіжностей серед сучасних дослідників.

Цілі форми амфор типу F походять з ряду античних пам'яток, поховань культур Синтана де Муреш – Черняхів, карпатських курганів та пізньосарматської культури. Але абсолютну більшість цілих форм дають кримські могильники типу Озерне-Інкерман, де поховання супроводжуються різноманітним інвентарем та нерідко – монетами. Ряд цих речей введено до ряду хроноіндикаторів, якими визначаються відносно вузькі дати [Айбабин, 1984; 1990; 1999; Гороховский, 1988а; Петраускас, 2003; Юрочкин, Труфанов, 2007; Труфанов, 2009; Godłowski, 1970; Godłowski, 1992; Teiral, 1987; 1997; Kazanski M., Legoux, 1888].

Деякі комплекси неможливо використати для уточнення хронології підтипів через ряд причин: у публікації відсутні необхідні метричні дані посудин; матеріали комплексу не опубліковано або опубліковано вибірково; датуючий матеріал комплексу позбавлений достатньої інформативності. Амфори з таких комплексів, а також зі зруйнованих поховань, міських або

поселенських об'єктів, як і посудини без точного місця знахідки залучено для статистичного аналізу.

Ключовим комплексом для розуміння еволюції та розробки хронології амфор типу F на сьогодні є склеп 38 Суворовського могильника в передгір'ях Південно-Західного Криму, у камері якого разом з 5-ма похованнями виявлено 4 амфори (рис. 46). Послідовність захоронень у ньому легко встановлюється, а інвентар містить значну кількість хроноіндикаторів. Датування кожного поховання буде докладно розглянуто нижче, та на загал можна сказати, що поховання I здійснене у другій чверті IV ст., поховання II – у другій чверті – середині IV ст., поховання III – в середині – третій чверті IV ст., поховання IV і V – в третій чверті IV ст. [Юрочкин, Труфанов, 2003]. Певна уніфікація поховального обряду, характерна для могильників типу Озерне-Інкерман, дозволяє стверджувати, що на одне поховання може припадати не більше однієї амфори [Юрочкин, Труфанов, 2003, с. 205]. Впритул до голови поховання III (середина – третя чверть IV ст.) було покладено амфору № 3 підтипу F2 (рис. 46, 3), який синхронізується з варіантом 2 другої половини IV ст. за В.В. Кропотовим. На ногах поховання IV (третя чверть IV ст.) лежала посудина № 4 підтипу F3 (рис. 46, 4), який також синхронізується з варіантом 2 за В.В. Кропотовим. Під стіною склепу було покладено дві амфори №№ 1 і 2 підтипу F1 (рис. 46, 1, 2), який синхронізується з варіантом 1 першої половини – середини IV ст. за В.В. Кропотовим. Дати цих посудин відповідають найбільш раннім похованням I та II, тому з високою долею ймовірності можна припустити належність амфори № 1 до поховання I, амфори № 2 – до поховання II¹⁵. Розташовані в хронологічному порядку амфори з цього склепу наочно демонструють основний напрямок розвитку типу Шелов F (від порівняно великих форм з округлими обводами плічок до значно менших посудин біконічних пропорцій) та дозволяють намітити відносну хронологію

¹⁵ Ще одну розбиту амфору підтипу F1 виявлено на долівці дромосу (рис. 48, 1). Її уламки були перекриті шаром насипно ґрунту.

виділених підтипів, згідно з якою найбільш раннім є підтип F1, а найпізнішим – підтип F3.

Опорні комплекси підтипу F1: поховання I та II у склепі 38 могильника Суворове 1 (рис. 48, 2, 3; 66, 67); Озерне 3, склеп 1 (рис. 50, 5; 71); Озерне 3, підбійна могила (рис. 50, 6; 72, 16–20); Нейзац, склеп 4 (рис. 49, 1–5; 68–70); Нейзац, склеп 275 (рис. 48, 5, 6); Нейзац, могила 125 (рис. 49, 6; 72, 1–15); Богденешть, поховання 8 (рис. 47, 3; 72, 21–31).

У похованні I склепу 38 Суворовського могильника [Юрочкин, Труфанов, 2003, с. 202, 203, 205, 206, 208; рис. 1–3] серед різноманітного інвентарю (рис. 66, 1–18) знайдено дві бронзові монети Костянтина I (рис. 66, 6, 7). Одну з них, зі слідами потертості, карбовано у Кізику між 317 та 324 рр. Іншу – ідеально збережену (не пошкоджене навіть покриття монети з тонкої амальгами) карбовано у Фессалоніках у період одноосібного правління імператора між 326 та 330 рр. Вона й визначає час здійснення цього поховання. Поховання II (рис. 66, 19, 20) розташоване між більш раннім похованням I та пізнішим похованням III середини IV – третьої чверті IV ст. (див. нижче), що дає підстави датувати його другою чвертю – серединою IV ст. [Юрочкин, Труфанов, 2003, с. 202, 203].

У склепі 1 могильника Озерне 3 поховання здійснювалися не раніше 306 р. – про це свідчать знахідки 4-х монет Костянтина I (рис. 71, 20) [Лобода, 1977, с. 243]. Нижня дата комплексу уточнюється за червонолаковим блюдом групи PRS, форми 1A за К. Домжальським (рис. 71, 39) [Крапивина, Домжальский, 2008, с. 79]. З'явившись у другій чверті IV ст., ці блюда стали одною з найпопулярніших форм червонолакової кераміки у Північному Причорномор'ї, а пік їхнього поширення припадає на середину – другу половину IV ст. [Юрочкин, Труфанов, 2007, с. 366–370; рис. 5:11, 12; Крапивина, Домжальский, 2008, с. 79; Диденко, 2009; Иванова, 2009; Arsen'eva, Domžalski, 2002, р. 425, 426; Opaît, 2004, р. 75; Magomedov, Didenko, 2012b, р. 175]. Верхню дату комплексу обмежує підв'язна фасетована фібула групи 16, серії 1, варіанту 2 за А.К. Амброзом (рис. 71, 1) [Амброз, 1966, с. 63, 64; табл. 11, 9, 10]. За

технологічними особливостями вона максимально наближена до застібки з поховання 47 черняхівського могильника Гаврилівка [Сымонович, 1960, табл. XIII, 7]. Згідно з хронологією та типологією речей для могильників Косанове й Гаврилівка, розробленою О.В. Петраускасом, такі фібули належать до типу 2, варіанту 1, а поховання 47 з Гаврилівки слід датувати у рамках першої половини IV ст. [Petrauskas, 2003, s. 241, 275, 291, 295; Abb. 27, 24]. Таким чином, склеп 1 могильника Озерне 3 надійно датується другою чвертю IV ст.

У склепі 4 могильника Нейзац разом із 6-ма похованими знайдено 5 амфор підтипу F1 (рис. 49, 1–5) [Храпунов, 2008]. Найбільш ранній інвентар супроводжував поховання I (рис. 68), II (рис. 69, 1–5) та VI (рис. 70, 13–36).

Дата поховання I визначається за двочленною підв'язною фібулою з 15-витковою пружиною, асиметрично вигнутою, напівкруглою в перерізі спинкою та розширеною ніжкою (рис. 68, 2). Цю фібулу (як і морфологічно близьку до неї застібку зі склепу 9 могильника Дружне) В.В. Кропотов виділяє в окремий варіант, що поєднує ознаки лучкових підв'язних фібул групи 15 серії III й застібок групи 16 підгрупи 2 серії I варіанту 1 згідно із системою А.К. Амброза, і датує його кінцем III – початком IV ст. [Амброз, 1966, с. 52–54, 61–63; табл. 9, 16, 18–20; 11, 6, 7; Кропотов, 2001, с. 183; рис. 6, 5, 8]. Екземпляр із Дружного В.Ю. Юрочкін та О.А. Труфанов датують межею фаз II і III хронології могильників Центрального і Південно-Західного Криму, що відповідає рубежу першої-другої чвертей IV ст. [Юрочкин, Труфанов, 2007, с. 366; рис. 7, 7]. Таким чином, за конструктивними ознаками фібулу з поховання I можна датувати у межах першої третини IV ст.

До складу інвентарю поховання VI (рис. 70, 13–36) входили срібні сережки (рис. 70, 13, 14), що належать до групи 2 прикрас у «поліхромному» стилі (290/300–325/330 pp.) згідно з С.А. Яценком та В.Ю. Малашевим [Яценко, Малашев, 2008, с. 228; табл. 2]. У цьому ж діапазоні має датуватись і поховання II (рис. 69, 1–5) зі скляним стаканом на суцільному піддоні – індикатор (Хі–21) фази II (260/270–310/320-ті pp.) та підфази IIIa (310/320-ті pp.) хронології

кримських могильників за В.Ю. Юрочкіним та О.А. Труфановим (рис. 69, 4) [Юрочкин, Труфанов, 2007, с. 365, 366; рис. 7, 11, 23, 24].

Інвентар поховання III (рис. 69, 6–8) містив потовщену в передній частині овальнорамчасту пряжку зі східчасто зрізаним, загнутим на кінці язичком (рис. 69, 8) та залізну двочленну «воїнську» фібулу, наближену до групи 17 за А.К. Амброзом (рис. 70, 7) [Амброз, 1966, с. 70, 71; табл. 10, 18, 19]. Цей матеріал типовий для IV ст., але поки не дає підстав для більш вузьких дат.

Найбільш пізніми можна вважати поховання IV (рис. 69, 9–40) і V (рис. 70, 1–12) з блюдами групи PRS, форм 1A (рис. 70, 10) та 2 (рис. 69, 36) другої чверті – кінця IV ст. Разом з тим відсутність у склепі індикаторів гунського часу дозволяє обмежити верхню дату поховань III–V третьою чвертю IV ст. Таким чином, найбільш ранні поховання I, II і VI склепу 4 Нейзацького некрополя були здійснені близько першої третини IV ст., тоді як більш пізні поховання III, IV та V, швидше за все, відносяться до другої третини століття.

Дві амфори підтипу F1 походять зі склепу 275 могильника Нейзац (рис. 48, 5, 6) [Khrapunov, 2008]. Склеп використовувався тривалий час і містив сім поховань, які частково перекривали одне одного. Нажаль співвіднести амфори з конкретними похованнями неможливо. Серед інвентарю більшості похованих (поховання I–III, V) присутні овальнорамчасті пряжки зі східчасто зрізаними язичками й загнутими нижче перерізу рамки кінцями – індикатори (Xi–41) фази III хронології кримських могильників за В.Ю. Юрочкіним та О.А. Труфановим, яка в цілому відповідає другій-третьій чвертям IV ст. [Khrapunov, 2008, fig. 2, 7, 8, 3, 1–3, Юрочкин, Труфанов, 2007, с. 367; рис. 6, 1–4]. Так само датуються два блюда групи PRS, форми 2 [Khrapunov, 2008, fig. 10, 4, 6] та більшість інших форм червонолакового посуду [Khrapunov, 2008, fig. 10, 1–3, 11, 1–4, 12; Крапивина, Домжальский, 2008, с. 78, 79; Arsen'eva, Domžalski, 2002, p. 426]. У склепі також знайдено три скляні кубки зі шліфованими овалами типу Еггерс 230 варіанту «Ковалк» другої-третьої чвертей IV ст. / другої половини IV ст. [Khrapunov, 2008, fig. 9, 1–3; Eggers, 1951, p. 62; fig. 16; Rau, 1972, S. 124, 129–134, 167; 2008, S. 222, 223; Abb. 1, 12–16, 2, 1–6, 5, 9, 11–14; 6, 1–5; Straume,

1987, S, 28, 29; Taf. 2, 3; Gavritukhin, 2011, p. 45, 46; Петраускас, 2016, с. 98]. Найпізнішим у склепі є червонолаковий пляшкоподібний глек другої половини IV – початку V ст. [Khrapunov, 2008, fig. 10, 2; Magomedov, Didenko, 2012b, p. 179; fig. 5, 1–4]. Речі, які можна надійно пов'язати з епохою Великого переселення народів, у комплексі відсутні. Таким чином, поховання у склепі 275, швидше за все, здійснювалися протягом другої-третьої чвертей IV ст.

Цим самим часом датується і поховання в могилі 125 могильника Нейзац (рис. 72, 1–15) [Храпунов, 2006]. Воно теж супроводжувалося блюдом групи PRS, форми 2 (рис. 72, 15), а також пряжками зі східчасто зрізаним та загнутими трохи нижче середини перерізу рамки язичком (рис. 72, 7–9). За аналогічною пряжкою в межах другої-третьої чвертей IV ст. датується й поховання у підбійній могилі могильника Озерне 3 (рис. 72, 16) [Лобода, 1977, с. 236–238; рис. 1, 7–12].

Поховання 8 черняхівського могильника Богденешть (рис. 72, 21–31) супроводжувалося роговим гребенем типу Томас I (рис. 72, 27) [Tau etc., 2009, cat. № 205; Thomas, 1960, S. 77–94]. Його морфологічні особливості – співвідношення висоти голівки (36 мм) й ширини (92 мм) – дозволяють датувати цей екземпляр не пізніше середини IV ст. [Шишкин, 2002, с. 244].

До підтипу F1 також належать амфори з поховання 7/1999 р. кримського могильника Алмалик-Дере (рис. 47, 4) [Maćczyńska etc., 2016, Taf. 11]; кургану 1 могильника культури карпатських курганів Бранешти-Немцишор (рис. 47, 1; 65, 3–10) [Mihailescu-Bîrliu, 1980, p. 194, 195; fig. 17, 1], кургану 7 могильника цієї ж культури Пилипи 1 (рис. 51, 1; 65, 1, 2) [Вакуленко, 2010, с. 69, 70, 125; рис. 36; 47, 56, 7, 69, 5, 71, 2, 72] та пізньосарматського поховання у Станиці Воронезькій (рис. 47, 2) [Анфимов, 1952]. Проте їхній інвентар не володіє достатньою для вузьких датувальних інформативністю. Ще одна амфора підтипу F1 походить зі склепу 1 могильника Дружне (рис. 47, 6), де виявлено 11 поховань другої половини III – IV ст. Однак співвіднести її з конкретним похованням неможливо [Айбабин, 1994].

Опорні комплекси підтипу F2: Суворове 1, склеп 38, поховання III (рис. 52, 7; 73, 1–18); Дружне, склеп 3, поховання A (рис. 52, 4; 73, 19–27); Сторожове, курган 10, поховання 1 (рис. 52, 8; 73, 28–32).

Головними хроноіндикаторами для поховання III у склепі 38 Суворовського могильника [Юрочкин, Труфанов, 2003, с. 203, 204, 208, 209; рис. 4, 47–49, 51, 53–55] є бронзовий браслет з круглого в перерізі стрижня з суцільною дротяною обмоткою (рис. 73, 18) (такий самий браслет знайдено і в похованні V цього самого склепу) та нагрудна прикраса зі скляними вставками, виконана у поліхромному стилі (рис. 73, 12). Абсолютні дати таких браслетів визначені у межах третьої чверті IV ст. на підставі комплексів провінційно-римських некрополів з монетами [Юрочкин, Труфанов, 2003, с. 209]. Так, у некрополі Каллатісу вони зустрічаються в могилі 53 з монетами Константа (341–346 pp.), у могилі 345 – з монетами 367–375 pp., а в могилі 347 – з монетами Констанція II (351–360 pp.) [Preda, 1980, pl. XVIII, M. 53, 345, 347; № cat. 19, 38–39, 87]. Таку само датується поховання 73 некрополя Триціани, де такий браслет знайдено з монетою 346–354 pp. (рис. 73, 18a) [Burger, 1966, p. 107, 133; fig. 99, 8; 120, 2].

Нагрудна прикраса з прямокутної бронзової пластини має центральну пастову вставку та 4 кутові вставки зі скла оливкового кольору. Лицьовий бік обтягнутий позолоченою фольгою з пуансонним орнаментом (імітація зерні) у вигляді S-подібних завитків та рубчастих поясків. Ця річ цілком відповідає формі й орнаменталії групи 3 прикрас у поліхромному стилі за С.А. Яценком та В.Ю. Малашевим, яка датується у межах 325/330–350/375 pp. [Яценко, Малашев, 2000, с. 228, 236; 246; табл. 3, кат. № 42]. Відтак поховання III слід датувати 350–375 pp.

У похованні A склепу 3 могильника Дружне знайдено типовий для IV ст. інвентар (рис. 73, 19–27) [Храпунов, 2002, с. 15; рис. 69, 10–12, 70, 11, 15; 71, 2, 11; 72, 1, 3, 8; 73, 13]. Більш вузьку дату комплексу забезпечує червонолаковий глек з валиком в основі лійчастого горла та підграненими вінцями (рис. 73, 24). Морфологічно найближчий до нього глек з поховання 5 черняхівського

могильника Вікторівка 2 (рис. 80, 17) [Симонович, 1967, 18, 6]. За намистом воно потрапляє до хронологічної групи 5 черняхівських поховань за О.В. Гопкало, яка датується близько середини – третьої чверті IV ст. [Гопкало, 2008, с. 98, 108].

Керамічний посуд з поховання 1 кургану 10 пізньосарматського могильника Сторожове (рис. 73, 28–32) дозволив авторам публікації датувати його за черняхівськими аналогіями другою половиною IV ст. [Луговий, Коваленко, 2013].

Опорні комплекси підтипу F3: Дружне, поховання А склепу 84 (рис. 55, 7; 76, 15–26) та поховання В склепу 3 (рис. 58, 2; 75); Суворове 1, склеп 38, поховання IV (рис. 58, 1; 77); Озерне 3, склеп 2 (рис. 55, 6; 74); Червона Зоря, склеп 22, поховання 2 (рис. 55, 8; 76, 8–14); Інкерманський могильник, склеп 1940 р. (рис. 55, 4) та підбійна могила 18 (рис. 55, 2; 76, 1–7); Вікторівка 2, поховання 5 (рис. 56, 8; 80, 1–20); Черкаси-Центр, поховання 69 (рис. 53, 3; 78, 16–27); Городок Миколаївка, могила М (рис. 53, 2; 78, 1–15); Слобозія-Кішкерень, поховання 10 (рис. 53, 5; 81, 1); Барча, поховання 119 (рис. 53, 6; 81, 2); Тиргшор, поховання 258 (рис. 53, 1; 80, 21–29); Біленьке, поховання 100 (рис. 56, 5; 79, 1–10) і 104 (рис. 56, 6; 79, 11, 12).

У похованні 5 могильника Вікторівка 2 [Симонович, 1966, с. 197–200; рис. 1, 2, 6, 7, 3, 1–3, 6, 8; 1967, с. 215; рис. 4, 5, 10, 12, 5, 1, 6, 1, 2, 12–21, 23, 31, 34–36, 38, 18, 6], могилі М могильника Городок Миколаївка [Ebert, 1913, S. 90–92; Abb. 101–105] та похованні IV склепу 38 Суворовського могильника [Юрочкин, Труфанов, 2003, с. 204, 209, 210; рис. 5] знайдено двочленні підв'язні фібули з пластинчастою спинкою групи 16, підгрупи 2, серії 1, варіанту 3 за системою А.К. Амброза [Амброз, 1966, с. 64, 65; табл. 11, 12–15, 19] або варіанту Б3 за Є.Л. Гороховським (рис. 77, 15, 78, 12; 80, 15). У черняхівській культурі ці застібки, головним чином, діагностують фазу IV (350–400 рр.) [Гороховский, 1988а, с. 35; рис. 58, 66, 67]. Аналіз набору намиста з поховання 5 Вікторівського могильника (рис. 80, 3–14) дозволив О.В. Гопкало віднести його до хронологічної групи 5 черняхівських поховань з намистом і

підвісками, верхня дата якої обмежується третьою чвертю IV ст. [Гопкало, 2008, с. 98, 108]. Крім згаданої фібули, з Суворовського комплексу походить дзеркало з центральною петлею типу Чмі-Брегеціо (рис. 77, 16) [Niezabitovska, 2004, s. 201] – хроноіндикатор фінального етапу кримських могильників типу Озерне-Інкерман та раннього горизонту пам'яток типу Суук-Су (остання третина IV – середина V ст.) [Юрочкин, Труфанов, 2007, с. 369, 370; рис. 6, 23, 8, 8; ХІ-46]. Вузьку дату цього поховання забезпечує розташування між більш раннім похованням III й пізнішим похованням V – в обох знайдено браслети із суцільною дротяною обмоткою, датування яких обмежене 350–370-ми рр. (рис. 73, 18, 18a) [Юрочкин, Труфанов, 2003, с. 209; рис. 4, 55, 5, 75]. З урахуванням присутності у похованні IV дзеркала з центральною петлею, дата комплексу не має виходити за межі 70-х рр. IV ст.

Поховання 69 могильника Черкаси-Центр [Куштан, Петраускас, 2011, с. 187, 188, 195, 196; рис. 19, 20] супроводжувалося пряжкою зі східчасто зрізаним в основі язичком, загнутий кінець якого опущений нижче краю рамки (рис. 78, 21) та роговим гребенем типу Томас III (рис. 78, 20) – діагностами ступеню D₁ (360/370–400/410 рр.) центральноєвропейської хронології [Шишкин, 2002, с. 245; Thomas, 1960, s. 104–114; Tejral, 1997]. У склепі 2 могильника Озерне 3 [Лобода, 1977, с. 245–247; рис. 6, 7, 1–5] подібна пряжка (рис. 74, 3) знайдена з умбоном типу Цілінг «K2» (рис. 74, 13) – маркером ступенів C₂–C₃ європейських старожитностей [Zieling, 1989, Taf. 14, 3–4; Kazanski, 1994, fig. 2, 14].¹⁶ У цьому ж склепі знайдено червонолаковий пляшкоподібний плоскодонний глек другої половини IV – початку V ст. (рис. 74, 31) [Magomedov, Didenko, 2012b, p. 179; fig. 5, 1–4]¹⁷. Найімовірніше, ці речі могли потрапити в один комплекс на початку гунської епохи. Знайдена в похованні пробита монета Ліцинія (рис. 74, 6) не може бути використана для

¹⁶ У Криму й на Кавказі такі умбони продовжують використовуватися до кінця IV ст. [Каргопольцев, Бажан, 1992, с. 116; рис. 1, 20; Лысенко, Юрочкин, 2004, с. 117, 126, 128; рис. 32, 1; Гей, Бажан, 1997, табл. 25, 6; 27, 11, 18].

¹⁷ У склепі 53 Чорноріченського могильника такий глек супроводжений монетами Валента (364–378 рр.) (рис. 75, 31a) [Айбабин, 1990, с. 15; рис. 4, 5].

вузького датування, оскільки тривалий час могла використовуватися в якості підвіски.

З поховання А склепу 84 могильника Дружне [Храпунов, 2002, с. 35; рис. 200, 14–15, 25–27] походять мечоподібні наконечники ременів (рис. 76, 17, 18) та підковоподібні ремінні накладки (рис. 76, 23–26). У черняхівській культурі такі наконечники є одним з показників фази V (375/380–420/430 pp.) за Є.Л. Гороховським [Гороховский, 1988а, с. 45, 46; рис. 90; Гороховский 1988б, с. 19]. Згадані накладки Я. Тейрал відносить до ступеню D₁ [Teiral, 1987, Taf. 14, 17, 19]. Ці речі маркують підфазу IIIб (рубіж третьої – останньої чвертей IV ст.) хронології могильників Криму [Юрочкин, Труфанов, 2007, с. 369; рис. 6, 28, 31; ХИ-48, 49].

Одним з найцікавіших комплексів з амфорами підтипу F3 є склеп 2 могильника Червона Зоря із трьома похованнями, для яких легко встановити хронологічну послідовність [Неневоля, Волошинов, 2001]. Найбільш раннє поховання 1 містило в інвентарі підковоподібну ремінну накладку ступеню D₁, аналогічну знайденим в уже згаданому похованні А склепу 84 могильника Дружне (рис. 76, 23–26). Амфора (рис. 55, 8) супроводжувала більш пізнє поховання 2, в якому разом зі срібною пряжкою із загнутим кінчиком язичка й уступом в основі (рис. 76, 9) виявлено пару золотих сережок у вигляді трикутних щитків зі скляними вставками та привішених до них на ланцюжках 4-ма пірамідками (рис. 76, 13, 14). У похованні І склепу 275 Нейзацького некрополя такі самі сережки знайдені зі скляним кубком типу Еггерс 230 варіанту «Ковалк» – індикатором ступенів C₃/D₁ (рис. 76, 14а, 14б) [Khrapunov, 2008, fig. 2, 1, 2; 9, 2; Eggers, 1951, Taf. 16; Rau, 1972, S. 124, 129–134, 167; 2008, S. 222, 223; Abb. 1, 12–16, 2, 1–6, 5, 9, 11–14; 6, 1–5; Straume, 1987, S. 28, 29; Taf. 2, 3; Gavritukhin, 2011, p. 45, 46; Петраускас, 2016, с. 98]. Виходячи з цього, поховання 2 має датуватися початком ступеню D₁. Також зауважимо, що за морфологічними ознаками амфора з цього комплексу є однією з найпізніших – її обриси виразно демонструють деградацію типу.

Поховання 119 черняхівського могильника Барча за гребенем типу Томас III з пропилами в основі голівки (рис. 81, 2) датується не раніше другої половини IV ст. [Tau etc., 2009, cat. № 586; Thomas, 1960, s. 104–114; Шишкин, 2002, с. 245].

Поховання 10 черняхівського могильника Слобозія-Кішкерень супроводжувалося конічним кубком із прозорого скла (рис. 81, 1)¹⁸. Згідно з даними І.О. Гаврітухіна, такі кубки датуються 350–400 рр. [Гавритухин, 2000, с. 265]. Є.Л. Гороховський відносить їх до фази V (375/380–420/430 рр.) черняхівських могильників українського лісостепу [Гороховский, 1988а, с. 45; рис. 76].

Головним хроноіндикатором поховання 100 могильника Біленьке [Росохацкий, 1989, с. 23–25; табл. 27–29] є скляний конічний кубок з вузьким і дещо ввігнутим дном (рис. 79, 1). Цей рідкісний для черняхівських територій тип поширений у Паннонії. Найближчі аналогії походять з поховань 31 і 236 могильника Сагвар і датовані другою половиною IV ст. [Barkóczy, 1988, S. 82, 83; Taf. IX, 101; X, 104]. Дату поховання 104 цього ж могильника [Росохацкий, 1989, с. 26, 27; табл. 32] визначає гребінь типу Томас I (рис. 79, 11). Його метричні дані (висота голівки перевищує половину ширини гребеня) й морфологічні особливості (наявність декоративних пропилів у нижній частині голівки) дозволяють датувати цей екземпляр не раніше другої половини IV ст. [Шишкин, 2002, с. 244].

Інвентар решти комплексів є менш інформативним. Поховання 258 могильника Тиргшор [Diaconu, 1965, p. 70; pl. CXXVI] містить пряжку варіанту В26 за Є.Л. Гороховським (рис. 80, 22), яка є індикатором фази III черняхівської культури і датується у межах другої-третьої чвертей IV ст. [Гороховский, 1988а, рис. 50]. У склепі 1940 р. й підбійній могилі 18 Інкерманського могильника [Стржелецкий, 1947, с. 290; рис. 5; Веймарн, 1963, с. 25, 26; рис. 13, 7], а також у похованні В склепу 3 Дружного [Храпунов, 2002, с. 15, 16; рис. 69,

¹⁸ Оскільки кубок з поховання 10 могильника Слобозія-Кішкерень перебував у вкрай фрагментарному стані, в роботі використовується схематичне зображення цього типу.

1, 4, 6, 7, 9, 14, 16; 70, 6, 8, 9, 14; 71, 13, 15; 73, 18] амфори підтипу F3 знайдені з блюдами групи PRS, форми 1A та 2 другої чверті – кінця IV ст. (рис. 75, 6, 7; 76, 6).

На основі наявних даних спробуємо визначити чіткі хронологічні межі як для типу F загалом, так і для виділених підтипів.

Оскільки в еволюційному ряду світлоглиняних вузькогорлих амфор посудини типу F продовжують лінію типів A–D, початок їхнього виробництва має бути пов'язаний з виходом з ужитку амфор типу D. Завдяки матеріалам поховання 375/1978 г. некрополя Сучідави (амфора підтипу D5 та монета 324–330 pp.) можна констатувати, що найпізніші амфори типу D ще виготовлялися після 324 р. Натомість, матеріали поховання I склепу 38 Суворовського могильника (амфора підтипу F1 та ідеально збережена монета 326–330 pp.) дозволяють стверджувати, що посудини типу F вже виготовлялися близько 330 р. Таким чином, час, на який припадає зміна одного типу іншим (як і початок виробництва амфор підтипу F1) визначається між 325 та 330 pp.

Кореляція комплексів з амфорами типу Шелов F демонструє хронологічну послідовність виділених підтипів (рис. 82). Найбільш раннім є підтип F1, який наприкінці 20-х pp. IV ст. прийшов на зміну амфорам підтипу D5. Більшість комплексів, що містять цей підтип, не виходять за рамки другої чверті – середини IV ст. У 50-х pp. IV ст. амфори підтипу F1 еволюціонують у підтип F2. Комплекси, що містять ці посудини та підлягають вузькому датуванню, датуються в межах третьої чверті IV ст. Матеріали комплексів з амфорами підтипу F3 згідно з практично усіма нині відомими хронологічними розробками для пізньоримського часу вказують на рубіж третьої-останньої чвертей IV ст. [Гороховский, 1988a; Petrauskas, 2003; Юрочкин, Труфанов, 2007; Godłowski, 1970; Godłowski, 1992; Teiral, 1987; 1997; Kazanski M., Legoux, 1888]. Можливість побутування посудин підтипу F3 у 380-х pp. і пізніше виглядає сумнівною. Досі невідомі комплекси, в яких такі амфори були б знайдені з безперечними діагностами епохи Великого переселення народів. Вони відсутні на пам'ятках типу Лучисте, де найбільш ранні поховання

синхронізовані з поховальними комплексами Інкерману й Херсонесу, які містять монети 379–395 рр. і 395–408 рр. [Айбабин, Хайрединова, 2008, с. 45–49; Гавритухин, 2011, с. 179]. Наведені аргументи дають вагомі підстави припускати, що побутування амфор підтипу F3 обмежене 360–370-ми рр. Час виробництва посудин підтипу F2 при цьому має обмежуватися 350–360-ми рр.

Загальна хронологія амфор типу F визначається кінцем 320-х – 370-ми рр.

2.2.3. Систематизація допоміжних ознак. На відміну від поховальних комплексів, на поселенських пам'ятках цілі форми посуду трапляються досить рідко. Тому особливо актуальним є питання датування фрагментарного матеріалу.

Результати всебічного вивчення морфології виділених нами підтипів показали, що для вузького датування фрагментарного матеріалу придатні вінця, ручки та ніжки.

Вінця амфор типу Шелов F здебільшого характеризуються підтрикутними або валикоподібними обрисами. Зазвичай вони недбало профільовані – через це навіть одна посудина може мати декілька різних профілів вінець. Для виділення морфологічних різновидів вінець їхній контур умовно розділено на чотири окремі ділянки: верхня, бокова, нижня площадки та внутрішня стінка. Перераховані ділянки обрано в якості ознак, що мають ряд значень за характером оформлення:

1 – характер оформлення верхньої площадки: 1а – з двома розташованими в одній площині прогинами з виступом між ними; 1б – з прогином або уступом, що нагадує гребінь; 1в – опукла; 1г – пряма скошена; 1д – пряма горизонтальна;

2 – характер оформлення бічної площадки: 2а – вузька опукла; 2б – широка опукла; 2в – широка дещо сплюснена; 2г – широка дещо сплюснена з прогином;

3 – характер оформлення нижньої площадки: 3а – пряма скошена; 3б – опукла високо піднята; 3в – опукла низько опущена; 3г – увігнута;

4 – характер внутрішньої стінки вінець: 4а – увігнута нижче рівня бічної площадки; 4б – з широким прогином на рівні або нижче рівня бічної площадки;

4в – пряма (допускається відігнутість при переході до краю вінець або незначний ухил униз); 4г – пряма з вузькою кільцевою канавкою на рівні або нижче рівня вінець; 4д – пряма з уступом при переході до краю вінець.

Спостерігається 92 комбінації значень цих ознак, за якими виділено різновиди вінець (рис. 59; табл. 4). Асиметричні вінця зі скошеною верхньою площадкою та увігнутою внутрішньою стінкою (різновиди 1–10, 14, 15, 19–22, 26, 27, 35, 36, 39, 40, 43–46, 51, 52, 59, 60, 67, 68) можуть належати до будь-якого з виділених підтипів – так само як і асиметричні вінця зі скошеною верхньою площадкою та прямою внутрішньою стінкою (різновиди 37, 38, 61). Вінця підтрикутних або валикоподібних обрисів із прямою внутрішньою стінкою або стінкою з неглибокою кільцевою канавкою чи уступом при переході до краю (різновиди 11–13, 16–18, 23–25, 28–30, 41, 42, 53, 54, 64 66, 70–73) – так само як і вінця з широкою сплющеною бічною площадкою (різновиди 31–34, 47–50, 55–58, 74–92) – належать амфорам підтипів F2 і F3. Вінця у вигляді валика з увігнутою внутрішньою стінкою (різновиди 62, 63, 69) в поодиноких випадках спостерігаються лише у підтипів F1 (Озерне 3, підбійна могила) та F3 (зібрання НМІУ, інв. № 6609)¹⁹. Найімовірніше, вони є перехідною ланкою від асиметричних вінець до пізніх вінець правильних обрисів.

Таким чином, морфологія вінець амфор типу F змінюється з часом у певному напрямку. Протягом 320–350-х рр. переважну більшість становлять амфори з асиметричними вінцями різновидів 1–10, 14, 15, 19–22, 26, 27, 35–40, 43–46, 51, 52, 59–61, 67, 68. Приблизно в середині IV століття з'являються валикоподібні вінця з увігнутою внутрішньою стінкою різновидів 62, 63, 69. З 360-х рр. виробництво амфор з асиметричними вінцями йде на спад – у посудин підтипу F2 вони вже становлять не більше 30%, а у підтипу F3 – менше 15%. Починають домінувати підтрикутні або валикоподібні вінця з прямою внутрішньою стінкою або стінкою з неглибокою кільцевою канавкою чи

¹⁹ З поповненням вибірки слід очікувати ці різновиди вінець й у амфор підтипу F2.

уступом при переході до краю (різновиди 11–13, 16–18, 23–25, 28–30, 41, 42, 53, 54, 64 66, 70–73), а також вінця з широкою сплющеною бічною площадкою (різновиди 31–34, 47–50, 55–58, 74–92). На фінальному етапі еволюції амфор типу F вони остаточно витісняють асиметричні вінця зі скошеною верхньою площадкою.

Дати морфологічних різновидів вінець амфор типу F:

1–10, 14, 15, 19–22, 26, 27, 35–40, 43–46, 51, 52, 59–61, 67, 68 – кінець 320-х – 360-ті рр.;

62, 63, 69 – 350–360-ті рр.;

11–13, 16–18, 23–25, 28–34, 41, 42, 47–50, 53–58, 64–66, 70–92 – 350–370-ті рр.²⁰.

Ручки амфор типу F, як і ручки інших типів пізньогераклейської тари перших століть, характеризуються плавним перегином у верхній частині та профільованою поверхнею. Відомі поодинокі знахідки фрагментів гладеньких ручок, але здебільшого вони профільовані поздовжніми жолобками різної ширини та глибини у кількості від 1 до 4 (рис. 60–62).

Спостерігається кілька способів профілювання ручок: широкі симетричні жолобки утворено пучками великих пальців, розташованих уздовж ручки; вузькі асиметричні жолобки нанесено кінчиками пальців, розвернутих перпендикулярно відносно поверхні ручки, внаслідок чого з одного боку жолобка часто залишався слід від нігтя; поздовжнє ребро, утворене двома жолобками, в поодиноких випадках розсічене гострим інструментом.

Іноді у процесі профілювання на звороті ручки утворювалися один або два неглибоких жолобки від натискання вказівними пальцями. Проте стандартизації в оформленні ручок даного типу амфор не існує – часто дві ручки одної амфори мають різне профілювання. Форма й глибина жолобків не є таксономічними або хронологічними ознаками.

²⁰ Оскільки у більшості випадків вінця амфор типу F сформовано досить недбало, навіть у рамках одного екземпляру їх переріз на різних ділянках може суттєво відрізнятися за комбінаціями виділених ознак. У такому випадку для отримання найоб'єктивнішої дати слід корелювати різновиди декількох перерізів одних вінець.

Таким чином, особливості профілювання ручок типу Шелов F, на відміну від вінець, не несуть жодного інформаційного навантаження про підтип або датування амфори. У цьому випадку важливі лише їхні метричні параметри, а точніше – співвідношення ширини й товщини ручки.

Співвідношення ширини й товщини ручок підтипу F1 становить 0,53–0,83 (рис. 60). У пізніших підтипів F2 й F3 воно коливається у межах 0,68–1,08. Таким чином, надійною ознакою підтипу F1 є ручки зі співвідношенням не більше 0,67. Характерною ознакою підтипів F2 і F3 є ручки зі співвідношенням більше 0,83 (рис. 62). Лише у двох випадках такі ручки зафіксовані у посудин підтипу F1 (Озерне 3, підбійна могила; Немирівський р-н, випадкова знахідка) – яскравий приклад наявності у ранньої амфори пізньої морфологічної ознаки, що може вказувати на час її виготовлення у середині століття, швидше за все, у 350-х рр., коли відбувається перехід від амфор підтипу F1 до амфор підтипу F2 (рис. 50, 6, 51, 4;)²¹. Ручки із співвідношенням ширини й товщини від 0,68 до 0,83 можуть належати до будь-якого підтипу (рис. 61).

Відтак ручки амфор типу F умовно можна розділити на три групи і датувати їх відповідно до хронології виділених нами підтипів.

Група 1 – сплюснені в перерізі ручки ($tp / Lp < 0,68$). Характерні лише для виробів підтипу F1. Дата – кінець 320-х – 350-ті рр. (рис. 60).

Група 2 – овальні в перерізі ручки ($tp / Lp = 0,68–0,83$). Притаманні для будь-якого підтипу. Дата – кінець 320-х – 370-ті рр. (рис. 61).

Група 3 – округлі в перерізі ручки ($tp / Lp > 0,83$). Характерні для посудин підтипів F2 та F3 та іноді спостерігаються у пізніх екземплярів підтипу F1. Дата – 350–370-ті рр. (рис. 62).

Таким чином, в еволюції амфор типу Шелов F простежено стійку тенденцію до переходу від сплюснених до округлих у перерізі ручок.

²¹ З подальшим поповненням вибірки цілих форм можна очікувати на інші амфори підтипу F1 з округлими ручками. Це говоритиме лише про те, що посудина могла бути виготовлена на фінальному етапі існування підтипу в середині IV ст.

Ніжки амфор типу F мають вигляд зрізано-конічного піддону з різними кутами нахилу стінок. Перехід від піддону до тулуба плавний або ж оформлений у вигляді невеликого уступу чи жолобка. Підшва може бути горизонтальною, скошеною всередину або назовні, профільованою неглибоким концентричним жолобком, опуклою або загостреною. Перехід від підшви до внутрішньої стінки плавний, скошений або оформлений у вигляді уступу. Внутрішня стінка піддону може бути вертикальною, увігнутою або опуклою. У центрі піддону завжди є виступ – напівсферичний, зрізано-конічний або циліндричний. Аналіз перерахованих ознак показав, що вони не мають вирішального значення для визначення підтипу амфори, а відтак, і вузького її датування – одна й та сама ніжка може поєднувати в собі різні комбінації ознак. Натомість датуючу роль відіграє якість профілювання піддону в поєднанні з діаметром.

Амфори підтипу F1 (кінець 320-х – 350-ті рр.) мають ретельно сформований піддон діаметром від 48 мм з охайним виступом в центрі (рис. 63). При цьому внутрішні стінки піддону й виступ здебільшого сформовані пальцями без використання інструменту.

Для амфор підтипів F2 (350–360-ті рр.) і F3 (360–370-ті рр.) характерні ніжки діаметром менше 53 мм з недбало сформованим піддоном (бічні стінки часто асиметричні, підшва нерівна, центральний виступ оформлений у вигляді спірального завитка, часто зім'ятий, має нерівні краї або зміщений до внутрішньої стінки піддону) (рис. 64). Для їхнього профілювання, найімовірніше, використовувався вузький інструмент, за допомогою якого по периметру вибиралася кільцева канавка та формувався центральний виступ. У двох випадках у посудин підтипу F1 зафіксовано ретельно сформовану ніжку діаметром менше 48 мм (Озерне 3, підбійна могила) (рис. 50, 6) та неохайну ніжку діаметром 52 мм (Немирівський р-н, випадкова знахідка) (рис. 51, 4) – пізні ознаки ранніх форм, що може свідчити про час виготовлення цих амфор у середині століття (скоріше за все у 350-х рр.) в період переходу від підтипу F1 до підтипу F2.

Виходячи з цього, ніжки амфор типу Шелов F умовно можна розділити на дві групи, датуючи їх відповідно до хронології виділених підтипів.

Група 1 – ніжки з ретельно сформованим кільцевим піддоном діаметром від 48 мм і більше. Характерні лише для амфор підтипу F1. Дата кінець 320-х – 350-ті рр. (рис. 63).

Група 2 – ніжки з неохайним кільцевим піддоном діаметром до 53 мм. Характерні для посудин підтипів F2 та F3 та іноді спостерігаються у пізніх екземплярів підтипу F1. Дата – 350–370-ті рр. (рис. 64).

Таким чином, однією з ознак еволюції амфор типу Шелов F можна вважати перехід від порівняно широких ніжок на ретельно сформованому піддоні до вузьких неохайних ніжок.

2.2.4. Розгорнута характеристика виділених підтипів. Співставлення результатів вивчення мірних характеристик, основних і допоміжних морфологічних ознак амфор типу F дає підстави для докладної характеристики виділених підтипів і відокремлення їхніх варіантів.

Підтип F1. Амфори об'ємом понад 3,8 л, висотою 480–655 мм та максимальним діаметром 170–220 мм. Корпус має максимальне розширення у верхній частині висоти. Плечі округлі, з плавним обводом при переході до довгого конічного тулуба. Перехід від горла до плеча за зовнішнім контуром здебільшого вигнутий, як правило, з уступом або жолобком, який на рівні технологічного шва позначає кордон між горлом і плечем. Перехід від горла до плеча за внутрішнім контуром досить різкий – майже під прямим кутом. За рядом ознак розрізняються два варіанти цього підтипу.

Варіант F1 A. Вінця здебільшого асиметричні, зі скошеною верхньою площадкою і ввігнутою внутрішньою стінкою (різновиди 1–10, 14, 15, 19–22, 26, 27, 35, 36, 39, 40, 43–46, 51, 52, 59, 60, 67, 68). Також відомі екземпляри з асиметричними вінцями зі скошеною верхньою площадкою та прямою внутрішньою стінкою (різновиди 37, 38, 61). Найчастіше внаслідок недбалого формування вінця однієї посудини можуть мати різне профілювання на різних ділянках. Ручки в перерізі сплюснені (група 1 – співвідношення товщини й

висоти становить не більше 0,67) або овальні (група 2 – співвідношення товщини й висоти становить 0,68–0,83). Ніжки діаметром від 48 мм у вигляді чітко сформованого зрізано-конічного або циліндричного кільцевого піддону з уступом або перетяжкою при переході до тулуба та з акуратним напівсферичним або зрізано-конічним виступом в центрі (група 1). Дата – кінець 320-х – 350-ті рр.

Амфори варіанту F1 А: Суворове 1, склеп 38 – дромос, поховання I та II (рис. 48, 1–3); Нейзац, склеп 4 (рис. 49, 1–5); Нейзац, підбійна могила 125 (рис. 49, 6); Нейзац, склеп 294 (рис. 48, 4); Нейзац, склеп 275 (рис. 48, 5, 6); Тас-Тепе, склеп 5 (рис. 50, 1); Тас-Тепе, склеп 6 (рис. 50, 2); Інкерманський могильник, контекст втрачений (рис. 50, 3); Інкерман, підбійна могила 20 (рис. 50, 4); Озерне 3, склеп 1 (рис. 50, 5); Алмалик-Дере, поховання 7/1999 р. (рис. 47, 4); Дружне, склеп 1 1984 р. (рис. 47, 6); Херсонес, цистерна 1980 р. (рис. 47, 5); Станиця Воронізька (рис. 47, 2); Бранешти-Немцишор, курган 1 (рис. 47, 1); Пилипи 1, курган 7 (рис. 51, 1); Богденешть, поховання 8 (рис. 47, 3); Василівка, поховання черняхівської культури (рис. 51, 5); зібрання НМІУ, інв. №№ Б 6611 та Б 8858 (рис. 51, 2, 3).

Варіант F1 Б. Характеристики амфор цього варіанту загалом відповідають амфорам варіанту F1 А. Але від них посудини варіанту Б відрізняються однією або кількома ознаками, притаманними більш пізнім підтипам F2 та F3: округлі в перерізі ручки групи 3, де співвідношення товщини й висоти становить понад 0,83 (Немирівський р-н, випадкова знахідка; Озерне 3, підбійна могила); ретельно сформовані ніжки групи 1 діаметром менше 48 мм (Озерне 3, підбійна могила); недбало сформовані ніжки діаметром менше 53 мм групи 2 (Немирівський р-н, випадкова знахідка). Крім того, у посудин цього варіанту з'являються вінця правильних обрисів різновидів 62, 63, 69 (Озерне 3, підбійна могила; Передущельне 1, склеп 14)²². Наявність у амфор варіанту F1 Б пізніших ознак дає вагомі підстави припускати, що вони є

²² З поповненням вибірки можна очікувати екземпляри з вінцями різновидів 11–13, 16–18, 23–25, 28–34, 41, 42, 47–50, 53–58, 64–66, 70–92, характерних для підтипів F2 і F3.

перехідними від підтипу F1 до підтипу F2. До того ж в окремих випадках обриси амфор варіанту F1 Б наближуються до більш різких обрисів посудин підтипу F2. Відтак можна припустити, що їхнє виробництво припадає на 350-ті рр.

Амфори варіанту F1 Б: Озерне 3, підбійна могила (рис. 50, 6); Немирівський р-н, випадкова знахідка (рис. 51, 4); Передущельне 1, склеп 14²³.

Підтип F2. Амфори об'ємом 3,2–3,6 л, висотою 480–655 мм та максимальним діаметром 170–220 мм. Корпус стрункий, наближений до біконічного, максимально розширений вище середини. Похилі плечі є прямим продовженням горла – з різкішим, ніж у посудин підтипу F1, обводом при переході до тулуба. Перехід від горла до плеча за внутрішнім контуром плавний. Можливий будь-який різновид профілювання вінець. Ручки в перерізі овальні (група 2 – співвідношення товщини й висоти становить 0,68–0,83) або округлі (група 3 – співвідношення товщини й висоти понад 0,83). Ніжки з недбало сформованим піддоном діаметром менше 53 мм групи 2. Дата – 350–360-ті рр.

Амфори підтипу F2: Афінська агора (рис. 52, 1); Ганнівка, курган 1 (рис. 52, 2, 3); Дружне, склеп 3, поховання А (рис. 52, 4); Чорноріченський могильник, без контексту (рис. 52, 5, 6); Суворове 1, склеп 38, поховання III (рис. 52, 7); Сторожове, курган 10, поховання 1 (рис. 52, 8); Червона Зоря, склеп 40²⁴.

Підтип F3. Амфори об'ємом 1,5–3 л, висотою 440–535 мм та максимальним діаметром 130–164 мм. Біконічний корпус максимально розширений ближче до середини висоти. Ручки в перерізі овальні (група 2 – співвідношення товщини й висоти становить 0,68–0,83) або округлі (група 3 – співвідношення товщини і висоти понад 0,83). Ніжки з недбало сформованим піддоном діаметром менше 53 мм групи 2.

²³ Зображення амфори зі склепу 14 могильника Передущельне 1 не використовується на прохання авторів розкопок [Неневоля etc., 2000, рис. 30].

²⁴ Зображення амфор зі склепу 40 могильника Червона Зоря не використовується на прохання авторів розкопок [Неневоля etc., 2000, рис. 13].

Варіант F3 А. Критеріями для виділення цього варіанту є різновиди вінець: асиметричні зі скошеною верхньою площадкою та увігнутою внутрішньою стінкою (різновиди 1–10, 14, 15, 19–22, 26, 27, 35, 36, 38, 39, 42–45, 50, 51, 58, 59, 65, 66); зі скошеною верхньою площадкою та прямою внутрішньою стінкою (різновиди 37, 60); вінця правильних обрисів у вигляді простого валика з увігнутою внутрішньою стінкою (різновиди 62, 63, 69). Як уже згадувалося, вінця цих різновидів побутують не пізніше 360-х рр. Відтак можна припустити, що варіант F3 А займає початкову позицію серед амфор підтипу F3 і датується 360-ми рр.

Амфори варіанту F3 А: Тиргшор, поховання 258 (рис. 53, 1); Городок Миколаївка, могила М (рис. 53, 2); Велика Корениха (рис. 56, 3); Біленьке, поховання 100 і 104 (рис. 56, 5, 6); Вікторівка 2, поховання 1 і 5 (рис. 56, 7, 8); зібрання НМІУ, інв. № Б 6609 (рис. 57, 5); Сторожове, курган 13, поховання 1²⁵.

Варіант F3 Б. Відмінними від амфор варіанту F3 А тут є особливості профілювання вінець. Для цього варіанту характерні: підтрикутні або валикоподібні вінця з прямою внутрішньою стінкою або стінкою з неглибокою кільцевою канавкою чи уступом при переході до краю (різновиди 11–13, 16–18, 23–25, 28–30, 41, 42, 53, 54, 64–66, 70–73); вінця з широкою сплющеною бічною площадкою (різновиди 31–34, 47–50, 55–58, 74–92), які існують винятково з другої половини IV ст. Дата – 360–370-ті рр.

Амфори варіанту F3 Б: Берое (рис. 53, 8); Суворове 1, склеп 38, поховання IV (рис. 58, 1); Суворове 1, склеп 47 (рис. 55, 1); Інкерман, підбійна могила 18 (рис. 55, 2); Інкерман, склеп 3 (рис. 55, 3, 58, 5); Інкерман, склеп 1940 р. (рис. 55, 4); Інкерман, зруйноване поховання 1941 р. (рис. 58, 6); Алмалик-Дере, поховання 2/1996 (рис. 55, 5); Озерне 3, склеп 2 (рис. 55, 6); Дружне, склеп 3, поховання В (рис. 58, 2); Дружне, склеп 84 (рис. 55, 7); Червона Зоря, склеп 22, поховання 2 (рис. 55, 8); Червона Зоря, склеп 40; Передущельне 2, склеп 2; Тас-Тепе, склеп 7 (рис. 58, 3, 4); Пантікапей-Боспор, склеп 3 (рис. 54, 6); Черкаси-

²⁵ Зображення амфори з поховання 1 кургану 13 могильника Сторожове не використовується на прохання авторів розкопок [Коваленко *et al.*, 2011, 10, 11; мал. 22].

Центр, поховання 69 (рис. 53, 3); Кам'янка-Анчекрак, поховання 14 і 15 (рис. 53, 4, 56, 4); Слобозія-Кішкерень, поховання 10 (рис. 53, 5); Барча, поховання 119 (рис. 53, 6); Зачепилівка, зруйноване поховання (рис. 53, 7); Чубівка, зруйновані поховання (рис. 56, 1, 2); Чернігівська обл., випадкова знахідка (рис. 57, 2); хутір Савинці, випадкова знахідка (рис. 57, 3); Кельменці, випадкова знахідка (рис. 57, 4); зібрання НМІУ, інв. № Б 6615 (рис. 57, 6); Рогожкіно 13, яма 37/1987 р. (рис. 54, 1–5)²⁶.

Підсумовуючи розроблену нами типологію та хронологію амфор типу F, можна зробити ряд висновків: фінал побутування пізніх варіантів амфор типу Шелов D і початковий етап надходжень до Північного Причорномор'я амфор типу Шелов F припадає на кінець 320-х рр.; початкову позицію в еволюції амфор типу F посідають амфори підтипу F1 місткістю від 3,8 до 6,5 л; у 50-х рр. IV ст. триває перехід до більш струнких і різких форм підтипу F2 (простежується на морфології варіанту F1 Б), ємність яких зменшується до 3,6–3,2 л; заключною ланкою еволюційного ланцюжка типу F є амфори підтипу F3 місткістю від 3 до 1,5 л., які побутували в 360–370-х рр. (рис. 83).

Подібне поступове зниження місткості пізньогераклейських амфор, на наш погляд, може пояснюватися суто економічними факторами, якими могли бути: розширення роздрібної винної торгівлі та розширення ринків збуту гераклейського вина (з урахуванням зростання потреб варварів півдня Східної Європи).

Виробництво амфор типу Шелов F припиняється на початку гунської епохи в 70-х рр. IV ст., коли на зміну їм приходять новий тип пізньогераклейської тари – набагато більші амфори типу Шелов E [Абрамов, 1993, с. 50; Сазанов, 1989, с. 43, 44; Сазанов, 1993, с. 20; Казанский, 2011, с. 26].

2.2.5. Амфори типу Шелов F у черняхівській культурі. Фрагменти амфор типу F в ареалі черняхівської культури зустрічаються повсюдно

²⁶ Зображення амфор зі склепу 40 могильника Червона Зоря та склепу 2 могильника Передущельне 2 не викристовується на прохання авторів розкопок [Неневоля etc., 2000, рис. 14, 15, 53].

[Кропоткин, 1970а; Кропоткин, Кропоткин, 1988]²⁷. Амфори підтипу F1 (кінець 320–350-ті рр.) зі стаціонарно досліджених пам'яток представлені лише нечисленним фрагментарним матеріалом. Їх ніжки (група 1) знайдено на поверхні та в культурному шарі поселень Новий Городок (кат. № 52), Дудчани (кат. № 99), Дмитрівка 3 (кат. № 71), Незвисько (кат. № 31), Ржищів-Ріпниця (кат. № 35). Неповний розвал посудини підтипу F1 походить із шару поселення Барбара 1 (кат. № 68). Виразні фрагменти зафіксовано в заповненні гончарного горну (об'єкт 2/2012 р.) першої половини IV ст. Комарівського поселення (кат. № 120)

Уламки амфор підтипу F1 походять з поховань 4 та 6 могильника Каборга 4 (рис. 84, 85; кат. № 56), кургану 1 північного могильника біля поселення Башмачка (рис. 86, 6–11; кат. № 26) та поховання 69 Оселівки (рис. 86, 1–5; кат. № 122). Варто зазначити, що всі вони здійснені за обрядом кремації.

З пам'ятками черняхівської культури можна пов'язати дві випадкові знахідки цілих амфор підтипу F1. Одна з них (варіанту F1 А кінця 320-х – 350-х рр.) була серед решток поховання з сіроглиняним посудом, виявленого під час земляних робіт біля с. Василівка Одеської обл. (рис. 51, 5; кат. № 60). Друга ціла форма (варіант F1 Б, 350-ті рр.) походить з Немирівського р-ну Вінницької обл. (рис. 51, 4; кат. № 24).

Переважає більшість фрагментарного матеріалу, розповсюдженого у всьому ареалі черняхівської культури, належить посудинам підтипів F 2–3 третьої чверті IV ст. (вінця різновидів 11–13, 16–18, 23–25, 28–34, 41, 42, 47–50, 53–58, 64–66, 70–92, ручки групи 3, ніжки групи 2).

Цілі форми, які однозначно можна було би віднести до посудин підтипу F2 (350–360-ті рр.), на черняхівських пам'ятках поки що не виявлені. За сукупністю параметрів, до нього наближене горло амфори з об'єкту 27 поселення Обухів 1 (рис. 88, 1; кат. № 33).

²⁷ На сьогодні найбільш північною черняхівською пам'яткою, де зафіксовано знахідки фрагментів амфор типу F є поселення Снагость 2 (Курська обл.; рр. Снагость – Сейм – Десна – Дніпро); розкопки Е.А. Симоновича 1970-х рр.) [Кропоткин, Кропоткин, 1988, с. 178].

Найпоширенішими в черняхівській культурі є амфори підтипу F3. У 360-х рр. до черняхівського середовища потрапили посудини варіанту F3 А з могили М могильника Городок Миколаївка (рис. 53, 2; рис. 78, 1–15; кат. № 100), поховань 1 і 5 могильника Вікторівка 2 (рис. 56, 7, 8; 80, 1–20; кат. № 44), поховань 100 і 104 могильника Біленьке (рис. 56, 5, 6; 79; кат. № 59) [Росохацкий, 1989, с. 24; табл. 28, 3, 32, 2] та амфора, випадково знайдена на території могильника Велика Корениха (рис. 56, 3; кат. № 50) [Диденко, 2013, с. 319; рис. 1, 4].

Абсолютна більшість амфор з черняхівських пам'яток належить варіанту F3 Б (360–370-ті рр.): поховання 69 могильника Черкаси-Центр (рис. 53, 3, 78, 16–27; кат. № 118); поховання 14 і 15 могильника Кам'янка-Анчекрак (рис. 56, 4, 53, 4, 81, 3–11; кат. № 46); поховання Миколаїв-Старий Водопій (рис. 57, 1, 81, 12–18; кат. № 49); посудини зі зруйнованих поховань могильників Чубівка (рис. 56, 1, 2, 87, 1–16; кат. № 53), Дуб'яги (рис. 86, 12–17; кат. № 73), Гурбинці (рис. 89, 2; кат. № 123), Зачепилівка (рис. 53, 7; кат. № 89); амфори з поселень Максимівка (рис. 89, 3; кат. № 77), Єрківці (рис. 88, 21; кат. № 34) та Главани 1 (рис. 87, 17; кат. № 61).

З черняхівським поселенням пов'язується амфора варіанту F3 Б, знайдена в 1926 р. під час земляних робіт біля с. Холодний Яр на Посуллі (рис. 89, 1; кат. № 84). Ще чотири випадково знайдені посудини цього варіанту походять з Максимівки Тернопільської обл. (рис. 89, 4; кат. № 85), Чернігівщини (рис. 57, 2; кат. № 124), хутора Савинці (рис. 57, 3; кат. № 81) та Кельменців (рис. 57, 4; кат. № 119).

Результати географічного розподілу амфор типу Шелов F демонструють, що в межах черняхівської культури вони поширені повсюдно. Однак із залученням даних хронологічного аналізу, побудованого на основі вузьких дат виділених підтипів, можна отримати досить детальну картину їх розповсюдження у часі та просторі: знахідки посудин підтипу F1 (кінець 320-х – 350-ті рр.), які представлені нечисленним фрагментарним матеріалом та поодинокими знахідками цілих форм, загалом сконцентровані в південних

областях черняхівської культури. Цілі форми, які однозначно можна було би віднести до підтипу F2 (350–360-ті рр.), на черняхівських пам'ятках поки що не виявлені, хоча теоретично з ним може бути пов'язана значна частина фрагментарного матеріалу. Абсолютну більшість знахідок цілих форм складають амфори підтипу F3 (360–370-ті рр.), чиє поширення охоплює всю територію розселення черняхівських племен.

2.3. Амфори типу Шелов Е

Ці посудини висотою до 700 мм і об'ємом 15–25 л представляють фінальну стадію еволюції світлоглиняних вузькогорлих амфор виробництва Гераклеї Понтійської. Вони характеризуються овальним, звуженим донизу рифленим тулубом та вузьким горлом з масивними валикоподібними, підтрикутними, трапецієподібними або чотирикутними в перерізі вінцями, часто з виділеним гребенем. Масивні, профільовані двома-трьома жолобками ручки в перерізі округлі. Дно округле або з невеликим виступом-кнопкою.

Заокруглені обводи придонної частини цих посудин змусили О.В. Сазанова вбачати в них вихідну ланку великого класу світлоглиняних амфор з рифленням типу «набігаючої хвилі» і не ставити їх в один еволюційний ряд з амфорами типів А–F [Сазанов, 1993, с. 20]. Однак спеціальні морфологічні та петрографічні дослідження доводять їхню спадковість саме від цих типів [Деопик, Круг, с. 115; Шелов, 1978, с. 19; Внуков, 2003, с. 117; Внуков, 2016].

Серед класу вузькогорлих світлоглиняних амфор посудини типу Е найменш досліджені, що в першу чергу пов'язано з відносно невеликою кількістю знахідок. Існує декілька точок зору стосовно часу їхнього виробництва: кінець III – IV ст. [Зеест, 1960, с. 121, 122; табл. XII, 104], друга половина IV – початок V ст. [Деопик, Круг, 1972, с. 102], кінець IV – початок V ст. [Шелов, 1978, с. 19; Šelov, 1986, р. 398; Abadie-Reynal, 1999, р. 256], кінець IV – перша половина V ст. [Абрамов, 1993, с. 50].

Поділ цих амфор на два підтипи запропонований О.В. Сазановим [Сазанов, 1989, с. 43, 44 рис. 1, 4; 1993, с. 20]. Підтип 1 (кінця IV – середини V

ст.) характеризується виступом-кнопкою на дні; підтип 2 (початку V – другої чверті VI ст.) відрізняється простим округлим дном. Однак обґрунтування хронологічних меж виділених дослідником підтипів видається не достатньо надійним, оскільки автор спирається на комплекси з широкою хронологією. Пізніше О.В. Сазанов переглянув межі існування амфор типу Е та датував їх другою чвертю IV – кінцем IV / початком V ст. [Сазанов, 2011, с. 326].

В Північному Причорномор'ї амфори типу Е виявлені в комплексах IV–VI ст. Херсонесу [Сазанов, 1999, рис. 8, 34–38; 2002, с. 34; рис. 3, 34–38; Белов *etc.*, 1953, с. 213, 214; рис. 63]. Їхні уламки походять з шару поселення IV ст. на місці могильника Нейзац [Власов *etc.*, 2011, с. 185; рис. 17], а також з розташованого поруч виробничого об'єкту кінця IV – V ст. [Храпунов *etc.*, 2010, с. 12]. Вони зафіксовані в контекстах IV – середини VI ст. Мангупа [Иванова, 2013, с. 140–143; рис. 26, 27]. На території Європейського Боспору ці амфори виявлені в шарах IV ст. Пантікапея та Фанагорії [Зеест, 1960, с. 121, 122; табл. XII, 104]. На городищі Белінське їхні уламки характеризували верхній сміттевий шар, який сформувався у першій чверті V ст. У Тірітаці фрагменти амфор типу Е знайдені в долівці приміщення IV, яка перекривала скарб монет 267–332 рр. та шарі ділянки XXIV, що сформувався протягом V – другої чверті VI ст. [Сазанов, 1989, с. 90; рис. 4, 2]. Виразні фрагменти цих посудин характеризують комплекси варварського поселення гунського часу на місці Танаїсу (друга долівка будинку Б; долівка приміщення MB) [Арсеньєва, Науменко, 1995, с. 46; рис. 2, 1; 2001, с. 70–73; рис. 46, 1, 3]. В Добруджі амфори типу Е зафіксовані в комплексі початку V ст. Том та шарах V–VI ст. Мурігіола [Oraït *etc.*, 1991, pl. 149, 121, 122; Oraït, 1996, p. 218; 2004, p. 32; pl. 19, 4, 5].

Отже, на відміну від амфор типу F, на сьогодні не відомо жодного поховання з посудинами типу Е, а комплекси поселенських пам'яток, з яких вони походять, можна вважати закритими лише умовно, що породжує досить «розмиту» хронологію. Пропонуючи різні хронологічні рамки для цих амфор, дослідники в цілому згодні, що пік їхнього виробництва припадає на кінець IV

– перші десятиліття V ст. С.Ю. Внуков вважає, що прототипами посудин типу Е можуть бути великі амфори з яйцеподібним корпусом на низькому піддоні варіанту С IVJ, які виготовлялися в Гераклеї у II–III ст. [Внуков, 2016, с. 41, 43; рис. 1, 10, 15, 16]. Однак відсутність в еволюційному ряду проміжних форм кінця III – першої половини IV ст., які могли б зв'язати згадані типи, не підтверджує цієї гіпотези.

Детальне вивчення допоміжних морфологічних ознак світлоглиняних амфор пізньоримського часу дозволяє стверджувати, що форма вінець та переріз ручок посудин типу Е продовжує лінію розвитку вінець та ручок найбільш пізніх амфор типу F (підтип F3, вінця різновидів 23–25, 28–34, 47–50, 55–58, 70–92, ручки групи 3). Таким чином, виникнення типу Е пов'язане із завершенням виробництва типу F. Знахідки фрагментів пізніх амфор типу F та уламки посудин типу Е в одних шарах ряду пам'яток свідчать, що перехід на новий типо-стандарт (підтип F3 – 1,5–3 літри; тип Е – 15–25 літрів) відбувся без розриву у хронології на рубежі 370–380-х рр. (рис. 83). Дата виходу з ужитку амфор типу Е продовжує залишатися розмитою, загалом обмежуючись серединою V ст.

2.3.1. Амфори типу Шелов Е в ареалі черняхівської культури.

У черняхівській культурі переважна більшість фрагментів амфор типу Шелов Е або археологічно цілих екземплярів походить з південних регіонів України. На поселенні Кам'янка-Анчекрак їхні знахідки зафіксовано як в шарі, так і окремих комплексах (рис. 90, 91; кат. № 127). Головним датуючим матеріалом для пам'ятки є знахідки античної кераміки. Наявність ніжок амфор підтипу F2/F3 (350–370-ті рр.), амфор типу Делакеу (друга половина IV – перша половина V ст.), тарілки групи Central-Greek Painted Ware (друга половина IV – початок V ст.), блюд та глека групи PRS (пік виробництва блюд – друга половина IV – початок V ст., глеків – остання чверть IV – початок V ст.) у поєднанні з амфорами типу Шелов Е (не раніше 370/380-х рр.) вказує на існування цього поселення в межах другої половини/останньої третини IV – початку V ст.

Виразні частини амфор типу Е відомі у шарі та комплексах Кісоловського поселення (рис. 94, 1, 92, 9, 10; кат. № 130) та городища Олександрівка (рис. 94, 3; кат. № 129). Ряд фрагментарних знахідок походить з культурного шару та зі зборів на поселеннях Лугове (рис. 92, 1–5; кат. № 128), Вікторівка 2 (рис. 92, 8; кат. № 126), Ранжеве (рис. 92, 7; кат. № 131), Безуварове (рис. 92, 6; кат. № 125), Осокорівка (рис. 92, 11; кат. № 135).

На території Лісостепу знахідки амфор цього типу поки що зафіксовані лише у Дніпровському Лівобережжі. У шарі поселення Лозова 2 знайдено придонну частину такої посудини (рис. 93, 1; кат. 134). Час існування пам'ятки характеризується бронзовою фібулою з прямокутним щитком на голівці (яма 4) типу 2 варіанту 1 щиткових фібул за О.В. Петраускасом – Є.В. Синицею (рис. 93, 2) [Петраускас, Синица, 2010, с. 248–251]. Щиткові фібули з'явилися на межі ступенів С₂ – С₃ та існували до кінця черняхівської культури [Петраускас, Синица, 2010, с. 251]. З ями 9 походить залізна фібула серії БЗ того ж часу (рис. 93, 3) [Скирда, 2002, рис. 1, 1]. Фрагментарні знахідки амфор типу Е також відомі на лівобережних поселеннях Війтенки 1 (рис. 93, 4; кат. № 133) та Хохлово 2 (рис. 93, 5, 6) [Кропоткин, Кропоткин, 1988, рис. 6, 1, 4].

Цілу таку посудину було випадково знайдено у 1937 р. на скіфському Басівському городищі у Посуллі (рис. 94, 2; кат. № 132). З черняхівськими торговими посередниками швидше за все пов'язана поява амфори типу Е на селищі київської культури Роїще в Чернігівському Подесінні (рис. 93, 7). Час існування цієї пам'ятки визначається за гребенем з високою арочною спинкою типу Томас III (рис. 93, 10), великими овальними пряжками (рис. 93, 9), поліхромною намистиною (рис. 93, 11) та набором кінської упряжі з п'яти срібних лунниць (рис. 93, 8), які в поєднанні з черняхівською кружальною керамікою вказують на другу половину IV – першу половину V ст. [Терпиловский, 2004, с. 44; рис. 62, 3, 5, 6, 11].

Отже, кількісні показники знахідок фрагментарного матеріалу та цілих форм посудин типу Шелов Е з ареалу черняхівської культури свідчать про те, що наприкінці IV – у перших десятиліттях V ст. продукція в цих амфорах була

цілком доступною для населення причорноморської зони. Натомість, для мешканців українського Лісостепу вона могла становити досить значну цінність.

РОЗДІЛ 3

ЧЕРВОНОГЛИНЯНІ АМФОРИ

З пам'яток черняхівської культури України походить ряд знахідок керамічної тари, яка насамперед характеризується червоним кольором черепка. Діапазон відтінків червоного надзвичайно широкий – від світло-рожевого до коричневого. Глиняне тісто різної структури включає різноманітні домішки. Походження цієї групи тарного посуду пов'язане з античними виробничими центрами Понтійського регіону, Малої Азії, Егеїди, Східного Середземномор'я та Італії.

3.1. Північнопонтійські амфори з жолобчастими ручками

До цього класу включено великий масив тарних посудин різних відтінків зі специфічним оформленням ручок, широко розповсюджених в Понтійському регіоні (особливо на північному узбережжі Чорного моря) наприкінці II – на початку V ст. (рис. 95, 96). В спеціальній літературі вони фігурують під різними назвами й типами. Найвідоміші з них – мірмекійські амфори/тип Зеєст 72; амфори з ручками типу мірмекійських/тип Зеєст 73; тип Харакс, поховання 33; тип Böttger III.1.

Ці амфори характеризуються циліндричним або овалоїдним, звуженим в придонній частині рифленим тулубом на маленькій ніжці у вигляді короткого циліндричного виступу або шишечки, відносно широким циліндричним горлом та овальними в перерізі ручками, зовнішній бік яких профільований декількома (до 5-ти) жолобками. Часто неглибоким широким жолобком профільований зворотній бік. Верхні приліпи ручок розташовані під вінцями, нижні посаджені на плече. Висота цих посудин сягає 1110 мм, діаметр вінець – 120–160 мм, діаметр тулуба – 330–400 мм.

3.1.1. Основні точки зору щодо походження і хронології. Різниця в деталях оформлення, кольорі та структурі керамічного тіста, значний розрив у часі (до двох століть) між деякими комплексами, у яких було знайдено амфори

з жолобчастими ручками, змусили дослідників вбачати в них дві непов'язані між собою групи тари з різною хронологією та походженням. Для одної вихідними стали посудини з античних пам'яток Боспору [Зеест, 1960, с. 111, 112; типи 72 і 73], для другої – амфори з поховань 29 і 33 варварського могильника біля римської фортеці Харакс на мисі Ай-Тодор [Блаватский, 1951; Абрамов, 1993, с. 52, 134; тип «поховання 33 Харакса»]. Однак на практиці, спроби віднесення навіть цілих форм до тієї чи іншої групи викликають значні труднощі, часто призводячи до плутанини у хронології та хибних характеристик контекстів з такими амфорами. Тому вирішення цього питання потребує аналізу основних праць, присвячених цій групі керамічної тари

Під час розкопок В.Ф. Гайдукевича 1938 р. на городищі Мірмекій у ванні II рибозасольної цистерни було знайдено червоноглиняну амфору, яку невдовзі опублікувала О.Е. Лангова [Ланговая, 1941, с. 289–291; Гайдукевич, 1952, с. 206, 207]. Дослідниця припустила боспорське виробництво цієї посудини і, знайшовши паралелі в похованнях некрополя біля Харакса (рис. 95, 4, 5, 97, 11–18), датувала її кінцем III – першою половиною IV ст. І.Б. Зеєст, яка в цей час працювала над типологією античної тари Боспору, підтримала версію О.Е. Лангової щодо виробництва таких амфор в Пантікапеї або Мірмекії, однак при цьому не погодилася з датуванням, вважаючи аналогії з Харакса некоректними (інша глина, розміри та деталі профілів) [Зеест, 1960, с. 112, прим. 303]. Посилаючись на фрагментарний матеріал з більш ранніх шарів, житлових та господарських комплексів Мірмекія, Кіммеріка, Ілурата та Неаполя Скіфського, І.Б. Зеєст виділила ці амфори у тип 72 керамічної тари Боспору, датуючи його кінцем II – серединою III ст. [Зеест, 1960, с. 111, 112; табл. 72]. Подібні посудини, але з вінцями у вигляді дзьоба, дослідниця виділила у тип 73 (у посудин типу 72 вінця валикоподібні), прийнявши для нього таку ж дату та боспорське походження [Зеест, 1960, с. 112; табл. 73]²⁸.

²⁸ Видається дивним, що серед величезного різноманіття тари різних античних центрів VI ст. до н. е. – V ст. н. е. з боспорських пам'яток, І.Б. Зеєст не знайшла аналогій амфорам з некрополя біля Харакса.

Таким чином, у питанні інтерпретації однієї з найпоширеніших у Причорномор'ї груп тарних посудин з характерними жолобчастими ручками утворилися дві точки зору: схема О.Е. Лангової – амфори з Мірмекія та Харакса належать до одного типу, який виготовлявся на Боспорі і розвивався впродовж III–IV ст.; схема І.Б. Зеєст – амфори з жолобчастими ручками типу мірмекійської (Зеєст 72 і 73) виготовлялися на Боспорі з кінця II до середини III ст., тоді як посудини з могильника поблизу Харакса є окремим, більш пізнім типом тари не боспорського виробництва. Точку зору І.Б. Зеєст прийняли А.П. Абрамов, О.І. Айбабін і Д. Парасків²⁹. Схему О.Е. Лангової підтримали А. Опайц, О.В. Сазанов та частково – В.В. Крапівіна [Крапивина, 2008]³⁰.

Схема І.Б. Зеєст почала давати збої після того, як під час розкопок кримського могильника Радгосп 10 стали з'являтися комплекси з «мірмекійськими» амфорами другої половини III – початку IV ст., і автори публікацій намітили подальшу їхню еволюцію, до того ж зазначивши інший, не характерний для боспорської продукції колір глини цих виробів [Высотская, 1972, рис. 36; Стржелецкий etc., 2005, с. 67, 68; табл. V].

На думку прихильників точки зору І.Б. Зеєст, одним з показників відмінностей між «мірмекійськими» амфорами та посудинами з некрополя біля Харакса є різний колір черепка і структура глиняного тіста. Якщо для перших характерний черепок щільної структури червоно-помаранчевого, світло-червоного та червоного кольорів, з візуально помітними домішками вапна,

²⁹ О.І. Айбабін вбачає в амфорах з жолобчастими ручками з поховання 96 могильника Радгосп 10 та поховання 29 могильника біля Харакса різні хронологічно віддалені типи, відповідно датуючи їх другою половиною III ст. і першою половиною V ст. [Айбабин, 1999, табл. X, 3, XXI, 5]. У польовому визначнику античних амфор А.П. Абрамова посудини з жолобчастими ручками поділяються на тип Зеєст 72 (кінець II – перша половина III ст.) і тип «Харакс, поховання 33» (кінець IV ст.) [Абрамов, 1993, с. 47, 53; кат. №№ 6, 11–13; 7. 32–34]. Дорель Парасків об'єднав усі ці амфори в тип 5 і, прийнявши дати І.Б. Зеєст, датував їх кінцем II – серединою III ст. [Paraschiv, 2006, p. 26, 46, 47, 153; pl. 5. 31, 32].

³⁰ А. Опайц вважає амфори з жолобчастими ручками одним типом (B-Ia), що існує до середини V ст. н. е. [Opait, 1996, p. 214, 215; pl. 19, 1]. В. В. Крапівіна на матеріалах Ольвії датує амфори типу Зеєст 72 кінцем II – третьою чвертю III ст., а посудини типу Харакс 33 – IV ст., припускаючи, що останні можуть бути розвитком типу Зеєст 72 [Крапивина, 2008]. О.В. Сазанов, детально проаналізувавши всі праці, що стосуються амфор з жолобчастими ручками, створив передумови для об'єднання цієї групи тари в один клас. Спираючись на матеріали Танаїсу, Горіпії, Ятруса і Тіри, поховальні комплекси могильника біля Харакса, могильників Радгосп 10, Чатир-Даг, Кілен-Балка, Чорна Річка і Лучисте, дослідник простежив їх еволюцію на прикладі безперервного хронологічного ряду [Сазанов, 2012]. Напрацювання О.В. Сазанова стали основною для наших розробок, хоча деякі його висновки щодо хронології були суттєво переглянуті.

піску, шамоту, окислів заліза, то для других – шаруватий, темно-червоний, з великою кількістю слюди [Абрамов, 1993, с. 52; Иванова, 2013, с. 110]. Однак 30 «мірмекійських» амфор з комплексів III – початку IV ст. некрополя Радгосп 10, на відміну від боспорських зразків, майже у всіх випадках мають темно-червоний відтінок, характерний саме для амфор типу Харакс 33. Автори публікації підкреслюють, що такий колір є типовим для багатьох херсонеських керамічних виробів перших століть н. е. [Стржелецкий etc., 2005, с. 68]. Таким чином, створюються передумови говорити про те, що так звані «мірмекійські» амфори могли виготовлятися не тільки на Боспорі, але й в інших центрах Кримського півострова зі своїми виробничими традиціями. Крім того, посудини з Радгоспу 10 поєднують у собі форму так званих «мірмекійських» амфор та колір посудин з поховань некрополя Харакса, дозволяючи розглядати їх як один, довго існуючий клас північнопонтійської тари з загальними рисами оформлення ручок, вінець та ніжок.

3.1.2. Напрямки еволюції. Розглянемо еволюцію цих амфор на прикладі добре датованих комплексів. Декілька цілих екземплярів походить із складських приміщень Танаїсу (рис. 95, 1, 96, 2, 3), які функціонували в кінці II – першій половині III ст. і були зруйновані під час розгрому міста варварами у 250-х рр. (підвал ЕК садиби 18 та приміщення ДФ садиби 11 – з найпізнішими монетами Інінфімея 234–238 рр.; підвал МБ садиби 20 – найпізніша монета Рескупорида V датована 242 р.) [Арсеньєва, Науменко, 1992, с. 35–41, 74, 75; рис. 19, 25, 1; Арсенъева, Науменко, 1994, с. 66; рис. 8, 2; Науменко, 2012, с. 71; рис. 11, 3; 15, 1]. Автори публікацій, використовуючи типологію І.Б. Зеєст, називають ці амфори мірмекійськими та відносять їх до типу 72. При цьому зазначається характер покриття, колір і структура керамічного тіста: для амфори з підвалу ЕК – білий ангоб, червона глина з домішками білих часток дрібного піску; для посудини з підвалу МБ – світло-зелений ангоб, глина відмучена, яскраво-помаранчева з білими, іноді сірими частками.

Тридцять амфор з комплексів могильника Радгосп 10 (могили 15, 96; урни 1, 4, 14, 15, 55, 56, 75, 96, 106, 146, 183, 195, 201, 216, 220, 221, 223, 280,

284), більшість з яких за супровідним інвентарем, монетами та стратиграфічними спостереженнями датуються другою половиною III – початком IV ст., автори публікації ототожнюють з «мірмекійськими», при цьому звертаючи особливу увагу на не характерний для боспорських зразків темно-червоний колір черепка, типовий для херсонеської кераміки (рис. 95, 2, 96, 4) [Стржеleckий etc., 2005, с. 67, 68; табл. V].

В могилі 1 некрополя Чартир-Даг така амфора з червоної глини знайдена з 15-ма мідними майже не бувшими в обігу монетами, остання з яких карбована за Ліцинія між 307 і 323 рр. (рис. 95, 3; 96, 5, 97, 1–10) Автори публікації пропонують датувати комплекс 310–320-ми рр. [Мыц etc., 2006, с. 147; табл. 4]. В якості аналогій для тарної посудини вони приводять як амфору з ванни II рибозасольної цистерни Мірмекія, котра стала вихідною для типу Зеєст 72 кінця II – середини III ст., так і посудини з поховань 29 і 33 могильника поблизу Харакса (рис. 95, 4, 5) [Мыц etc., 2006, с. 107], які стали основоположними для виділення амфор з темно-червоної глини та включеннями слюди типу Харакс 33 [Блаватский, 1951; Абрамов, 1993, с. 52, 134].

Амфору з могили 29 О.І. Айбабін датував першою половиною V ст. [Айбабин, 1990, с. 14; рис. 2, 35]. О.В. Сазанов, зважаючи на знахідки у цьому комплексі монет Рескупорида VI 320 і 325 рр. (рис. 97, 13, 14) пропонує датувати його часом, близьким до року випуску останньої монети [Сазанов, 2012, с. 334]. Але інших підстав для обмеження дати поховання в могилі 29 цим часом немає. Інвентар цього комплексу, до складу якого входить скляний стакан зі «щільниковим» орнаментом (рис. 97, 11) та бронзова овальнорамчата пряжка зі східчасто зрізаним язичком і загнутим закінченням (рис. 97, 12), цілком відповідає фазі III хронології кримських могильників III–IV ст. В.Ю. Юрочкина та О.О. Труфанова, яка загалом припадає на другу-третю чверті IV ст. [Юрочкин, Труфанов, 2007, с. 366–360, рис. 6, 1–4, 16].

Могила 33 некрополя біля Харакса являла собою тілоспалення в двох урнах-амфорах, перекритих кам'яними закладами. В обох амфорах разом з перепаленими кістками знайдені стакани з прозорого зеленкуватого скла,

декоровані синіми краплями (три в одній урні і один в інший) [Блаватский, 1951, с. 272, 273; рис. 13, 3; 14, 6]. На жаль, публікуючи цей комплекс, автор обмежився лише загальною інформацією, а знайдені предмети представив вибірково у вигляді безмасштабних фотографій (на фото присутня лише одна з амфор). З цими матеріалами пізніше працювали О.І. Айбабін і Н.П. Сорокіна, завдяки яким можна скласти більш повне уявлення про інвентар. З наведених у різних публікаціях предметів, виявлених в могилі 33, маємо: одну амфору (рис. 95, 5) [Блаватский, 1951, рис. 13, 3], два скляних стакана з синіми краплями (рис. 97, 15, 16) [Сорокіна, 1973, рис. 2, 2, 3], бронзову фібулу (рис. 97, 18) [Блаватский, 1951, рис. 10, 8; Сорокіна, 1971, рис. 4, 7] та наконечник ремня (рис. 97, 17) [Айбабин, 1999, табл. XXIII, 8].

О.І. Айбабін датує комплекс могили 33 першою половиною V ст. [Айбабин, 1990, с. 63; рис. 2; Айбабин, 1999, с. 264–266; табл. XXI, 1–6], О. В. Сазанов – серединою – другою половиною IV ст. [Сазанов, 2012, с. 334, 335, 338, 339]. Звернемося до характеристики інвентарю. Двочленна підв'язна фібула з пластинчастою спинкою належить до групи 16, підгрупи 2, серії 1, варіанту 3 системи А.К. Амброза [Амброз, 1966, с. 64, 65; табл. 11, 12–15, 19] або варіанту Б3 за Є.Л. Гороховським. В черняхівській культурі ці застібки головним чином діагностують фазу IV (350–400 рр.) [Гороховский, 1988а, с. 35; рис. 58, 66, 67]. Подовжений ремінний наконечник із загостреним кінцем наближений до мечоподібних наконечників типу «Кантемирівка», які в черняхівській культурі є одним з індикаторів фази V (375/380–420/430 рр.) [Гороховский, 1988а, с. 45, 46; рис. 90; 1988б, с. 19]. В Криму вони маркують підфазу ІІб (рубіж третьої-останньої чверті IV ст.) хронології могильників римського часу [Юрочкин, Труфанов, 2007, с. 369; рис. 6, 28, 31; ХІ-48, 49]. Стакани з краплями синього скла, аналогічні посудинам з могили 33, віднесені І.П. Засецькою до типу І Б Б-а і типу ІІ, підтипу 1 другої половини IV – першої половини V ст. [Засецкая, 2008]. І.О. Гаврітухін вважає, що за всіма доступними комплексами східно – та центральноєвропейські посудини з синіми краплями не можуть датуватися раніше останніх десятиліть IV ст. [Гавритухин,

2007, с. 12]. Згідно хронології кримських могильників В.Ю. Юрочкина – О.А. Труфанова, вони з'являються у фазі IV (370/380–410/410 гг.) [Юрочкин, Труфанов, 2007, с. 370, 371; рис. 8, 13, 14, XII-52]. Таким чином, могила 33 Харакса є типовим комплексом ступеню D₁ центральноєвропейської хронології Я. Тейрала – К. Годловського. З великою долею ймовірності можна припустити, що поховання в ній відбулося в останній третині IV ст.

Отримавши певний хронологічний зріз побутування амфор північнопонтійського класу з жолобчастими ручками, розташуємо екземпляри з проаналізованих комплексів в хронологічному порядку (рис. 95). На наш погляд, отриманий результат цілком реально відображає еволюцію цієї групи тари. Найбільш ранні посудини першої половини – середини III ст. відрізняються строгими пропорціями (рис. 95, 1). Їхні плечі круті, з чітко окресленим переходом до трубчастого горла. В другій половині III – на початку IV ст. плечі помітно опускаються і стають похилими, за рахунок чого відбувається розширення основи горла і зникає чітка межа між горлом і плечем (рис. 95, 2). При цьому дещо розгинаються ручки, поступово втрачаючи Г-подібний контур і перетворюючись на дугоподібні. Ближче до середини IV ст. скорочується та звужується горло – його основа знаходиться приблизно на рівні нижньої третини висоти ручок (рис. 95, 3, 4). У другій половині IV ст. помітно розширюється, стаючи більш об'ємним, тулуб (рис. 95, 5). Його максимальний діаметр зміщується в нижню частину. Товстішають та набувають петлеподібного контуру ручки.

3.1.3. Типологія та хронологія. Намічені етапи еволюції амфор цього класу дозволяють виділити серед них чотири типи з відповідними відмінностями і датами (рис. 96).

Тип 1. Амфори зі струнким, максимально розширеним у верхній або середній частині циліндричним тулубом і подовженим трубчастим горлом з різким переходом в круті, майже горизонтальні плечі (рис. 96, 1–3). Ручки стрункі, з чітким Г-подібним перегином у верхній частині, нижні приліпи посаджені на плече приблизно на рівні основи горла. Черепок яскраво-

помаранчевого, світло-червоного, червоного відтінків, щільної структури з візуально помітними домішками вапна, піску, шамоту, оксидів заліза. Зовнішня поверхня вкрита білим або світло-зеленим ангобом. За профілем вінець розрізняються два одночасно існуючих підтипи: 1 – з дзьобоподібними вінцями (типу Зеєст 73) (рис. 96, 1); 2 – з валикоподібними вінцями округлих, підпрямокутних, або підтрикутних конфігурацій (типу Зеєст 72) (рис. 96, 2, 3). До цього типу належить амфора з ванни II рибозасольної цистерни Мірмекія [Ланговая, 1941, с. 289–291]. Цілі форми походять з комплексів кінця II – середини III ст. Танаїсу (рис. 95, 1, 96, 2, 3) [Арсеньєва, Науменко, 1992, с. 35–41, 74, 75; рис. 19, 25, 1; Арсеньєва, Науменко, 1994, с. 66; рис. 8, 2; Науменко, 2012, с. 71; рис. 11, 3; 15, 1], приміщення 74 будинку 5 Горгіпії, яке загинуло під час пожежі 238/239 рр. [Алексеева, 1997, с. 255; табл. 224, 2, 90, 9], могильника Радгосп 10 (рис. 96, 1) [Стржелецкий etc., 2005, табл. V, 2].

Тун 2. Амфори з циліндричними, частіше – овалоїдними обводами тулуба, максимальний діаметр якого припадає на верхню або середню частину (рис. 95, 2, 96, 4). Горло розширене в основі, з плавним переходом у похилі плечі. Профіль валикоподібних вінців може бути округлим, підпрямокутним або підтрикутним. Ручки, як правило, відрізняються тупим кутом перегину. Поряд з посудинами червоного і помаранчево-червоного відтінків з'являються екземпляри з темно-червоним кольором черепка. Керамічне тісто характеризується включеннями вапняку, сірих і залізистих часток. Зовнішня поверхня зазвичай вкрита світлим ангобом. Цілі екземпляри походять з ряду поховань другої половини III – початку IV ст. могильника Радгосп 10 (урни 56, 195, 201, 220, 221; урни 8 і 15 з кам'яного ящика 1; урни з могил 96, 146, 151) [Стржелецкий etc., 2005, табл. V, 5].

Тун 3. Посудини з овалоїдним або циліндричним, максимально розширеним у верхній або середній частині тулубом. Коротке циліндричне горло переходить у косі плечі на рівні нижньої третини висоти дугастих, широко розставлених ручок. Вінця у вигляді простого підпрямокутного або підтрикутного валика. Черепок різних відтінків від помаранчевого до темно-

червоного, з включеннями слюди, вапняку, сірих і залізистих часток. До цього типу належать амфори з могили 1 некрополя Чатир-Даг (рис. 95, 3, 96, 5) [Мыщ etc., 2006, с. 147; табл. 4, 1], поховання 29 могильника біля Харакса (рис. 95, 4; 96, 6) [Блаватский, 1951] та ряд фрагментованих посудин з римської фортеці Ятрус в Нижньому Подунав'ї (рис. 95, 4a), виділених Б. Бьотгером у тип І, 5 [Böttger, 1982, S. 44; Taf. 21, 7–9].

Поховання у могилі 1 Чатир-Дагу, судячи за монетами, відбулося не раніше 310 р. Комплекс з Харакса датується в межах другої-третьої чвертей IV ст. В Ятрусі такі посудини зустрічаються лише в контекстах періоду А (300–360-ті рр.) [Böttger, 1982, S. 33, 34, 44; Taf. 21, 5–9]³¹. Таким чином, пік побутування цього типу головним чином припадає на 320–360-ті рр.

Тип 4. Амфори з яскраво вираженим овалоїдним тулубом, максимальний діаметр якого припадає на нижню частину. Коротке циліндричне горло з масивними вінцями у вигляді простого валика. Ручки масивні, петлеподібні. Черепок темно-червоного кольору, з включеннями слюди, вапняку, сірих і залізистих часток. Цілі форми зафіксовані в похованні 33 останньої третини IV ст. могильника біля Харакса (рис. 95, 5) та серед матеріалів післяготського будинку в Тірі (рис. 96, 7) [Кравченко, Корпусова, 1975, рис. 3, 1]³². З огляду на те, що верхня дата посудин попереднього типу не виходить за межі 360-х рр., можна припустити, що зміна типу 3 типом 4 повинна припадати саме на ці роки.

Враховуючи динаміку хронологічних циклів римського часу для Центральної Європи за Я. Тейралом – К. Годловським і Кримського півострова за В.Ю. Юрочкіним – О.А. Труфановим, пропонуємо наступні дати для виділених типів, які з поповненням речової бази даних будуть уточнюватися: тип 1 – 190/200–260/270-ті рр.; тип 2 – 260/270–320-ті рр.; тип 3 – 320–360-ті рр.; тип 4 – 360–400-ті рр.

³¹ В Ятрусі дату періоду А маркують монети 337, 360 і 364 рр.

³² Питання про те, чи можна вважати «закритим» комплекс з Тіри, є дискусійним [Кравченко, Корпусова, 1975, с. 40; Айбабин, 1990, рис. 2; Сазанов, 1999, с. 225; Сазанов, 2012, с. 344; рис. 8; Лысенко, Юрочкин, 2004, с. 119, прим. №37; Юрочкин, Зубарев, 2001, с. 459, 460].

3.1.4. Центри виробництва. Дослідники сходяться на думці, що центр виробництва амфор з жолобчастими ручками містився в Північному Причорномор'ї. Однак більш точна локалізація є дискусійною [Ланговая, 1941; Зеест, 1960, с. 111, 112; Ветштейн, 1975, с. 172; Крапивина, 1993, с. 97; Стржелецкий *etc.*, 2005, с. 68]. На нашу думку, батьківщиною цього класу керамічної тари були античні міста Боспору. Цілком ймовірно, що амфори типу 1 (190/200–260/270-ті рр.) з черепком щільної структури світло-червоного та помаранчевого відтінків зі світлим або зеленуватим ангобом виготовлялися в майстернях Пантікапея, Мірмекія та їхніх околицях. Але оскільки посудини наступних типів мають більш широкі діапазони відтінків (від помаранчевого до темно-червоного), структури черепка (як щільну, так і шарувату) та домішок (з'являються включення слюди), можна припустити, що в другій половині III ст. до традиції виготовлення таких посудин цілком міг приєднатися Херсонес та інші центри античної Таврики.

3.1.5. Північнопонтійські амфори з жолобчастими ручками в ареалі черняхівської культури. У порівнянні з гераклеїською та сінопською тарою, цей клас тари не набув значного поширення в черняхівській культурі. Знахідки фрагментів найбільш ранніх північнопонтійських червоноглиняних амфор типу 1 (190/200–260/270-ті рр.) боспорського виробництва зафіксовано на поселеннях Журавка Вільшанська (рис. 98, 1; кат. № 145) та Піщане (рис. 98, 2; кат. № 143) у Середньому Подніпров'ї.

Уламки посудини типу 3 (320–360-ті рр.), які могли виготовлятися вже в різних виробничих центрах Кримського півострова, походять з поселень Комарів (рис. 100, 3–5, 101; кат. № 147), Бузовиця (рис. 100, 7; кат. № 146) та Снігурівка (рис. 99, 1; кат. № 141).

Ціла амфора типу 4 (360–400-ті рр.) знайдена в черняхівському комплексі з Тіри (рис. 96, 7; кат. № 142). Уламки посудин цього типу також відомі в контекстах Комарова (рис. 100, 1, 2; кат. № 147), на городищі Олександрівка (рис. 99, 2; кат. № 140), а також на поселеннях Кут (рис. 98, 5, 6; кат. № 136) та Безуварове (рис. 98, 3; кат. № 138).

Знахідки, які впевнено можна було б віднести до типу 2 (260/270–320-ті рр.) у черняхівській культурі поки що невідомі. На рівні коливань між типами 2 і 3 визначаються окремі уламки з Комарова (рис. 100, 6; кат. № 147), між типами 3 і 4 – з поселень Ржищів-Ріпниця (кат. № 137) та Дудчани (рис. 98, 4; кат. № 144).

3.2. Північнопонтійські амфори зі складнопрофільованими ручками типу Зеест 75

Це великі широкогорлі посудини (висота – 750–1140 мм, максимальний діаметр – 300–650 мм, об'єм – 50–60 л) з округлим жолобчастим тулубом на масивній конусоподібній ніжці та підтрикутними вінцями (діаметр – 120–280 мм) (рис. 102, 1, 2). Відмінною рисою є специфічні ручки, з зовнішньої сторони профільовані глибоким жолобком з гребенем, а з внутрішньої – чітким глибоким трикутним врізом. Черепок червоний або зі світлими відтінками, відрізняється щільною структурою. Глиняне тісто з домішками шамоту, вапняку, піску, слюди. Поверхня часто вкрита ангобом червоного або світло-червоного кольору. У літературі ці посудини найбільш відомі як тип 75 за класифікацією І. Б. Зеест яка виділила його на матеріалах Боспору [Зеест, 1960, с. 113; табл. XXXI, 75]³³.

Поки що немає єдиної думки про місце виробництва цих амфор. І.Б. Зеест, відзначаючи велику кількість знахідок на пам'ятках Керченського півострова, вважала їх боспорськими [Зеест, 1960, с. 113]. А. Опайц також дотримується цієї точки зору, конкретизуючи виробничий центр в Мірмекії та висловлюючи також припущення про можливість їхнього виробництва в районі сучасної Балаклави [Опайц, 2007, р. 110]. Свого часу Р.І. Ветштейн висловила думку про можливість виробництва цих амфор і в інших містах Північного Причорномор'я, в тому числі в Ольвії, оскільки на її погляд, ольвійські зразки

³³ Ці амфори увійшли в ряд інших класифікацій античної тари: тип 6.16–6.18 за А.П. Абрамовим [Абрамов, 1993, с. 47; рис. 53]; тип 9 за О.В. Бураковим [Бураков, 1976, с. 71; табл. II, 16], тип 31 за В.В. Крапівіною [Крапівіна, 1993, с. 99; рис. 30, 26–33], тип 7(І) за Т.Л. Самойловою [Самойлова, 1978, с. 258; рис. 1, 16–22], тип III.1 за К. Скорпан [Scorpan, 1977, р. 272; fig. 5, 1], тип 32 за П. Дичеком [Dyczek, 2001, р. 233–239; fig. 153], тип 6 за Д. Парсківим [Paraschiv, 2006, р. 27].

відрізняються від боспорських деталями оформлення та покриття [Ветштейн, 1975, с. 165]. Однак В.В. Крапівіна не прийняла точку зору Р.І. Ветштейн, вважаючи її аргументи не надто переконливими та підтримавши думку І.Б. Зеєст щодо боспорського виробництва цих посудин [Крапівина, 1993, с. 99]. Таким чином, припущення стосовно боспорського походження амфор типу Зеєст 75 на сьогодні є пріоритетним.

Ці посудини складають значний відсоток античної тари з шарів та комплексів кінця II – першої половини III ст. Ольвії, Козирського городища, Тіри, Танаїсу, Херсонесу, Неаполя Скіфського та ряду пам'яток Європейського та Азіатського Боспору [Золотарев *etc.*, 1997, с. 64; рис. 5, 45, 46; Кленина, 2004, с. 24, 25; рис. 7, 68–70; Зеєст, 1960, с. 113; Алексеева, 1997, с. 277, 507; Арсеньєва, Науменко, 1992, с. 151; рис. 24, 2; Науменко, 2008, с. 283; Крапівина, 1993, с. 99; Бураков, 1976, с. 71; табл. II, 16; Самойлова, 1978, с. 258]. На Афінській агорі вони зафіксовані в контекстах середини III ст. [Robinson, 1959, p. 69; pl. 14, K 115]. Дослідники пам'яток Західного Причорномор'я датують їх більш широко у межах II–III ст. [Scorpan, 1976, p. 272; Opaît, 1980, p. 308; Dyczek, 2001, p. 236].

На території черняхівської культури на сьогодні зафіксовано лише три фрагментарні знахідки, які можна надійно пов'язати з цим типом. Дві з них походять з розкопок поселення Журавка Вільшанська у Середньому Подніпров'ї (рис. 102, 3–5; кат. № 148). В заповненні землянки 9 частини горла і ручки амфори Зеєст 75 супроводжувалися ліпною (84%) та кружальною лискованою (8%) керамікою. Частину ручки такої посудини разом з вінцями амфори класу північнопонтійських з жолобчастими ручками (тип 1 – 190/200–260/270-ті pp.) знайдено на долівці землянки 15. Уламок ще однієї ручки знайдений в процесі розвідок на поселенні Дубове в басейні Сіверського Дінця (рис. 102, 6) [Кропоткин, Кропоткин, 1988; рис. 3, 7; кат. № 9].

3.3. Амфори виробництва провінцій Нижнього Подунав'я

В південно-західній зоні черняхівської культури України знайдено ряд амфор, аналогії яким невідомі в інших її регіонах. Виробничі майстерні, що спеціалізувалися на виготовленні цієї специфічної тари, поки що не локалізовані, однак навряд чи можна сумніватися, що загалом вони знаходились в провінціях Нижнього Дунаю³⁴.

Тип Дафна. З поховань 45 і 46 могильника Нагірне 2 у дельті Дунаю походять дві невеликі посудини з вузьким біконічним корпусом, лійчастим горлом та циліндричною ніжкою (рис. 103, 1, 2; кат. № 151). Сім знахідок таких амфор сконцентровано на чотирьох могильниках IV ст. (Спанцов, Індепенденца, Ніколае Белческу, Коконь) в районі римського укріплення Дафна на лівому березі Дунаю, яке було одним із центрів прикордонної торгівлі з варварами [Магомедов, 2013, с.118, 119; Вольфрам, 2003, с. 94] та, можливо, виробничим центром локальних різновидів тари. Ці посудини Б.В. Магомедов виділив у тип Дафна [Магомедов, 2006, с. 53, 54], пізніше поділивши їх на два варіанти: А – амфори, у яких нижня частина ручок прикріплена до перегину тулуба, а конічна ніжка закінчується гострим шишкоподібним виступом (Ізвоаре, поховання 9; Спанцов, поховання 12, 36 і 65; Індепенденца, поховання 2; Комрат; Ніколае Белческу; можливо, Єлизаветівка та Коконь); В – посудини, у яких нижня частина ручок кріпиться до плеча, а циліндрична ніжка завершується тупим конусом (Нагірне 2, поховання 45 та 46; Мелешть, поховання А; Спанцов, поховання 5) [Магомедов, 2013, с. 118, 119; рис. 8, 1–5]. У похованні 45 Нагірного амфору варіанту В знайдено разом з бронзовою двочленною фібулою з кнопкою на голівці, ромбічною в перерізі спинкою, широкою ромбічною ніжкою та суцільним приймачем – індикатором фази 1 (друга-третья чверті IV ст.) функціонування могильника. У сусідньому похованні 46 така посудина супроводжувалися гребенем типу Томас III і парою

³⁴ Амфори дунайського походження із західної зони черняхівської культури свого часу були детально вивчені Б.В. Магомедовим. Дослідником було зібрано всі відомі аналогії, розроблено хронологію, виділено типи та варіанти для цих посудин, що знайшло відображення в ряді праць [Магомедов, 2001, с. 63; рис. 63, 6–8; Магомедов, 2006, 53, 54; рис. 3, 6–8; Магомедов, 2013, с. 118–120; рис. 8, 9].

бронзових підв'язних фібул варіанту БЗ за Є.Л. Гороховським, які в черняхівській культурі діагностують фази IV (350–400 pp.) та V (375/380–420/430 pp.) [Gudkova, Schultze, 2017, S. 128, 129, 213; Abb. 63, I-4, I-12, 64; Taf. 39, 2, 3, 5, 40, 2; Гороховский, 1988a, с. 35, 44–46; рис. 58, 65–67, 85; Thomas, 1960, s. 104–114; Шишкин, 2002, с. 245]. Враховуючи близьке розташування обох комплексів (приблизно в 4 м один від одного), можна припустити, що вони були здійснені протягом короткого проміжку часу, швидше за все, у третій чверті IV ст.

Тип Парасків 9А. Подібне до амфор типу Дафна розширене горло мають дві рожевоглиняні амфори зі струнким рифленим конічним тулубом на вузькій кільцевій ніжці з Тіри. Одна походить з комплексу післяготського будинку (рис. 103, 4; кат. № 149), друга знайдена випадково (рис. 103, 3) [Самойлова, 1978, рис. 4, 5]. Ще один цілий екземпляр походить з поховання 248 могильника Міхелешень [Şovan, 2009, pl. 136, 8], а фрагменти відомі на поселенні Нагірне 2 (кат. № 150). Ці посудини виділені Д. Парасківим у тип 9А [Paraschiv, 2002, p. 177, 178; pl. 7, 45–47]. Декілька таких амфор знайдено на території провінцій Мала Скіфія та Нижня Мезія (Діногеція, Берое, Одесос), де вони зафіксовані в контекстах IV–VI ст. Центром їхнього виробництва міг бути Одесос (сучасна Варна, Болгарія) [Paraschiv, 2002, p. 177, 178; Магомедов, 2013, с. 119; рис. 8, 6–8].

Тип Кузманов XVIII. З культурного шару Комарівського поселення походить невелика амфора, що характеризується вузьким, розширеним у верхній частині горлом з плавними переходом до короткого конічного тулуба (рис. 103, 5; кат. № 152). Подібні малі форми тарного посуду відомі на пізньоримських та ранньовізантійських пам'ятках Малої Азії та Західного Причорномор'я [Crawford, 1990, fig. 549; Reynolds, 1995, fig. 80; Orait, 2004, p. 28, 29; pl. 17, 8]. Особливого поширення вони набули у Нижньому Подунав'ї в VI–VII ст. [Orait, 2004, p. 28, 29; Кузманов, 1985, с. 22–25; табло 13, A126–A135]. За формою та параметрами комарівській амфорі найбільше відповідають

знахідки з Одесоса (рис. 103, б), виділені Г. Кузмановим у тип XVIII [Кузманов, 1985, с. 24, 25; табл. 13, A133–A135]³⁵.

Тип Парасків 3D. У споруді I/1956 р. Комарова виявлено невелику фрагментовану тарну посудину з залишками вузького горла та струнким, дещо увігнутим тулубом з яскраво вираженим уступом при переході до ніжки (рис. 104, 2; кат. № 152). За типологією Д. Парасківа відповідає амфорам типу 3, варіанту D (рис. 104, 1). Знахідки цих посудин відомі лише на території Румунії в Плопу та Егіссусі (Тулча). Дата – III–IV ст. [Paraschiv, 2002, p. 172; pl. 3, 16].

Амфори-наслідування типу Шелов F. Зі споруди I/1956 р. Комарова походять три фрагментовані тарні посудини, які характеризуються невеликими розмірами, конусоподібним рифленим тулубом і довгим вузьким горлом (рис. 104, 4-6; кат. № 152). В загальних рисах вони нагадують вузькогорлі амфори типу Шелов F (рис. 104, 3) виробництва Гераклеї Понтійської, побутування яких припадає на кінець 320-х – 370-ті рр. Однак, від гераклеїських зразків комарівські екземпляри принципово відрізняються деталями оформлення, нижчою якістю випалу, меншими розмірами та набагато більшою товщиною стінок. Разом з тим, за кольором та складом глиняного тіста вони наближені до амфор типу Дафна дунайського виробництва.

Безперечно, дунайською імітацією амфор типу Шелов F є невелика амфора зі зруйнованого поховання могильника Романківці, розташованого в 20 км на південний захід від Комарівського поселення (рис. 104, 7; кат. № 153). Від гераклеїських прототипів вона відрізняється суцільною, дещо увігнутою ніжкою та гладенькими ручками.

Амфори-наслідування типу LRA 2 Benghazi. У споруді I/1956 р. Комарова знайдено тарну посудину з коротким лійчастим горлом, широким яйцеподібним тулубом та вузькою ніжкою-упором (рис. 105, 1; кат. № 152). Загальні морфологічні ознаки дозволяють віднести її до східносередземноморських амфор IV–VII ст. типу LRA 2 Benghazi, варіанту 2B

³⁵ Не виключено, що вона була виготовлена вже за ранньовізантійської доби, матеріали якої також присутні на Комарівському поселенні [Петраускас etc., 2014].

за типологією Дж. Райлі з уточненнями Д. П'єрі [Riley, 1979, p. 217–219; Pieri, 1998, p. 99, 100; fig. 3]³⁶. Однак у порівнянні з грецькими або малоазійськими зразками, екземпляр з Комарова відрізняється меншими розмірами, відносно невисокою температурою випалу, іншим складом тіста, кольором черепка та ангобу, що змушує вбачати в ній якусь локальну імітацію [Діденко, 2015б]. Цієї думки дотримується й Б.В. Магомедов. Посилаючись на посудину зі схожими морфологічними ознаками з комплексу початку IV ст. міста Нови в Болгарії (рис. 105, 2) [Oraič, 2004, p. 11; pl. 6, 7], він не виключає можливості виготовлення комарівської амфори в нижньодунайських провінціях Римської імперії в IV ст. [Магомедов, 2013, с. 119]. Дунайською імітацією тарних посудин типу LRA 2 Benghazi, варіанту 2C [Riley, 1979, p. 217–219; Pieri, 1998, p. 99, 100 fig. 3] можна вважати і амфору з густим хвилястим рифленням з поховання 296 могильника Міхелешень кінця IV – початку V ст. [Şovan, 2009, pl. 162, 13; Магомедов, 2013, с. 119]³⁷.

Амфори-наслідування типу Робінсон М 273. Швидше за все, дунайським наслідуванням егейським амфорам типу Робінсон М 273 (рис. 105, 3) [Robinson, 1959, tabl. 29, № М 273] слід вважати тарну посудину з поховання 75 могильника Нагірне 2 (рис. 105, 4; кат. № 151) та декілька фрагментованих знахідок з однойменного поселення (кат. № 150), які загалом характеризуються циліндричним, розширеним у нижній частині або дещо увігнутими тулубом на гострій ніжці, коротким горлом та дугастими профільованими ручками. Корпус декорований поясами зонального рифлення. Нижню дату цього поховання (не раніше середини IV ст.) забезпечує гребінь типу Томас III [Gudkova, Schultze, 2017, Taf. 62, 3; Thomas, 1960, s. 104–114; Гороховский, 1988а, с. 35, 44–46; рис. 65, 85; Шишкин, 2002, с. 245]. Верхню – Т-подібна фібула з прямою ніжкою і суцільним приймачем типу Bügelknopffibel, серії IV, варіанту 3 за типологією Е. Мейєра або групи 20 за А.К. Амброзом [Gudkova, Schultze, 2017, Taf. 62, 1;

³⁶ Амфорам Східного Середземномор'я присвячено підрозділ 3.5.

³⁷ Припущення щодо можливості виробництва амфор, морфологічно наближених до типу LRA 2, в Істро-понтійському регіоні висувалися і раніше [Кузманов, 1985, с. 9; Scorpian, 1977, p. 274].

Meyer, 1960, S. 180, 230; Амброз, 1966, с. 75, 76; табл. 12, 18, 19]. Згідно з Є.Л. Гороховським, такі застібки характеризують фазу 3 черняхівської культури (друга-третья чверті IV ст.) [Гороховский, 1988а, с. 44, рис. 43]. Подібні амфори походять з могильників Бирлад-Валя-Сяке (поховання 537) та Міхелешень (поховання 121, 376, 450, 514) останньої третини IV ст. [Магомедов, 2013, с. 119, 120; рис. 9, 2, 5, 6–8]. Таким чином, найбільш прийнятною датою для дунайських наслідувань амфорам типу Робінсон М 273 є друга половина IV ст.

3.4. Сінопські амфори типу Делакеу

Ці посудини, які отримали свою назву за місцем знахідки першого цілого екземпляра на однойменному черняхівському поселенні в Молдові (рис. 106, 4) [Рикман, 1967, с. 194; рис. 18, 1], є найпоширенішим різновидом червоноглиняної античної тари в черняхівській культурі. Вони являють собою посудини висотою від 620 до 930 см, місткістю 17–70 л з широким коротким горлом, подовженим конічним тулубом з невеликим перехватом у нижній частині та вузьким дном. Горло і тулуб часто мають ребристу поверхню. Складнопрофільовані манжетоподібні вінця з прогнутими площадками сформовані шляхом накладання на зовнішній край горла широкого джгута. Овальні в перерізі ручки профільовані одним – трьома валиками. Черепок червоного, червонувато-жовтого, світло-червоного, світло-коричневого кольорів. Глиняне тісто щільної структури, з домішками піску, кварцу, піроксену та вапняку.

Раніше у дослідників не виникало сумніву, що амфори типу Делакеу повністю відповідають типу Зеест 100, який був виділений спочатку на фрагментарних матеріалах Боспору, а пізніше під різними назвами став відомий у пізньоримських шарах античних пам'яток на всіх берегах Чорного моря [Зеест, 1960, с. 120; табл. 39, 100; Кузманов, 1985, с. 16; Сазанов, 1989, с. 50, 51; Ораїт, 1996, р. 217; Ораїт, 2004, р. 29, 30; Ораїт, 2010, р. 113, 114; Paraschiv, 2002, р. 175; Шаров, 2007, с. 96–191]. Однак з цим типом періодично пов'язували морфологічно досить різні посудини, особливо – більш пізні амфори типу

«carottes» з морквоподібною формою тулуба [Zemer, 1977, p. 23; Empereur, Picon, 1989, p. 232; fig. 9, 10], на що першим звернув увагу О.В. Сазанов [Сазанов, 1995, с. 185]. Непорозуміння були часто пов'язані з тим, що такі амфори важко відрізнити за окремими фрагментами. Вони мають близькі профілі вінець та ручок, але істотно відрізняються за формою та розмірами тулуба в придонній частині. Це не дивно, оскільки виготовлялися вони в одних майстернях в околицях античного міста Сінопа на південному узбережжі Чорного моря, і, можливо, співіснували на якомусь етапі [Garlan, Kassab Tezgör, 1996, p. 331]³⁸.

Типологію цих амфор, з використанням підводних знахідок цілих екземплярів, розробила турецька дослідниця Домінік Касса́б Тезгьор. Посудини з ареалу черняхівської культури, які відомі як тип Делакеу, відповідають її сінопському типу C Snp I, який поділяється на два варіанти [Kassab Tezgör, 2009, p. 81, 82]. Варіант C Snp I-1 вирізняється широкою нижньою частиною та дном шоломоподібної форми з плавним вигином при переході до ніжки. Варіант C Snp I-2 має подібну верхню частину, але відрізняється вузьким конічним дном. Обидва варіанти мають різновиди відповідно до своїх розмірів: модуль L – великий, модуль M – середній та модуль S – малий.

Існує декілька думок щодо датування амфор типу Делакеу: друга половина III–IV ст. [Абрамов, 1993, с. 49], IV ст. [Зеест, 1960, с. 120; Крапивина, 1993, с. 98; Ораїт, 2004, р. 29], перша половина IV–V ст. [Самойлова, 1978, с. 265; Юрочкин, Зубарев, 2001, с. 460, 461], середина IV – середина V в. [Магомедов, 2006, с. 53], перша половина IV–VI ст. [Кузманов, 1985, с. 16, 17]. Причиною такої «розмитості» хронології є повна відсутність вузько датованих закритих комплексів з цілими формами.

Уламки амфор типу «Делакеу» виявлені в численних контекстах IV – початку VII ст. пам'яток Причорномор'я [Яшная, 2015, с. 131, 132]. Найбільш раннім комплексом донедавна вважалося приміщення при виноробні Г-IV

³⁸ Майстерні з виробництва посудин типів Делакеу, carottes, а також кількох інших груп тари відкриті в селищі Демірджі неподалік від Сінопи [Garlan, Kassab Tezgör, 1996].

Горгіпії, яке згоріло у пожежі 239/240 р. [Алексеева, 1995, с. 9, 11; рис. 11, 8; Алексеева, 1997, с. 75; рис. 124, 14, 156, 1, 172, 21]. Це дозволило О.В. Сазанову визначити час їхньої появи у середині III ст. [Sazanov, 1997, р. 90; Сазанов, 1999, с. 238]. Однак в шарі згарища були присутні й набагато більш пізні хроноіндикатори IV – першої половини VI ст. [Смокотина, 2011, с. 355–357]. Таким чином, висновок О.В. Сазанова виявився не коректним. Запропоновані ним верхні хронологічні межі побутування амфор цього типу – друга чверть VI ст. [Сазанов, 1989, с. 50] та перша чверть VII ст. [Сазанов, 1991, с. 70; Sazanov, 1997, р. 90] також викликають сумніви, оскільки залучені для аргументації контексти містять не тип Делакеу, а більш пізні посудини типу «carottes» [Юрочкин *ets.*, 2001, с. 461; Яшная, 2015, с. 132, 133].

У добре датованих за монетами шарах римської фортеці Ятрус амфори типу Делакеу представлені в контекстах періодів А (300–360-ті рр.), В (360–408 р.), С (перша половина V ст.) [Böttger, 1982, Taf. 21, 14, 15, 249, 250]. За матеріалами виробничого центру Демірджі, Д. Кассаб Тезгьор датує ці посудини IV–V, можливо, початком VI ст. [Kassab Tezgör 2010, р. 132]. Цієї ж думки дотримується А.В. Смокотіна [Смокотіна, 2011 року, з. 358]. Але так чи інакше, очевидно, що пік їхнього виробництва припадає на другу половину IV – першу половину V ст.

Амфорам типу Делакеу в черняхівській культурі було присвячено спеціальні праці Б.В. Магомедова та С.В. Діденка [Магомедов, 2011; Magomedov, Didenko, 2012a]. На даний момент зареєстровано 29 пам'яток з достовірними знахідками таких амфор. У південній зоні черняхівської культури вони зафіксовані на городищі Олександрівка (рис. 108; кат. № 165), поселеннях Лугове (рис. 111, 1–10; кат. № 162), Кам'янка-Анчекрак (рис. 106, 2, 3, 110, 5, 6; кат. № 160), Каборга (рис. 110, 7–9; кат. № 166), Кісьолове (рис. 109, 110, 1–3; кат. № 171), Чабанське 2 (кат. № 174), Нерушай (кат. № 170), Утконосівка (кат. № 173), Городок 2 (кат. № 164); Коблеве (рис. 111, 11–14; кат. № 161), Ранжеве (рис. 111, 15, 16; кат. № 172), Гаврилівка (кат. № 176), Каїри (кат. № 177), Снігурівка (кат. № 167), Осокорівка (рис. 110, 4; кат. № 178), Кут (рис.

111, 17; кат. № 155), Кринички (кат. № 169), Новокондакове (кат. № 163), пізньоантичних городищ Мис та Станіслав. При цьому найбільш презентабельні вибірки отримані в ході розкопок Олександрівки та Кісьоловського поселення. На межі степу і лісостепу вони знайдені на поселеннях Турія (кат. № 159) та Ладижинка (кат. № 179). На території Середнього Подніпров'я фрагментарні знахідки відомі на поселеннях Ржищів-Ріпниця (кат. № 157), Новолипівське (кат. № 180) та Радущківка (кат. № 175). У Подністров'ї вони представлені цілими формами з Тіри (рис. 107, 1; кат. № 168), Делакеу (рис. 106, 4), Комарова (рис. 106, 5; кат. № 181) та уламками – на поселеннях Козлів (кат. № 154) і Гура-Кейнарулуй [Magomedov, Didenko, 2012a]. Найбільш північною пам'яткою Східної Європи, де виявлено цілу посудину типу Делакеу, є с. Гусінка Курської обл. (рис. 106, 1) [Сымонович, 1971].

Згідно з типологією Д. Кассаб Тезгьор, більшість амфор типу Делакеу з області черняхівської культури належать варіанту C Snr I-1. Модуль L представлений великими посудинами з Делакеу (рис. 106, 4) та кам'яного будинку в Комарові (рис. 106, 5), можливо, також частинами амфор з Олександрівки (рис. 108, 4–6) [Рикман, 1967, рис. 18, 1; Смішко, 1957, с. 32, 33; рис. 3; Смішко, 1964, рис. 5; Магомедов, 1987б, рис. 8, 9, 1]. Ще один цілий екземпляр, що зберігається в Білгород-Дністровському краєзнавчому музеї, очевидно походить з черняхівського шару Тіри (рис. 107, 1) [Кравченко, Корпусова, 1975, с. 30; рис. 7, 1; Самойлова, 1978, с. 265]. Модуль М включає цілі форми з приміщення 9 Кам'янки-Анчекрак (висота – 780 мм, діаметр тулуба – 370 мм) (рис. 106, 2, 3), уламки з цієї ж пам'ятки (рис. 110, 5) та, вірогідно, з Олександрівки (діаметр тулуба – 340–360 мм) (рис. 108, 1–3) [Магомедов, 1991, рис. 17, 1, 2; Магомедов, 2011, рис. 1, 9–12]. Обидва модулі знаходять аналогії в околицях Сінопи³⁹. Там відомий і найменший модуль S

³⁹ Мабуть, кількісне переважання на черняхівських об'єктах найбільших амфор (модуль L) не є випадковим, оскільки і для Сінопи вони позначені як «стандарт» [Kassab Tezgör, 2009, p. 82, tab. 1].

висотою близько 660 мм, але в межах черняхівської культури такі амфори поки не знайдені.

Амфори з вузьким дном варіанту C Snr I-2 на черняхівській території трапляються рідко. Одну цілу посудину випадково знайдено в с. Гусінка поблизу Курська (рис. 106, 1) [Сымонович, 1971].⁴⁰ Її висота – 750 мм, діаметр тулуба – 280 мм. Верхня частина подібної амфори походить з черняхівського комплексу в Тірі (діаметр тулуба – 310 мм, середня частина також вузька) (рис. 107, 2) [Кравченко, Корпусова, 1975, с. 30; рис. 4, 3; 5, 3]. Аналогічна посудина з Сінопського регіону має висоту 755 мм та діаметр 300 мм [Kassab Tezgör etc., 2003, p. 177; pl. IX, 16). Цей варіант амфор представлений тут також більш великими екземплярами висотою до 860 мм і меншими (модуль S) висотою близько 640 мм [Kassab Tezgör, 2009, p. 82, tab. 1].

Приблизний об'єм амфор з черняхівського ареалу такий: варіант C Snr I-1 модуль L – 63–70 л, варіант C Snr I-1 модуль M – 33–35 л, варіант C Snr I-2 – 17–23 л. На думку Д. Кассаба Тезгьора, посудини типу C Snr I не були призначені для рідких продуктів, оскільки вирізняються низькою шийкою [Kassab Tezgör, 2009, p. 87]. Натомість, Б.В. Магомедов вважає, що цей показник не має вирішального значення, і ці амфори все ж таки призначалися для вина, оскільки важко уявити інший продукт, який був би до смаку варварам настільки, що вони везли його аж до лісової зони [Магомедов, 2011, с. 368].

Хоча більшість типів сінопських амфор пізньоримського часу в Причорномор'ї відомі повсюдно, географічні рамки варіанту Делакеу/C Snr I-1 дещо інші. У великій кількості вони набули поширення лише в причорноморській зоні черняхівської культури та в місці їхнього виробництва – околицях Сінопи. Крім того, ці амфори зустрічаються в Криму. Один цілий екземпляр, що відповідає варіанту C Snr I-1 модуль M, походить з поселення біля некрополя Нейзац [Храпунов etc., 2010, с. 11; рис. 27]. До цього варіанту

⁴⁰ Амфора зберігається в Курському краєзнавчому музеї (інв. № КП 56528, ВК-656). Згідно з повідомленням О.О. Радюша (ІА РАН, Москва), нещодавно неподалік від місця її знахідки було відкрито черняхівське поселення

можна віднести й окремі уламки днищ шоломоподібної форми з цистерни в кварталі ХСVII Херсонесу [Ушаков *etc.*, 2006, с. 192; рис. 6, 22, 23]. Решта днищ з цього комплексу, справедливо віднесених авторами до типу Зеест 100 (в широкому сенсі), належать вузькодонним амфорам варіанту C Snp I-2 (Гусінка) або типу «carottes».⁴¹ Швидше за все, така особливість поширення цих тарних посудин пов'язана з їхнім особливим призначенням, а точніше – з орієнтацією на певного споживача, яким в першу чергу було населення черняхівської культури та Кримського півострова.

3.5. Амфори виробничих центрів Східного Середземномор'я та Егеїди

Незначний відсоток античної тари з черняхівських пам'яток складають амфори, центри виробництва яких були розташовані в глибинних районах Римської імперії – острівній та материковій Греції, а також в малоазійському регіоні Егейського моря.

Тип Робінсон М 273. Це широкогорлі амфори висотою до 800 мм та максимальним діаметром до – 450 мм з циліндричним, овалоїдним або дещо розширеним у нижній частині жолобчастим тулубом, що закінчується гострою ніжкою (рис. 112–114). Вінця короткого циліндричного горла мають вигляд простого або сплющеного валика (діаметр – біля 120 мм). Невеликі дугоподібні ручки овальні в перерізі. Черепок червоного, червоно-помаранчевого, червоно-коричневого, світло-коричневого або жовтуватого кольору, шаруватий, з домішками шамоту, вапняку, піску, слюди, чорних та залізистих часток. Поверхня в окремих випадках вкрита рідким світлим ангобом.

Такі посудини широко розповсюдженні на пам'ятках Середземномор'я та Причорномор'я пізньоримського – ранньовізантійського періодів. Найбільш ранні екземпляри датуються III ст. – при розкопках Афінської агори вони траплялися в шарах, пов'язаних з облогою міста герулами в 267 р. та були

⁴¹ На жаль, за вінцями та ручками типу Зеест 100, знайденим у Херсонесі, на інших пам'ятках Південно-Західного Криму та в Пантікапеї [Храпунов *etc.*, 2009, с. 15; рис. 46, 1–6; Зеест, 1960, с. 120; табл. 39, 100] визначити варіант Делакеу/C Snp I-1 дещо проблематично. Це ж стосується і знахідки з поселення Гудава – єдиного відомого пункту на чорноморському узбережжі Кавказу, звідки походить частина (горло та плічка), можливо, такої ж амфори [Kassab Tezgör *etc.*, 2007].

виділені Х. Робінсоном у тип М 273 [Robinson, 1959, tabl. 29, № М 273]. У Північному Причорномор'ї аналогічні посудини знайдено в комплексах Танаїсу першої половини – середини III ст. [Арсеньєва, Науменко, 1992, рис. 23; Науменко, 2006, рис. 3, 10]. В похованні 46 могильника Радгосп 10 подібна амфора супроводжувалася червонолаковою чашею форми Хейс V понтійської сигіллоти другої половини II – III ст. [Щукин, 1968, табл. 3; Hayes, 1985, tav. XXIII, 5, 6; Журавлев, 2010, с. 60, 61; табл. 27, 28]. На некрополі Чатир-Даг вони входили до складу інвентарю могил 3 і 55 другої половини III – початку IV ст. [Мыц etc., 2006, с. 10, 26, 107, 108; табл. 7, 52; рис. 3, 3, 4]. В Херсонесі таку амфору знайдено в склоробній майстерні IV ст. та інших комплексах цього часу [Белов, 1969, с. 83]. На території Західного Причорномор'я різновиди типу Robinson M 273 загалом походять з комплексів IV–V ст. Їхнє виробництво, швидше за все, пов'язане з майстернями Егеїди [Grace, 1956, p. 170; tab. 73, 11481; Oraït, 2004, p. 16–18; pl. 9–12; Kassab Tezgör etc., 2003, p. 182].

В черняхівській культурі ці посудини та їхні різновиди, більше відомі як тип Ягнятин [Щукин, 1868, с. 43–45; Абрамов, 1993, с. 51], фіксуються в її південно-західних та західних регіонах. Майже повні форми та найбільш інформативні фрагменти походять з поселень Ягнятин (рис. 112, 3; кат. № 182), Ріпнів 2 (рис. 112, 2; кат. № 183) та могильника Фрунзівка (рис. 112, 2; кат. № 189). Вони складають значний відсоток античного керамічного імпорту на Комарівському поселенні (рис. 113, 114, 1; кат. № 192) та могильнику (рис. 114, 2; кат. 193). Цілу таку амфору знайдено у черняхівському комплексі з Тіри (рис. 112, 1; кат. № 187).

Варто зазначити, що амфори цього типу відомі і в черняхівських пам'ятках Молдови та Румунії. Цілі й фрагментовані екземпляри походять з поселень Собарь, Алдень, Ясси-Ніколіна, Комрат [Магомедов, 2006, с. 53; рис. 8].

Tunu MRA 18 та LRA 2 Benghazi. Характерними особливостями цих посудин є конічне горло з широкими лійчастими вінцями, яйцеподібний тулуб з невеликою конічною або циліндричною ніжкою та овальні в перерізі ручки

(рис. 115, 1, 2). Поверхня зазвичай вкрита світлим ангобом (від жовто-зеленого до білого). Черепок щільний, світло-жовтого, рожевого, світло-коричневого, червонувато-жовтого кольору, з домішками слюди, піску та вапняку.

Цей клас амфорної тари виготовлявся в цілому ряді регіонів протягом римського – ранньовізантійського часу і набув надзвичайного поширення. Ранні екземпляри вирізняються видовженими пропорціями тулуба (рис. 115, 1). В літературі вони здебільшого відомі як тип Зеест 90, виділений на матеріалах Боспору, або ж як тип MRA 18 Benghazi, виділений Дж. Райлі на матеріалах Карфагену [Зеест, 1960, табл. XXXVII, 90; Riley, 1979, р. 205–207]. Пізні модифікації, виділені Дж. Райлі у тип LRA 2 Benghazi [Riley, 1979, р. 217–219] характеризуються роздутими присадкуватими формами (рис. 115, 2).

Існує думка, що посудини типу MRA 18 могли виготовлятися десь в басейні Чорного моря [Peacock, Williams, 1986, р. 213] або ж в Понтійсько-Дунайському регіоні [Scorpan, 1977, р. 274; Bjelajac, 1996, р. 54]. Однак наявність як грецьких, так і латинських клейм та діпінті на цілих екземплярах, а також характеристики керамічного тіста свідчать про виготовлення таких амфор у Середземномор'ї [Уженцев, Юрочкин, 1998, с. 105, 106; Внуков, 2003, с. 199, 200], на півночі Егеїди [Riley, 1979, р. 205], на о. Кос [Oraït, 1980, р. 298] та Хіос [Oraït, 2004, р. 11]. Вважається, що вони почали виготовлятися з кінця I ст., набувши найбільшого поширення у II–III ст. [Внуков, 2003, с. 129; Зеест, 1960, с. 117; Кленина, 2004, с. 28; Крапивина 1993, с. 96; Самойлова, 1978, с. 257; Уженцев, Юрочкин, 1998; Bjelajac, 1996, р. 55; Dyczek, 2001, р. 193; Peacock, Williams, 1986, р. 213; Riley, 1979, р. 206].

В IV ст. ці амфори еволюціонували в морфологічно близький тип LRA 2 Benghazi з широким присадкуватим корпусом [Riley, 1979, р. 217–219], характерною ознакою якого вважається густе гребінчасте рифлення по тулубу. Печі для їхнього виробництва були виявлені в малоазійському регіоні Егейського моря (о. Хіос, м. Кнід), а також у материковій Греції (Арголіда) [Abadie-Reynal, 1989, р. 51; Arzhantseva etc., 2000, р. 99, 102; Dyczek, 2001, р. 182, 183; Oraït, 2004, р. 10–12; Peacock, Williams, 1986, р. 182; Swan, 2004, р.

372–374; Vroom, 2005, p. 55]. Найбільш рання знахідка з міста Нови (Болгарія) походить з комплексу першої половини IV ст. [Oraiț, 2004, p. 11; pl. 6, 7], тоді як найпізніші зразки зафіксовано в контекстах VII ст. [Голофаст, Рыжов, 2000, с. 111, 112, 117–120; рис. 75, 4, 75, 2, 79, 1; Beltran Lloris, 1970, p. 579–580; fig. 239, 2; form. 77; Scorpan, 1976, p. 159, 160; pl. VII, 7; Кузманов, 1985, с. 9–11; табл. 1–3; Böttger, 1982, S. 38–42; Taf. 11a; Hayes, 1992, p. 66; fig. 22, 12; Riley, 1979, p. 217–219; Keay, 1984, p. 352–357; Van Doorninck, 1989, p. 247–257; fig. 1].

В черняхівській культурі відомі дві цілі амфори з лійчастим горлом, які морфологічно відповідають пізньому типу LRA 2. Одна походить з поховання 296 могильника Міхелешень [Şovan, 2009, pl. 162, 13], друга – зі споруди I Комарівського поселення (рис.105, 1) [Смішко, 1957, с. 33; табл. IV, 6]. Однак за рядом ознак вони, швидше за все, є дунайськими імітаціями егейської тари⁴².

Знахідки, які надійно можна пов'язати зі східносередземноморським виробництвом, на території України поки що зафіксовані у шарі та одному з комплексів Комарова (рис. 115, 5, 6; кат. № 192).

Tunu MRA 3 та LRA 10 Benghazi. До цього класу античної тари належать тонкостінні посудини з великою кількістю слюди в глиняному тісті, які виготовлялися в Малій Азії протягом римського – ранньовізантійського часу. Їхньою вихідною ланкою є одноручні амфори-глеки, які з часом еволюціонували в дворучні амфори. Дж. Райлі на основі матеріалів з Карфагену виділив їх у типи MRA 3 та LRA 10 Benghazi [Riley, 1979, p. 183–186, 229, 230].

Питання походження цих посудин тривалий час було дискусійним. Ряд дослідників вважали центром їхнього виробництва о. Самос [Гайдукевич, 1952, с. 94; Зеест, 1960, с. 118, 119; Scorpan, 1977, p. 272; Якобсон, 1979, с. 12]. На думку В. Грейс, вони виготовлялися в Єгипті [Grace, 1961, fig. 67]. Однак склад мікродомішок в глині вказує на їхнє виготовлення в західній частині Малої Азії в районі р. Меандр [Williams, 1982, p. 99; Peacock, Williams, 1986, p. 190].

⁴² Амфорам виробництва дунайських провінцій присвячено підрозділ 3.3.

Останнім часом центром їхнього виробництва вважаються Сарди [Riley, 1979, p. 184; Сазанов, 1992б, с. 105–106; Голофаст, 2007, с. 75–76].

Амфори-глеку типу MRA 3 Benghazi являють собою посудини з овалоїдним або циліндричним тулубом на довгій вузькій пустотілій ніжці (рис. 116, 117, 1, 2). Невисоке вузьке горло з підтрикутними вінцями розширене в основі. Невелика, овальна в перерізі петлеподібна ручка кріпиться під вінцями та опускається на плече. Черепок червоного, червоно-коричневого та червоно-рожевого кольору. Глиняне тісто крім платівок слюди має чорні та сірі мікродомішки. Поверхня часто вкрита густим світлим або червоним ангобом. Виробництво цих посудин тривало з кінця I по IV ст. включно [Scorpan, 1976, p. 158–159; Riley, 1979, p. 183; Peacock, Williams, 1986, p. 188; Opaît, 2004, p. 13–14]. Ранні варіанти зазвичай характеризуються досить великими розмірами (висота – до 650 мм, діаметр – до 300 мм) та округлими обводами тулуба, пізні – значно менші та мають видовжені пропорції. Динаміка розвитку цієї форми добре простежується на матеріалах Афінської агори [Robinson, 1959, p. 55, 56, 88, 106, 108, 110; pl. 11, 20, 28, 29, 41, 58, J46, J47, M45, M46, M240, M255–257, M277, M279, M282]. Наприкінці IV ст. у них з'являється друга ручка, внаслідок чого виникає новий тип амфор – LRA 10 Benghazi (рис. 117, 5).

Знахідки амфор-глеків широко відомі у Східному та Західному Середземномор'ї, Північній Африці, Західному Причорномор'ї. На території Північного Причорномор'я ці посудини виявлені в комплексах II–III ст. Херсонесу [Кленина, 2004, с. 31–32; рис. 7; Созник, 2005, с. 242; рис. 3, 5] та його округи (вілла 341) [Ковалевская, 1998, с. 94; рис. 3, 1]. Вони відомі серед матеріалів Горгіпії [Алексеева, 1997, табл. 156, 21] та в шарах руйнування середини III ст. Танаїсу [Арсеньєва, Науменко, 1992, с. 154, 157, 158; рис. 38, 2, 4, 34, 2; Науменко, 2008, с. 285; рис. 9, 17–19; Арсенъева etc., 2009, с. 47; рис. 24, 3, 4]. В Ольвії їхні знахідки пов'язані з шарами II–III ст. [Мелентьева, 1969, с. 25, 26; рис. 3, 1, 2)]. Пізній варіант такої посудини походить зі склепу 48 могильника Суворове, поховання у якому здійснювалися протягом IV ст. [Пуздровский etc., 2001, с. 33; рис. 9, 8].

Для черняхівської культури амфори-глеку типу MRA 3 Benghazi є досить рідкісним типом тари. Їхні фрагменти зафіксовано на поселеннях Комарів (рис. 116, 1–3; кат. № 192), Боромля 2 (рис. 116, 4; кат. № 190), Лугове (кат. № 186) та Кам'янка-Анчекрак (кат. № 184). Ніжка такої посудини знайдена на поселенні київської культури Верхньостриженське 2 (рис. 117, 4) [Терпиловский, 2004, рис. 83, 9]. Ціла форма походить з поховання 8 могильника Кам'янка-Анчекрак (рис. 117, 1; кат. № 185). На думку Б.В. Магомедова, маленькі екземпляри призначалися для дорогих сортів вина [Магомедов, 2006, с. 53; рис. 3, 5].

Похідні від амфор-глеків типу MRA 3 амфори типу LRA 10 Benghazi [Riley, 1979, p. 229, 230] вирізняються веретеноподібним рифленим корпусом з високим конічним горлом та звуженою придонною частиною на пустотілій або суцільній ніжці. Дві овальні в перерізі ручки прикріплені під вінцями та посаджені на основу горла або плече. Виділяються два варіанти цих посудин: 1 – з підтрикутними вінцями та пустотілою ніжкою; 2 – з прямокутними вінцями та суцільною ніжкою [Riley, 1979, p. 229, 230; Сазанов, 1992б, с. 100–106]. З'явившись наприкінці IV ст., цей широко розповсюджений в Понтійському та Егейському регіонах тип тари без особливих змін існує до VII ст. [Scorpan, 1976, p. 158, 159; Riley, 1979, p. 183; Якобсон, 1979, с. 12; Keay, 1984, p. 287; Кузманов, 1985, с. 13, 14; Peacock, Williams, 1986, p. 189; Сазанов, 1992б, с. 106]. Його еволюцію можна простежити на матеріалах Афінської агори [Robinson, 1959, p. 79, 112, 115, 119; pl. 17, 31, 33, 34, 51, L50, M307, M335 M373].

В черняхівській культурі відомі лише поодинокі знахідки таких амфор. Майже ціла форма походить з поселення Кокоара 2 в Молдові (рис. 117, 5) [Рикман, 1975, рис. 27, 9]. Характерні пустотілі ніжки виявлено на поселеннях Ранжеве (рис. 117, 6; кат. № 188) та Війтенки 1 (кат. № 191).

3.6. Італійські амфори типу Форлімпополі

В ареалі черняхівської культури Середнього та Верхнього Подністров'я зафіксовано знахідки надзвичайно рідкісних для Понтійського регіону амфор італійського виробництва типу Форлімпополі [Aldini, 1978, р. 236–245; рl. 89–91]. Найбільша кількість фрагментарного матеріалу походить з Комарівського поселення та навколишніх пам'яток, один фрагмент виявлено на багатошаровому поселенні Незвисько і цілий екземпляр – поблизу с. Нігин [Диденко, 2016; 2017; Діденко, 2017].

Ці тарні посудини з вузьким циліндричним горлом та яйцеподібним тулубом на низькій ніжці у вигляді рудиментарного кільцевого піддону вирізняються широкими, зламаними під гострим кутом реберчастими ручками (рис. 118, 120). Вкритий світлим ангобом корпус зазвичай має чітке часте рифлення. Вінця різних конфігурацій можуть бути виділені валиком або являти собою пряме чи ледь відігнуте продовження горла. Широкі сплюснені ручки профільовані одним – трьома неглибокими жолобками. Часто широким жолобком профільований зворотній бік ручки. Щільний черепок має рожевий, рожево-коричневий, світло-коричневий або червоно-коричневий відтінки. Глиняне тісто характеризується візуально помітними білими макродомішками (більше 0,8 мм) та частими кольоровими мікродомішками (менше 0,8 мм) чорного, червоного, зеленкуватого, жовтуватого та сірого кольорів.

На Комарівському поселенні уламки амфор типу Форлімпополі суттєво переважають над усіма іншими типами тарного посуду (рис. 118, 1, 2, 119, 1–9; кат. № 197). Їхні фрагменти також виявлено в процесі розвідок сусідніх поселень Бабин 1 (кат. № 195) та Бузовиця (кат. № 196).

На багатошаровому поселенні Незвисько частина горла амфори типу Форлімпополі разом з уламками ранніх підтипів амфор типу Шелов D (перша половина – середина III ст.) виявлена в заповненні житла 16 (рис. 119, 10), яке Г.І. Смірнова віднесла до липицького горизонту пам'ятки [Смирнова, 1964, с. 197–202; рис. 4, 8, 19]. У 1964 р. цілий екземпляр було випадково знайдено поблизу с. Нігин (рис. 118, 3; кат. № 194). Невдовзі М.Б. Щукін обґрунтував

причетність цієї знахідки до черняхівської культури, знайшовши аналогії у комплексах першої половини – середини III ст. Афінської агори та Алькуде [Щукин, 1968, с. 45–47; рис. 1, *д, 5 а, в*]⁴³. Більш детально інтерпретувати її на той час було неможливо, оскільки центри з виробництва таких посудин тоді ще не були виявлені.

В окремий тип ці амфори були виділені італійським дослідником Т. Альдіні в 1978 р., коли під час досліджень на території м. Форлімпополі (римський *Forum Popili*) в сучасній провінції Емілія-Романья на півночі Італії були відкриті гончарні печі для їхнього виготовлення та численні ями з керамічним браком, розвалами та окремими уламками [Aldini 1978, p. 236–245; pl. 89–91]. Пізніше залишки виробництва були відкриті на території Ріміні та Сантарканджело-ді-Романья цього ж регіону на південний схід від Форлімпополі [Maioli, Stoppioni, 1989, p. 574].

Т. Альдіні розділив цей тип на варіанти А, В, С, D, що розрізняються деякими деталями. При цьому їх поєднує яйцеподібний тулуб, вузьке горло та широкі, зігнуті під гострим кутом профільовані ручки. Прослідкувати хронологію еволюції типу на базі виділених варіантів поки не вдалося внаслідок малої кількості вузько датованих комплексів з цими амфорами [Aldini, 1978; 1989; 1996; 1999]. Однак, в цілому можна стверджувати, що вони виготовлялися з останньої чверті I ст. до перших десятиліть IV ст. включно [Aldini, 1978, p. 245; Aldini, 1981, p. 43; Maioli, Stoppioni, 1989, p. 574; Panella, 1989, p. 153; Cipriano, Carre, 1989, p. 88; Sciallano, Sibella, 1991, p. 39; Dyczek, 1999, s. 67, 68; Riley, 1979, p. 197; fig. 85, 256].

Амфори типу Форлімпополі не мають клейм або діпінті, що заважає вирішенню питання щодо їхнього вмісту. Л. Каккіагуерра, яка займалася вивченням залишків органічних речовин на стінках амфор з музею м. Форлімпополі, прийшла до висновку, що вони були поліфункціональними і

⁴³ Для нігінської амфори дослідник також наводить ряд паралелей з Ольвії, Пантікапея та Фанагорії. Однак вони виявилися хибними, оскільки належать зовсім іншій тарі виробничих центрів Егеїди типу 79 за І.Б. Зеест або MRA 7 Benghazi за Дж. Райлі [Зеест, 1960, с. 114; табл. XXXII, 79; Riley, 1979, p. 189–193].

призначатися для перевезень різних харчових продуктів, виготовлених в районі Падуйської низовини [Cacciaguerra, 1990, p. 13, 14; Cacciaguerra, 1991, p. 34]. Однак більшість дослідників вважає, що основним товаром, який транспортувався в цих амфорах, було вино [Maioli, Stoppioni, 1989, p. 575; Panella, 1989, p. 154–156; Sciallano, Sibella, 1991, 38; Dyczek, 1999, s. 67; Mordzewska, 1999, p. 106].

Найбільша концентрація амфор типу Форлімпополі спостерігається неподалік від центрів їхнього виробництва в регіоні Венето на півночі Італії [Cacciaguerra, 1990, p. 12, 13; Cacciaguerra 1991, p. 21–36]. Їхні знахідки зафіксовано в Аквілеї [Carre, 1985, p. 228–231; fig. 5; Verzâr-Bass, 1994, p. 385–389; pl. 59], на о. Торчелло та в Ліо Пікколо (Венеціанська затока) [Mordzewska, 2000, s. 50, 61; Leciejewicz etc., 1977, fig. 84, 34, 38]. Цілі екземпляри зберігаються в археологічних музеях міст Портогруаро, Конкордія-Саджиттарія, Каорле, Одерцо, Адрії, колекції яких здебільшого формувалися на основі місцевих досліджень. Є вони і в передгір'ях Альп у Вірунумі [Mordzewska, 1999, s. 106].

Т. Альдіні першим висловив думку про те, що продукція, яка транспортувалася в цих амфорах, призначалася не лише для північноіталійських ринків збуту (Aldini, 1978, p. 245), що підтверджується знахідками з ряду пам'яток Центральної та Південної Італії – Остії [Manacorda, 1977, p. 371, 372; pl. 54, 440, 441, 442, 84, 632, 633, 634; Panella, 1989, p. 146–156; Aldini, 1978, p. 245], Помпей [Hayes, 1983, p. 145], Альтіно [Cacciaguerra, 1990, p. 12, 13; Cacciaguerra 1991, p. 21–36], Апулійської області тощо [Volpe, 1990, p. 228]. Амфори цього типу складали частину вантажу кількох суден, що затонули біля східного узбережжя Адріатики (корабельні аварії біля островів Віс, Іловік та Шольта біля берегів Хорватії) [Matejčić, 1976, p. 351, 352; Orlić, 1982, p. 153; Parker, 1992, p. 215]. Зафіксовано транспортування цих посудин і на більш віддалені ринки Середземномор'я – до Сардинії (Порто Торрес), Афін [Robinson, 1959, p. 69; pl. 15, *K 114*], Криту [Hayes, 1983, p. 145, type 7], Північної Африки (Тіпаза, Ель-Джем, Бенгазі, Лептіс-Магна, Фарас, Мерое)

[Riley, 1979, p. 197, type MRA 13; fig. 85, 256; Panella 1989, p. 150; Paczyńska, Naumenko, 2004, p. 311, note 27].

Значна частина знахідок амфор типу Форлімпополі походить з римських дунайських провінцій: Паннонії, Верхньої та Нижньої Мезії (Сингідунум, Вімінацій, Трансдіерна, Діана, Понтес, Істрія, Троезміс), Дакії (Ромула Мальва) [Plesničar-Geg, 1977, pl. 8; Brukner, 1981, pl. 165–167; Bjelajac, 1996, 22–25; fig. 4; Opař, 1980, p. 304; Suceveanu, 1982, p. 104; pl. 10). Сім екземплярів були серед матеріалів корабельної аварії на Дунаї біля с. Батін в Болгарії [Porilian, 1976, p. 46; pl. 16, 208–213; Dyczek, 1999, s. 66].

Таким чином, крім локального поширення в італійських провінціях, маємо два основні напрямки розповсюдження амфор типу Форлімпополі: морський середземноморський (до берегів Сардинії на заході, африканського узбережжя на півдні, Афін та Криту на сході) та річковий або суходільний дунайський, по якому рухалися товарні потоки з Західної Європи до Західного Причорномор'я. При цьому найбільша їхня концентрація спостерігається в середній та нижній течії Дунаю, включаючи сучасну Добруджу. Не виключено, що італійське вино в цих амфорах здебільшого призначалося для контингенту римських гарнізонів Дунайського лімесу.

Доходячи до міст західного узбережжя Чорного моря, амфори типу Форлімпополі з якихось причин не постачалися до Південного та Східного Причорномор'я. Можливо, це пояснюється серйозною конкуренцією в торгівлі вином, оскільки винороби Гераклеї Понтійської, Сінопи та Колхиди самі були потужними постачальниками цього продукту на причорноморські та середземноморські ринки. Схожа ситуація спостерігається і на північному узбережжі Понту – цих амфор поки що немає серед матеріалів Тіри, Ольвії, Херсонесу, міст Європейського та Азіатського Боспору.

Тим більш несподіваним є факт їхньої наявності в складських приміщеннях Танаїсу (рис. 120, 1–3), більшість яких загинула під час розгрому варварами в середині III ст. Матеріали з цих комплексів опубліковано в ряді праць [Брашинский, 1984, табл. LXXIV, 6; Арсеньева, Науменко, 1992;

Арсеньєва, Науменко, 1994; Науменко, 2006; Науменко, 2008; Науменко, 2012; Naumenko, 2013]. Зокрема, амфорам типу Форлімпополі присвячені спеціальні публікації С. А. Науменко та К. Пачиньської, де надається їхня детальна характеристика [Naumienko, Paczyńska, 2001; Paczyńska, Naumenko, 2004]. На 2001 рік з розкопок цих комплексів було відомо 6 цілих і 82 фрагментів амфор типу Форлімпополі.

Відсутність амфор типу Форлімпополі в інших античних пам'ятках регіону свідчить про те, що постачання італійського вина у цій тарі до Танаїсу могло відбуватися або безпосередньо з Північної Італії, або ж транзитом через порти Західного Причорномор'я (наприклад, Істрію, де знахідки такої тари також відомі). З урахуванням висновків С.Ю. Внукова про досить замкнутий товарообіг на Понтійському продуктовому ринку в римський період [Внуков 2006, с. 269–271], друге припущення видається більш імовірним.

Так чи інакше, найбільша концентрація знахідок амфор типу Форлімпополі спостерігається тільки в Комарові та Танаїсі.⁴⁴ Відповідно, постає питання, яким чином велика кількість амфор типу Форлімпополі потрапляла вглиб варварських територій? Подальше дослідження показало, що крім Комарова, Незвиська та Нігина поза межами античного світу відомо ще декілька місцезнаходжень цих посудин. Це поховання 1 кургану 5 пізньосарматського могильника Чауш (рис. 120, 4) [Симоненко, 2011, с. 147, 148; рис. 88, 5, 89], поховання в кургані 1 могильника культури карпатських курганів Бранешти-Немцишор (рис. 120, 6) [Mihailescu-Bîrliba, 1980, p. 202; fig. 22] та поховання в кургані 2 могильника цієї ж культури Камінна (рис. 120, 5) [Majewski, 1949, tabl. X, 5; Кропоткин, 1970а, с. 48; рис. 33, 6; Вакуленко, 2010, с. 126; рис. 68, 4]. Могильник Чауш (с. Новосільське на Одещині) розташований в дельті Дунаю поруч з Новосільською переправою. Пам'ятка знаходиться практично на дунайському шляху транспортування цих амфор до Західного Причорномор'я навпроти римського міста Троєзміс, де знахідки

⁴⁴ Збірка амфороної тари з Комарівського поселення нараховує сотні фрагментів цього типу, вони складають абсолютну більшість (біля 90%) керамічного імпорту, що надходив сюди в III – на початку IV ст.

таких амфор також відомі. За даними О.В. Симоненка комплекс датується кінцем III – початком IV ст. [Симоненко, 2011, с. 147, 148]. Могильник Бранешти-Немцишор (область Пятра Нямц) розташований в басейні р. Сірет у східних відрогах румунських Карпат, а могильник Камінна – у Верхньому Подністров'ї біля витоків р. Прут.

Таким чином, знахідки амфор типу Форлімпополі на варварських територіях утворюють компакту зону концентрації у західних районах Середнього Подністров'я та в Прикарпатті. Найпростіше було б припустити, що вони були привезені сюди Дністровським магістральним шляхом. Однак жодних відомостей про такі знахідки на пам'ятках басейну Дністра нижче Комарова поки що немає. Результати картографування вказують на інший шлях – долинами Пруту або Сірету [Діденко, 2017, рис. 5]. Впадаючи в Дунай в його пониззі, ці річки з'єднують Прикарпаття й Буковину з Добруджею, яка з I ст. була частиною провінції Нижня Мезія, а після адміністративної реформи Діоклетіана наприкінці III ст. – провінції Мала Скіфія. Роль міст Добруджі як потужних торгових центрів важко переоцінити. До їхніх ринків стікалися товари із західних та балкано-дунайських провінцій, Малої Азії, Північного та Східного Причорномор'я. Немає сумнівів, що більшість імпоротної продукції надходила до варварів Прикарпаття та Буковини саме звідси [Внуков, 2006, с. 254]. До того ж, навпроти впадіння в Дунай Пруту і Сірету розташовувалася Діногеція – римське місто-фортеця на кордоні Імперії та важливе місце торгівлі з північними племенами [Barnea, 1980]. Саме Діногеція якнайкраще претендує на роль відправного пункту, з якого італійське вино а амфорах типу Форлімпополі долинами Пруту або Сірету через землі племен культури карпатських курганів направлялося до черняхівського населення Верхнього та Середнього Дністра.

Комарівське поселення, відзначаючись високим показником знахідок античного керамічного імпорту, цілком може претендувати на роль важливого торгового осередку з досить тісними зв'язками з найближчими римськими провінціями. Значна кількісна перевага в амфорному матеріалі типу

Форлімпополі над іншими типами античної тари свідчить про те, що вино в цих амфорах постачалося сюди у значно більших об'ємах, ніж продукція інших античних центрів. Не виключено, що здійснюючи закупки значної кількості італійського вина, давнє населення Комарова поширювало його на сусідні селища (Бабин 1, Бузовиця), а, можливо, й на протилежний лівий берег Дністра (морфологічні ознаки амфори з Нігіна мають повні аналогії серед матеріалів Комарова).

Матеріали з Танаїсу, Комарова та інших варварських пам'яток пізньоримського часу надзвичайно важливі для розробки більш детальної типології та хронології амфор типу Форлімпополі, оскільки виділені Т. Альдіні варіанти цих посудин базуються лише на матеріалах італійських комплексів останньої чверті I – кінця II ст. Завдяки більш пізнім знахідкам з Північнопонтійського регіону можна стверджувати, що зі збереженням основних пропорцій їхні допоміжні морфологічні ознаки суттєво змінюються з часом. Так, у посудин першої половини — середини III ст. з Танаїсу в порівнянні з більш ранніми зразками спостерігається тенденція до звуження придонної частини корпусу. Натомість, екземпляри з Комарова, Нігіна, Камінного та Чауша принципово відрізняються від танаїських зразків загостреними вінцями та значно вужчою ніжкою, утворюючи ще один варіант другої половини II – початку IV ст. Очевидно, до заключного етапу розвитку цих посудин належить амфора зі стрункими пропорціями з кургану 1 могильника Бранешти-Немцишор, де також знайдено амфору типу Шелов F (підтип F1) другої чверті – середини IV ст. [Mihailescu-Bîrliaba 1980, fig. 17]. Ці спостереження ляжуть в основу майбутнього, більш детального дослідження.

Таким чином, у черняхівській культурі на даний момент відомо 18 типів червоноглиняних амфор виробничих центрів Понтійського регіону, Східного Середземномор'я, західного узбережжя Малої Азії, Італії та провінцій Нижнього Подунав'я.

Виключно у лісостеповій зоні зафіксовано знахідки червоноглиняної тари, яка датуються кінцем II – серединою / третьою чвертю III ст. (амфори зі

складнопрофільованими ручками типу Зеест 75 та посудини з жолобчастими ручками типу 1 боспорського виробництва). У другій половині III – на початку IV ст. тільки на Середнє Подністров'я надходила рідкісна для Понтійського регіону продукція в італійських амфорах типу Форлімпополі. У IV ст. на територію черняхівської культури надходить продукція в північнопонтійських (кримських) амфорах з жолобчастим ручками типів 3 (320–360-ті рр.) і 4 (360–400-ті рр.). Основний масив знахідок сінопських амфор типу Делакеу (середина IV – перша половина V ст. концентрується у південній смузі черняхівської культури. Розповсюдження тари егейських (тип Робінсон М 273) східносередземноморських (типи MRA, LRA 2 Benghazi) та малоазійських (MRA 3, LRA 10 Benghazi) центрів загалом охоплює території на схід від Дністра. Тара, яка виготовлялася приблизно з середини IV ст. у провінціях Нижнього Подунав'я (типи Дафна, Парасків 3D і 9A, Кузманов XVIII, дунайські наслідування понтійським, егейським та середземноморським амфорам) у черняхівській культурі відома лише на пам'ятках західніше Дністра.

РОЗДІЛ 4

СТОЛОВИЙ ПОСУД

На пам'ятках черняхівської культури України антична столова кераміка у вигляді дрібних фрагментів трапляється повсюдно. Цілі ж форми походять головним чином з південних регіонів, наближених до кордонів античного світу.

Пізньюантичний столовий посуд зазвичай вкривався лаком або глазур'ю, але також міг залишатися й без покриття⁴⁵. Тому типологія цієї категорії матеріалу в першу чергу має базуватися на морфології з обов'язковою характеристикою поверхні кераміки. За характером покриття або розпису можуть бути виділені лише деякі типи посуду, для яких покриття/розпис має принципове значення для визначення їхнього місця виготовлення або датування.

4.1. Миски

Тип 1. Червонолакові й червоноглиняні миски на низькому кільцевому піддоні з напівсферичним тулубом, що плавно переходить у вертикальний або загнутий до середини заокруглений чи дещо підрізаний край. В черняхівській культурі зафіксовані у комплексах могильників Війтенки 1, Легедзине (рис. 121) та шарі Комарівського поселення.

Це одна з найбільш масових форм античної столової кераміки. Такі посудини виготовлялися в різних центрах античного світу, були надзвичайно поширені в Північному та Західному Причорномор'ї у перших ст. н. е. В опублікованих класифікаціях вони фігурують під різними назвами: форма XX східної сигіллоти А та форма IV понтійської сигіллоти за Дж. Хейсом [Hayes, 1985, tav. III, XXIII]; форма 4 понтійської кераміки групи PRS за К. Домжальським [Arsen'eva, Domzalski, 2002, p. 427; fig. 13, 568, 570–572, 574]; група III–2 червонолакової кераміки з Усть-Альмінського некрополя [Высотская, 1994, с.

⁴⁵ Особливо часто це спостерігається на продукції майстерень Нижнього Подунав'я.

76]; типи 20 і 21 з могильника Завітне [Богданова, 1989, табл. IV]; форми 13 і 14 понтійської сигілланти А могильників Бельбек III й Бельбек IV [Журавлев, 2007, с. 373, 374; рис. 4] і т. д.

Більшість таких мисок походить з комплексів I–III ст. н. е. Вони часто зустрічаються в шарах цього часу Ольвії [Крапивина, 1993, с. 107, 108] та сусіднього Козирського городища [Бураков, 1976, рис. VIII, 3], на Боспорі [Журавлев, 2007, с. 374], в Херсонесі та його окрузі [Зубарь, 1982, с. 66; Зубарь, Сорочан, 1988, с. 109–111; рис. 5, 4]. Це найбільш поширена група червонолакової кераміки некрополя Неаполя Скіфського [Сымонович, 1983, с. 81; табл. VIII, IX] та інших пізньоскіфських могильників Криму. Без особливих морфологічних змін ця форма існує і протягом другої половини III – першої половини V ст., що підтверджується численними знахідками з кримських поховальних комплексів цього періоду. Зокрема, вони знайдені в ряді поховань Інкерманського, Чорноріченського та Нейзацького могильників [Веймарн, 1963, с. 19–37; рис. 7, 6, 7; Бабенчиков, 1963; табл. IV, 7; Храпунов, 2008, рис. 17, 4], включені у тип VI червонолакової кераміки з комплексів могильника Дружне [Храпунов, 2002, с. 58, 59; рис. 198, 8] та виділені у варіант 1 червонолакових мисок могильника Радгосп 10 [Стржелецкий *etc.*, 2005, с. 83; табл. XIV, 1–5]. Таким чином, такі миски датуються дуже широко в межах I – першої половини V ст.

Частина такої посудини походить з поховання 48 могильника Війтенки (рис. 121, 1; кат. № 214). До комплексу входила сіроглиняна посудина з овальними зрізами по ребру, яка може бути датована не раніше середини IV ст. [Шультце, Любичев, 2010, с. 36; рис. 22, 11, 12; Schultze, Strocen, 2008]. Ще одна ціла миска, але без лакового покриття, знайдена в похованні 24 могильника Легедзине з типовим для IV ст. інвентарем (рис. 121, 2; кат. № 216). Уламки таких посудин також відомі на Комарівському поселенні (кат. № 217).

Тун 2. Червонолакові миски зі зрізано-конічним тулубом на низькому кільцевому піддоні. Черепок щільний, рожевого, світло-червоного, червоно-жовтого або червоного кольору, з домішками вапняку та іноді – слюди. Лак

світло-червоного, червоно-жовтого та червоного кольору рівномірно нанесений на внутрішню поверхню. Зовнішня поверхня з розводами та патьоками. На дні покриття відсутнє.

Походять з ряду комплексів могильників Біленьке, Каборга 4, Легедзине, Нагірне 2, шарів поселень Кам'янка-Анчекрак та Вікторівка 2 (рис. 122, 123).

Детальна характеристика цієї форми для I – першої половини III ст. викладена Д.В. Журавльовим на основі матеріалів могильників Бельбек III та Бельбек IV. Дослідник виділяє її у форму 17 понтійської сигілати А [Журавлев, 2007, с. 382, 383; рис. 5, 166, 170, 6, 44]. Різновидом таких посудин є тип 2 мисок-чаш ольвійської класифікації [Крапивина, 1993, рис. 45, 25, 26]. Більш пізні варіанти цієї форми у IV – першій половині V ст. були широко розповсюджені на території Криму. За матеріалами кримських могильників вони виділені О.І. Айбабіним у хронологічні ознаки 13 і 14 (IV – початок V ст.) та є одним з хроноіндикаторів для фаз III і IV (310/320–410/450-і рр.) хронологічної шкали В.Ю. Юрочкина – О.А. Труфанова [Айбабин, 1984, с. 114, 115, 117; Юрочкин, Труфанов, 2007, с. 365–371; рис. 5, 7, 8, 8, 7; ХИ-25]. Від посудин I – першої половини III ст., більш пізні вироби відрізняються неякісним рідким лаком та порівняно товстими стінками.

Миски такої ж форми виготовлялися у керамічних центрах північно-східної Егеїди (Фокея та її округа) протягом другої половини IV – третьої чверті V ст. та були включені Дж. Хейсом у форму 1В групи Late Roman C Ware [Hayes, 1972, р. 325]. У класифікації К. Домжальського вони виділені у форму 1 А–С групи Phocaean Red Slip Ware [Arsen'eva, Domžalski, 2002, р. 430; fig. 14, 583–586].

За допоміжними морфологічними ознаками та характером оформлення вирізняються три варіанти мисок цього типу.

Варіант 1. Миски зі зрізано-конічним тулубом, що плавно переходить у вертикальний або загнутий до середини край (рис. 122). У черняхівській культурі відомі три поховальних комплекси з такими мисками – поховання 5 могильника Каборга 4 (рис. 122, 3; кат. № 205), поховання 131 та 205

могильника Біленьке (рис. 122, 1, 2; кат. № 207). Комплекс із Каборги за сіроглиняною мискою з овальними зрізами по ребру та місцевою сіроглиняною імітацією амфори типу Шелов F повинен датуватися в рамках третьої чверті IV ст. [Магомедов, 1979, табл. VII, 10; Schultze, Strocen, 2008; Диденко, 2014]. Поховання 131 та 205 Біленького супроводжувалися гребенями типу Томас III другої половини IV – початку V ст. [Росохацкий, 1989, табл. 57, 4; 1991, табл. 43, 5; Гороховский, 1988а, с. 44–46; рис. 65, 85; Шишкин, 2002, с. 245; Thomas, 1960, s. 104–114]. Ще одна фрагментована посудина походить із шару поселення другої половини IV – початку V ст. Кам'янка-Анчекрак (рис. 122, 4; кат. № 202).

Численні аналогії концентруються на території Криму. Вони присутні серед керамічного браку з водозбірної цистерни в кварталі ХСХІ Північно-Східного району Херсонесу, заповненій у III–IV ст. та виділені С. В. Ушаковим у тип I червонолакової кераміки місцевого виробництва [Рыжов, 1986, с. 133; Ушаков, 2005, с. 63; рис. 1, 1]. Велика кількість таких посудин походить з поховань III–IV ст. некрополів Радгосп 10 [Стржелецкий *etc.*, 2005, табл. XV, 1–10] та Дружне [Айбабин, 1994, рис. 17, 2; Храпунов, 2002, рис. 79, 6, 7, 154, 3, 158, 9, 179, 3, 4]. У склепі 1 могильника Озерне 3 такі миски супроводжувалися амforoю типу Шелов F, підтипу 1 (кінець 320–350-і рр.)⁴⁶ [Лобода, 1977, рис. 5, 1, 11, 17], а в підбійній могилі 5 могильника Курське – червонолаковим плоскодонним глеком другої половини IV – початку V ст.⁴⁷ [Труфанов, Колтухов, 2003, с. 282, 284, рис. 6]. Миски цього варіанту були у складі інвентарю поховання IV склепу 4 могильника Нейзац, здійсненого близько другої третини IV ст.⁴⁸ та склепу 53 могильника Суворове кінця IV – початку V ст. [Зайцев, Мордвинцева, 2003, с. 60; рис. 9, 9]. У межах IV ст. датуються могила 2, склепи 10 та 17 з такими самими мисками могильника Тас-Тепе [Пуздровский *etc.*, 2001, рис. 4, 3, 16, 7, 2–4]. Подібні посудини, але з

⁴⁶ Цей комплекс розглянуто на стор. 59–60.

⁴⁷ Див. нижче – одноручні глеки, тип 8.

⁴⁸ Датування цього поховання розглянуто на стор. 61.

підрізними вінцями, відомі у кримських комплексах кінця IV – першої половини V ст. (могильник Лучисте, склеп 88) [Айбабин, 1999, табл. XXIV, 7; Юрочкин, Труфанов, 2007, с. 370, 371] та належать до подальшого етапу розвитку форми. Таким чином, миски цього варіанту виготовлялися протягом III – першої половини V ст., потрапляючи до черняхівського середовища, головним чином, з середини IV ст.

Варіант 2. Миски з чітко виділеним ребром/перегином при переході до прямого вертикального або нахилоного до середини краю (рис. 123, 1–5). Цілі форми походять з поховань 77, 163 і 169 могильника Біленьке (рис. 123, 1–3) [Росохацкий, 1988, табл. 48, 5; 1990, табл. 18, 3, 24, 4], фрагментовані екземпляри – з поховання 60 могильника Легедзине (рис. 123, 5; кат № 207) та шару поселення Вікторівка 2 (рис. 123, 4; кат. № 200).

Інвентар поховання 163 Біленького представлений розвинутими формами кружального сіроглиняного посуду [Росохацкий, 1990, табл. 18, 2, 4, 5, 19, 1, 2]. Індикатором для поховання 77 є роговий гребінь типу Томас III, для поховання 169 – такий самий гребінь і пара бронзових підв'язних фібул серії БЗ за Є.Л. Гороховським, які в черняхівській культурі головним чином діагностують фази IV (350–400 рр.) та V (375/380 – 420/430 рр.) [Росохацкий, 1990, табл. 25, 2, 3, 5; Гороховский, 1988а, с. 35, 44–46; рис. 58, 65–67, 85; Thomas, 1960, s. 104–114; Шишкин, 2002, с. 245]. Поховання-кремація 60 могильника Легедзине загалом датується IV ст., а шар поселення Вікторівка 2 містить матеріали другої половини IV – початку V ст.

Ряд аналогій для посудин з черняхівських пам'яток відомі у керамічних комплексах Херсонесу [Кадеев, 1970, с. 87, рис. 7, 2] та наближених до нього варварських некрополів: Дружне (могили 5, 35, склепи 58, 59, 64, 81) [Храпунов, 2002, с. 58; рис. 77, 10, 119, 6, 140, 14, 16, 147, 1, 154, 1, 189, 14, 15; тип VI/2], Суворове (склеп 30) [Зайцев, 1997, с. 110, 114; рис. 64], Тас-Тепе (склеп 6) [Пуздровский etc., 2001, с. 32, 33; рис. 5, 23], Інкерман (могила 38,

склеп 2) [Веймарн, 1963, с. 24, 34; рис. 7, 5], Озерне 3 (склепи 1, 2)⁴⁹ [Лобода, 1977, с. 242, 247; рис. 5, 1, 6, 9] Чорна Річка (склеп 7) [Айбабин, 1999, табл. XVIII, 5], Кілен-Балка (поховання IV склепу 3 1991 р. та склеп 5 1992 р.) [Нессель, 2003, рис. 4, 2, 5] з інвентарем, типовим для фази III (310/320–370/380-і рр.) хронологічної шкали В.Ю. Юрочкина – О.А. Труфанова [Юрочкин, Труфанов, 2007, с. 365–370; рис. 5, 6]. Вони виділені С. В. Ушаковим у тип III червонолакової кераміки, яка могла виготовлятися у Херсонесі протягом III–IV ст. [Ушаков, 2005, с. 64; рис. 1, 10]. Морфологічно близькі посудини, але з підрізаним краєм, відомі і в кримських комплексах кінця IV – першої половини V ст. (Лучисте, поховання 5 склепу 88) [Айбабин, 1999, табл. XXII, 2; Юрочкин, Труфанов, 2007, рис. 8, 7]. Найбільш вірогідна дата мисок цього варіанту – друга чверть IV – початок /перша половина V ст. Час їхніх надходжень до племен черняхівської культури загалом припадає на другу половину IV – початок V ст.

Варіант 3. Миски з глибокою канавкою при переході до заокругленого краю. В черняхівській культурі поки що відома лише одна така посудина з поховання 18 могильника Нагірне 2 (рис. 123, 6; кат. № 208).

Фрагменти з аналогічним профілем відомі серед керамічного браку з цистерни в кварталі ХСVII Херсонесу та виділені С.В. Ушаковим у тип 4 червонолакової херсонеської кераміки [Ушаков, 2005, с. 64; рис. 1, 12]. Вісім посудин походить з комплексів некрополя Радгосп 10 (варіант 3 червонолакових мисок) і датуються часом не раніше кінця III ст. Автори також наголошують на їхньому херсонеському походженні [Стржелецкий etc., 2005, с. 85; табл. XIV, 34–37]. Одну з мисок знайдено в підбійній могилі 18 Чорноріченського могильника з матеріалами III ст. [Бабенчиков, 1963, с. 104; табл. IV, 10]. У склепі 38 могильника Суворове 1 подібна посудина була в числі інвентарю поховань I/II, здійснених у другій чверті – середині IV ст. [Юрочкин, Труфанов, 2003, рис. 3, 32]⁵⁰. На могильнику Лучисте миска цього

⁴⁹ Хронологію склепів 1 і 2 могильника Озерне 3 розглянуто на стор. 59–60, 65–66.

⁵⁰ Хронологію цих поховань розглянуто на стор. 59.

варіанту зафіксована у склепі 88 кінця IV – першої половини V ст. [Айбабин, 1999, табл. XXIV, 6], За межами Криму посудини з таким профілем відомі у пізньоримських комплексах міст провінцій Верхня Мезія [Bruckner, 1992, tab. 77, 10] та Мала Скіфія, зокрема в Троезмісі [Ораїт, 1980, р. 358; pl. XV, 3; 2004, р. 73, pl. 52, 3]. Екземпляр з Нагірного є одним з найбільш пізніх – він супроводжувався гребенем типу Томас III та скляним конічним фасетованим кубком типу Штрауме VIIA/Гаврилівка-Хьогом – індикаторами фінальної фази черняхівської культури або ступеню D₁ (360/370–400/410 pp.) центральноєвропейської хронології [Gudkova, Schultze, 2017, Taf. 20, 3, 7; Thomas, 1960, s. 104–114; Гороховский, 1988а, рис. 65, 85; Шишкин, 2002, с. 245; Rau, 1972, S.168, 192; Fig. 52; Straume, 1987, S. 36, 37; Taf. 7, 58, 63, 65: 2; Гавритухин, 1999, с. 51, 52; рис. 19; Petrauskas, 2003, S. 273, 274, 293; Abb. 18, *Typ* 5, 27, 17]. Однозначно говорити про виробництво цього варіанту мисок у якомусь конкретному регіоні античного світу неможливо.

Тун 3. До цього типу віднесені розписні червонолакові миски, які виготовлялися в майстернях Центральної Греції та були виділені Дж. Хейсом у групу Central-Greek Painted Ware, яку він відніс до VI ст. [Hayes, 1972, р. 412, 413, pl. XXIII, b]. Однак на основі нових матеріалів з Нікополіса (Греція) К. Домжальський датує ці посудини другою половиною IV – початком V ст.⁵¹

В черняхівській культурі зафіксовано лише один випадок знахідки такої миски – приміщення 9 (кам'яна будівля в розкопі 2) поселення Кам'янка-Анчекрак (рис. 124, 1; кат. № 202), яка, судячи за амфорним матеріалом, існувала в останній чверті IV – на початку V ст. Фрагментована миска з цього комплексу характеризується конічним тулубом на низькому кільцевому піддоні та вертикальним, дещо загостреним краєм, що зближує її з варіантами 1 та 2 мисок попереднього типу. Внутрішня поверхня прикрашена червонолаковим розписом: на стінки нанесено орнамент з радіальних смуг, на дні збереглися залишки розети.

⁵¹ Автор вдячний К. Домжальському за надані консультації щодо цього типу посуду.

Фрагменти морфологічно близьких посудин з подібним декором у незначній кількості походять з шарів другої половини IV – першої половини V ст. Танаїсу, Тірітаки, Іллічівки (виноробня). Аналогічний розпис має миска зі склепу 51 кримського могильника Суворове з інвентарем кінця IV – початку V ст. (рис. 124, 2) [Зайцев, Мордвинцева, 2003, с. 58; рис. 2, 12].

4.2. Тарілки

У черняхівській культурі відомі лише три тарілки античного виробництва, основні морфологічні ознаки яких дозволяють об'єднати їх в один тип – глибокі червонолакові тарілки з широким горизонтально відігнутих краєм та зрізано-конічним тулубом на низькому кільцевому піддоні. Структура та колір черепка, а також характер лакового покриття відповідають мискам типів 1 і 2. Два екземпляри походять з могильників Каборга 4 та Біленьке, один – з Кісьоловського поселення (рис. 125).

Посудини з подібною морфологією відомі протягом I–IV ст. н. е. та, очевидно, представляють розвиток однієї форми тарілок. Вони поширені в Північному і Західному Причорномор'ї, Паннонії, Олтенії, зустрічаються на Афінській агорі [Крапивина, 1993, с. 111] і можуть бути співставленні з формою III понтійської сигіллоти за Дж. Хейсом [Hayes, 1985, tav. XXIII, 3].

У комплексах пізньоскіфських могильників Криму морфологічно близькі тарілки, як правило, супроводжуються матеріалами середини II – першої половини III ст. [Высотская, 1994, табл. 20, 25; Журавлев, 2007, с. 368, 369; рис. 1, б]. Зокрема, за класифікацією Д.В. Журавльова червонолакової кераміки могильників Бельбек III і Бельбек IV – це форма 6. 3 [Журавлев, 2007, с. 368, 369; рис. 1, б]. В Ольвії вони (підгрупа Б, тип 5 червонолакових тарілок) походять з шарів I–III ст. [Крапивина, 1993, с. 111; рис. 50, 4]. Як правило, для екземплярів I–II ст. характерний врізний орнамент у вигляді закручених по спіралі рядів нарізок або косих насічок (*rouletting*), або наявність клейма (*planta pedis* або у вигляді розетки) [Журавлев, 2007, с. 367, 368]. У II–III ст. вони стають глибшими, при переході до бортика з'являється ребро [Крапивина, 1993,

с. 111]. Посудини IV ст. відрізняються недбалістю виготовлення, більшою товщиною стінок, відсутністю орнаментації та низькою якістю лаку, що більше нагадує ангоб. Численні аналогії черняхівським зразкам відомі на ряді античних та варварських пам'яток Криму. Значна частина їх походить з Херсонесу, де їх зазвичай пов'язували з продукцією малоазійських майстерень [Кадеев, Сорочан, 1989, с. 40, 41]. Однак, як і миски типу 2, вони присутні серед керамічного браку з заповнення цистерни в другому кварталі Північно-Східного району міста і виділені С. В. Ушаковим у тип V червонолакової кераміки херсонеського виробництва [Ушаков, 2005 с. 65; рис. 2, 1].

За способом оформлення краю серед черняхівських матеріалів вирізняються два варіанти тарілок.

Варіант 1 – прямий горизонтальний край дещо відтягнутий донизу. Ці посудини виявлені в похованні 4 могильника Каборга 4 (рис. 125, 1; кат. № 205) та похованні 116 могильника Біленьке (рис. 125, 2; кат. № 207). Комплекс із Каборги добре датується в межах кінця 320–350-х рр. за фрагментами амфори типу Шелов F, підтипу 1. Поховання з Біленького супроводжувалося парою бронзових підв'язних фібул із сегментоподібним перерізом спинки групи 16, серії 1, варіанту 2 за А.К. Амброзом або серії Б2б за Є.Л. Гороховським. Ці застібки головним чином характеризують III фазу черняхівської культури (близько другої-третьої чвертей IV ст.). [Амброз, 1966, с. 63, 64; табл. 11, 9, 10; Гороховский, 1988а, с. 35, 44; рис. 42]. Найближчі аналогії тарілкам з Каборги та Біленького присутні серед матеріалів могильників Суворове (могили 1, 20, склепи 51, 52) і Дружне (склепи 64, 66, 76) з інвентарем, типовим для фази III (310/320–370/380-і рр.) хронології кримських некрополів В.Ю. Юрочкина – О.А. Труфанова [Зайцев, 1997, с. 102, 108; рис. 57, 1, 60, 20; Зайцев, Мордвинцева, 2003, с. 58, 59; рис. 2, 11, 6, 6; Храпунов, 2002, с. 29, 30, 33; рис. 154, 4, 158, 5, 175, 2, 7, 8; Юрочкин, Труфанов, 2007, с. 365–370; рис. 5, 6]. Найбільш імовірна дата варіанту – друга чверть – кінець IV ст.

Варіант 2 – край профільований широким заглибленням. Одна така фрагментована тарілка походить з приміщення 2 Кісьоловського поселення

(рис. 125, 3; кат. № 209), яке, судячи за амфорним матеріалом, функціонувало в останній чверті IV – на початку V ст. У вузько датованих закритих комплексах вони зафіксовані в похованні IV склепу 4 могильника Нейзац (близько другої третини IV ст.) та похованні А склепу 3 могильника Дружне з амфорою типу Шелов F, підтипу 2 (350–360-ті рр.). Тарілки варіантів 1 та 2, швидше за все, побутували в одному хронологічному діапазоні.

4.3. Блюда

Тип 1. Червонолакові блюда на низькому кільцевому піддоні, з косими стінками, що переходять в прямий або злегка загнутий край. Характерною рисою є невеликий жолобок при переході від тулуба до піддону. Черепок щільної структури, з візуально помітними домішками вапняку, і, в окремих випадках, слюди. Лак світло-червоного, червоно-жовтого, червоного кольорів нанесений рівномірно на внутрішню поверхню, зовнішня сторона з розводами та патьоками. На дні лак відсутній (рис. 126, 127, 1, 2).

Це одна з найбільш поширених форм античного столового посуду в черняхівській культурі. Тривалий час ці вироби помилково відносили до групи «Африканські червонолакові посудини» (ARS 62B або Хейс 62B) за класифікацією Дж. Хейса [Hayes, 1972]. Однак вони різняться не лише деталями профілювання, але, як виявилось, іншим складом глини та характером лакового покриття. Останнім часом встановлено їхнє понтійське походження, і в типології К. Домжальського вони виділені у форму 1 групи PRS [Arsen'eva, Domžalski, 2002 р. 425, 426]. Зона поширення цих блюд охоплює райони північного, східного та, меншою мірою, західного Причорномор'я [Домжальский, 1998, с. 23, прим. 32; Orait, 2004, р. 75]. Зокрема, вони часто зустрічаються в комплексах Криму IV–V ст. [Айбабин, 1990, с. 16; Сазанов, 1989, с. 51–53; Юрочкин, Труфанов, 2007, с. 367, рис. 5, 11, 12]. У Танаїсі їхні уламки складають більшість серед червонолакової кераміки в шарах середини IV – середини V ст. [Arsen'eva, Domžalski, 2002 р. 425]. Вони часто

зустрічаються в найпізнішому горизонті Ольвії [Крапивина, 1993, с. 110, рис. 48, 21, 22; Крапивина, Домжальский, 2008, с. 79, рис. 2, 1, 2].

За деталями профілювання краю ці блюда поділяються на два варіанти. Варіант, представлений на черняхівських пам'ятках (зі звуженим краєм), у новій типології К. Домжальського фігурує як PRS форма 1А й датується другою чвертю – кінцем IV ст. [Крапивина, Домжальский, 2008, с. 79]. У черняхівській культурі їхні знахідки зафіксовані на ряді поселень півдня України: Вікторівка 2 (рис. 126, 1; кат. № 200); Кам'янка-Анчекрак (рис. 126, 2, 3; кат. № 202); Лугове (рис. 126, 4; кат. № 204). Виразні фрагменти знайдені також у черняхівських шарах пізньоантичних городищ Станіслав та Мис [Schultze etc., 2006, S. 314, 338]. Усі ці комплекси вкладаються в хронологічний відрізок середини IV – початку V ст. Три цілі форми походять з поховань південних могильників Сичавка (рис. 126, 5; кат. № 211) та Біленьке (рис. 127, 1, 2; кат. № 207). У похованнях 160 і 175 могильника Біленьке такі посудини супроводжувалися парою бронзових двочленних підв'язних фібул групи 16, серії 1, варіанту 3 за системою А.К. Амброза [Росохацкий 1990, табл. 14, 1, 2, 35, 10, 11; Амброз, 1966, с. 64, 65; табл. 11, 12–15, 19] або варіанту БЗ за Є.Л. Гороховським, які, головним чином, діагностують фазу IV черняхівської культури (350–400 рр.) [Гороховский, 1988а, с. 35; рис. 58, 66, 67]. Таким чином, час надходження блюд форми 1А групи PRS до черняхівського середовища припадає на другу половину IV ст.

Тун 2. Червонолакові блюда на низькому кільцевому піддоні, з косими або злегка заокругленими стінками, які переходять в горизонтально відхилений край. Піддон відділений від тулуба невеликим жолобком. Структура черепка та характер покриття аналогічні посудинам попереднього типу.

Ці блюда відповідають формі 2 посудин групи PRS за К. Домжальським і датуються в межах другої чверті – кінця IV ст. [Arsen'eva, Domžalski, 2002, р. 426; Крапивина, Домжальский, 2008, с. 79]. Численні знахідки походять з кримських могильників типу Озерне-Інкерман, де вони є індикатором фази III (310/320–370/380-і рр.) за В.Ю. Юрочкіним – О.А. Труфановим [Юрочкин,

Труфанов, 2007, с 367; рис. 6, 6, 7; ХИ-36]. На даний момент в черняхівській культурі зафіксоване тільки одне таке блюдо з поховання 180 могильника Біленьке (рис. 127, 3; кат. № 207). З урахуванням присутності в комплексі гребеня типу Томас III [Росохацкий, 1991, рис. 16, 5], його дата може бути уточнена до третьої чверті IV ст.

Tun 3. Червонолакові блюда на широкому, ледь виділеному кільцевому піддоні та косими стінками, що переходять у прямий загострений край. Лак густий, червоно кольору, з помаранчевим відтінком. Черепок щільний, темно-червоний. Глиняне тісто добре відмучене, з дрібними білими, сірими та чорними частками.

Ці посудини виготовлялися в північноафриканських майстернях на території сучасного Тунісу та виділені Дж. Хейсом у форму 50 групи *Afrikan Red Slip Ware (ARS)*, що датується в межах IV – першої половини V ст. [Hayes, 1980, р. 484–523]. У черняхівській культурі знахідки фрагментів таких блюд поки що відомі лише в шарі Комарівського поселення (рис. 127, 4; кат. № 217).

Tun 4. Червонолакові блюда на широкому, ледь виділеному кільцевому піддоні та заокругленими стінками, що плавно переходять у відігнутий і косо зрізаний до середини край. Лак червоний, з помаранчевим відтінком. Глина щільна, тонкі стінки гладко відполіровані.

Виробничі центри цих посудин, так само, як і блюд попереднього типу, локалізовані та території Тунісу та виділені Дж. Хейсом у форму 58А групи *ARS*, яка датується 290/300–375 pp. [Hayes, 1972, р. 92–96; fig. 14]. У черняхівській культурі одна така знахідка зафіксована в похованні 6 могильника Каборга 4 (рис. 127, 5; кат. № 205). На підставі фрагментів амфори типу Шелов F, підтипу 1, комплекс датується кінцем 320 – 350-ми pp.

4.4. Глеки одnorучні

Tun 1. Червонолакові глеки понтійського виробництва з веретеноподібним тулубом на високому кільцевому піддоні. Нижня частина має характерний (хоча й не обов'язковий) для цієї форми декор – дві

прокреслені по сирій глині хвилясті смуги, що перетинаються. Горло вузьке, з чітко вираженим валиком у середній частині. Черепок щільний, з візуально помітними домішками вапняку, і, в окремих випадках, слюди. Лак світло-червоного, червоно-жовтого, червоного кольорів.

Фрагментований екземпляр походить з заповнення приміщення 7 поселення Кам'янка-Анчекрак (рис. 128, 1; кат. № 202).

К. Домжальський відносить ці глеки до групи PRS [Крапивина, Домжальський, 2008, с. 79]. Повні аналогії екземпляру з Кам'янки походять зі склепу 1968 р. могильника Кілен-Балка, датованого IV ст. (рис. 128, 2) [Нессель, 2003, с. 116; рис. 5, 1] і пізньоримського шару Ольвії [Крапивина, Домжальський, 2008, с. 79; рис. 1, 7]. Подібні глеки меншого розміру відомі в Криму: некрополь Тірітаки [Блаватский, 1941, с. 73; рис. 108], могильники Червоний Мак (рис. 128, 3) і Радгосп 10 (у останнього горло оформлено як ойнохоя) [Лобода, 2005, с. 209; табл. II, 18; Стржеleckий etc., 2005, с. 103–105; табл. XXIV, 5]. Т. М. Арсеньєва та К. Домжальський виявили фрагменти цієї форми в шарах Танаїсу середини IV – середини V ст. і згадують про три цілі екземпляри, що зберігаються в музеях м. Іваново, Санкт-Петербурга та Варшави [Arsen'eva, Domžalski, 2002 s. 428; fig. 3, 579–582]. Цей тип глеків, очевидно, копіював форму більш цінних металевих і скляних зразків. В Пантікапеї знайдено подібний срібний з позолотою глек, датований останньою чвертю IV – початком V ст. Аналогії відомі й серед скляних посудин з синхронних кримських пам'яток [Засецкая, 1993, с. 27, 70; табл. 5, 3, 41]. Подібні вироби ранньовізантійських майстерень послужили зразками і для черняхівських ремісників, які виготовляли власні керамічні і навіть золоті наслідування [Кропоткин, 1973; Магомедов, 2001, с. 51–53].

Тун 2. Червонолакові глеки на низькому кільцевому піддоні зі сферичним тулубом і високим циліндричним горлом. Вінця в профілі підпрямокутні, підгранені, з уступчастим переходом у горло. Ручка сплюснена. Низькоякісний рідкий лак різних відтінків (від темно-червоного до бурого).

У черняхівській культурі відомий лише один такий екземпляр з колекції матеріалів Черняхівського могильника, що зберігаються в НМІУ (рис. 129, 1; кат. № 198).

Ця форма має широке розповсюдження на пам'ятках Північного Причорномор'я перших століть н. е. і фігурує в класифікаціях різних керамічних комплексів: тип VII-4 червонолакової кераміки I–III ст. Усть-Альмінського могильника [Высотская, 1994, с. 79]; тип VII, варіант 3 глеків некрополя Радгосп 10, характерних для комплексів II – першої чверті IV ст. [Стржелецкий *etc.*, 2005, с. 98–100, табл. XXI, 1–7]; тип 4 глеків могильника Чатир-Даг, датований II – першою половиною III ст. [Шаров, 2004, с. 52, рис. 13, 10]. В некрополі Неаполя Скіфського подібні посудини характерні для поховань I–II ст. [Сымонович, 1983, с. 83, табл. V, 13, рис. 19, 18]. Вони є однією з найпоширеніших форм керамічного комплексу Херсонесу [Стржелецкий *etc.*, 2005, с. 98–100].

Найближча аналогія глеку з Черняхова походить зі склепу 20 могильника Чорна Річка (рис. 129, 2), інвентар якого включений О.І. Айбабіним до 2-ї хронологічної групи кримських могильників, що в абсолютних датах відповідає першій половині IV ст. [Айбабин, 1999, табл. XV, 1]. У більш сучасних розробках В.Ю. Юрочкина та О.А. Труфанова індикатори цієї групи потрапляють у фазу 3 хронології могильників Центрального та Південно-Західного Криму (310/320–370/380-ті рр.) [Юрочкин, Труфанов, 2007, с. 365–370, рис. 5, 6].

За допоміжними ознаками ця форма глеків має доволі багато різновидів, завдяки чому можлива їхня більш детальна класифікація з суттєвими уточненнями хронології. Так, автори публікації матеріалів могильника Радгосп 10 відзначають, що на відміну від більш ранніх посудин цього типу, у глеків III–IV ст. спостерігається опуклість або вм'ятина у центрі дна, сплющується ручка, погіршується якість лаку [Стржелецкий *etc.*, 2005, с. 98–100]. Починаючи з III ст. зникають горизонтальні жолобки на горлі – важлива ознака для екземплярів I–II ст. Морфологія глека з Черняхівського могильника

(сплощена не профільована ручка, дещо опукле дно), а також неякісне покриття вказують на його відносно пізню дату в межах III–IV ст.

Тип 3. Червонолакові глеки на низькому кільцевому піддоні з округлими обрисами тулуба, лійчастим горлом і профільованою ручкою, нижній приліп якої прикріплений до горла, а нижній посаджений на тулуб ближче до його перегину. Вінця у вигляді простого або підграненого валика, іноді – зі сплющеною боковою площадкою та відтягнутим донизу краєм. Горло декороване одним-двома валиками або поясом рифлення при переході до тулуба. Внутрішні стінки горла часто характеризуються неглибокими косими складками (сліди недбалого загладжування в процесі обертання на гончарному крузі). Черепок червонувато-жовтого кольору, щільної структури, з візуально помітними домішками вапняку, піску, краплень дрібної слюди. Лак червоного, помаранчево-червоного, темно-червоного, світло-коричневого або бурого кольорів. Поверхня вкрита лаком нерівномірно, з розводами. На дні покриття відсутнє. У ряді випадків непокритою залишається вся придонна частина (рис. 130–133, 1).

У черняхівській культурі глеки цього типу відомі в поховальних комплексах могильників Гаврилівка (рис. 130, 1; кат. № 215); Біленьке (рис. 131, 132, 133, 1; кат. № 207); Каборга 4 (рис. 130, 2; кат. № 205), Вікторівка 2 (рис. 130, 4; кат. № 201), Коблеве, поховання 26 (рис. 130, 3; кат. № 203).

Величезна кількість таких посудин сконцентрована в пізньоримських комплексах Херсонесу [Рыжов, 1986, рис. 3, 2, 5] та варварських могильників типу Озерне-Інкерман: Інкерман, склеп 2 [Веймарн, 1963, рис. 14, 4]; Дружне, склепи 3, 58, 73, 76, 84, 85 [Храпунов, 2002, рис. 69, 4–6, 11, 136, 3, 171, 4, 176, 4, 194, 1, 199, 13, 202, 5]; Нейзац, склеп 4 [Храпунов, 2008, рис. 13, 4]; Суворове, склепи 38 і 47 [Юрочкин, Труфанов, 2007, рис. 3, 41; Пуздровский etc., 2001, рис. 9, 3]; Вишневе, склеп 1 [Пуздровский etc., 2001, рис. 11, 1]; Тас-Тепе, склеп 5, поховання 3 [Юрочкин, Труфанов, 2007, рис. 5, 31], Кілен-Балка, склеп 1968 р., склеп 3 1991 р., (поховання III–V), склеп 6 1992 р. [Нессель, 2003,

рис. 5, 2–4, 6, 2–4]; Чорна Річка, могила 2 [Айбабин, 1999, табл. XVIII, 8]. Всі ці поховальні комплекси відносяться до фази III (310/320–370/380-і рр.) хронології кримських могильників В.Ю. Юрочкина – О.А. Труфанова [Юрочкин, Труфанов, 2007, с. 365–370; рис. 5, 6; XI-35]. І лише в одному випадку знахідка такої посудини зафіксована на пам'ятках фази IV (370/380–410/450-і рр.) – поховання 5 склепу 88 могильника Лучисте [Юрочкин, Труфанов, 2007, с. 370, 371; рис. 8, 1; XI-35]. За складом керамічного тіста та характером покриття вони практично ідентичні групі бракованого посуду з цистерни в кварталі ХСVII Херсонесу, швидше за все, місцевого виробництва [Ушаков, 2005].

У черняхівських комплексах такі глеки співвідносяться з наступними хроноіндикаторами: фасетовані фібули з сегментоподібним перерізом спинки дужки серії Б1б за Є.Л. Гороховським (Гаврилівка, поховання 68) – остання третина III – третя чверть IV ст. [Сымонович, 1960, табл. XIII, 3, 4; Гороховский, 1988а, с. 35, 43, 44]⁵²; фібули серії Б3 (Біленьке, поховання 123 та 175) – друга половина IV – перша третина V ст. [Росохацкий, 1990, табл. 33, 2, 35, 10, 11, 40, 2, 43, 7, 8; Гороховский, 1988а, с. 44, 45; рис. 58, 66, 67]; двопластинчасті фібули підгрупи 1 АА за А.К. Амброзом (Біленьке, поховання 131) – не раніше 70-х рр. IV ст. [Росохацкий, 1989, табл. 55, 2; 57, 3; Амброз, 1966, с. 82, 83; табл. 13, 12; Гороховский, 1988а, с. 44, 45; рис. 81; Юрочкин, Труфанов, 2007, рис. 6, 27; XI-51]; округлі «калачикоподібні» пряжки серії Г за Є.Л. Гороховським (Біленьке, поховання 175) – друга половина IV ст. [Росохацкий, 1990, табл. 33, 2, 35, 12; Гороховский, 1988а, с. 42, 44, 45; рис. 62, 75]; скляні кубки зі шліфованими овалами типу Еггерс 230 варіанту «Ковалк» (Біленьке, поховання 123) – друга-третя чверті IV ст. / друга половина IV ст. [Росохацкий, 1990, табл. 40, 2, 42, 5; Eggers, 1951, Taf. 16; Rau, 1972, S. 124, 129–134, 167; 2008, S. 222, 223; Abb. 1, 12–16, 2, 1–6, 5, 9, 11–14; 6, 1–5; Straume, 1987, S. 28, 29; Taf. 2, 3; Gavritukhin, 2011, p. 45, 46; Петраускас, 2016, с. 98]; скляні кубки з краплями кольорового скла (Біленьке, поховання 205) – не

⁵² Поховання 68 Гаврилівського могильника з глеком типу 2 О.В. Петраускас відносить до ранньої стадії фази I хронології цієї пам'ятки (перша половина IV ст.).

раніше 70-х рр. IV ст. [Росохацкий, 1991, рис. 43, 1, 3; Засецкая, 2008; Гавритухин, 2007, с. 12; Юрочкин, Труфанов, 2007, с. 370, 371; рис. 8, 13, 14, XII-52]; амфори типу Шелов F (Каборга 4, поховання 6, Вікторівка 2, поховання 5) – кінець 320–370-і рр. [Магомедов, 1979, табл. VIII, 9; Симонович, 1967, рис. 5, 1; Діденко, 2014]; блюда групи PRS, форм 1A та 2 (Біленьке, поховання 175, 180) – друга чверть – кінець IV ст. [Росохацкий, 1990, табл. 33, 2, 35, 1; 1991, рис. 14, 3, 15, 1; Крапивина, Домжальский, 2008, с. 79]; гребені типу Томас I з високою спинкою (Коблеве, поховання 26) – не раніше середини IV ст. [Симонович, 1979, рис. 3, 2; Шишкін, 2002, с. 244; Thomas, 1960, S. 77–94]; гребені типу Томас III (Біленьке, поховання 77, 123, 131, 174, 180, 205) – друга половина IV – початок V ст. [Росохацкий, 1988, табл. 48, 1, 49, 1; 1989, табл. 55, 2, 57, 4; 1990, табл. 31, 3, 32, 2, 40, 2, 43, 9; 1991, рис. 14, 3, 16, 5, 43, 3, 5; Гороховский, 1988а, рис. 65, 85; Шишкін, 2002, с. 245; Thomas, 1960, s. 104–114]. Таким чином, виробництво і надходження цього типу глеків до черняхівського середовища, швидше за все, припадає на другу чверть IV – початок V ст.

Тун 4. Червонолакові глеки з грушоподібним корпусом на низькому кільцевому піддоні та вузьким лійчастим горлом з валиком посередині. Овальна в перерізі ручка з вертикальним відростком у верхній частині прикріплена до вінець. Місця кріплення ручки підкреслені вм'ятинами. Тулуб декорований поясами заглиблених смуг. У черняхівській культурі цей тип представлений лише одним екземпляром

Один такий глек походить з поховання 5 могильника Каборга 4 (рис. 133, 2; кат. № 205). Комплекс супроводжувався сіроглиняною мискою з овальними зрізами по ребру (не раніше середини IV ст.) та місцевою імітацією амфори типу Шелов F (кінець 320 – 370-і рр.), що дозволяє датувати його часом біля третьої чверті IV ст. [Магомедов, 1979, табл. VI, 2, VII, 10, 11; Діденко, 2014; Schultze, Strocen, 2008]. Посудини подібної форми в пізньоримський час були популярні по всій Імперії, вони відтворювалися в металі та склі [Oraïț, 2004, p. 63 (type II-A); pl. 46]. Такий глек походить з шару «раннє IV ст.» Афінської

агори [Robinson, 1959, pl. 27, *M* 223]. Не виключено, що специфічна ручка на екземплярі з Каборги імітує скляний виріб. Такі скляні глечики часто зустрічаються в поховальних комплексах Південно-Західного Криму (Інкерман, підбійна могила 4 1941 р., Озерне 3, склеп 2, Дружне, могила 5, Суворове, склепи 30 та 53) фази III за В.Ю. Юрочкіним – О.А. Труфановим (310/320–370/380-і рр.) [Веймарн, 1963, с. 18; рис. 5, 4; Лобода, 1977, рис. 6, 11; Храпунов, 2002, рис. 77, 14; Зайцев, 1997, рис. 64; Зайцев, Мордвинцева, 2003, рис. 8, 12; Юрочкин, Труфанов, 2007, с. 365–370; рис. 5, 16, 17; ХИ-26]. Загалом тип повинен датуватися початком – третьою чвертю IV ст., тоді як дата екземпляра з Каборги може бути звужена до його третьої чверті.

Тун 5. Глеки з видовженим корпусом на низькому кільцевому піддоні та рифленим лійчастим горлом. У верхній частині тулуб орнаментований поясом з прокреслених ліній. Більшість посудин вкриті рідким темно-червоним лаком. Екземпляри без покриття характеризуються червоним кольором черепка (рис. 133, 3, 4, 134).

Чотири таких посудини походять з поховань та шару могильника Нагірне 2 (рис. 133, 3, 134; кат. № 208). Поховання 61 за гребенем типу Томас III й парою фібул серії Б2 за Є.Л. Гороховським датується другою половиною IV ст. Поховання 87, судячи за фібулами серії Б3, також було здійснене в цьому діапазоні [Gudkova, Schultze, 2017, Taf. 48, 13, 74, 2, 3; Гороховский, 1988а, с. 35, 44–46; рис. 58, 67, 65, 85; Шишкин, 2002, с. 245; Thomas, 1960, s. 104–114]. У похованні 38 інший інвентар був відсутній. Фрагментований глек цього типу з декором у вигляді пояса хвилястих прокреслених ліній знайдений на могильнику Фурманівка (рис. 133, 4; кат. № 212). До цього ж типу належить і фрагмент горла з поховання 42 могильника Холмське 1 (кат. № 213). Близькі форми також відомі на черняхівських пам'ятках Румунії та Молдови: Бревічень, поховання 49 і 87 [Grosu etc., 2006, p. 113–117, fig. 3, 2, 5, 2]; Бирлад-Валя-Сяке, поховання 336 [Palade, 2004, fig. 221, 1]; Спанцов, поховання 66; Александр Одобеску, поховання 18 [Mitrea, Preda, 1966, fig. 92, 6, 242, 5]. Ці посудини були виділені Б.В. Магомедовим у типи глеків «Нагірне» та «Бревічень» і

датовані другою половиною IV ст. [Магомедов, 2013, с. 111, 112; рис. 1, 1–5]. За оформленням рифленого горла вони наближені до одноручних глеків типу «Опайц, лекіфи III», поширених у римських провінціях Нижнього Дунаю в IV ст. [Orait, 2004, p. 71, pl. 49, 1–3].

Тун 6. Червоноглиняні глечики без лакового покриття з високим вузьким горлом та сферичним тулубом на низькому кільцевому піддоні.

На сьогодні в черняхівській культурі відомий лише один екземпляр з поховання 67 могильника Нагірне 2 (рис. 135, 1; кат. № 208). Комплекс супроводжувався конічним кубком з прозорого голубуватого скла і гребенем типу Томас III – індикаторами другої половини IV – початку V ст. [Gudkova, Schultze, 2017, Taf. 56, 3, 57, 2; Гороховский, 1988а, с. 44, 45; рис. 65, 76, 85; Гавритухин, 2000, с. 265; Шишкин, 2002, с. 245]. Ця посудина включена Б.В. Магомедовим у зведення керамічного імпорту дунайського походження з пам'яток черняхівської культури, хоча точні провінційні аналогії поки що не відомі [Магомедов, 2013, с. 114; рис. 2, 9].

Тун 7. Амфороподібні червонолакові й червоноглиняні глечики зі сферичним рифленим корпусом на невисокому вузькому піддоні (рис. 135, 2, 3). Відповідають глечикам типу IV за А. Опайцем, широко представлених у Східному Середземномор'ї, а також на західнопонтійських пам'ятках, де вони є характерним інвентарем для поховань IV ст. [Orait, 2004, p. 64. 65; pl. 49, 10–12]. Кілька таких посудин походять з кримських комплексів IV ст.: Дружне, склеп 18; заміський храм Херсонесу, могила «Д»; некрополь Пантікапея (могила 19 1949 р. та склеп 179 1904 р.) [Храпунов, 2002, с. 68; рис. 88, 6; Домбровский, 1993, с. 313–315; рис. 19, 2; Сорокина, 1971, с. 94; рис. 5, 1, 3]. Вірогідно, вони виготовлялися у різних гончарних центрах античного світу [Магомедов, 2013, с. 113; рис. 2, 12, 13].

В черняхівській культурі відомі два варіанти глечиків цього типу: варіант 1 – з циліндричним горлом на суцільному піддоні (рис. 135, 2); варіант 2 – з лійчастим горлом та глибокою виїмкою на підшві піддону (рис. 136, 3). Обидва варіанти виявлено в похованнях Нагірного 2 (кат. № 208).

Тип 8. Плоскодонні глеки з широким пляшкоподібним тулубом, коротким лійчастим горлом та профільованими вінцями з загостреним ребром. Ручка сплюснена. Лак рідкий, з розводами та патьоками, нанесений нерівномірно. Також трапляються червоноглиняні екземпляри без покриття.

Ціла форма походить з поховання 2 могильника Ранжеве (рис. 136, 2; кат. № 210), фрагменти відомі на поселеннях Кісьолове (кат. № 209), Лугове (кат. № 204) та Кам'янка-Анчекрак (рис. 136, 1; кат. № 202).

Найбільша кількість аналогій зустрічається в Криму, де за матеріалами могильників Озерне 3, Чорна Річка, Суворове⁵³, Радгосп 10 та Лучисте вони загалом датуються другою половиною IV – початком V ст. Причому О.І. Айбабін називає знахідки кінця IV ст. у комплексі з пробитими монетами Валента 364–378 рр. [Айбабин, 1990, с. 15; рис. 2, 18; Зайцев, Мордвинцева, 2003, рис. 8, 13, 10, 15; Стржелецкий *etc.*, 2005, с. 103–105, табл. XXIII, 9, 10]. Різні варіанти цієї форми відносяться до типу 4 червонолакових глеків могильника Кілен-Балка, комплекси якого сумарно віднесені до IV – початку V ст. [Нессель, 2003, с. 119, 120; рис. 8, 3–6; 9, 3]. Точними аналогіями посудині з Ранжевого є екземпляри зі склепу 1 1991 р. цього ж могильника [Нессель, 2003, рис. 8, 6] та склепу 2 Озерного 3 [Лобода, 1977, рис. 6, 2]. В інвентар останнього входить амфора підтипу Шелов F3, що дозволяє датувати його 60–70-ми рр. IV ст.⁵⁴ Аналогічні глеки також відомі у Херсонесі [Рыжов, 1986, с. 132, 133; рис. 3]. Однак, судячи зі знахідок у шарі кінця IV ст. Афінської агори, подібна форма мала і більш широке розповсюдження [Robinson, 1959, p. 109; pl. 29, M271]. Використання глеків цього типу у другій половині IV – на початку V ст. не викликає сумнівів. Враховуючи високу концентрацію на пам'ятках Криму, можна припустити можливість їхнього виробництва саме у цьому регіоні, швидше за все, в Херсонесі.

⁵³ Один з двох глеків Суворовського могильника сіроглиняний.

⁵⁴ Матеріали цього комплексу розглянуто на стор. 65–66.

4.5. Глеки-ойнохої

На черняхівських пам'ятках України зафіксовано 14 випадків знахідок провінційно-римських ойнохой. Зона їхнього розповсюдження дуже компактна – Північно-Західне Причорномор'я між Дністром і дельтою Дунаю або т. зв. Буджак. Хоча лаком вкриті і не всі речі, майже всі вони досить одноманітно декоровані поясами рифлення, врізних ліній та одним – двома валиками в основі вінець, що змушує вбачати в них продукцію однієї групи майстерень. Посудини з покриттям відрізняються низькою якістю рідкого, нерівномірно нанесеного лаку, колір якого варіює від темно-червоного до червоно-помаранчевого. За основними морфологічними ознаками виділяється п'ять типів ойнохой.

Тип 1. Червонолакові посудини видовжених пропорцій на низькому кільцевому піддоні, більшу частину висоти яких становить високе увігнуте горло. Овальна в перерізі гладенька або профільована ручка нижнім приліпом посаджена на чітко позначене плече (рис. 137–139).

Всі посудини цього типу знайдені в комплексах придунайських черняхівських могильників Фурманівка (рис. 137, 1; кат. № 212); Холмське 1 (рис. 137, 2; кат. № 213); Нагірне 2 (рис. 138, 139; кат. № 208).

Поховання 1 могильника Нагірне 2 за скляним конічним кубком датується в межах другої половини IV ст. [Gudkova, Schultze, 2017, Taf. 2, 6; Гавритухин, 2000, с. 265]. Такий самий кубок з фрагментом гребеня типу Томас III та фасетованою фібулою варіанту Б2б за Є.Л. Гороховським знайдено у похованні 36, що також вказує на дату в межах другої половини IV ст. [Gudkova, Schultze, 2017, Taf. 27, 9, 10, 13; Thomas, 1960, s. 104–114; Гороховский, 1988а, с. 35, 44–46; рис. 42, 48, 65, 76, 85; Гавритухин, 2000, с. 265; Шишкин, 2002, с. 245]. Нижню дату поховання 75 (не раніше середини IV ст.) забезпечує гребінь типу Томас III [Gudkova, Schultze, 2017, Taf. 62, 3]. Верхню – Т-подібна фібула з прямою ніжкою і суцільним приймачем типу Bügelknopffibel, серії IV, варіанту 3 за типологією Е. Мейера або групи 20 за А.К. Амброзом [Gudkova, Schultze, 2017, Taf. 62, 1; Meyer, 1960, S. 180, 230;

Амброз, 1966, с. 75, 76; табл. 12, 18, 19]. Згідно з Є.Л. Гороховським, такі застібки характеризують фазу 3 черняхівської культури (друга-третья чверті IV ст.) [Гороховский, 1988а, с. 44, рис. 43].

Дата здійснення поховання 8 Фурманівки в межах другої половини IV – початку V ст. базується на гребені типу Томас III й товстостінному конічному кубку з масивною розширеною ніжкою, декорованому вертикальним рифленням [Сымонович, 1988, рис. 8, 2, 4]. Хоча точні аналогії кубку поки що невідомі, за профілем він наближений до виробів гунського часу типів Штрауме VIII / Косіно [Straume, 1989, S. 38–40; Taf. 9; Гавритухин, 1999, с. 57–59, 61; рис. 19].

Ще дві аналогічні ойнохої походять з черняхівських поховальних комплексів другої половини IV – початку V ст. Молдови та Румунії: Чалик, поховання 22 [Щербакова, 1990, рис. 11, 4; Vornic, Ciobanu, 2005, fig. 2, 1] та Могошань, поховання 59 [Diaconu, 1969, Abb. 8, 1]. Сумарна дата типу – друга половина IV – початок V ст. Висока концентрація таких посудин на придунайських черняхівських пам'ятках дозволяє говорити про можливість їхнього виробництва в сусідніх провінціях Нижнього Подунав'я.

Тун 2. Невеликі червонолакові й червоноглиняні круглобокі посудини на низькому кільцевому піддоні з короткою шийкою та профільованою ручкою. На території України виявлені в похованнях придунайських могильників Фурманівка (рис. 140, 1; кат. № 212) та Нагірне 2 (рис. 140, 2–4; кат. № 208).

Про хронологію типу дають можливість судити комплекси з Нагірного. У похованні 34 знайдена пара бронзових фібул із суцільним приймачем, гранчастою спинкою, напівкруглим щитком на голівці та ромбоподібним щитком ніжки [Gudkova, Schultze, 2017, Taf. 33, 7, 9]. Найближча аналогія походить з поховання 21/1961 р. Косанівського могильника. Цей комплекс включений О.В. Петраускасом у фазу 2 існування пам'ятки (близько другої-третьої чвертей IV ст.), а фібула виділена у тип 5. Його верхню дату (до середини IV ст.) обмежує скляний кубок типу Еггерс 220–221 [Petrauskas, 2003, S. 239, 243, 244, 265, 266; Abb. 7a, *Typ* 2; 7b, *Typ* 5, 14, 24, 27]. О.В. Шаров за

наявністю щитка, характерного для застібок закшувського стилю, датує фібулу з Косанова у межах 30–40-х років IV ст. [Шаров, 1992, с.185]. Наведені приклади дають підставу датувати поховання 34 Нагірного 2 часом близько другої чверті IV ст. Поховання 18 цієї ж пам'ятки супроводжувалося гребенем типу Томас III (друга половина IV – початок V ст.), скляним конічним кубком зі шліфованими шестикутниками типу Штрауме VIIA / Гаврилівка-Хьогом (остання третина IV – початок V ст.) та фасетованою фібулою серії Б2б за Є.Л. Гороховським (переважно друга-третья чверті IV ст.) [Gudkova, Schultze, 2017, Taf. 20, 2, 3, 7; Thomas, 1960, s. 104–114; Шишкин, 2002, с. 245; Rau, 1972, S.168, 192; Fig. 52; Straume, 1987, S. 36, 37; Taf. 7, 58, 63, 65: 2; Гавритухин, 1999, с. 51, 52; рис. 19; Petrauskas, 2003, S. 273, 274, 293; Abb. 18, *Typ* 5, 27, 17; Гороховский, 1988а, с. 35, 44–46; рис. 42, 48, 65, 85]. До одного комплексу ці індикатори могли потрапити близько 70-х рр. IV ст. За застібкою серії Б2б датується й поховання 23 [Gudkova, Schultze, 2017, Taf. 23, 4].

Дві подібні ойнохої, але більших розмірів і без додаткового декору походять з могильника Міхелешень в Молдові (поховання 175 і 216), де вони також супроводжувалися скляним кубком типу Штрауме VIIA та гребенем типу Томас III [Şovan, 2009, pl. 95, 13, 17, 119, 2, 7]. Сумарна дата типу – друга чверть IV – початок V ст. Їхнє виробництво, швидше за все, також пов'язане з майстернями нижньодунайських провінцій.

Тун 3. Мініатюрні червонолакові ойнохої з чітко вираженим біконічним корпусом на низькому кільцевому піддоні та короткою шийкою.

На черняхівських пам'ятках України таку посудину зафіксовано лише в похованні 77 могильника Біленьке (рис. 143, 1; кат. № 207), що за гребенем типу Томас III та фібулою серії Б2б датується часом близько третьої чверті IV ст. [Росохацкий, 1988, табл. 49, 1, 3; Гороховский, 1988а, с. 35, 44–46; рис. 42, 48, 65, 85; Шишкин, 2002, с. 245]. Аналогії відомі тільки в синхронних черняхівських комплексах Молдови: Бревічень, поховання 34 [Grosu etc., 2006, p. 107; fig. 2, 2] і Денчень, поховання 318 [Рафалович, 1986, с. 92; Vornic, Ciobanu, 2005, fig. 5, 1].

Tun 4. Невеликі світлоглиняні круглобокі посудини на плитчастому піддоні, короткою шийкою-перетяжкою та профільованою ручкою.

Один екземпляр походить з поховання 37 могильника Нагірне 2 (рис. 141, 2; кат. № 208). Оскільки інші речі в комплексі були відсутні, датувати його слід часом функціонування пам'ятки – другою чвертю IV – початком V ст. [Gudkova, Schultze, 2017, S. 168; Taf. 35, 8].

Tun 5. Мініатюрні червонолакові глечики-ойнохої з прямим широким горлом та напівсферичним круглодонним тулубом.

Відома лише одна така посудина з поховання 160 могильника Біленьке (рис. 141, 3; кат. № 207), де вона супроводжувалася блюдом групи PRS, форми 1A другої чверті – кінця IV ст. (рис. 127, 3) та парою підв'язних фібул серії Б2 [Росохацкий, 1990, табл. 12, 5, 13, 4, 14, 1, 2; Arsen'eva, Domžalski, 2002, p. 425, 426; Крапивина, Домжальский, 2008, с. 79; Гороховский, 1988а, рис. 42, 48].

Ойнохої типів 1–4 та їхні аналогії включені Б.В. Магомедовим у зведення керамічного імпорту з дунайських провінцій на пам'ятках черняхівської культури [Магомедов, 2013, с. 114–116; рис. 3–5].

4.6. Глеки дворучні

Tun 1. Вузькогорлі глеки зі сферичним тулубом на пласкому дні та розписом бурим лаком, недбало нанесеним за допомогою широкої кисті.

Частина такої посудини походить з приміщення 7 поселення Кам'янка-Анчекрак другої половини IV – початку V ст. (рис. 142, 1; кат. № 202). Такий самий глек знайдений у склепі 3 кримського могильника Кілен-Балка (тип 5 червонолакових глеків), датованого IV – початком V ст. (рис. 142, 2) [Нессель, 2003, с. 120; рис. 8, 1]. Автор публікації вбачає найближчу аналогію в посудинах із Західного Причорномор'я [Oraïț, 1996, pl. 50, 7]. Вони дійсно близькі за формою, однак відомостей про буролаковий розпис на них немає.

Tun 2. Червоноглиняні амфороподібні глеки на високому кільцевому піддоні та вузьким горлом з відігнутими валикоподібними вінцями. Тулуб вкритий частим рифленням.

Цей тип представлений лише одним екземпляром з поховання 132 могильника Біленьке (рис. 142, 3; кат. № 207), в числі інвентарю якого була двочленна підв'язна фібула з пластинчастого спинкою серії Б3 за Є.Л. Гороховським [Росохацкий, 1989, табл. 58, 4; Гороховский, 1988а, с. 35; рис. 58, 66, 67]. У черняхівській культурі ці застібки, головні чином, діагностують фазу IV (350–400 рр.). Про місце виробництва таких посудин на даний момент судити неможливо, оскільки точні аналогії поки що не знайдені.

Туп 3. Високогорлі червоноглиняні глеки у вигляді плоскодонної амфори на низькому кільцевому піддоні з рифленням на горлі та плечах. Вінця муфтоподібні, ручки в перерізі округлі.

У черняхівській культурі зафіксований лише один комплекс з такою посудиною – поховання 85 могильника Нагірне 2 (рис. 142, 4; кат. № 208), яке за гребенем типу Томас III та парою фібул серії Б3 за Є.Л. Гороховським датується другою половиною IV – початком V ст. [Gudkova, Schultze, 2017, Taf. 69, 2, 70, 1, 2; Гороховский, 1988а, с. 35, 44–46; рис. 58, 65–67, 85; Шишкин, 2002, с. 245]. Аналогічні глеки в інших пам'ятках поки що невідомі. Б. В. Магомедов припускає можливість їхнього виробництва в майстернях провінцій Нижнього Подунав'я [Магомедов, 2013, с. 116; рис. 6, 10].

4.7. Кухлі

Туп 1. Червоноглиняні кухлі із круглобоким тулубом на досить високому кільцевому піддоні з високими вертикальними, злегка потовщеними вінцями та сплющеною ручкою. Верхня частина корпусу декорована рифленням. Відповідають кухлям типу I за А. Опайцем, у пізньоримський час поширених у Східному Середземномор'ї та провінціях Нижнього Дунаю [Opaiț, 2004, р. 66, 67; pl. 50, 7, 10].

Ціла форма походить з поховання 86 Нагірного 2 (рис. 143, 1; кат. № 208), яке за сіроглиняною мискою з овальними зрізами по ребру датується не раніше середини IV ст. [Gudkova, Schultze, 2017, Taf. 73, 7; Schultze, Strocen, 2008]. Ця посудина включена Б.В. Магомедовим у зведення керамічного імпорту

дунайського походження з пам'яток черняхівської культури [Магомедов, 2013, с. 113; рис. 2, 11].

Тун 2. Червонолакові кухлі зі сплющено-сферичним тулубом на низькому кільцевому піддоні та високими прямими вінцями з косо зрізаним до середини краєм. Петлеподібна, кругла в перерізі ручка у верхній частині прикрашена декоративним наліпом у вигляді завитка або кнопки. Рідкий лак нанесений нерівномірно, його колір варіює від темно-червоного до червоно-помаранчевого.

На сьогодні такі посудини відомі лише в комплексах могильника Біленьке (рис. 143, 2, 3; кат. № 207) і є унікальними не тільки для черняхівської, але й античної культури. Аналогічним наліпом у вигляді кнопки прикрашена одна з червонолакових ойнохой пізньоримського часу з некрополя Херсонесу (розкопки Р. Х. Лепера 1910 р.), ймовірно, місцевого виготовлення [Кримський Херсонес..., 2003, рис. 10, 55]. На користь херсонеського виробництва кухлів з Біленького свідчить і характер лакового покриття. Не виключено, що прототипами для цієї форми став ліпний посуд варварського населення кримських передгір'їв, яке залишило по собі могильники типу Озерне-Інкерман (рис. 71, 46–49). Про час побутування таких кухлів у другій половині IV – на початку V ст. свідчить знахідка в похованні 134 Біленького гребеня типу Томас III [Росохацкий, 1989, табл. 60, 5].

4.8. Чаші

Тун 1. Червонолакові напівсферичні чаші на низькому кільцевому піддоні, прикрашені рельєфним декором у вигляді поясу овів та різноманітними сюжетами, в яких присутні зображення воїнів (рис. 144).

У черняхівській культурі фрагментарні знахідки таких посудин відомі лише серед матеріалів поселення Черепин (кат. № 199). У житлі 6 знайдений фрагмент з рельєфним зображенням воїна, праворуч від якого збереглися залишки ще одного зображення у вигляді опуклого кола (рис. 144, 1). З заповнення землянки 11 та культурного шару пам'ятки походять ще два уламка

таких чаш, прикрашених овоїдним орнаментом (рис. 144, 2, 3) [Баран, 1961, рис. 12; 1981, табл. XXIV, 1–3, XL, 9, XLIV, 8].

Виробництво рельєфної сигіллоти концентрувалася в римській Галлії, де з кінця I ст. до н.е. по середину III ст. працювало близько п'ятдесяти майстерень. Найбільш відомі з них – Ла Грауфесенг (Південно-Західна Франція), Банасак (південна Франція), Лезу (Центральна Франція), Вестерндорф (Західна Австрія), Райнцаберн, Іттенвайлер, Пфаффенхофен та Гайлігенберг (Південна Німеччина) [Stanfield, Simpson, 1958; Karnitsch, 1959; Kuzmova, 2011]. Червонолакова продукція галльських майстерень відрізняється багатим декором – рослинними, міфологічними і батальними мотивами, сценами гладіаторських боїв, полювання та безліччю інших сюжетів. При цьому вона часто супроводжується клеймами з іменами майстрів, за якими виділено цілий ряд стилів того чи іншого майстра.

Воїн на фрагменті з житла 6 Черепина зображений в бойовій стійці з упором на праву ногу. Його корпус злегка відхилений і захищений панциром, на поверненою вліво голові – відкритий гребінчастий шолом з дашком. Права рука відведена назад і занесена для удару. У лівій руці – злегка виставлений вперед овальний щит. Попри всю різноманітність галльської сигіллоти саме така стилістика зображення воїнів спостерігається лише на кераміці, що вироблялася в римському містечку Таберне на Рейні, де зараз розташоване містечко Райнцаберн (земля Рейланд-Пфальц, Німеччина). А конкретніше – на роботах майстрів стилів *Comitalis* III (останнє десятиліття II – перша чверть III ст.) та *Helenius* (перша половина III ст.) (рис. 144, 5–7) [Karnitsch, 1959, S. 336, 338, 412; Taf. 129, 3, 130, 5, 167, 2].

Фрагмент галльської сигіллоти з глибоким жолобком при переході до вінець та фризом овоїдного орнаменту, що походить із житла 11 Черепина, В.Д. Баран та і В.В. Кропоткін віднесли до виробів майстерні в Лезу (Середня Галлія), яка функціонувала у II ст. [Баран, 1981, с. 101; Кропоткин, 1979, с. 81, кат. № 658]. Однак співставлення цього фрагменту з продукцією тільки даного центру навряд чи можна вважати обґрунтованим, оскільки овами прикрашалася

більшість галльської червонолакової кераміки, в тому числі і райнцабернської. Швидше за все він, як і фрагмент з житла 6, належить одній чаші стилю Comitalis III/Helenius, виготовлений в Райнцаберні в 200–225/200–250 рр. (рис. 144, 4).

Tun 2. Чаші зі зрізано-конічним, дещо опуклим тулубом на кільцевому піддоні та злегка нахиленим усередину бортиком, відокремленим від тулуба гострим ребром. Колір лаку варіює від червоного до буро-коричневого.

Ціла чаша походить із житлової споруди черняхівського горизонту Тіри (рис. 145, 1; кат. № 206). Різні варіанти подібних посудин були поширені в римський період в Північному Причорномор'ї [Шаров, 2007, с. 74–77]. Їхнім прототипом є форма VI понтійської сигіллоти за Дж. Хейсом [Hayes, 1985, р. 94; Тав. XXIII, 7]. Найближчою аналогією екземпляру з Тіри є чаша з поховання 19 (38) могильника Чорна Річка, [Айбабин, 1990, рис. 5, 13]. О.В. Шаров включив обидві ці посудини до 3-ї групи пізніх кубків (чашок) другої половини IV ст., а, можливо, і першої половини V ст. [Шаров, 2007, с. 96–99].

Tun 3. Червонолакові чаші з напівсферичним тулубом і широкими горизонтальними вінцями, по краю прикрашеними круглими вдавленнями. Бічна грань вінець розсічена. Перехід до тулуба позначений ребром. Лак червоно-помаранчевий.

Цілий екземпляр знайдений в похованні 67 могильника Нагірне 2 (рис. 145, 2; кат. № 208), яке також супроводжувалося конічним кубком з прозорого голубуватого скла та гребенем типу Томас III – індикаторами другої половини IV – початку V ст. [Gudkova, Schultze, 2017, Taf. 56, 3, 57, 2; Гороховский, 1988а, с. 44–46; рис. 65, 76, 85; Гавритухин, 2000, с. 265; Шишкин, 2002, с. 245]. Червонолакові посудини такої форми виготовляли протягом другої половини IV – першої чверті V ст. в керамічній майстерні в районі Теліца-Валя-Морілор у гирлі Дунаю (провінція Мала Скіфія) [Baumann, 1995, р. 409; pl. IV, 5, 7, 10; Oraït, 2004, р. 73; pl. 53, 7, 8]. Орнамент у вигляді круглих вдавлень більш характерний для чаш такої ж форми, але виготовлених

у Кніді, які зустрічаються на території цієї провінції в комплексах кінця IV – першої половини V ст. [Oraiț, 2004, p. 79; pl. 60, 4]. Швидше за все, чаша з Нагірного є нижньодунайським наслідуванням кнідського імпорту [Магомедов, 2013, с. 118; рис. 7, 4].

4.9. Вази

На сьогодні у черняхівській культурі відома лише одна червонолакова ваза, що походить з поховання 60 могильника Нагірне 2 (рис. 146, 1; кат. № 208). Вона являє собою вкриту рідким темно-червоним лаком триручну посудину з округлим тулубом та циліндричною шийкою, по плічках і шийці прикрашену відбитками штампа у формі підковоподібної розети. Відповідає типу 9 дво – і триручних посудин за О. Брукнер, які виготовлялися протягом III–IV ст. на Середньому Дунаї – в Паннонії та Верхній Мезії (рис. 146, 2) [Brukner, 1981, s. 41, 102, 159; tab. 105, 13; Dautova-Rusevljan, Brukner, 1992, s. 26, 31; tab. 5, 39]. Не виключено, що вихідною формою для них були дворучні посудини з червоним покриттям типу 4 за Г. Попіліаном, поширені в римській Дакії та Нижній Мезії у першій половині III ст. (рис. 146, 3) [Popilian, 1976, p. 92, pl. XXXIX, 399–404]. За сіроглиняною мискою з овальними зрізами по ребру комплекс з Нагірного датується часом не раніше середини IV ст. [Gudkova, Schultze, 2017, Taf. 47, 9, 11; Schultze, Strocen, 2008].

4.10. Хронологічний та географічний розподіл типів античного столового посуду в черняхівській культурі

До найбільш ранніх зразків античного столового посуду з черняхівських пам'яток України належать фрагменти червонолакових чаш з рельєфним декором типу 1 з поселення Черепин у Верхів'ях Дністра, походження яких впевнено пов'язується з виробничими центрами римської Галлії, а точніше – з керамічними майстернями в районі Райнцаберна (земля Рейланд-Пфальц, Німеччина), які випускали свою продукцію з II по середину III ст. Усі інші типи

імпортного столового посуду датуються в межах IV – початку V ст. і здебільшого походять з південних областей черняхівської культури.

Значна частина червонолакової кераміки з ряду південних черняхівських пам'яток (Кам'янка-Анчекрак, Вікторівка 2, Лугове, Сичавка, Біленьке) відноситься до групи PRS (блюда типів 1 і 2, одноручні глеки типу 1). Вона виготовлялася в поки що невизначеному центрі, який знаходився десь у чорноморському регіоні. При цьому її розповсюдження не виходило далеко за межі Понту Евксинського. Найчисленніші знахідки відомі в Південно-Західному Криму, на Боспорі, у пізніх шарах Танаїсу і на східному узбережжі Чорного моря, тоді як із Західного Причорномор'я походять лише поодинокі екземпляри. Швидше за все, в Понтійському регіоні виготовлялися і чаші типу 2 (черняхівський комплекс з Тіри).

Порівняно невисокий відсоток античного столового посуду в черняхівській культурі складають вироби середземноморських центрів. До них належать блюда типів 3 (Комарів) і 4 (Каборга 4), виробництво яких зафіксовано в Північній Африці на території Тунісу, а також розписні миски типу 3 (Кам'янка-Анчекрак), які вироблялися в майстернях Центральної Греції. У Східному Середземномор'ї могли виготовлятися й одноручні амфороподібні глеки типу 7 і кухлі типу 1 (Нагірне 2), хоча їхнє виробництво не виключається і в містах Західного Причорномор'я.

Більшість знахідок імпортного столового посуду з пам'яток на схід від Дністра знаходить численні аналогії в синхронних античних і варварських пам'ятках Криму і, що особливо важливо, серед групи керамічного браку з водозбірної цистерни в північно-східному районі Херсонесу (квартал ХСVI), на підставі якого С.В. Ушаков виділив ряд типів червонолакової кераміки херсонеського виробництва [Ушаков, 2005]. Це миски типу 2 першого і другого варіантів (Каборга 4, Біленьке, Вікторівка 2, Кам'янка-Анчекрак, Легедзине), усі варіанти тарілок (Каборга 4, Біленьке, Кісьолове), одноручні глеки типів 3 (Гаврилівка, Каборга 4, Вікторівка 2, Біленьке, Коблеве) і 8 (Ранжеве, Кісьолове, Лугове, Кам'янка-Анчекрак). Хоча майстерні по виготовленню

червонолакової кераміки в Херсонесі поки не виявлені, браковані вироби тут зустрічаються майже повсюдно [Ушаков, 2005, с. 62, 66]. На користь її місцевого виробництва свідчить і величезний масив недбало виготовленого червонолакового посуду з навколишніх могильників типу Озерне-Інкерман, який відрізняється нечітким опрацюванням профілю, деформаціями і неякісним покриттям. З великою долею імовірності можна припустити херсонеське походження одноручних глеків типу 2.

Великий інтерес представляють червонолакові кухлі типу 2 з поховань могильника Біленьке, прототипами для яких, очевидно, послужили ліпні одноручні горщики та кухлі населення кримських передгір'їв. Разом з тим декоративні наліпи на їхніх ручках мають прямі паралелі лише на червонолаковій кераміці з Херсонеського некрополя, імовірно, місцевого виробництва. Подібне поєднання античної технології з гото-аланськими ліпними формами дозволяє говорити про те, такі посудини могли з'явитися завдяки тісним греко-варварським контактам в Південно-Західному Криму.

Переважна більшість імпортного столового посуду з придунайських могильників Фурманівка і Нагірне 2 знаходить паралелі у Нижньому і Середньому Подунав'ї (одноручні глеки типу 5, майже усі типи ойнохой, чаші типу 3). Швидше за все, в майстернях Паннонії або Верхньої Мезії було виготовлено червонолакову вазу з поховання 60 Нагірного 2.

Про походження деяких інших типів імпортного столового посуду з черняхівських пам'яток судити складно. У будь-якому регіоні античного світу могли вироблятися миски типу 1 (Війтенки, Легедзине). Найближчі аналогії для мисок третього варіанту типу 2 (Нагірне 2) вказують на можливість їхнього виробництва як в Херсонесі, так і містах Західного Причорномор'я. Залишаються нелокалізованими майстерні, які виготовляли одноручні глеки типів 4 (Каборга 4) і 6 (Нагірне 2). Поки не вдається з'ясувати і походження дворучних глеків, хоча для типу 1 (Кам'янка-Анчекрак) можна припустити херсонеське, а для типу 3 (Нагірне 2) – провінційно-дунайське виробництво.

Оскільки велика кількість типів столового посуду з пам'яток на схід від Дністра мають відповідності в Херсонесі, варварських пам'ятках Криму та пізніх шарах Танаїсу, їх можна об'єднати в так звану «північночорноморську» серію. Посуд з пам'яток західної зони (Дністро-Дунайське межиріччя) більшість аналогій знаходить на Нижньому Дунаї, де в основному і виготовлявся. Він становить «західночорноморську» серію. Відомий лише один випадок, коли посудини обох серій різного походження зафіксовані на одній пам'ятці. На могильнику Біленьке (правий берег Дністровського лиману) переважає посуд «північночорноморської» серії (блюда типів 1 і 2, миски типу 2, тарілки варіанту 1, одноручні глеки типу 3, кухлі типу 2), але там же знайдено і «західночорноморську» ойнохою типу 3. Це можна пояснити тим, що пам'ятка розташована на кордоні двох зон.

РОЗДІЛ 5

РЕКОНСТРУКЦІЯ ВЗАЄМОВІДНОСИН АНТИЧНИХ ЦЕНТРІВ З ЧЕРНЯХІВСЬКИМИ ПЛЕМЕНАМИ

Завдяки детальному розгляду керамічного імпорту вдалося з'ясувати, що переважну більшість античної кераміки з черняхівського ареалу складає продукція причорноморських центрів. В першу чергу – це пізньогераклейські вузькогорлі амфори типів Шелов D, F, E, на яких і базується хронологія даної праці. Така перевага пояснюється тим, що суміжні з територією поширення черняхівської культури провінції Римської імперії та античні міста Північного Причорномор'я були залучені до Циркумпонтійської торгово-економічної зони, основою якої був обмін південнопонтійського вина на північно- та західнопричорноморські продовольчі товари, що підтримувався впродовж декількох століть поспіль. Значну долю імпорту з центрів Південного Причорномор'я складали також кольорові метали, оливкова олія та різноманітна реміснича продукція. Крім того, переважно через ці міста у Північний Понт постачалися й більш дорогі сорти вина, посуд, скло та предмети розкоші з Егеїди та Середземномор'я. Але головні товаропотоки все ж таки обмежувалися тут рамками Причорноморського регіону та суміжними областями, а винний імпорт, в першу чергу з Гераклеї, займав одне з найперших місць [Брашинский, 1984, с. 182, 183; Зубарь, 1993, с. 56, 58, 59; Зубарь, Сон, 2007, с. 175, 176; Внуков, 2006, с. 245].⁵⁵

Завоювавши причорноморські ринки, продукція південнопонтійських центрів у перших ст. н. е. глибоко увійшла у побут населення античних полісів Причорномор'я і тому до сусідніх варварських племен могла потрапляти не

⁵⁵ В елліністичний період гераклейське вино відрізнялося міцністю та ароматом. Однак у римський час Гераклея перейшла до масового виробництва іншого сорту вина з використанням несортного винограду та додаванням морської води. Мабуть, саме це дешеве вино на межі I–II ст. ольвіополіти вважали «препоганим» [Внуков, 2006, с. 231, 232, 245].

лише в якості товару або субсидій, але й складати певний відсоток військової здобичі та контрибуцій, здобутих у періоди римсько-варварських конфліктів.⁵⁶

Запропоновану у даній роботі схему розвитку взаємовідносин античних центрів з черняхівськими племенами, отриману на основі вивчення античного керамічного імпорту, можна умовно розділити на чотири хронологічні етапи згідно з періодизацією черняхівської культури Б.В. Магомедова [Магомедов, 2001, с. 133–149].

5.1. Етап 1 – формування черняхівської культури (230–270-ті рр.)

Прийнято вважати, що формування черняхівської культури розпочинається у другій чверті III ст. Утім, на деяких пам'ятках, причетність яких до черняхівської культури не викликає у дослідників особливих заперечень, вже трапляється антична керамічна продукція, хронологія якої може охоплювати й більш ранній період. Всі вони розташовані в басейні Середнього та Верхнього Дністра.

Судячи з матеріалів поселень Черепин, Комарів та Сокіл, між 200 та 240 рр. варварське населення Верхнього та Середнього Подністров'я вже контактувало з античним Причорномор'ям, завдяки чому сюди (ймовірно, з Тіри або найближчих дунайських провінцій) надходило гераклейське вино у амфорах підтипу Шелов D1 (200–230-ті рр.).

Про зв'язки варварів Верхнього Подністров'я з західними римськими провінціями у перші десятиліття III ст. свідчать матеріали Черепина, де у житлах 6 та 11 разом з уламками амфор підтипу D1 знайдено фрагменти рельєфної червонолакової чаші з зображенням воїна, виготовленій в Галлії (Райнцаберн) майстрами стилю *Comitalis* III (кінець II – перша чверть III ст.), або стилю *Helenius* (перша половина III ст.). У цей район вироби галльських гончарів надходили й раніше. У 8 км східніше Черепина на території містечка Звенигород у 1926 р. випадково було знайдено скарб червонолакових посудин

⁵⁶ Кераміка понтійських центрів абсолютно переважає в шарах античних пам'яток римського часу Північного та Західного Причорномор'я [Внуков, 2006, с. 273].

[Полянський, 1928, с. 20; Баран, 1981, с. 99–101]. Найбільш рання з них, з латинським клеймом майстра Сварада (SVARADVS), виготовлена в Південній Галлії (Банассак) на межі I – II ст. (період Доміціана – Адріана) [Knorr, 1907, S. 66; Taf. XXXI, XXXII; Oswald, 1931, P. 307; Кропоткин, 1970a, с. 81]. Найпізнішу посудину з клеймом CINTVSM(VSF), яке, вірогідно, позначало ім'я гончаря Центузмуса, було зроблено у Середній Галлії (Лезу) між 150 та 190 рр. за періоду правління Антоніна Пія – Коммода [Karnitsch, 1955, S. 19, 20; Taf. 5, 7, 6, 6; Stanfield, Simpson, 1958, P. 272; Tab. 164, 170; Кропоткин, 1970a, с. 81]. Найближчі знахідки галльської сигіллоти відомі лише на пшеворських пам'ятках Польщі [Majewski, 1949, s. 86–89; Баран, 1981, с. 100, 101]. Таким чином, на Верхній Дністер товари з Галлії могли надходити західним шляхом, можливо, з тими самими партіями, котрі постачалися сусідньому пшеворському населенню. У цьому випадку посередниками тут могли виступати або самі пшеворці, або торгові агенти римської Дакії чи Паннонії, які здійснювали свої операції через Карпатські перевали або ж уздовж східних відрогів Карпатського кряжу.

Крім згаданих пам'яток Верхнього та Середнього Дністра, фрагментарні знахідки гераклеїської тари першої половини III ст. (підтипи D1/D2) засвідчені і в ранніх комплексах поселення Журавка Вільшанська у Середньому Подніпров'ї. Звідси ж походять виразні частини північнопонтійських амфор з жолобчастими ручками типу 1 нашої класифікації, а також широкогорлих амфор типу Зеєст 75. Ці знахідки – яскраве свідчення того, що ще до середини III ст. на Дніпровське лісостепове Правобережжя разом з гераклеїським вином починає надходити й продукція Боспору. Наприкінці II – у першій половині III ст. Боспорське царство у великих обсягах експортувало продовольчі товари у цих посудинах практично у всі міста Північного Причорномор'я, тому судити про те, звідки саме вони могли бути привезені в Журавку, складно.

Шляхи цих спорадичних надходжень античної продукції до черняхівського ареалу у першій половині III ст. могли бути різними. Період династії Северів (193–235 рр.), на який припадає побутування амфор підтипу

D1, в Імперії характеризується відносною політичною та економічною стабільністю. Свідчень про відношення між Римом та задунайськими варварами у цей час вкрай мало – відомо лише, що у період правління Каракалли – Александра Севера провінціям Нижнього Подунав'я загрожували карпи (з якими, ймовірно, співвідноситься культура Поянешть-Вертишкой) та гети або готи [Кругликова, 1955, с. 139; Щукин, 2005, с. 90, 91; Bichir, 1971, р. 191]. Про інші відносини свідчення взагалі відсутні. У 235 р. по смерті Александра Севера в Імперії починається епоха «солдатських» імператорів.⁵⁷ Постійна зміна цих ставлеників від армії в перебігу боротьби за владу привела державу до глибокої політичної та економічної кризи, наслідки якої відчувалися до епохи Костянтина, тобто, до початку IV ст. До того ж, її початок співпав з першим етапом Скіфських/Готських воєн (238–253/254 рр.), коли варварські племена, котрі брали участь у формуванні черняхівської культури, здійснили ряд походів на балкано-дунайські провінції Дакію, Мезію, Фракію [Ременников, 1954, с. 18–72; Буданова, 2001, с. 107; Магомедов, 2001, с. 134–136; Вольфрам, 2003, с. 71–77; Щукин, 2005, с. 134–136; Рейда, 2017, с. 10–12].⁵⁸ Оскільки початок Готських воєн загалом співпадає з хронологією амфор підтипу D2 (230–250-ті рр.), не можна виключати можливість надходження якоїсь їхньої частини у черняхівський ареал в якості військової здобичі з Нижнього Подунав'я.

Однак, швидше за все, основна частина гераклейського вина у першій половині III ст. могла потрапляти до ранньочерняхівського населення з сусідніх античних колоній Північного Причорномор'я шляхом торгового обміну чи інших мирних контактів, хоча з 230-х рр. обстановка і там була напруженою. Про це свідчать написи про будівництво нових укріплень в

⁵⁷ Епоха «солдатських» імператорів тривала з 235 по 284 рр. За цей час у Римі змінилося близько 30 правителів.

⁵⁸ Скіфським/Готським війнам, які відбувалися протягом 230–370-х рр., присвячено численну наукову літературу. Уривчаста, фрагментована та подекуди суперечлива інформація про ці події міститься в творах античних (Деексіпп, Полліон, Лактанцій, Евтропій, Аврелій Віктор, Петро Патрицій, Амміан Марцеллін) та візантійських (Зосим, Йордан, Зонара, Сінкелл) авторів. Назва «Скіфські війни» походить від одноіменної назви втраченого твору Публія Гереннія Дексіппа – безпосереднього учасника одного з епізодів боротьби з північнопричорноморськими варварами, яких у пізньоантичній історіографії було прийнято називати «скіфами» [Рейда, 2017, с. 9].

Танаїсі у 236 р. [КБН, 1249, 1250], перерва у карбуванні монет на Боспорі між 238 і 242 рр. [Фролова, 1989, с. 200] і, можливо, сліди пожежі в Ольвії у шарі першої половини III ст. [Крапивина 1993, с. 154]. Але слідів тотальних руйнувань тут не спостерігається. Судячи з епіграфічних, нумізматичних та археологічних джерел, Ольвія, як і Тіра, які номінально перебували у складі провінції Нижня Мезія та утримували римські гарнізони, продовжували своє існування [Крапивина 1993, с. 10–12, 154; 2014, с. 83; Зубарь, Сон, 2007, с. 183–185, 202] і могли мати певні торговельні контакти з варварами.

Наведені вище приклади загалом стосуються ранньочерняхівських утворень на захід від Дніпра, котрі могли мати зв'язки з містами Північно-Західного Причорномор'я та брати участь в пограбуванні дунайських провінцій у 238–253 рр. Однак знахідки античної тари першої половини III ст. відомі й на пам'ятках з черняхівським культурним контекстом Дніпровського лісостепоного Лівобережжя. Із жител 1 та 6 поселення Боромля 2 походять виразні фрагменти амфор підтипу D2, пік виробництва яких припадає на 240-ві рр. Попри існуючу думку відносно того, що пам'ятки цього горизонту з'являються з другої половини III ст. [Некрасова, 1990а, с. 59, 60], антична тара з даного поселення свідчить про те, що вже у середині цього століття його мешканці мали не лише зв'язки з античним світом (прямі або через посередників), але й володіли певними можливостями, що дозволяли їм отримувати імпорتنу продукцію⁵⁹.

Однак переважна більшість уламків амфор типу D з лівобережних пам'яток визначається на рівні коливань між підтипами D2/D3 або D3/D4, так чи інакше вказуючи на перевагу посудин підтипу D3, які повинні були виготовлятися у 250–260-х рр. В європейській історії – це розпал Готських воєн, коли нашествя варварів охоплюють практично всі північні володіння Імперії. У цей час, залишившись без римських залогу, відкликаних для захисту

⁵⁹ Появу на Дніпровському Лівобережжі пам'яток з черняхівським культурним контекстом вже на ранньому етапі черняхівської культури припускає А.М. Обломський, оперуючи датами фібул групи Альмгрен VII, гребенів типу Томас 1 та амфор типу Шелов D [Обломский, 1999; 2003, с. 56–58].

Дунайського лімесу, почали занепадати і, можливо, були захоплені варварами Ольвія та Тіра [Зубарь, Сон, 2007, с. 185, 186, 202]. У 251/254 рр. було розгромлено Танаїс [Болгов, 2004, с. 40]. В підвалах знищених будівель, заповнених переважно амфорами типу D, а також серед уламків руйнувань виявлено декілька умбонів щитів центральноевропейського походження [Арсеньєва, Науменко, 1987, с. 75–82, рис. 3, 3–5; Яценко, 1997, с. 157; Щукин 2005, с. 138]. Невдовзі варвари з'являються на Боспорі та використовуючи місцеві кораблі, близько 255 р. здійснюють перший морський похід на східне узбережжя Понту. Протягом наступних морських операцій 255–269 рр. їхніх нападів зазнало майже все узбережжя Малої Азії. Ця доля не оминула й центр виробництва амфор типу Шелов D – Гераклею Понтійську, пограбовану готами близько 266 р. [Ременников, 1954, с. 108–113; Буданова, 2001, с. 117–123; Магомедов, 2001, с. 136, 137; Вольфрам, 2003, с. 78–84; Щукин, 2005, с. 139–146; Внуков, 2016, с. 43; Рейда, 2017, с. 12–14].

У цьому відношенні неможливо не звернути увагу на концентрацію в лівобережному лісостепу цілих форм амфор підтипу D3 (Беседівка, Білики, Дубина, випадкова знахідка у Полтавській обл.). Нагадаємо, що саме в таких амфорах у Танаїс привозилися останні партії гераклеїського вина напередодні його розгрому в 250-х рр.

Виникає закономірне питання щодо характеру надходжень цих посудин на Дніпровське Лівобережжя. Можливо, це був сплеск торгово-економічних відносин між місцевими варварами та античними містами Північного Причорномор'я буквально напередодні руйнування Танаїсу, появи варварських військових загонів на Боспорі та перших морських походів на узбережжя Понту. Можна припустити й наявність якихось федеративних стосунків між лівобережними варварами та Боспором у середині III ст., завдяки яким гераклеїське вино, яке могло складати частину виплат, потрапляло у Лівобережний Лісостеп. Однак цілком ймовірно і те, що ці амфори – частина здобичі, захопленої в Танаїсі, інших містах Північного Причорномор'я чи в самій Гераклеї і, як наслідок, пряме свідчення участі лівобережного населення у

цих акціях. З усіма цими процесами можуть бути пов'язані й фрагментарні знахідки боспорських червоноглиняних амфор з жолобчастими ручками типу 1 нашої класифікації з шару поселення Піщане на Пслі, а також боспорських амфор зі складнопрофільованими ручками типу Зеєст 75 зі зборів на поселенні Дубове у басейні Сіверського Дінця.

На відміну від Лівобережжя, на черняхівських територіях на захід від Дніпра цілих форм античної кераміки періоду розпаду Готських воєн поки що немає. Однак судячи з кореляції дат, які дають профільні фрагменти амфор типу D з поселення Сокіл на Середньому Дністрі (зокрема, з комплексів ливарної/ювелірної майстерні), пік надходжень гераклеївського вина на цю пам'ятку також припадає на середину – третю чверть III ст., коли варвари вже контролювали Північне Причорномор'я і грабували глибинні райони Імперії. Можливо, не випадково саме в цей час у давніх мешканців Сокола виник інтерес до ювелірної справи. Не виключено, що захоплені в перебігу цих подій раби й коштовності спонукали їх до відкриття майстерні [Вакуленко, 2014, с. 209–219], де могли працювати полонені римські ремісники-ливарники, а сировиною міг служити захоплений дорогоцінний метал. У такому випадку майстрами могли бути й громадяни Імперії, які добровільно перейшли на бік варварів – такі випадки, як, наприклад, перехід на бік «скіфів» бунтівних мезійських легіонерів у 249 р, в історії Готських воєн відомі [Ременников, 1954, с. 48, 49; Вольфрам, 2003, с. 76, 77; Щукин, 2005, с. 135]. Не виключено також, що завдяки «провінційно-римському соціальному елементу» населення Сокола отримало ще одне ноу-хау – давно відомі в античній культурі кам'яні печі [напр., Кругликова, 1975, с. 117; Бураков, 1976, с. 42–44; рис. 26], виявлені тут у житлах з матеріалами III ст. [Вакуленко, Скиба, 2016, с. 9–14, 25, 26; Діденко, 2016].

Можливо, приблизно в такому ж ракурсі варто розглядати і характер надходжень античних виробів у середині III ст. на Комарівське поселення, а також появу тут склоробства, кам'яного домобудівництва і будівельної кераміки, які прямо вказують на присутність тут вихідців з римських провінцій

[Смішко, 1964, с. 71, 72, 74–78; Щапова, 1978; Петраускас, 2014, с. 168, 169, 171, 172, 175, 178].

5.2. Етап 2 – стабілізація черняхівської культури (270–320-ті рр.)

Як відомо, Готські війни тривали до 70-х рр. III ст.: у 267–268 рр. герули спустошували Грецію; у 269 р. з гирла Тіраса відбувся комбінований (морський і сухопутний) похід готів на Балкани і в Егеїду [Ременников, 1954, с. 114–140; Вольфрам, 2003, с. 83, 84; Буданова, 2001, с. 125, 126; Магомедов, 2001, с. 137, 138; Щукин, 2005, с. 146, 149, 150; Рейда, 2017, с. 15–17]. До 275 р. внаслідок варварської загрози на Дунаї була евакуйована провінція Дакія, а покинуті римлянами землі почали займати тайфали і готи [Кругликова, 1955, с. 156–158; Щукин, 2005, с. 150]. Останній великий похід був організований варварами з Меотиди в 275–276 рр. уздовж східного узбережжя Чорного моря на північ Малої Азії, а також в Каппадокію, Галатію та Кілікію [Ременников, 1964, с. 131, 132; Магомедов, 2001, с. 140; Щукин, 2005, с. 150, 151]. В останній чверті III – на початку IV ст. між римлянами і готами сталося ще кілька збройних конфліктів на Дунаї, але в порівнянні з попередніми подіями вони були не такими масштабними [Магомедов, 2001, с. 140; Щукин, 2005, с. 199].

Безперервні варварські вторгнення в межі Імперії під час Готських воєн призвели до того, що до 70-х рр. III ст. багато античних міст Причорномор'я були зруйновані або розграбовані. В результаті активні торговельні зв'язки в регіоні припинилися на кілька десятиліть [Внуков, 2016, с. 43], що негативно відбилося на діяльності ряду понтійських виробничих центрів, котрі спеціалізувалися на виробництві та експорті різних видів продукції. Зокрема, в цей час припиняють роботу майстерні з виробництва понтійської сигіллоти, які з I по середину III ст. постачали червонолаковою керамікою практично все Причорномор'я [Журавлев, 2007, с. 367, 396–398]. З руйнуванням Танаїсу та інших міст Північного Причорномор'я повинна була втратити головних торгових партнерів Гераклея, а готський розгром 260-х рр. – підірвати її економіку, тим самим на деякий час серйозно скоротивши значення цього міста

як одного з найбільших виноробних центрів і найважливішого постачальника вина на північнопонтійські ринки [Внуков, 2016, с. 43].

Втім, гераклейське вино в амфорах підтипу D4 (260–300/310-ті рр.) у незначній кількості продовжує потрапляти до варварів Дніпровського лівобережного Лісостепу (житла 1/5 Піщаного, землянка 3 поселення Боромля 2). З огляду на історичну ситуацію можна припустити, що ці незначні надходження можуть бути як частиною військової здобичі, захопленої в Понтійському регіоні під час останніх морських походів, так і результатом налагодження торговельних відносин між лівобережними варварами і найближчими античними містами Кримського півострова, зокрема Пантікапеєм та Херсонесом, яким вдалося вціліти під час Готських воєн і зберегти контакти з Південним Причорномор'ям.

При цьому друге припущення не зовсім відповідає археологічним реаліям, оскільки у порівнянні з великою кількістю амфор типу D першої половини – середини III ст. (підтипи D1–D3), знахідок гераклейської тари другої половини цього століття (підтип D4) в Криму мізерно мало. Це лише дві посудини зі склепу 1 Перевального та могили 13 некрополя Балта-Чокрак. Швидше за все, це може свідчити про те, що економічний колапс, що стався у Понтійському регіоні, викликав гострий дефіцит південнопонтійських товарів у Північному Причорномор'ї, а можливо, і спровокував появу на кримських ринках підробленого «псевдогераклейського» вина. Прикладом таких фальсифікацій можуть служити знахідки тарних посудин, що в загальних рисах повторюють форму та об'єм амфор підтипу D4, але зроблених з іншої глини. Одна така амфора походить з південного підбою могили 20 Дружного останньої третини III ст. [Храпунов, Масыкин, 1997, с. 167, 168; рис. 2, 2]. Інша, також кримського походження, зберігається у фондах НМІУ (інв. № Б 8857). Судячи з усього, в цей час Гераклея, значно скоротивши виробництво вина, в основному експортувала його на західнопонтійські ринки, звідки воно через міста Нижнього Подунав'я на рубежі III–IV ст. могло надходити до сарматів Буджацького степу (курган 9 могильника Градешка з амфорою підтипу D4).

Таким чином, в період «Понтійської кризи» таврійські греки, які насилу задовольняли свої потреби в імпорتنих «заморських» товарах, навряд чи могли поширювати малодоступне їм гераклейське вино на землі північних варварів.

Існує ще один варіант, згідно з яким в останній третині III – на початку IV ст. антична продукція могла надходити в черняхівський ареал. Після того, як в кінці Готських воєн варвари зазнали поразок при Несті та Наїсі, їхні масштабні вторгнення в межі римських провінцій закінчилися. І якщо раніше вони могли отримувати блага античної цивілізації силою зброї, то тепер для цього доводилося шукати вже інші засоби. Найбільш прийнятними стають взаємовигідні римсько-варварські відносини, завдяки яким римляни отримували в особі готів та інших племінних угруповань союзників в боротьбі із зовнішнім ворогом, а варвари в якості винагороди – грошові виплати [Мызгин, 2010, с. 59], і, цілком можливо – вино. Власне, ще в 275 р. загони варварів, які спустошували Малу Азію, спочатку збиралися для участі в поході Авреліана проти персів, а в 297/298 р. готи брали участь в поході цезаря Галерія проти шаха Нарсе [Ременников, 1964, с. 131; Магомедов, 2001, с. 140]⁶⁰. Згодом варварські загони неодноразово залучалися до боротьби між ворогуючими августами, де готи не раз виступали союзниками з обох сторін [Щукин, 2005, с. 195–199]⁶¹.

Крім того, подібні союзи могли сприяти й тому, що окремі угруповання варварів поступово почали втягуватися в постійні торговельно-обмінні відносини з Імперією. Яскравим прикладом налагодження таких стосунків є Комарівське поселення, мешканці якого включилися в римсько-варварську торгівлю набагато раніше решти черняхівського населення. Детальне вивчення комарівських матеріалів вказує на те, що найбільший сплеск надходжень на цю пам'ятку античних продуктів у керамічній тарі припадає на другу половину III –

⁶⁰ Спроби налагодження федеративних стосунків між готами та Імперією могли відбуватися і в перебігу Готських воєн у 238, 251 та 271 рр. [Вольфрам, 2003, с. 95].

⁶¹ З приходом у 284 р. до влади Діоклетіана, в Імперії почалося переформатування у сфері адміністративного устрою та економіки. У 293 р. було введено нову систему управління – тетрархію, а Імперію розділено на Східну і Західну, на чолі яких стояли августи та їхні співправителі – цезарі. Тетрархія була скасована в 324 р., коли Костянтин I став одноосібним правителем

початок IV ст. [Діденко, 2012, 2013, 2014, 2015в]. Асортимент античної тари з шару і комплексів цього часу складають фрагменти гераклейських амфор типу D (на рівні коливань між підтипами D3/D4), уламки амфор з лійчастим горлом типу MRA 18 Benghazi виноробних центрів Егеїди, ранні варіанти малоазійських амфор-глеків типу MRA 3 Benghazi, виробництво яких припускається в Малій Азії в долині р. Меандр (околиці Сард), а також численні знахідки італійської винної тари. Все це свідчить про те, що саме в цей час Комарівське поселення перетворюється на потужну торгівельну факторію, що здійснювала постійні зв'язки з античним світом аж до початку V ст.

З'ясувати можливі шляхи надходжень античної продукції на Комарівське поселення допомагає вивчення найбільш поширеної тут античної тари – італійських амфор типу Форлімпополі, які постачалися сюди наприкінці III – на початку IV ст. Центри їхнього виробництва локалізовані в Північній Італії, звідки вино в цих амфорах розходилося на ринки Середземномор'я, балкано-дунайських провінцій та римських міст Добруджі.

Найпростіше було б припустити, що до варварів Середнього Подністров'я воно потрапляло з портів Західного Причорномор'я Дністровським магістральним шляхом. Однак, жодних даних про знахідки амфор типу Форлімпополі на пам'ятках басейну Дністра нижче Комарова, які могли б маркувати цей шлях, поки що немає. Результати картографування знахідок таких амфор з інших варварських пам'яток (сарматський могильник Чауш, могильники культури карпатських курганів Бранешти-Немцишор і Камінне, поселення римського часу Незвисько) вказують на інший напрямок їхнього надходження. Могильник Чауш (с. Новосільське в Одеській обл.) знаходиться в дельті Дунаю поруч з Новосільською переправою практично на дунайському шляху транспортування цих амфор в Західне Причорномор'я навпроти римського міста Троєзміс, де знахідки таких амфор також відомі. Могильник Бранешти-Немцишор (область Пятра Нямц) розташований в басейні р. Сірет у східних відрогах румунських Карпат, а могильник Камінне і поселення Незвисько – в Прикарпатті, між витокami Дністра і Пруту. Найімовірніше,

транспортування цих амфор на варварські території відбувалося з Подунав'я долинами Пруту і Сірету [Діденко, 2017, с. 93, 94; рис. 5].

Впадаючи в Дунай у його пониззі, ці річки з'єднують західні черняхівські області з Добруджею – історичною областю між нижньою течією Дунаю і Чорним морем, яка з I ст. була частиною провінції Нижня Мезія, а після адміністративної реформи Діоклетіана наприкінці III ст. – провінції Мала Скіфія. Завдяки старим грецьким портам на західному узбережжі Понту (Істрія, Томи, Каллатіс) вона мала постійні зв'язки із центрами Малої Азії. Вздовж правого берегу Дунаю та в глибині Скіфії-Добруджі розташовувалися нові провінційно-римські міста – Новіодунум, Тропеум Траяні, Троезміс, Діногеція, Егісус, Аксіополіс та інші, культурна та економічна орієнтація яких насамперед була спрямована на західні римські провінції. Вони були зв'язані поміж собою, а також з чорноморськими портами та сусідніми провінціями системою водних і сухопутних комунікацій по Дунаю та мережею брукованих доріг, по яким рухалися товаропотоки як зі Сходу, так і з Заходу. Таким чином, Добруджа була однією з найважливіших торгово-економічних зон Римської імперії, поєднуючи східний і західний римський світи. Її міста стають опорою римської влади в Подунав'ї і, завдяки торгівлі, потужними центрами політичного і економічного впливу на варварську людність за межами римських кордонів [Barnea, 1974, р. 103–116; Вакуленко, 2010, с. 187, 188].

Таким чином, значна частина як західних, так і східних античних товарів долинами Пруту і Сірету могла надходити до варварського середовища саме з Добруджі [Вакуленко, 2010, с. 188–190]. До того ж, навпроти впадіння в Дунай цих річок стояла Діногеція – римське укріплення на кордоні Імперії та важливе місце торгівлі з північними племенами [Barnea, 1980]. Саме Діногеція якнайкраще претендує на роль відправного пункту, з якого італійське вино в амфорах типу Форлімпополі, а також інша антична продукція могла направлятися до Комарова та інших пам'яток Подністров'я та Прикарпаття. Вірогідно, з міст Добруджі до сарматів Буджацькому степу на рубежі III–IV ст. постачалося гераклейське вино в амфорах підтипу D4 (Градешка), а в першій

третині IV ст. – черняхівському населенню Середнього Дністра в посудинах підтипу D5 (Оселівка).

5.3. Етап 3 – розквіт черняхівської культури (320–370-ті рр.)

Приблизно з другої третини IV ст. починається культурний і економічний розквіт черняхівського суспільства, коли відбувається розширення його культурного ареалу на південь і схід, а матеріальна культура стає монолітною та характеризується «класичними» формами кружальної кераміки, власних варіантів фібул, пряжок та інших прикрас [Магомедов, 2001, с. 141–143; Щукин, 2005, с. 205, 206]. Одним з найважливіших факторів черняхівського культурного феномену, безсумнівно, стали принципово нові відносини між Імперією та задунайськими варварами. У 328 р. через Дунай в районі Сучідави був зведений стаціонарний кам'яний міст, що зв'язав римський і варварський береги. Близько 332 р., у період одноосібного правління Костянтина I, з готами було укладено постійний договір, за яким вони як федерати зобов'язувалися не пропускати інших варварів до кордонів Імперії, а також поставляти в римську армію свої військові загони. За це їм виплачувалася щорічна стипендія-аннона золотом, сріблом, одягом і, можливо, продуктами. Крім того, договір сприяв розвитку регулярної торгівлі [Вольфрам, 2003, с. 94, 95; Щукин, 2005, с. 200; Магомедов, 2006, с. 54].

За Костянтина Великого Римська імперія остаточно вийшла з майже 90-річної економічної кризи. Завершилася розпочата Діоклетіаном грошова реформа (заснована на срібних монетах грошова система була замінена на мідно-золоту), відродилися постраждалі в ході Готських воєн торговельні зв'язки і комунікації. В Причорномор'ї налагодилося виробництво нових форм столового посуду з червоним покриттям (група Pontic Red Slip Ware), а також повернула свої позиції найбільшого постачальника вина на регіональні ринки Гераклея Понтійська, перейшовши на новий тарний тип-стандарт – амфори типу Шелов F. В торговий обіг повною мірою включилися Херсонес та міста Боспору, яким вдалося пережити бурхливі події III ст.

Аналіз керамічного імпорту з черняхівських пам'яток вказує на те, що з епохи Костянтина контакти черняхівських племен з античним світом перейшли у сферу постійних відносин, завдяки яким кількість і асортимент античної продукції, яку вони отримували, значно розширилися. І провідна роль у цих стосунках тепер належала мешканцям південних областей черняхівського ареалу.

Найбільш доступним продуктом для північнопричорноморських варварів у 330–350 рр. продовжує залишатися гераклеєське вино, яке в цей час постачається в амфорах підтипу Шелов F1. На цьому етапі воно вже досить стабільно надходило у черняхівське середовище, в основному поширюючись до лінії Незвисько – Немирів – Дмитрівка. Швидко проникаючи в побут і культуру місцевих племен, воно стає частиною поховального ритуалу – комплекси з амфорами підтипу F1 відомі на могильниках Каборга 4, Башмачка та Оселівка. Ціла така посудина походить зі зруйнованого поховання у с. Василівка Одеської обл. Ще одна амфора підтипу F1, ймовірно, також зі зруйнованої могили, знайдена в Немирівському р-ні Вінницької обл.

Десь між 330 і 350 рр. столовий посуд власного виробництва і, швидше за все, вино в черняхівський ареал починає експортувати Херсонес. Про це свідчать ранні комплекси південних могильників Каборга 4 і Гаврилівка, в яких знайдені херсонеські червонолакові тарілки варіанту 1 та одноручні глеки типу 3. Виразні фрагменти північнопонтійських амфор з жолобчастими ручками типу 3 кримського походження (320–360-ті рр.) походять з поселення Снігурівка. Крім того, продукція в цих амфорах надходила і на Комарівське поселення.

Одночасно, швидше за все, через посередництво понтійських міст, до черняхівського населення півдня України в невеликій кількості починає надходити червонолаковий посуд північноафриканських майстерень, розташованих на території сучасного Тунісу. Про це свідчать знахідки блюда групи *Afrikan Red Slip Ware* (тип 3 блюд нашої класифікації) та гераклеєської амфори підтипу F1 у похованні 6 Каборги.

Мабуть, ближче до середини століття антична продукція поступово проникає на північні і східні пам'ятки черняхівської культури. Зокрема, на поселенні Боромля 2 в об'єктах другого періоду (перша половина IV ст.) крім уламків амфор типу Шелов F знайдені частини корпусу тонкостінної амфори-глека типу MRA 3 Benghazi (ранній варіант) з долини р. Меандр в Малій Азії [Некрасова, 2006, с. 95–97; рис. 27, 36, 34, 36]. На правобережжі антична продукція сягає південної Київщини, де у шарі поселення Ржищів-Ріпниця знайдено ніжку амфори підтипу F1, а в житлі 26 поселення Обухів – горло амфори підтипу F1/F2.

У другій третині IV ст. у римсько-варварську торгівлю включається і черняхівське населення дельти Дунаю, куди поки що в невеликій кількості починає надходити столова кераміка з нижньодунайських провінцій – в одному з найбільш ранніх комплексів могильника Нагірне 2 (поховання 34) знайдена ойнохоя типу 2, виготовлена в майстернях Малої Скіфії.

Але період найбільшого розквіту торгових відносин між черняхівськими племенами і античним світом припадає на другу половину IV ст. (з упором на 360–375-ті рр.). Знахідки античної кераміки цього часу відомі практично на всій території розселення черняхівських племен. Переважну більшість амфорного матеріалу складає тара південнопонтійських центрів (гераклейські амфори підтипу F3 та сінопські амфори типу Делакеу) і в набагато меншій кількості – інших районів античного світу. Серед столової кераміки різко переважає посуд групи PRS, майстерень Північного і Західного Причорномор'я і лише зрідка – більш віддалених центрів. Все це свідчить про те, що в цей час практично вся черняхівська спільнота тією чи іншою мірою стало сферою впливу античної Циркумпонтійської торгово-економічної зони.

В письмових джерелах відомості про римсько-варварську торгівлю вкрай мізерні і уривчасті. Умови договору між Костянтином і готами 332 р. встановлюються лише з непрямих даних [Вольфрам, 2003, с. 95], тому наявність у ньому статті про торгівлю можна лише припускати. Однак пункт про врегулювання торговельних відносин став одним з ключових у договорі

між Атанаріхом і Валентом 369 р. [Аммиан, XXVII. 5, 7, 9; Магомедов, 2001, с. 107; Щукин, 2005, с. 221], що, безумовно, свідчить про зацікавленість обох сторін в отриманні якихось потрібних для кожної з них товарів. До того ж, для античних виробників і торговців черняхівські території ставали новим великим ринком збуту, на якому можна було б реалізовувати навіть неконкурентоспроможну для ринків Імперії продукцію.

Процес інтеграції черняхівської спільноти у сферу античного ринку відбувався досить динамічно. Якщо в 330–340-х рр. гераклеєське вино було доступне переважно населенню південної і середньої смуги черняхівського ареалу, то в 360–370-х рр. воно вже активно споживалося і північними племенами – знахідки гераклеєської тари цього часу поширюються до лінії Луцьк – Житомир – Київ – Чернігів – Суми – Курськ – Белгород. Близько середини IV ст. на Понтійський продуктовий ринок виходить ще один потужний центр Південного Причорномор'я – Сінопа. Поставки сінопського вина у великих, до 70 л амфорах типу Делакеу, створюють серйозну конкуренцію гераклеєському вину в Північному Причорномор'ї. Продукція Сінопи швидко проникає у черняхівське середовище, сягаючи навіть лісової зони (с. Гусінка Курської обл.).

Але переважна більшість знахідок керамічного імпорту все ж таки концентрується ближче до Чорноморського узбережжя і дельти Дунаю, куди грецькі і римські купці здавна звозили свої товари для торгівлі з варварами. При цьому південні пам'ятки на схід від Дністра відрізняються значним відсотком античної кераміки кримського походження: миски типу 2 (Каборга 4, Вікторівка 2, Кам'янка-Анчекрак), тарілки варіанту 2 (Кісьолове), одноручні глеки типів 3 (Вікторівка 2, Коблеве) та 8 (Ранжеве, Кам'янка-Анчекрак, Лугове, Кісьолове) виробництва Херсонесу, а також північнопонтійські амфори з жолобчастим ручками типу 4 (Олександрівка, Дудчани, Кут, Безуварове). Відома вона і на пам'ятках Лісостепу (фрагменти амфор з жолобчастим ручками типів 3/4 – поселення Ржищів-Ріпниця, миска типу 2 – поховання 60 могильника Легедзине, можливо, миска типу 1 з поховання 48 Війтенків та

одноручний глек типу 2 з Черняхова). Виходячи з цього, можна припустити, що головним постачальником імпортої продукції у східночерняхівський ареал стає Херсонес.

У IV ст. Херсонес був активним учасником Понтійського ринку, підтримуючи тісні економічні зв'язки з південнопонтійськими центрами, звідки, крім вина, надходила маса інших різноманітних товарів. Через ці центри в Херсонес йшов імпорт з Малої Азії, Сирії, Палестини та інших районів античного світу [Кадеев, Сорочан, 1989, с. 60–73; Зубарь, 1993, с. 59]. Через посередництво Константинополя херсонесити могли отримувати продукцію грецьких і північноафриканських майстерень [Зубарь, Сорочан, 1986, с. 116–120; Зубарь, 1993, с. 58, 59].

Основною галуззю економіки Херсонесу, як і інших грецьких міст Північного Причорномор'я, було сільське господарство. Їхня реміснича продукція, незважаючи на досить розвинений рівень виробництва, як правило, не була конкурентоздатною на античних ринках [Зубарь, 1993, с. 31–36, 43–45; Зубарь, Сон, 2007, с. 145, 146, 168–173, 192–195, 207; Внуков, 2006, с. 240–243]. Оскільки основою Понтійського ринку був обмін південнопонтійського вина на північно- і західнопричорноморські продовольчі продукти, головним експортним товаром міст Північного Причорномор'я були продукти землеробства, тваринництва та деяких промислів [Зубарь, 1993, с. 54; Внуков, 2006, с. 235–249].

Проте Херсонес і його найближча хора ніколи не були потужними виробниками зерна. Тому однією з найважливіших умов стабільності херсонеської економіки була постійна торгівля з варварськими землеробськими племенами, завдяки якій в обмін на власну продукцію та частину південнопонтійського імпорту херсонесити могли отримувати надлишки варварської сільськогосподарської продукції, вводячи її у зовнішній товарообіг. У римський час значну частку хлібного імпорту в Херсонес могло забезпечувати пізньоскіфське населення Таврики, чії ресурси дозволяли вирощувати значну кількість товарного зерна [Зубарь, 1993, с. 44, 45, 54–56;

Внуков, 2006, с. 241–243, 257–261]. Однак в середині – третій чверті III ст. під час потужного просування племен готського союзу на Боспор припиняють існування Неаполь Скіфський та цілий ряд пізньоскіфських городищ і поселень Південно-Західного Криму [Высотская, 1971, с. 159, 160; 1972, с. 61, 63, 187; 1979, с. 199–204; Пиоро, 1990, с. 27; Зубарь, 1993, с. 57; Айбабин, 1996, с. 295–297; Гей, Бажан, 1997, с. 34; Храпунов, 1995, 72; 2002, 78]. Пов'язані з цими подіями міграції варварських племен, а також жорстока економічна криза, що вразила торговельні зв'язки Понтійського регіону в період Готських воєн, не вельми сприяли економічному розвитку Херсонесу і його економічним контактам з варварами у другій половині III ст. [Зубарь, 1993, с. 57, 58].

Значні обсяги сільськогосподарської продукції повинні були знадобитися херсонеським торговцям для повноцінної участі у товарообміні Понтійського ринку в епоху Костянтина, коли стан в регіоні знову стабілізувалася. Однак гото-аланське населення, яке опанувало в цей час кримські передгір'я, залишивши по собі могильники типу Озерне-Інкерман, судячи з відсутності поселень, могло надавати Херсонесу в основному продукти тваринництва. Найближчими ж землеробами були тільки черняхівські племена, які в IV ст. почали активно розселятися вздовж чорноморського узбережжя⁶².

Гіпотеза про те, що хлібний експорт був основою торгівлі черняхівських племен з античним світом, неодноразово висувалася дослідниками [Брайчевский, 1964, с. 238–240; Винокур, 1972, с. 48]. Водночас інші вчені не надавали йому вирішального значення [Рикман, 1975, с. 228; Магомедов, 2001, с. 106, 107] або взагалі заперечували, вважаючи, що рівень соціально-економічного розвитку черняхівців не дозволяв мати надлишкового продукту у вигляді товарного зерна [Кропоткин, 1967, с. 112, 113; Тиханова, 1974, с. 69]. Однак порівняно недавні дослідження Р.Г. Шишкіна доводять, що природна родючість ґрунтів, застосування елементів провінційно-римської технології і реманенту не тільки могли повністю задовольняти потреби черняхівського

⁶² Тісні зв'язки черняхівської культури з Південно-Західним Кримом неодноразово відзначалися дослідниками [Симонович, 1975; Казанский, 1997; 2006; Юрочкин, 1999].

суспільства у зернових культурах аж до кінця IV ст., але й створювати умови для отримання надлишку зерна. На думку дослідника, саме продуктивність рільництва стала головним важелем у активних контактах між черняхівським суспільством та античним світом [Шишкін, 1999, с. 136, 137].

Активізувати херсонесько-черняхівські торгові відносини цілком міг союз, укладений між Імперією і готами за Костянтина – саме в цей період відбуваються перші спільні надходження у черняхівське середовище херсонеської, південнопонтійської та середземноморської продукції. Яскравий приклад – поховання 6 найбільш раннього в Північному Причорномор'ї могильника Каборга 4, до якого разом з херсонеським одноручним глеком типу 3 було покладено гераклейську амфору підтипу F1 та африканське блюдо типу 3.

Безперечно, херсонесити, за сотні років плавання уздовж Чорноморського узбережжя, добре знали його північно-західну смугу (між Дніпровським і Дністровськими лиманами), куди, швидше за все і доставляли для торгівлі з варварами разом з південнопонтійським вином, продукцією малоазійських і середземноморських центрів вино і столовий посуд власного виробництва. Не випадково південні черняхівські поселення, зазвичай концентруються на берегах придатних для судноплавства великих річок і лиманів, куди легко могли заходити античні торгові судна. У цих місцях могли виникати торжища і факторії, як, наприклад, комплекси будівель другої половини IV – початку V ст. поселення Кам'янка-Анчекрак на березі Березанського лиману. Господар цієї садиби, судячи з кількох грецьких графіті на червонолакових посудинах, був знайомий з античною культурою, можливо, сам був вихідцем з греко-римського середовища [Магомедов, 2001, с. 107]. Виходячи з даних статистики ряду південних пам'яток, де знахідки імпоротної кераміки в середньому складають 30–40% від всього керамічного комплексу, можна впевнено говорити про те,

що південне населення черняхівської культури стає основним споживачем античної продукції⁶³.

Звичайно, було б заманливо припустити, що черняхівські факторії чорноморського узбережжя самі вели торгівлю з Південним Причорномор'ям без посередництва Херсонесу або інших центрів, але в такому випадку асортимент імпортованих товарів був би більш різноманітним, в першу чергу за рахунок виробів середземноморських центрів, транзитом яких в Північне Причорномор'я займалися південнопонтійські торговці.

Оскільки черняхівське суспільство не входило у грошову систему Римської імперії, торгівля між античними купцями і варварським населенням повинна була базуватися на натуральній основі. Однак без стійкого еквівалента (грошей), який би врівноважував мінову вартість товарів з обох сторін, натуральний обмін між більш розвиненими і менш розвиненими соціально-економічними структурами не міг бути рівноцінним, оскільки будувався на різниці споживчої і мінової вартості товарів, дозволяючи одній стороні (античній) отримувати максимум вигоди за рахунок іншої (варварської) [Зельин, Трофимова, 1969, с. 49, 50; Массон, 1976, с. 82–91; Дьяконов, Якобсон, 1982, с. 7; Зубарь, 1993, с. 90, 91; Зубарь, Сон, 2007, с. 199]. Проте, судячи з великої кількості античної кераміки на південних черняхівських пам'ятках, така торгівля цілком влаштовувала варварів Північно-Західного Причорномор'я. Цілком ймовірно, що вони і самі виступали в ролі торговців античними товарами, вигідно перепродаючи їх своїм віддаленим від благ античної цивілізації північним родичам. В такому випадку розповсюдження античного імпорту на північ могло відбуватися шляхом простих перепродажів з постійним підвищенням їхньої вартості, поки відносно недорого і широко доступна південному черняхівському населенню антична продукція до моменту надходження в лісостепову зону не перетворювалася на елітний товар. Не

⁶³ Співвідношення імпортованої та місцевої кераміки на черняхівських пам'ятках Північно-Західного Причорномор'я: Капустине – не більше 5%; Ранжеве – 13%; Приморське – 13,5%; Коблеве – 21%; Нерушай – 24%; Тилігуло-Березанка – 25%; Фурманівка – 26%; Кісьолове – 36%; Утконосівка – 38%; Чабанівка 2 – 39%; Кам'янка-Анчекрак – 52%; Лугове – 54,2%; городище Олександрівка – 73% [Магомедов, 1987а, табл. 3; Магомедов, Гудим-Левкович, 2003, с.36; табл. 1].

випадково відсоток керамічного імпорту, що становить на причорноморських пам'ятках близько половини керамічного комплексу, на пам'ятках Лісостепу часто складає менше 1%.

З середини IV ст. починається і розквіт прикордонної римсько-варварської торгівлі на Нижньому Дунаї, яка викликала в прикордонних провінціях підйом у виробництві недорогих, придатних для експорту товарів. Оскільки у варварів користувався попитом римський столовий посуд, тут (головним чином в Малій Скіфії) виникли нові гончарні майстерні, які спеціалізувалися на виробництві певних його форм, котрі відповідали смакам нових споживачів – ойнохой, одно- і дворучних глеків, меншою мірою – чаш та ваз. Так, у другій половині IV – першій чверті V ст. в гирлі Дунаю в Малій Скіфії працювала керамічна майстерня біля Теліца-Валя-Морілор, котра могла виготовляти чаші типу 3, що наслідували продукцію Кніду. При цьому практично усі ці вироби знаходили збут у варварському середовищі, чим може пояснюватися відносно мала кількість їхніх знахідок у самих провінціях, а також висока концентрація на найближчих до них черняхівських пам'ятках (одноручні глеки типу 5 та ойнохої типів 1, 2, 4 – Нагірне 2, Холмське, Фурманівка; дворучні глеки типу 3 та ваза – Нагірне 2). Величезна кількість столового посуду дунайського виробництва постачалася черняхівському населенню Молдови (Бревічень, Бирлад-Валя-Сяке, Ізвоаре, Міхелешень, Будешть, Слобозія-Кішкерень, Чалик, Петрешть, Балцата, Денчень, Лецкань, Міоркань, Комрат, Ербічень) та Мунтенії (Спанцов, Александр Одобеску, Індепенденца, Ізворул, Могошань, Дедулешть, Кесчоареле, Ніколае Белческу, Коконь) [Магомедов, 2013].

Крім того, на Дунаї йшла й активна торгівля вином. До нижньодунайських провінцій через порти Західного Причорномор'я продовжувала надходити продукція понтійських, егейських та східносередземноморських виноробних центрів, частина якої постачалася і сусіднім черняхівським племенам. Але з ростом місцевого провінційного виноробства близько середини IV ст. тут з'явилися майстерні з виробництва

місцевої амфорної тари, які працювали в різних традиціях, зазвичай наслідуючи понтійський та егейський тарний посуд. Водночас виготовлялася і характерна тільки для Подунав'я тара – невеликі амфори типів Парасків 3D, 9A і Дафна. Знахідки останніх концентруються поблизу впадіння в Дунай р. Арджеш (давня назва Маріска), де за Костянтина I було зведено укріплення Дафна, яке було поєднане поромною переправою з правобережних містом Трансмаріска. З високою долею імовірності можна припустити, що в цьому місці знаходився один з пунктів торгівлі римлян з готами, куди надходила в основному продукція найближчих майстерень [Магомедов, 2006, с. 54; 2013, с. 119; Вольфрам, 2003, с. 94].

Вино в амфорах типу Дафна головним чином постачалося черняхівському населенню Молдови. Однак дві такі посудини знайдені в комплексах могильника Нагірне 2. Звідти ж походить амфора, що наслідує тип Робінсон M 273 егейської тари, а в шарі однойменного поселення зустрічаються уламки посудин типу Парасків 9A. Швидше за все, висока концентрація імпорту на цій пам'ятці пов'язана з його розташуванням поблизу дунайського кордону з Імперією, навпроти міста Новіодунум. Незначна кількість провінційно-дунайського вина потрапляла і на Дністер (амфори, що наслідують понтійську та егейську тару з житла 1/1956 р. Комарівського поселення і могильника Романківці, а також амфори з лійчастим горлом типу Парасків 9A з Тіри).

У третій чверті IV ст. між дунайськими готами та Імперією стався конфлікт, який, здавалося б, повинен був негативно відбитися на римсько-варварській торгівлі. У 367–369 рр. римська армія на чолі з Валентом, який прагнув покарати готів за участь у заколоті узурпатора Прокопія, спустошувала їхні володіння в пониззях Дністра і Дунаю [Аммиан XXVI, 4, 5, 6, 11; XXVII, 5, 6; Зосим IV, 10]. На період військових дій торгіві відносини з варварами були заборонені, а по закінченню війни дунайських готам було дозволено торгувати лише в двох прикордонних містах – Дафні та Новіодунумі [Магомедов, 2001, с. 107, 141, 142; Вольфрам, 2003, с. 100–104; Щукин, 2005, с. 220–222]. Проте, велика кількість керамічного імпорту цього часу на черняхівських пам'ятках

Дністровсько-Дунайського межиріччя свідчить про те, що ці санкції, мабуть, незабаром були скасовані.

Швидше за все, римсько-варварська прикордонна торгівля на Дунаї помітно відрізнялася від торгівлі причорноморської асортиментом імпорتنих та експортних товарів. Продаж продуктів землеробства навряд чи стояв на першому місці у місцевого черняхівського населення, оскільки дунайські провінції самі були потужними виробниками сільськогосподарської продукції. З писемних джерел відомо, що готи Нижнього Дунаю не тільки постійно купували у римлян продукти харчування, а й отримували до війни 367–369 рр. щорічні субсидії зерном. В обмін на різноманітні римські товари вони могли пропонувати продукти тваринництва (реалізація худоби та шкіри), а також рабів [Велков, 1955, с. 253; Корсунский, 1965, с. 68; Кропоткин, 1970б; Магомедов, 2001, с. 107].

Таким чином, приблизно з середини IV ст. черняхівське населення східних областей, що включали території Північного Причорномор'я, Центральної та Східної України, стало сферою торгового впливу Херсонесу, тоді як зовнішня торгівля західної черняхівської спільноти межиріччя Дністра і Дунаю була орієнтована на сусідні дунайські провінції Імперії.

Кордоном цих двох зон став Дністер. Саме тут розташовані черняхівські пам'ятки, де зафіксовані спільні знахідки як херсонеської, так і нижньодунайської імпоротної кераміки. Так, в руїнах післяготського будинку в Тірі, що функціонував протягом середини – другої половини IV ст., знайдено тару як кримського (амфора з жолобчастим ручками типу 4 нашої класифікацією), так і дунайського (амфора з лійчастим горлом типу Парасків 9А) походження. У синхронних комплексах сусіднього могильника Біленьке, який вирізняється великою кількістю античного посуду, разом з червонолаковою керамікою Херсонесу (миски типу 2, тарілки варіанту 1, одноручні глеки типу 3, кухлі типу 2) зустрічається і столовий посуд

дунайських майстерень (ойнохоя типу 3).⁶⁴ Їхні спільні знахідки зафіксовані в похованні 77). Все це дає вагомі підстави припускати, що в гирлі Дністровського лиману, а найімовірніше, на місці Тіри, у другій половині IV ст. знаходився один з найважливіших приморських центрів римсько-варварської торгівлі, який міг приймати товари як з Кримського узбережжя, так і дунайських провінцій, які могли довозитися сюди морським шляхом.

Водночас кримські товари і продукцію провінційно-дунайських центрів отримувала і Комарівська факторія на правобережжі Середнього Дністра (уламки північнопонтійських амфор з жолобчастими ручками типів 3 і 4 – шар поселення і об'єкт 9/2013 р., дунайські амфори – житло 1/1956 р). І ті, і інші поставки цілком могли доставлятися сюди через черняхівський порт на місці Тіри Дністровським магістральним шляхом, хоча для доставок товарів з Подунав'я могли використовуватися і налагоджені ще в III ст. шляхи долинами Пруту і Сірету⁶⁵.

Швидше за все, саме в другій половині IV ст. (з упором на 360–375 рр.) до племен черняхівської культури через Херсонес і міста Малої Скіфії надходила і більш рідкісна антична продукція з глибинних районів Імперії: егейське вино в амфорах типу Робінсон М 273 (післяготський будинок в Тірі, Фрунзівка, Комарів, Ріпнів 2, Ягнятин); північноафриканські червонолакові блюда типу 3 (Комарів) та столовий посуд невизначених центрів. На цей же час припадає основна частина надходжень червонолакових блюд групи PRS з невизначених майстерень Понтійського регіону (типи 1 і 2), численні знахідки яких відомі в шарах і комплексах черняхівських пам'яток півдня України.

⁶⁴Не виключено, що ойнохої типу 5 та дворучні глеки типу 2 з Біленького (поховання 132 і 160) також мають провінційно-дунайське походження.

⁶⁵ На думку Б. В. Магомедова, орієнтація населення західної і східної зон черняхівської території на різні економічні центри античного світу може бути пов'язана не тільки з їх географічною близькістю, але також з розподілом народу готів на дві гілки (тервінги-візіготи й грейтунги-остроготи) зі своїми політичними вождями та кордоном по Дністру [Магомедов, Диденко, 2009б, с. 344].

5.4. Етап 4 – фінал черняхівської культури (370–420/430-ті рр.)

Фінальний етап черняхівської культури традиційно пов'язується з навалою гунів, що з'явилися в Північному Причорномор'ї між 369 і 376 рр. спровокувавши так зване Велике переселення народів, яке повністю змінило вигляд тодішньої Європи. Проте, результати детального вивчення археологічного матеріалу вказують на те, що ці події не позначилися на тісних торгівельних контактах південних черняхівських племен з античним світом. Саме в ранньогунський період переживають свій розквіт черняхівські поселення-факторії Кам'янка-Анчекрак і Кісьолове, розташовані на берегах Березанського і Куяльницького лиманів⁶⁶. На південні пам'ятки разом з південнопонтійськими і херсонеськими товарами продовжує надходити продукція Егеїди і західних областей Малої Азії, а до черняхівського населення Подунав'я – імпорт із сусідніх римських провінцій.

Головним хронологічним маркером гунського часу виступає новий типостандарт пізньогераклейської тари – амфори типу Шелов Е. Вони прийшли на зміну невеликим амфорам підтипу F3 на рубежі 370–380-х рр., перевищуючи їхню місткість у 10–15 разів. Таким чином, навіть при колишніх обсягах виробництва гераклейського вина, кількість його упаковок на порядок зменшилася, чим, власне і можна пояснити меншу кількість знахідок амфор типу Е в порівнянні з посудинами типу F. На півдні України знахідки цих амфор зафіксовані на поселеннях Кісьолове, Кам'янка-Анчекрак, Вікторівка 2, Лугове, Ранжеве, Безуварове, Осокорівка. У комплексах вони нерідко супроводжуються продукцією інших центрів. Так, в приміщенні 2 Кісьоловського поселення вони знайдені з херсонеською тарілкою варіанту 2. У приміщенні 2 городища Олександрівка – з фрагментами сінопських амфор типу Делакеу та північнопонтійських амфор з жолобчастим ручками типу 4. У приміщенні 9 Кам'янки-Анчекрак – з сінопськими амфорами типу Делакеу і столовим посудом грецьких центрів.

⁶⁶ У фондах ОАМ зберігаються сотні фрагментів сінопських амфор типу Делакеу та пізньогераклейської тари з розкопок Кісьоловського поселення.

В останній чверті IV – на початку V ст. південне населення вживало й елітні сорти вина із західного узбережжя Малої Азії, яке постачалося в маленьких (близько 1 л) одноручних амфорах-глеках пізнього варіанту типу MRA 3 Benghazi (могильник та поселення Кам'янка-Анчекрак), а також похідних від них амфорах типу LRA 10 Benghazi (Ранжеве). До асортименту столового посуду додалися понтійські веретеноподібні одноручні глеки типу 1 і розписні миски майстерень Центральної Греції типу 3 (комплекси поселення Кам'янка-Анчекрак).

Таким чином, можна впевнено говорити про те, що в ранньогунський період південне (причорноморське) угруповання черняхівських племен продовжувало брати активну участь в торговому обміні Понтійського ринку, володіючи всіма необхідними для цього ресурсами.

Інша ситуація спостерігається у лісостеповій зоні черняхівської культури, де знахідок античної кераміки, датованої саме від останньої чверті IV ст. набагато менше. Вони відомі на поселеннях Війтенки 1, Лозова 2 і Хохлово 2, де представлені фрагментами амфор типу Шелов Е. Ціла така посудина походить зі скіфського Басівського городища. До переліку слід додати окремі знахідки античної кераміки цього періоду з пам'яток сусідньої київської культури Чернігівського Подесення – уламки амфори типу Е з поселення Роїще та ніжку невеликої малоазійської амфори-глека типу MRA 3 Benghazi з поселення Верхньостриженське 2. Безумовно, на початку гунського часу в лісостепову зону повинна була надходити й продукція інших центрів, яка загалом датується другою половиною IV – V ст. (наприклад, сінопські амфори типу Делакеу), але в цілому доводиться констатувати, що в порівнянні з третьою чвертю IV ст. обсяги надходжень античних товарів до населення Лісостепу помітно скоротилися.

Можливо, причиною цього була несприятлива для торгових зв'язків військово-політична обстановка, що склалася в зв'язку з гунською навалою, або інші політичні обставини. Але одна з головних причин, на наш погляд, криється в чинниках антропогенного і природного характеру, котрі призвели до кризи

господарсько-екологічної моделі черняхівського суспільства на фінальному етапі його існування. Згідно дослідженням Р.Г. Шишкіна, наприкінці IV ст. у Подніпров'ї відбулося різке зволоження клімату, яке негативно відбилося на родючості ґрунтів, на цей час уже виснажених в процесі сільськогосподарської діяльності місцевих племен. Зростання населення на пізньому етапі культури з одного боку і екологічна криза, з іншого, призвели до зникнення у лісостепових племен надлишків виробництва зернових культур [Шишкін, 1999, с. 137, 138], завдяки яким вони через посередництво південного черняхівського населення могли брати участь в торговому обміні з античним світом. Виходячи з цього, можна припустити, що в останній чверті IV – на початку V ст. антична продукція в лісостепових регіонах стає доступною лише найбільш забезпеченим громадам або найбільш платоспроможному прошарку черняхівського суспільства.

Таким чином, детальне вивчення різних груп античного посуду з пам'яток черняхівської культури дозволяє впевнено стверджувати, що з моменту своєї появи вона постійно перебувала в постійному контакті з античним світом. У IV ст. антична продукція глибоко входить в побут і культуру черняхівських племен, а торгівля з найближчими античними центрами стає одним з найважливіших напрямків їхньої економіки. Не випадково в роки війни між Імперією і дунайськими готами 367–369 рр. *«заборона всіляких торгових зносин пригнічувала варварів крайньою потребою в найнеобхіднішому»* [Аммиан XXVII, 5, 7]. Цілком ймовірно, що однією з головних причин заселення черняхівськими племенами південних територій у IV ст. стало прагнення опинитися в зоні постійного контакту з античною цивілізацією, де можна було б реалізовувати власний надлишковий продукт в обмін на античну продукцію, а також контролювати вигідний транзит античних товарів до племен Лісостепу. Не виключено, що черняхівське Північно-Західне Причорномор'я, яке у другій половині IV ст. перебувало на вершині торгово-економічного піднесення, в цей час могло стати ареною політичного життя готських ранньодержавних утворень. Так, на думку В.М. Зубаря та Н.О. Сон,

варварське поселення, яке виникло на місці Тіри та могло мати власний порт і широкі торговельні зв'язки як з Херсонесом, так і римським Подунав'ям, цілком могло бути столицею об'єднання візіготів-тервінгів [Зубарь, Сон, 2007, с. 203]. Дедалі більше підтверджень з'являється на користь існування черняхівського поселення чи городища на руїнах Ольвії [Магомедов, 2007; Twardecki, 2018, р. 67]. Ця надзвичайно цікава пам'ятка з численними знахідками пізньоримської тари і столового посуду з різних регіонів античного світу [Лейпунская, 1984, с. 76; 1988, с. 79, 80; Крапивина, Домжальский, 2008, с. 75–80] також може претендувати на роль великого торгового і адміністративного варварського центру.

ВИСНОВКИ

1. Огляд сучасного стану вивчення тарного та столового посуду римського часу дозволив доповнити джерельну базу та виокремити методологічні підходи, які можуть бути використані при вивченні проблем античного керамічного імпорту в черняхівській культурі.

Вивчення історії дослідження даної проблеми дало змогу простежити певні тенденції, котрі відображають особливості підходів дослідників, проте багато питань на сьогодні залишаються відкритими. Зокрема, більш поглибленого вивчення потребує ряд відомих у черняхівській культурі типів амфорної тари та столового посуду, які поки що мають «розмите» датування й тому залишаються непридатними для вирішення завдань хронологічного характеру на сучасному науковому рівні. Також для деяких з них на сьогодні не визначені центри виробництва, що обмежує реконструкцію напрямів римсько-варварських зв'язків. Вирішення цих проблем є необхідною умовою для визначення місця черняхівського суспільства в культурно-історичних процесах, які мали місце на стику варварського та античного світів Понтійського регіону у пізньоримський період.

2. Абсолютну більшість керамічного імпорту з черняхівського ареалу становлять світлоглиняні вузькогорлі амфори виробництва Гераклеї Понтійської типів D, F і E за Д.Б Шеловим, нерідко виступаючи основним датуючим матеріалом. Представлена в даній роботі подрібнена типологія і хронологія судин типів D і F, а також уточнення хронологічних меж побутування амфор типу E дозволяє детально простежити динаміку надходжень цієї групи тари в область розселення черняхівських племен з урахуванням регіональних особливостей поширення

На території черняхівської культури спостерігаються дві основні зони концентрації амфор типу Шелов D – басейн Дністра в його середній і верхній течії (Львівська, Івано-Франківська, Хмельницька, Чернівецька обл.), а також Дніпровське лісостепове Лівобережжя (Харківська, Полтавська, Сумська обл.).

При цьому їхні знахідки суттєво домінують у лівобережній зоні. На Дніпровському Правобережжі уламки посудин типу D пов'язані лише з ранніми горизонтами Журавки Вільшанської та Глевахи.

Фрагменти амфор, які надійно можна пов'язати з підтипом D1 (200–230-ті рр.), зафіксовано лише у Верхньому та Середньому Подністров'ї (Черепин, Сокіл, Комарів).

Цілі форми амфор підтипу D2 (230–250-ті рр.) на території черняхівської культури також поки невідомі. На даний момент з цим підтипом надійно співвідносяться лише уламки амфор зі споруд 1 і 6 поселення Боромля 2. Однак фрагментарний матеріал, який побічно може бути зарахований до цього підтипу (на рівні коливань між підтипами D1/D2 та D2/D3), фіксується практично на кожній пам'ятці, шар або комплекси якої містять уламки посудин типу D.

Більшість відомих в українському лісостепу цілих форм типу D належать посудинам підтипу D3 (250–260-ті рр.). Усі вони знайдені на Дніпровському Лівобережжі (Беседівка, випадкові знахідки з Біликів, Дубини та нелокалізована амфора з території Полтавської обл.), в той час як їхня присутність на пам'ятках західніше Дніпра має лише непряме підтвердження на рівні коливань між підтипами D2/D3 або D3/D4.

Матеріали пам'яток українського лісостепу з певною часткою ймовірності дозволяють припустити надходження у черняхівський ареал амфор підтипу D4 (260–300/310-ті рр.) на рівні коливань між підтипами D3 і D4. Однак незаперечні докази поки що наявні лише серед матеріалів лівобережних поселень Боромля 2 (житло 3) та Піщане (житла 1 і 5).

В черняхівській культурі відомі дві амфори підтипу D5 (300/310–320-ті рр.). Обидві посудини походять з могильника Оселівка (поховання 16 і 86) на правому березі Середнього Дністра.

Амфори типу Шелов F виготовлялися з кінця 320-х по 370-ті рр. включно. Їхнє поширення охоплює всю територію розселення черняхівських племен.

Вироби підтипу F1 (кінець 320–350-ті рр.) здебільшого характерні для пам'яток південної та середньої смуги черняхівської культури з північним кордоном по лінії Незвисько – Немирів – Дмитрівка. Найбільш північна знахідка зафіксована на Дніпровському лісостеповому Правобережжі (Ржищів-Ріпниця).

Цілі форми посудин підтипу F2 (350–360-ті рр.) в черняхівській культурі поки що невідомі. Можливо, до нього належать уламки амфори з об'єкту 27 поселення Обухів 1 на правобережжі Середнього Дніпра. Однак фрагментарні знахідки, котрі теоретично можуть належати таким посудинам (усі різновиди вінець, ручки груп 2 і 3, ніжки групи 2) у черняхівській культурі поширені повсюдно.

Абсолютну більшість знахідок античної керамічної тари на черняхівських пам'ятках України становлять амфори підтипу F3 (360–370-ті рр.), які отримали надзвичайно широке розповсюдження з північним кордоном приблизно по лінії Луцьк – Житомир – Київ – Чернігів – Суми – Курськ – Белгород.

Найбільш пізні гераклеїські амфори типу Шелов Е, які прийшли на зміну посудинам типу F на рубежі 370–380-х рр. і побутували до середини V ст., концентруються на поселеннях Півдня України (Кам'янка-Анчекрак, Лугове, Кісьолове, Вікторівка 2, Ранжеве, Безуварове, Осокорівка, Олександрівка). У зоні Лісостепу вони представлені поодинокими знахідками з лівобережних пам'яток (Війтенки 1, Лозова 2, Хохлово 2, Басівка, Роїще).

3. В черняхівській культурі на даний момент відомо 18 типів червоноглиняних амфор виробничих центрів Понтійського регіону, Східного Середземномор'я, західного узбережжя Малої Азії, Італії та провінцій Нижнього Подунав'я. Результати аналізу їхнього розподілення у часі та просторі дозволяють зробити наступні висновки.

Виключно у лісостеповій зоні зафіксовано знахідки червоноглиняних амфор, які датуються кінцем II – серединою/третьою чвертю III ст. До них належать амфори боспорського виробництва типу Зеєст 75 з поселень Журавка Вільшанська на Дніпровському Правобережжі та Дубове в басейні Сіверського

Дінця, а також боспорські тарні посудини з жолобчастими ручками типу 1 з комплексів Журавки та шару поселення Піщане на Пслі.

У другій половині III – на початку IV ст. тільки на Середнє Подністров'я надходили рідкісні для Понтійського регіону італійські амфори типу Форлімпополі (Комарів, Бабин 1, Бузовиця, Нігин). При цьому в Комарові вони становлять більшість знахідок всієї амфорної тари.

У IV ст. на територію черняхівської культури починають надходити північнопонтійські (кримські) амфори з жолобчастим ручками типів 3 (320–360-ті рр.) і 4 (360–400-ті рр.). Їхні знахідки зафіксовано на пам'ятках півдня України (Снігурівка, Олександрівка, Безуварове, Кут, Дудчани, Тіра), Середнього Подністров'я (Комарів, Бузовиця) та Подніпров'я (Ржищів-Ріпниця).

Основний масив знахідок сінопських амфор типу Делакеу середини IV – першої половини V ст. концентрується у південній смузі черняхівської культури, хоча цілі форми відомі у Середньому Подністров'ї (Комарів) та навіть у лісовій зоні (Гусінка).

Локальне поширення отримала тара, яка виготовлялася приблизно з середини IV ст. у провінціях Нижнього Подунав'я. В черняхівській культурі її знахідки відомі лише на пам'ятках західніше Дністра (тип Дафна – Нагірне 2; типи Парасків 3D і Кузманов XVIII – Комарів; тип Парасків 9A – Нагірне 2, Тіра; дунайські наслідування гераклеїським амфорам типу Шелов F – Комарів, Романківці; дунайські наслідування егейським амфорам типу Робінсон M 273 – Нагірне 2; дунайські наслідування східносередземноморським амфорам типу LRA 2 Benghazi – Комарів).

Розповсюдження егейських амфор типу Робінсон M 273 (III–V ст.), у черняхівській культурі більш відомих як тип Ягнятин, охоплює території західніше Дніпра (Ягнятин, Ріпнів 2, Комарів, Фрунзівка, Тіра).

Східносередземноморські амфори типів MRA 18 (кінець I–III ст.) та LRA 2 Benghazi (IV–VII ст.) поки що зафіксовані лише в контекстах Комарівського поселення.

Малоазійські амфори-глеки типу MRA 3 Benghazi кінця I – IV ст. відомі у Середньому Подністров'ї (Комарів), Дніпровському Лівобережжі (Боромля 2) та на півдні України (Лугове, Кам'янка-Анчекрак). Знахідки похідних від них амфор типу LRA 10 кінця IV – VI ст. зафіксовані на півдні України (Ранжеве) та в Молдові (Кокоара 2).

4. Античний столовий посуд, порівняно з амфорами, не набув значного поширення в ареалі черняхівської культури на території України. У даному дослідженні виділено: 2 типи мисок, 2 варіанти тарілок, 4 типи блюд, 8 типів одноручних глеків, 5 типів глеків-ойнохой, 3 типи дворучних глеків, 2 типи кухлів, 3 типи чаш та один тип ваз.

До найбільш ранніх зразків належать фрагменти червонолакових чаш з рельєфним декором типу 1 з поселення Черепин у Верхів'ях Дністра, чие походження впевнено пов'язується з керамічними майстернями в районі Райнцаберна (земля Рейланд-Пфальц, Німеччина) в римській Галлії, які випускали свою продукцію з II по середину III ст.

Усі інші типи імпортного столового посуду з черняхівських пам'яток України датуються в межах IV – початку V ст. і здебільшого походять з південних областей черняхівської культури.

Значна частина червонолакової кераміки з ряду південних черняхівських пам'яток (Кам'янка-Анчекрак, Вікторівка 2, Лугове, Сичавка, Біленьке) відноситься до групи PRS (блюда типів 1 і 2, одноручні глеки типу 1) виробничих центрів Понтійського регіону. Швидше за все, у цьому ж регіоні виготовлялися і чаші типу 2 (черняхівський комплекс з Тіри).

Порівняно невисокий відсоток античного столового посуду в черняхівській культурі складають вироби середземноморських центрів: північноафриканські блюда типів 3 (Комарів) і 4 (Каборга 4) та розписні миски типу 3 (Кам'янка-Анчекрак), які вироблялися в майстернях Центральної Греції. У Східному Середземномор'ї також могли виготовлятися одноручні амфороподібні глеки типу 7 і кухлі типу 1 (Нагірне 2), хоча їхнє виробництво не виключається і в містах Західного Причорномор'я.

Більшість знахідок імпортного столового посуду з пам'яток на схід від Дністра мають херсонеське походження: миски типу 2 першого і другого варіантів (Каборга 4, Біленьке, Вікторівка 2, Кам'янка-Анчекрак, Легедзине), обидва варіанти тарілок (Каборга 4, Біленьке, Кісьолове), одноручні глеки типів 2 (Черняхів), 3 (Гаврилівка, Каборга 4, Вікторівка 2, Біленьке, Коблеве) і 8 (Ранжеве, Кісьолове, Лугове, Кам'янка-Анчекрак); кухлі типу 2 (Біленьке).

Переважна більшість імпортного столового посуду з придунайських черняхівських могильників Фурманівка і Нагірне 2 знаходить паралелі в Нижньому і Середньому Подунав'ї (одноручні глеки типу 5, майже усі типи ойнохой, чаші типу 3). Швидше за все, в майстернях Паннонії або Верхньої Мезії було виготовлено червонолакову вазу з Нагірного 2.

У будь-якому регіоні античного світу могли вироблятися миски типу 1 (Війтенки, Легедзине). Найближчі аналогії для мисок третього варіанту типу 2 (Нагірне 2) вказують на можливість їхнього виробництва як в Херсонесі, так і містах Західного Причорномор'я. Залишаються нелокалізованими майстерні, які виготовляли одноручні глеки типів 4 (Каборга 4) і 6 (Нагірне 2). Поки не вдається з'ясувати походження дворучних глеків, хоча для типу 1 (Кам'янка-Анчекрак) можна припустити херсонеське, а для типу 3 (Нагірне 2) – провінційно-дунайське виробництво.

Значна кількість типів столового посуду з пам'яток на схід від Дністра має відповідності в Херсонесі, варварських пам'ятках Криму і пізньоантичних шарах Танаїсу, утворюючи так звану «північночорноморську» серію. Посуд з пам'яток західної зони (Дністро-Дунайське межиріччя) більшість аналогій знаходить на Нижньому Дунаї, де в основному і виготовлявся. Він становить «західночорноморську» серію. Наявність посуду обох серій зафіксовано лише на могильнику Біленьке (правий берег Дністровського лиману), що пояснюється розташуванням пам'ятки на кордоні двох зон.

5. На основі докладного вивчення різних груп античного посуду з пам'яток черняхівської культури України та суміжних територій зроблено

спробу реконструкції взаємовідносин місцевих племен та античною цивілізацією.

Перші контакти між місцевими варварами і античними центрами, завдяки яким антична продукція почала надходити в зону розселення черняхівських племен, повинні були відбутися в першій половині – середині III ст. Про це свідчать знахідки уламків ранніх підтипів гераклейських винних амфор типу Шелов D і боспорських амфор типів Зеєст 72/73 і 75 з лісостепових пам'яток, розташованих як на захід, так і на схід від Дніпра.

Пояснити механізм і характер надходжень цієї античної продукції на варварські території ще на етапі становлення черняхівської культури складно. Найімовірніше, вони є результатом перших мирних (торговельних або федеративних) відносин з сусідніми римськими провінціями і античними містами Північного Причорномор'я. Але оскільки час цих надходжень загалом припадає на перший етап Готських воєн, не можна виключати й інший – грабіжницький характер потрапляння амфор з гераклейським вином у варварське середовище. Переважна більшість таких фрагментарних знахідок сконцентровано на пам'ятках з черняхівським культурним контекстом, розташованих в Дніпровському лівобережному Лісостепу і басейні Сіверського Дінця. Слід відзначити, що тільки з лівобережних областей походять цілі форми амфор підтипу D3, хронологія яких збігається з військовою присутністю варварів в Північному Причорномор'ї та Приазов'ї, а також з морськими походами 260-х рр., коли було розграбовано Гераклею Понтійську – виробника амфор типу D.

Яскравим прикладом розвитку торговельних відносин між варварами і Римською імперією після закінчення Готських воєн слугують матеріали Комарівського поселення, куди в другій половині III – на початку IV ст., надходила значна кількість продукції в амфорах південнопонтійських, східносередземноморських та італійських центрів. Таке поєднання як західного, так и східного імпорту свідчить про тісні зв'язки Комарівської факторії з містами римської Добруджі, де перетиналися товаропотоки зі східних і

західних провінцій Імперії. Результати картографування найбільш поширених на даній пам'ятці італійських амфор типу Форлімпополі дозволяють намітити шляхи сполучення між Комаровим і Добруджею, що проходили долинами Пруту і Серету.

З епохи Костянтина контакти черняхівських племен з античним світом переходять у сферу постійних відносин. Цьому, ймовірно, міг сприяти мирний договір між Імперією і готами 332 р. Починаючи з другої третини IV ст. сюди починають надходити різні товари південнопонтійських, егейських, середземноморських і провінційно-дунайських центрів. Оскільки їхню основу становить продукція причорноморських міст, можна впевнено говорити про те, що з цього часу практично все черняхівське суспільство тією чи іншою мірою стало сферою впливу Циркумпонтійської торгово-економічної зони.

Абсолютна більшість імпоротної продукції тепер концентрується в південних областях черняхівської культури. При цьому на пам'ятках, розташованих на схід від Дністра, значну частку керамічного імпорту становить херсонеська столова кераміка, тоді як на пам'ятках Дністро-Дунайського межиріччя домінує продукція нижньодунайських майстерень. Очевидна відмінність у складі керамічного імпорту може пояснюватися різними напрямками торговельних зв'язків зазначених областей – головним постачальником античних товарів черняхівському населенню східної зони стає Херсонес і, можливо, інші міста Південно-Західного Криму, тоді як населення західної зони було орієнтоване на торгівлю з дунайськими провінціями.

Кордоном між цими зонами став Дністер – тільки на пам'ятках Подністров'я зафіксовані спільні знахідки імпоротної кераміки як кримського походження (херсонеський столовий посуд, північнопонтійські амфори з жолобчастими ручками) так і провінційно-дунайського виробництва (столовий посуд нижньодунайських майстерень, суто дунайські типи амфор та місцеві наслідування південнопонтійській та егейській тарі).

Основою черняхівсько-херсонеської торгівлі, швидше за все, був обмін античних товарів на продукти землеробства (головним чином, зерно),

вироблені населенням східної зони черняхівської культури. Вони могли використовуватися херсонеситами як для потреб міста, так і вводитися в зовнішній торговий обіг для обміну з південнопонтійськими містами-партнерами. У свою чергу, черняхівці південних областей таким же чином могли постачати частину античних товарів на варварський ринок в обмін на продукцію лісостепових племен. Розповсюдження античного імпорту з півдня на північ могло відбуватися й шляхом простих перепродажів з постійним підвищенням їхньої вартості, поки відносно недорого і широко доступна південному черняхівському населенню антична продукція до моменту надходження у лісостепову зону не перетворювалася на елітний товар. Стрімкий розвиток торгових відносин сприяв появі на варварських територіях поселень-факторій, що виникли поблизу чорноморського узбережжя в другій половині IV ст.

Осередками римсько-варварської торгівлі на Нижньому Дунаї були римські прикордонні міста-фортеці, такі як Дафна і Новіодунум. Оскільки дунайські провінції були потужними виробниками сільськогосподарської продукції, основними товарами, які черняхівське населення Дністро-Дунайського межиріччя могло пропонувати для обміну на римську продукцію, вірогідно, були продукти тваринництва та, можливо, раби.

Період найбільшого розквіту торгових відносин між черняхівськими племенами і античним світом припадає на другу половину IV ст. (з упором на 360–375-ті рр.), коли античний керамічний імпорт розповсюджується практично по всій території черняхівської культури.

Наприкінці IV ст. надходження імпоротної продукції в область розселення лісостепових племен помітно зменшується. Натомість населення південних областей продовжує брати активну участь в товарообміні з античним світом. В останній чверті IV – на початку V ст. переживають свій розквіт черняхівські поселення-факторії Кам'янки-Анчекрак і Кісьолове, розташовані на берегах Березанського та Куяльницького лиманів. Цим часом датується і значна частина імпоротної кераміки з черняхівських пам'яток Нижнього Подунав'я.

Цілком ймовірно, що одним з найголовніших чинників заселення черняхівськими племенами південних областей у IV ст. було прагнення опинитися в зоні постійного контакту з античною цивілізацією, де можна було б реалізовувати власний надлишковий продукт в обмін на дефіцитну античну продукцію, а також контролювати вигідний транзит античних товарів до племен лісостепу. Не виключено, що черняхівське Північно-Західне Причорномор'я, яке у другій половині IV – на початку V ст. перебувало на вершині торгово-економічного піднесення, в цей час могло стати ареною політичного життя готських ранньодержавних утворень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Абрамов А.П. Античные амфоры. Периодизация и хронология / А.П. Абрамов // Боспорский сборник. – 1993. – Вып. 3. – С. 4–135.
2. Айбабин А.И. Проблемы хронологии могильников Крыма позднеримского периода / А.И. Айбабин // СА. – 1984. – № 1. – С. 104–122.
3. Айбабин А.И. Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени / А.И. Айбабин // МАИЭТ. – 1990. – Вып. I. – С. 4–241.
4. Айбабин А.И. Раскопки могильника близ села Дружное в 1984 году / А.И. Айбабин // МАИЭТ. – 1994. – Вып. IV. – С. 89–131.
5. Айбабин А.И. Население Крыма в середине III – IV вв. / А.И. Айбабин // МАИЭТ. – 1996. – Вып. V. – С. 290–303, 549–557.
6. Айбабин А.И. Этническая история ранневизантийского Крыма / А.И. Айбабин. – Симферополь: Дар, 1999. – 352 с.
7. Айбабин А.И. Могильник у села Лучистое. Том I. Раскопки 1977, 1982–1984 годов / А.И. Айбабин, Э.А. Хайрединова // БИ. Supplementum 14. – 2008. – 336 с. Том 1.
8. Алексеева Е.М. Виноделие Горгииппии / Е.М. Алексеева // Боспорский сборник. – 1995. – Вып. 6. – С. 7–44.
9. Алексеева Е.М. Античный город Горгииппия / Е.М. Алексеева. – М.: Эдиториал УРСС, 1997. – 560 с.
10. Амброз А.К. Фибулы юга Европейской части СССР I в. до н. э. – IV в. н. э. / А.К. Амброз // САИ. – 1966. – Вып. Д1-30. – 142 с.
11. Амброз А.К. Боспор. Хронология раннесредневековых древностей / А.К. Амброз // Боспорский сборник. – 1992. – № 1. – С. 6–108.

12. Аммиан Марцеллин. Римская история / Пер. с лат. Ю.А. Кулаковского и А.И. Сонни. – СПб.: Алетейя, 2000. – 576 с.
13. Анфимов Н.В. Позднесарматское погребение из Прикубанья / Н.В. Анфимов // Археология и история Боспора. – 1952. – Вып. 1. – С. 205–217.
14. Арсеньева Т.М. Некрополь Танаиса / Т.М. Арсеньева. – М.: Наука, 1977. – 152 с.
15. Арсеньева Т.М. Краснолаковая керамика из Танаиса конца IV – начала V в. н. э. / Т.М. Арсеньева // КСИА. – 1981. – Вып. 168. – С. 43–49.
16. Арсеньева Т.М. Краснолаковая керамика / Т.М. Арсеньева // Античные государства Северного Причерноморья. – Археология СССР. – М.: Наука, 1984. – С. 231–232.
17. Арсеньева Т.М. Две группы краснолаковых сосудов из Танаиса / Т.М. Арсеньева // КСИА. – 1985. – Вып. 182. – С. 77–84.
18. Арсеньева Т.М. Раскопки Танаиса в 1981–1984 гг. / Т.М. Арсеньева, С.А. Науменко // КСИА. – 1987. – № 191. – С. 75–82.
19. Арсеньева Т.М. Усадьбы Танаиса / Т.М. Арсеньева, С.А. Науменко. – М.: Ин-т археологии Российской АН, 1992. – 231 с.
20. Арсеньева Т.М. Комплекс находок из подвала МБ II–III вв. н. э. / Т.М. Арсеньева, С.А. Науменко // Вестник Танаиса. – 1994. – Вып. 1. – С. 61–139.
21. Арсеньева Т.М. Танаис IV–V вв. н. э. (по материалам раскопок 1989–1992 гг.) / Т.М. Арсеньева, С.А. Науменко // Боспорский сборник. – 1995. – Вып. 6. – С. 45–58.
22. Арсеньева Т.М. Раскопки Танаиса в центре восточной части городища / Т.М. Арсеньева, С.А. Науменко // Древности Боспора. – 2001. – Т. 4. – С. 56–124.
23. Арсеньева Т.М. Новые закрытые комплексы Танаиса II – III вв. н. э. / Т.М. Арсеньева, С.М. Ильяшенко, С.А. Науменко // Древности Боспора. – 2009. – Т. 13. – С. 38–78.

24. Бабенчиков В.П. Чорноріченський могильник / В.П. Бабенчиков // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1963. – Т. XIII. – С. 90–123.
25. Бажан И.А. Относительная хронология могильников черняховской культуры / И.А. Бажан, О.А. Гей // Проблемы хронологии эпохи Латена и римского времени. – СПб.: Ойум, 1992. – С. 122–157.
26. Баран В.Д. Поселення перших століть нашої ери біля села Черепин / В.Д. Баран. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 131 с.
27. Баран В.Д. Черняхівська культура / В.Д. Баран. – К.: Наукова думка, 1981. – 263 с.
28. Башкатов Ю.Ю. Селище позднеримского времени Родной Край 3 в бассейне Северского Донца / Ю.Ю. Башкатов, А.К. Дегтярь, М.В. Любичев // Древности. – 1996. – С. 111–121.
29. Безуглов С.И. Позднесарматское погребение знатного воина в степном Подонье / С.И. Безуглов // СА. – 1988. – № 4. – С. 103–115.
30. Белов Г.Д. Квартал XVIII. (Раскопки 1941, 1947 и 1948 гг.) / Г.Д. Белов, С.Ф. Стржелецкий, А.Л. Якобсон // МИА. – 1953. – № 34. – С. 160–236.
31. Белов Г.Д. Стеклоделательная мастерская в Херсонесе / Г.Д. Белов // КСИА. – 1969. – № 116. – С. 80–84.
32. Беспалый Г.Е. Исследование Хапровского городища в 1997 г. / Г.Е. Беспалый // Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 1995 – 1997 гг. – 1997. – Вып. 15. – С. 24–32.
33. Бёттгер Б. Дипинти на амфорах из Танаиса / Б. Бёттгер, Д.Б. Шелов // Pontus Septentrionalis I. Танаис I. – Москва: Палеограф, 1998. – 344 с.
34. Блаватский В.Д. Раскопки некрополя Тиритаки в 1933 г. / В.Д. Блаватский // МИА. – 1941. – № 4. – С. 6–74.
35. Блаватский В.Д. Харакс / В.Д. Блаватский // МИА. – 1951. – № 19. – С. 250–291.

36. Бобринский А.А. Курганы и случайные находки близ местечка Смелы / А.А. Бобринский. – Т. I–III. – Спб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1887.
37. Богданова Н.А. Могильник первых веков нашей эры у с. Заветное / Н.А. Богданова // АИЮВЕ. Труды ГИМ. –1989. –Вып. 70. – с. 17–70.
38. Богданова Н.А. Могильник Скалистое III в Юго-Западном Крыму (I–III вв.) / Н.А. Богданова, И.К. Гущина, И.И. Лобода // СА. – 1976. – № 4. – С. 121–152.
39. Богданова Н.А. Новые могильники II–III вв. н. э. у с. Скалистое в Крыму / Н.А. Богданова, И.И. Гущина // КСИА. – 1967. – Вып. 112. – С. 132–139.
40. Болгов Н.Н. Между империей и варварами: финал античности на Боспоре Киммерийском / Н.Н. Болгов // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2004. – Вип. 4. – С. 39–76.
41. Брайчевська А.Т. Деякі археологічні дані про торгівлю древніх слов'ян з кримськими містами / А.Т. Брайчевська // Археологія. – 1957. – Т. X. – С. 111–121.
42. Брайчевський М.Ю. Римська монета на території України / М.Ю. Брайчевський. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 244 с.
43. Брайчевський М.Ю. Біля джерел слов'янської державності (соціально-економічний розвиток черняхівських племен) / М.Ю. Брайчевський. – К.: Наукова думка, 1964. – 356 с.
44. Брашинский И.Б. Торговля / И.Б. Брашинский // Античные государства Северного Причерноморья. – М.: Наука, 1984. – С. 174–186.
45. Бруяко И.В. Никоний римской эпохи / И.В. Бруяко, А.Н. Дзиговский, Н.М. Секерская // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – Вып. 10 (монографическая серия № 1). – Одесса: «СМИЛ», 2008. – 224 с.
46. Буданова В.П. Готы в эпоху Великого переселения народов / В.П. Буданова. – СПб.: Алатейя, 2001. – 317 с.

47. Бураков А.В. Козырское городище рубежа и первых столетий н. э. / А.В. Бураков. – К.: Наукова думка, 1976. – 160 с.
48. Вакуленко Л.В. Українські Карпати у пізньоримський час (етнокультурні та соціально-економічні процеси) / Л.В. Вакуленко. – К.: «Корвін-Пресс», 2010. – 304 с.
49. Вакуленко Л.В. Майстерня черняхівського ювеліра з с. Сокіл на Подністров'ї / Л.В. Вакуленко // Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки» 18–20 листопада 2013 р. – К., 2014. – С. 209–219.
50. Вакуленко Л.В. Славянские поселения I тыс. н. э. у с. Сокол на Среднем Днестре / Л.В. Вакуленко, О.М. Приходнюк. – К.: Наукова думка, 1984. – 108 с.
51. Вакуленко Л.В. Черняхівські житла з печами-кам'янками в контексті питань слов'янського етногенезу / Л.В. Вакуленко, А.В. Скиба // In Sclavenia terra. – 2016. – Вип. 1. – С. 7–40.
52. Васильев А.А. К вопросу о датировке узкогорлых светлоглиняных амфор позднеримского времени (типы D и F по Шелову) / А.А. Васильев // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. – Одеса, 2002. – Т. 3. – С. 132–133.
53. Васильев А.А. Еще раз к хронологии позднейших сарматских древностей Буджака / А.А. Васильев, А.Н. Дзиговский // Stratum plus. – 2003. – № 4. – С. 315–334.
54. Веймарн Є.В. Археологічні роботи в районі Інкерману / Є.В. Веймарн // Археологічні пам'ятки УРСР – 1963. – Т. XIII. – С. 15–89.
55. Велков В. Сведения на Темистий за Тракия / В. Велков // Българска Академия на науките. Известия на археологическия институт. – 1955. – Кн. XIX. – С. 246–260.

56. Вдовиченко И.И. Могильник Римского времени у с. Танковое / И. И. Вдовиченко, С.Г. Колтухов // Проблемы истории и археологии Крыма. – Симферополь: Таврия, 1994. – С. 82–88, 325–328.
57. Ветштейн Р.И. Местная керамика Ольвии первых веков н. э. / Р.И.Ветштейн // Ольвия. – К., Наукова думка, 1975. – С. 164–191.
58. Винокур І.С. Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II–V ст. н. е. / І.С. Винокур. – К.: Наукова думка, 1972. – 180 с.
59. Внуков С.Ю. Применение метода сравнительного петрографического анализа для определения центра производства светлоглиняных амфор /С.Ю. Внуков // Проблемы палеоэкологии древних обществ. – М.: Наука, 1993. – С. 134–148.
60. Внуков С.Ю. Сравнительный петрографический анализ синопской амфорной тары /С.Ю. Внуков // Боспорский сборник. – 1994. – № 4. – С. 68–94.
61. Внуков С.Ю. Причерноморские амфоры I в. до н. э. – II в. н. э. (морфология) / С.Ю. Внуков. – М.: Институт археологии РАН. – 2003. – 235 с.
62. Внуков С.Ю. Причерноморские амфоры I в. до н. э. – II в. н. э. Часть II: Петрография, хронология, проблемы торговли / С.Ю. Внуков — СПб.: Алетейя, 2006. – 320 с.
63. Внуков С.Ю. Продолжительность использования античных винных амфор / С.Ю. Внуков // КСИА. – 2015. – № 238. – С. 161–169.
64. Внуков С.Ю. Еще раз о типологии, эволюции и хронологии светлоглиняных (позднегераклейских) узкогорлых амфор / С.Ю. Внуков // РА. – 2016 – № 2. – С. 36–47.
65. Вольфрам Х. Готы. От истоков до середины VI века (опыт исторической этнографии) / Х. Вольфрам. – СПб.: Ювента, 2003. — 656 с.
66. Высотская Т.Н. Поздние скифы в Юго-Западном Крыму / Т.Н. Высотская // МИА. – 1971. – № 177. – С. 155–160.

67. Высотская Т.Н. Поздние скифы в Юго-Западном Крыму / Т.Н. Высотская. – К.: Наукова думка, 1972. – 192 с.
68. Высотская Т.Н. Неаполь – столица государства поздних скифов / Т.Н. Высотская. – К.: Наукова думка, 1979. – 208 с.
69. Висотська Т.М. Червонолакова кераміка Усть-Альмінського городища / Т.М. Висотська // Археологія. – 1993. – № 4. – С. 90–105.
70. Высотская Т.Н. Усть-Альминское городище и некрополь / Т.Н. Высотская. – К.: Киевская Академия Евробизнеса, 1994. – 206 с.
71. Гавритухин И.О. Хронологические индикаторы финала черняховской культуры 1. Толстостенные кубки со шлифованной и пластической орнаментацией: конические и с выделенной ножкой (Eggers 236–238, Straume VI–IX) / И.О. Гавритухин // Сто лет черняховской культуре. – К., 1999. – С. 48–86.
72. Гавритухин И.О. Финал черняховской культуры / И.О. Гавритухин // Восточная Европа в середине I тысячелетия нашей эры. – М., 2007. – С. 9–24.
73. Гавритухин И.О. Финал традиций культур римского времени в Восточном Прикарпатье / И.О. Гавритухин // Die spätrömische Kaiserzeit und die frühe Völkerwanderungszeit in Mittel – und Osteuropa. – Łódź, 2000. – S. 261–322.
74. Гавритухин И.О. [Рец.] Айбабин А.И., Хайрединова Э.А. Могильник у села Лучистое. Раскопки 1977, 1982–1984 годов / И.О. Гавритухин // РА. – 2011. – № 2. – С. 177–181.
75. Гайдукевич В.Ф. Раскопки Мирмекия в 1935–1938 гг. / В.Ф. Гайдукевич // МИА. – 1952. – № 25. – С. 135–220.
76. Гей О.А. Хронология эпохи «готских» походов (на территории Восточной Европы и Кавказа) / О.А. Гей, И.А. Бажан. – М.: Институт археологии РАН, 1997. – 143 с.

77. Голофаст Л.А. Западный район Херсонеса в ранневизантийское время / Л.А. Голофаст // МАИЭТ. – 2007. – Вып. XIII. – С. 68–127.
78. Голофаст Л.А. Комплекс ранневизантийского времени из раскопок квартала Х-Б в Северном районе Херсонеса / Л.А. Голофаст, С.Г. Рыжов // ПИФК. – 2000. – Вып. IX. – С. 78–117.
79. Гопкало О.В. Бусы и подвески черняховской культуры / О.В. Гопкало. – К.: Наукова думка, 2008. – 250 с.
80. Гороховский Е.Л. Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины / Е.Л. Гороховский // Труды V МКАС. – К., 1988а. – Т. 4. – С. 34–46.
81. Гороховский Е.Л. Хронология ювелирных изделий первой половины I тыс. н. э. Лесостепного Поднепровья и Южного Побужья. Автореф. дис. на получение науч. степени канд. ист. наук: 07.00.06 / Е.Л. Гороховский. – К.: Ин-т археологии АН УССР, 1988б. – 21 с.
82. Горюнов Е.А. Два новых пам'ятника черняховской культуры в левобережном Поднепровье / Е.А. Горюнов, Г.А. Усова // СА. – 1974. – № 4. – С. 275–280.
83. Гребенников В.Б. Памятники черняховской культуры Николаевской области (археологическая карта) / В.Б. Гребенников. – К.: ФОП «Видавець Олег Філюк». – 2016. – 103 с.
84. Гребенников Ю.С. Черняховские могильники западного побережья Бугского лимана / Ю.С. Гребенников, В.Б. Гребенников, Б.В. Магомедов // Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 136–149.
85. Гросу В.И. Хронология памятников сарматской культуры Днестровско-Прутского междуречья / В.И. Гросу. – Кишинев: Штиинца, 1990. – 202 с.
86. Гудименко И.В. Памятники позднеантичного времени из дельты Дона / И.В. Гудименко, И.В. Толочко // Лесная и лесостепная зоны

- Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. – Тула, 2012. – Т. 3. – С. 180 – 217.
87. Гудкова А.В. I–IV вв. в Северо-Западном Причерноморье (культура оседлого населения) / А.В. Гудкова // *Stratum plus*. – 1999. – № 4. – С. 235–404.
 88. Гудкова А.В. Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная I–IV вв. н. э. / А.В. Гудкова, М.М. Фокеев. – К.: Наукова думка, 1984. – 116 с.
 89. Гудкова А.В. Сарматский могильник Градешка в низовьях Дуная / А.В. Гудкова, Е.Ф. Редина // *Старожитності Північного Причорномор'я та Криму*. – 1999. – Вип. 7. – С. 177–193.
 90. Гущина И.И. Раскопки могильника Бельбек III в Крыму / И.И. Гущина // *КСИА*. – 1970. – Вып. 124. – С. 39–47.
 91. Гущина И.И. К вопросу об экономических связях населения Бельбекской долины Крыма в первые века н. э. / И.И. Гущина // *История и культура Восточной Европы по археологическим данным*. – М.: Советская Россия, 1971. – С. 110–120.
 92. Гущина И.И. О результатах исследования нового могильника I–II вв. н. э. в Юго-Западном Крыму / И.И. Гущина // *КСИА*. – 1973. – Вып. 133. – С. 80–85.
 93. Гущина И.И. Население сарматского времени в долине р. Бельбек в Крыму (по материалам могильников) / И.И. Гущина // *АИЮВЕ*. – 1974. – Ч. I. – С. 32–64.
 94. Гущина И.И. О локальных особенностях культуры населения Бельбекской долины в первые века н.э. / И.И. Гущина // *Археологические исследования на юге Восточной Европы*. – Труды ГИМ. – 1982. – Вып. 54. – Ч. II. – С. 20–30.
 95. Гущина И.И. Некрополь римского времени Бельбек IV в Юго-Западном Крыму / И.И. Гущина, Д.В. Журавлев. – М.: Исторический музей, 2016. – Часть 1. – 271 с.

96. Даниленко В.М. Переяславська маршрутна експедиція / В.М. Даниленко, А.Д. Столяр // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1952. – Том III. – С. 223–230.
97. Дашевская О. Д. Поздние скифы в Крыму / О.Д. Дашевская // САИ. – 1991. – Вып. Д1-7. – 140 с.
98. Деопик Д.В. Некоторые принципы описания применительно к возможностям статистического анализа / Д.В. Деопик, А.М. Карапетьянц // Статистико-комбинаторные методы в археологии. – М.: Наука, 1970 – С. 100–119.
99. Деопик Д.В. Эволюция узкогорлых светлоглиняных амфор с профилированными ручками / Д.В. Деопик, О.Ю. Круг // СА. – 1972. – № 3. – С. 100–115.
100. Диденко С.В. Сосуды группы Pontic Red Slip Ware в черняховской культуре / С.В. Диденко // Ostrogotica. Археология Центральной и Восточной Европы позднеримского времени и Эпохи Великого переселения народов (сборник научных трудов к 10-летию Германно-Славянской археологической экспедиции Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина). – Харьков, 2009. – С. 64–71.
101. Диденко С.В. Определение амфоры из погребения № 69 на могильнике черняховской культуры Черкаassy-Центр // Черняхівська культура. – Oіum. – 2011. – Вип. 1. – С. 231–232.
102. Діденко С.В. Античний керамічний імпорт з досліджень поселення пізньоримського часу Комарів та могильника Комарів-1 у 2012 р. Додаток 4 // Петраускас О.В., Коваль О.А., Авраменко М.О., Милян Т.Р., Чорний А.М. Звіт про дослідження виробничої факторії та могильника пізньоримського часу біля с. Комарів (Кельменецький р-н, Чернівецька обл.) у 2012 р. – Київ–Львів, 2012 // НА ІА НАНУ. – 2012 (№ не надано).
103. Діденко С. В. Античний керамічний імпорт з досліджень поселення пізньоримського часу Комарів у 2013 р. Додаток 5 // Петраускас О.В., Коваль О.А., Авраменко М.О., Милян Т.Р., Чорний А.М. Звіт про

- дослідження виробничої факторії та могильника пізньоримського часу біля с. Комарів (Кельменецький р-н, Чернівецька обл.) у 2013 р. – Київ–Львів, 2013 // НА ІА НАНУ. – 2013 (№ не надано).
104. Диденко С.В. Амфоры из памятников черняховской культуры в собрании Николаевского областного краеведческого музея «Старофлотские казармы» / С.В. Диденко // Миколаївська обласна краєзнавча конференція. «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». – Миколаїв: Видавництво Ірини Гудим, 2013. – С. 319–321.
 105. Диденко С.В. Хронология светлоглиняных узкогорлых амфор типов Шелов D и F (по материалам погребальных комплексов) / С.В. Диденко // Черняхівська культура. До 120-річчя від дня народження В.П. Петрова. – Оіум. – 2014. – Вип. 4. – С. 34–48.
 106. Діденко С.В. Античний керамічний імпорт з досліджень поселення пізньоримського часу Комарів у 2014 р. Додаток 6 // Петраускас О.В., Авраменко М.О., Коваль О.А., Чорний А.М., Шишкін Р.Г. Звіт про дослідження виробничої факторії пізньоримського часу біля с. Комарів (Кельменецький р-н, Чернівецька обл.) у 2014 р. – Київ–Львів, 2014а // НА ІА НАНУ. – 2014 (№ не надано).
 107. Діденко С. В. Античний керамічний імпорт з розвідок у Кельменецькому р-ні Чернівецької обл. в 2014 р. Додаток 2 // Авраменко М. О. Звіт про розвідки в Кельменецькому районі Чернівецької області 2014 р. – Київ–Львів, 2014б // НА ІА НАНУ. – 2014 (№ не надано).
 108. Діденко С.В. До питання про верхню хронологічну межу світлоглиняних вузькогорлих амфор типу Шелов D / С.В. Діденко // АДІУ. – 2015а. – Вип. 1(14). – С. 385–393.
 109. Діденко С.В. Дунайські амфори з поселення пізньоримського часу Комарів / С.В. Діденко // Laurea I. Античний мир и Средние века: чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева. Материалы. – Харьков. – 2015б. – С. 23–27.

110. Діденко С.В. Античний керамічний імпорт з досліджень поселення пізньоримського часу Комарів у 2015 р. Додаток 5 // Петраускас О.В., Коваль О.А., Авраменко М.О., Шишкін Р.Г., Милян Т.Р. Звіт про роботи Комарівської експедиції (Кельменецький р-н, Чернівецька обл.) у 2015 р. – Київ–Львів, 2015в // НА ІА НАНУ. – 2015 (№ не надано).
111. Діденко С.В. Античний керамічний імпорт з могильника Комарів-1 у 2015 р. // Петраускас О.В., Коваль О.А., Авраменко М.О., Шишкін Р.Г., Милян Т.Р. Звіт про роботи Комарівської експедиції (Кельменецький р-н, Чернівецька обл.) у 2015 р. – Київ–Львів, 2015г // НА ІА НАНУ. – 2015 (№ не надано).
112. Діденко С.В. Античний керамічний імпорт з поселення пізньоримського часу біля с. Сокіл на Середньому Дністрі / С.В. Діденко // In Sclavenia terra. – К., 2016. – Вип. 1. – С. 29–40.
113. Діденко С.В. Амфори типа Форлиμποполи в Северном Причерноморье / С.В. Діденко // ЕМІНАК. – 2016. – № 4 (16). – С. 242–250.
114. Діденко С.В. Італійські амфори як ще один аспект Комарівського феномену / С.В. Діденко // Європейська археологія I тисячоліття н. е. (збірник наукових праць на честь Ліани Василівни Вакуленко). – К.: ІА НАН України, 2017. – С. 87–96.
115. Діденко С.В. Новые данные о находках римских амфор в черняховской культуре / С.В. Діденко // Дриновський збірник. – 2017. – Том X. – С. 25–33.
116. Діденко С.В. Знахідки античного імпорту на поселенні Комарів / С.В. Діденко, К.В. Мизгін // АДУ 2012 р. – 2013. – С. 371–372.
117. Діденко С.В. Знахідки античного імпорту на археологічному комплексі Комарів / С.В. Діденко, К.В. Мизгін // АДУ 2014 р. – 2015. – С. 266–269.
118. Дідик В.В. Танаїські амфори лісостепового межиріччя Дніпра та Сіверського Дінця: проблеми довозу та датування / В.В. Дідик // Древности. – 2011. – Вып. 10. – С. 139–149.

119. Домбровский О.И. Архитектурно-археологические исследования загородного крестообразного храма Херсонеса / О.И. Домбровский // МАИЭТ. – 1993. – Вып. III. – С. 289–317.
120. Домжалский К. Из истории исследования краснолаковой керамики восточного производства / К. Домжалский // Эллинистическая и римская керамика в Северном Причерноморье. Труды ГИМ. – 1998. – Вып. 102. – С. 17–30.
121. Дьяконов И.М. «Номовые государства», «территориальные царства», «полисы» и «империи». Проблемы типологии / И.М. Дьяконов, В.А. Якобсон // ВДИ. – 1982. – № 2. – С. 3–16.
122. Журавлев Д.В. Краснолаковая керамика первых веков нашей эры: проблемы терминологии / Д.В. Журавлев // Северная Евразия от древности до средневековья. Тезисы конференции к 90-летию со дня рождения М.П.Грязнова. – СПб., 1992. – С. 84–88.
123. Журавлев Д.В. Краснолаковая керамика группы *Eastern sigillata B* из могильника Бельбек IV в Юго-Западном Крыму / Д.В. Журавлев // Древности Евразии. – М, 1997. – С. 227–260.
124. Журавлев Д.В. Краснолаковая керамика Северного Причерноморья римского времени: основные итоги и перспективы изучения / Д.В. Журавлев // Эллинистическая и римская керамика в Северном Причерноморье. Труды ГИМ. – 1998. – Вып. 102. – С. 31–51.
125. Журавлев Д.В. О сарматских мотивах в краснолаковой керамике / Д.В. Журавлев // ΣΥΣΣΙΤΙΑ. Памяти Юрия Викторовича Андреева. – СПб.: Алетейя, 2000. – С. 331–342.
126. Журавлев Д.В. Граффити на краснолаковой керамике из могильника Бельбек IV / Д.В. Журавлев // Поздние скифы Крыма. Труды ГИМ. – 2001. – Вып. 118. – С. 187–193.
127. Журавлев Д.В. Керамический комплекс римского времени с акрополя Пантикапея / Д.В. Журавлев // БИ. – 2002 – Вып. II. – С. 193–218.

128. Журавлев Д.В. *Terra sigillata*: возникновение, производство, распространение / Д.В. Журавлев // В поисках древности: история древности и археологии. Труды II-III межвузовской конференции молодых ученых. Памяти Ф. Семенова. – М., 2005. – С. 109–122.
129. Журавлев Д.В. Понтийская сигиллата из могильников Бельбек III и Бельбек IV в Юго-Западном Крыму / Д.В. Журавлев // БИ. – 2007. – Вып. XVI. – С. 366–448.
130. Журавлев Д.В. Краснолаковая керамика Юго-Западного Крыма I-III вв. н. э. (по материалам позднескифских некрополей Бельбекской долины) / Д.В. Журавлев // МАИЭТ. Supplementum 9. – 2010. – 320 с.
131. Зайцев Ю.П. Охранные исследования в Симферопольском, Белогорском и Бахчисарайском районах / Ю.П. Зайцев // Археологические исследования в Крыму в 1994 г. – Симферополь, 1997. – С. 102–116.
132. Зайцев Ю.П. Исследования могильника у с. Суворово в 2001 г. / Ю.П. Зайцев, В.И. Мордвинцева // МАИЭТ. – 2003. – Вып. X. – С. 57–77.
133. Зайцев Ю.П. Позднескифский могильник Балта-Чокрак у с. Скалистое Бахчисарайского района АРК / Ю.П. Зайцев, В.И. Мордвинцева, И.И. Неневоля, К.Б. Фирсов, В.Ю. Радочин // Херсонесский сборник. – 2005. – Вып. XIV. – С. 169–196.
134. Засецкая И.П. Материалы Боспорского некрополя второй половины IV – первой половины V вв. н. э. / И.П. Засецкая // МАИЭТ. – 1993. – Вып. III. – С. 23–104.
135. Засецкая И.П. Стеклянная посуда некрополя Боспора второй половины IV – рубежа VI – VII вв. н. э. (из собрания Государственного Эрмитажа) / И.П. Засецкая // БИ. – 2008. – Вып. XX. – 224 с.
136. Зеест И.Б. Жилые дома древнего Киммерика / И.Б. Зеест // КСИИМК. – 1951. – № XXXVII. – С. 191–195.

137. Зеест И.Б. К вопросу о торговле Неаполя и ее значении для Боспора (по данным изучения керамической тары из раскопок Неаполя 1945 – 1950 гг.) / И.Б. Зеест // МИА. – 1954. – № 33. – С. 71–77.
138. Зеест И.Б. Керамическая тара Боспора / И.Б. Зеест // МИА. – 1960. – № 83. – 130 с.
139. Зеест И.Б. Задачи исследования массового античного керамического материала / И.Б. Зеест // КСИА. – 1967. – № 109. – С. 9–14.
140. Зельин К.К. Формы зависимости в Восточном Средиземноморье в эллинистический период / К.К. Зельин, М.К. Трофимова. – М.: Наука, 1969. – 244 с.
141. Золотарев М.И. О принципах изучения античных водосборных цистерн (по материалам раскопок в ХСVI квартал Херсонеса) / М.И. Золотарев, Д.Ю. Коробков, С.В. Ушаков. – Севастополь, 1997. – 123 с.
142. Зосим. Новая история / Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. – СПб.: типография императорской академии наук, 1900. – Т. I, – Вып. 3. – 271 с.
143. Зубарь В.М. Некрополь Херсонеса Таврического I–IV вв. н. э. / В.М. Зубарь. – К.: Наукова думка, 1982. – 143 с.
144. Зубарь В.М. Херсонес Таврический в античную эпоху / В.М. Зубарь. – К.: Наукова Думка, 1993. – 140 с.
145. Зубарь В.М. Новый погребальный комплекс II–IV вв. н. э. и экономическое развитие Херсонеса / В.М. Зубарь, С.Б. Сорочан // Античная культура Северного Причерноморья в первые века н. э. – К., 1986. – С. 101–129.
146. Иванова О.С. Краснолаковые сосуды открытого типа группы «Pontic Red Slip Ware» из раскопок могильника в балке Алмалык-дере (Мангуп) / О.С. Иванова // Боспорские чтения. – 2009. – Вып. X. – С. 195–202.

147. Иванова О.С. Амфоры позднеримского времени из раскопок Мангупа / О.С. Иванова // Крым в сарматскую эпоху (II в. до н. э. – IV в. н. э.). – Симферополь-Бахчисарай: Доля, 2013. – С. 93–154.
148. Ильяшенко С.М. Цифровые *dipinti* на узкогорлых светлоглиняных амфорах III в. н. э. из Танаиса / С.М. Ильяшенко // Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 2005 г. — 2006. — Вып. 22. – С. 186–208.
149. Кадеев В.И. Очерки истории экономики Херсонеса Таврического в I–IV вв. н. э. / В.И. Кадеев. – Х.: Изд-во Харьковского ун-та, 1970. – 164 с.
150. Кадеев В.И. Экономические связи античных городов Северного Причерноморья в I в. до н. э. – V в. н. э. (на материалах Херсонеса) / В.И. Кадеев, С.Б. Сорочан. – Харьков: Вища школа, 1989. – 136 с.
151. Кадеев В.И. Херсонес Таврический. Быт и культура (I – III вв. н. э.) / В.И. Кадеев. – Харьков: «Бизнес Информ», 1996. – 205 с.
152. Казанский М. Могилы алано-сарматских вождей IV в. // М. Казанский / МАИЭТ. – 1994. – Вып. IV. – С. 238–256.
153. Казанский М. О германских древностях позднеримского времени в Крыму и Приазовье / М. Казанский // Византия и Крым (тезисы докладов). – Симферополь, 1997. – С. 48–51.
154. Казанский М. Германцы в Юго-Западном Крыму в позднеримское время / М. Казанский // Готы и Рим. – К.: ИД «Стилос», 2006. – С. 26–41.
155. Каменецкий И.С. Светлоглиняные амфоры из Нижнее-Гниловского городища / И.С. Каменецкий // КСИА. – 1963. – № 94. – С. 29–36.
156. Каменецкий И.С. Городища донских меотов. Вопросы датировки / И.С. Каменецкий. – М.: Авто, 1993. – 176 с.
157. Кленина Е.Ю. Керамические сосуды II–III вв. н. э. из усадьбы «Близнецы» (хора Херсонеса Таврического) / Е.Ю. Кленина. – Рознай, 2004. – 113 с.

158. Книпович Т.Н. Танаис / Т.Н. Книпович. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1949. – 177 с.
159. Книпович Т.Н. Краснолаковая керамика первых веков н.э. из раскопок Боспорской экспедиции 1935–1940 гг. / Т.Н. Книпович // МИА. – 1952. – № 25. – С. 289–326.
160. Ковалевская Л.А. Керамический комплекс конца II – первой половины III вв. н. э. из раскопок виллы 341 / Л.А. Ковалевская // Херсонесский сборник. – 1998. – Вып. IX. – С. 89–99.
161. Корпус боспорских надписей. – Москва – Ленинград, 1965. – 951 с.
162. Корсунский А.Р. О социальном строе вестготов в IV в. / А.Р. Корсунский // ВДИ. – 1965. – № 3. – С. 54–74.
163. Кравченко А.А. Могильник черняховской культуры у с. Фрунзовка / А.А. Кравченко // МИА. – 1967. – № 139. – С. 160–164.
164. Кравченко Н.М. Деякі риси матеріальної культури пізньоримської Тіри / Н.М. Кравченко, В.М. Корпусова // Археологія. – 1975. – № 18. – С. 20–42.
165. Кравченко Н.М. Памятники археологии позднеимского времени правобережной Киевщины / Н.М. Кравченко, О.В. Петраускас, Р.Г. Шишкин, А.В. Петраускас. – К.: КНТ, 2007. – 456 с.
166. Крапивина В.В. Ольвия. Материальная культура I–IV вв. н. э. / В.В. Крапивина. – К.: Наукова думка, 1993. – 184 с.
167. Крапивина В.В. Амфоры конца II – IV вв. н. э., найденные в Ольвии [Электронный ресурс] / В.В. Крапивина / 2008. – Режим доступа до ресурсу: http://archaion.narod.ru/tez_krap.pdf.
168. Крапівіна В.В. Ольвія Понтійська. Греко-римський та пізньоантичний періоди / В.В. Крапівіна. – К.: ФОП «Видавець Олег Філюк», 2014. – 355 с.
169. Крапивина В.В. Позднеантичная Ольвия в свете находок краснолаковой керамики / В.В. Крапивина, К. Домжальский // Боспор и Северное Причерноморье в античную эпоху. – СПб., 2008. – С. 73–81.

170. Кримський Херсонес. Місто, хора, музей та околиці. – Austin: Institute of Classical Archaeology. The University of Texas at Austin. – 2003. – 232 p.
171. Кропоткин В.В. Археологические раскопки в Кировоградской области в 1961 г. / В.В. Кропоткин // КСИА. – 1964. – № 102. – С. 57–63.
172. Кропоткин В.В. Экономические связи Восточной Европы в I тысячелетии нашей эры / В.В. Кропоткин. – М.: Наука, 1967. – 135 с.
173. Кропоткин В.В. Римские импортные изделия в Восточной Европе / В.В. Кропоткин // САИ. – 1970а. – Д1-27. – 280 с.
174. Кропоткин В.В. К вопросу о развитии товарного производства у денежных отношений у племен черняховской культуры / В.В. Кропоткин // Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма. – М., 1970б. – С. 146–160.
175. Кропоткин В.В. О датировке кувшина из Чистиловского могильника (Тернопольская обл.) / В.В. Кропоткин // СА. – 1973. – № 3. – С. 240–243.
176. Кропоткин А.В. Северная граница распространения амфор римского времени в Восточной Европе / А.В. Кропоткин, В.В. Кропоткин // Могильники черняховской культуры. – М.: Наука, 1988 – С. 168–184.
177. Кропотов В.В. Світлоглинняні вузькогорлі амфори «інкерманського» типу / В. В. Кропотов // Археологія. – 1998. – № 4. – С. 128–134.
178. Кропотов В.В. Фибулы из некрополей Дружное и Нейзац / В.В. Кропотов // Археологические вести. – 2001. – Вып. 8. – С. 175–187.
179. Кропотов В.В. Фибулы сарматской эпохи / В.В. Кропотов. – К.: АДЕФ, 2010. – 384 с.
180. Кругликова И.Т. Дакия в эпоху римской оккупации / И.Т. Кругликова. – М.: Издательство АН СССР, 1955. – 168 с.
181. Кругликова И.Т. Сельское хозяйство Боспора / И.Т. Кругликова. – М.: Наука, 1975. – 300 с.

182. Кузманов Г. Типология и хронология на ранновизантийските амфори (IV–VI в.) / Г. Кузманов // Археология. – 1973. – Книга 1. – С. 14–21.
183. Кузманов Г. Ранновизантийска керамика от Тракия и Дакия (IV – началото на VII век): Разкопки и проучвания/ Г. Кузманов. – София, 1985. – 101 с.
184. Куштан Д.П. Могильник черняхівської культури Черкаси-Центр (за матеріалами розкопок 2000–2003 рр.) / Д.П. Куштан, О.В. Петраускас // Черняхівська культура. – Оіум. – 2011. – Вип. 1. – С. 178–230.
185. Левинский А.Н. Лазо – могильник финальной фазы черняховской культуры в Молдове / А.Н. Левинский // Stratum plus. – 1999. – № 4. – С. 121–166.
186. Лейпунская Н.А. Керамика из затопленной части Ольвии / Н.А. Лейпунская // Античная культура Северного Причерноморья. – К.: Наукова Думка, 1984. – С. 65–88.
187. Лейпунская Н.А. Предмestье первых веков нашей эры в Нижнем городе Ольвии / Н.А. Лейпунская // Античные древности Северного Причерноморья. – К.: Наукова Думка, 1988. – С. 71–82.
188. Лобода И.И. Раскопки могильника Озерное III 1963–1965 гг. / И.И. Лобода // СА. – 1977. – № 4. – С. 236–252.
189. Лобода И.И. Раскопки Красномакского могильника в 1983–1984 гг. / И.И. Лобода // МАИЭТ. – 2005. – Вып. XI. – С. 192–251.
190. Луговий Р.С. Аланське поховання IV ст. на р. Коломак / Р.С. Луговий, О.В. Коваленко // Старожитності Лівобережного Подніпров'я. – Київ – Полтава, 2013. – С. 111–120.
191. Лысенко А.В. Некрополь Пантикапея-Боспора (по материалам исследований 2000–2002 гг.) / А.В. Лысенко, В.Ю. Юрочкин // «О древностях южного берега Крыма и гор Таврических» (по материалам конференции в честь 210-летия со дня рождения Петра Ивановича Кеппена). – К.: Издательский дом «Стилос», 2004. – С. 94 – 66.

192. Любичев М.В. О постройках на селище черняховской культуры Войтенки 1 (по раскопкам 2004–2005 годов) / М.В. Любичев // АЛЛУ. – 2006. – № 2. – С. 79–89.
193. Любичев М.В. Амфоры на памятниках позднеримского времени в области днепро-донецкого водораздела / М.В. Любичев // *Laurea*. К 80-летию профессора Владимира Ивановича Кадеева. – Харьков, 2007. – С. 191–205.
194. Любичев М.В. Об этнокультурных процессах позднеримского времени в зоне днепро-донецкой лесостепи (в свете исследований археологического комплекса Войтенки) / М.В. Любичев // *Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов*. – Тула, 2008. – Т. 3. – С. 257–290.
195. Любичев М.В. Этнокультурная история днепро-донецкой лесостепи в I–V вв. н. э. Дис. докт. ист. наук: 07.00.04 / Киевский Национальный университет имени Тараса Шевченко. – К., 2013. – 376 с.
196. Любичев М.В. Южная граница ареала черняховской культуры в днепро-донецкой лесостепи: современные представления / М.В. Любичев, К.В. Мызгин // *Черняхівська культура. До 120-річчя від дня народження В.П. Петрова*. – Оіум. – 2014. – Вип. 4. – С. 58–71.
197. Магомедов Б.В. Каборга IV (раскопки 1973–1974 гг.) / Б.В. Магомедов // *Могильники черняховской культуры*. – М.: Наука, 1979. – С. 24–62.
198. Магомедов Б.В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья / Б.В. Магомедов. – К., Наукова думка, 1987а. – 109 с.
199. Магомедов Б.В. Черняховское городище у с. Александровка / Б.В. Магомедов // *Днестро-Дунайское междуречье в I – начале II тыс. н. э.* – К.: Наукова думка, 1987б. – С. 26–41.
200. Магомедов Б.В. Каменка-Анчекрак. Поселение черняховской культуры / Б.В. Магомедов. – К., 1991. – 48 с. (препринт).

201. Магомедов Б.В. Черняховское поселение у села Козлов на Среднем Днестре / Б.В. Магомедов // *Studia Gothica* 2. – Lublin, 1998. – S. 163–187.
202. Магомедов Б.В. Черняховская культура. Проблема этноса / Б.В. Магомедов. – Lublin: Wydawnictwa Uniwersytetu Marii Curie-Sklodowskiej, 2001. – 290 с.
203. Магомедов Б.В. Могильник черняхівської культури Кам'янка-Анчекрак / Б.В. Магомедов // *Археологія давніх слов'ян*. – К.: «Корвін-Пресс», 2004. – С. 131–164.
204. Магомедов Б.В. Римские амфоры в черняховской культуре / Б.В. Магомедов // *Готы и Рим*. – К.: ИД «Стилос», 2006. – С. 52–59.
205. Магомедов Б.В. Об амфорах типа «Делакеу» / Б.В. Магомедов // «Петербургский апокриф. Послание от Марка». – Библиотека *Stratum*. – Санкт-Петербург–Кишинев, 2011. – С. 367–372.
206. Магомедов Б.В. Керамические импорты из дунайских провинций на памятниках черняховской культуры / Б.В. Магомедов // *Варварский мир северопонтийских земель в сарматскую эпоху. Сборник статей к 60-летию А.Н. Дзиговского*. – К.: ФОП «Видавець Олег Філюк», 2013. – С. 110–135.
207. Магомедов Б.В. Поселение IV–V вв. у с. Луговое в Николаевской области / Б.В. Магомедов, А.Н. Гудим-Левкович // *Дослідження з археології, історії, етнографії: пам'яті Н.М. Кравченко*. – К., 2003. – С. 32–44.
208. Магомедов Б.В. Могильник черняховской культуры у с. Легедзино. Работы 2008–2009 гг. / Б.В. Магомедов, С.В. Диденко // Круц В.А., Корвин-Пиотровский А.Г., Менотти Ф., Рыжов С.Н., Толочко Д.В., Чабанюк В.В. Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2009 г. – К., 2009а. – С. 56–92.

209. Магомедов Б.В. Краснолаковая керамика в черняховской культуре / Б.В. Магомедов, С.В. Диденко // БИ. – 2009б. – Вып. 21. – С. 320–349.
210. Магомедов Б.В. Могильник черняховской культуры у с. Легедзино. Работы 2010 гг. / Б.В. Магомедов, С.В. Диденко, В.Б. Кожем'яченко // Круц В.А., Корвин-Пиотровский А.Г., Рыжов С.Н., Черновол Д.К., Чабанюк В.В. Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2010 г. – К., 2010. – С. 32–82.
211. Магомедов Б.В. Могильник черняховской культуры у с. Легедзино. Работы 2011 гг. / Б.В. Магомедов, С.В. Диденко // Круц В.А., Корвин-Пиотровский А.Г., Рыжов С.Н., Черновол Д.К., Чабанюк В.В. Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2011 г. – К., 2011. – С. 86–105.
212. Магомедов Б.В. Исследования могильника черняховской культуры у с. Легедзино в 2008–2011 гг. / Б.В. Магомедов, С.В. Диденко // Stratum plus. – 2013. – № 4. – С. 235–243.
213. Макаренко М. Археологічні дослідження та розшуки на Прилуччині / М. Макаренко // Коротке зведення ВУАК за 1926 р. – К., 1927. – С. 111–112.
214. Малашев В.Ю. Периодизация ременных гарнитур позднесарматского времени / В.Ю. Малашев // Сарматы и их соседи на Дону. – Ростов-на-Дону, 2000. – С. 194–232.
215. Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ / В.М. Массон. –Л.: Наука, 1976. – 192 с.
216. Мастыкова А.В. О распространении янтарных грибовидных бус-подвесок позднеримского времени на юге Восточной Европы / А.В. Мастыкова // Сто лет черняховской культуре. –К., 1999. – С. 171–177.
217. Махно Є.В. Поселення культури «полів поховань» на північно-західному Правобережжі / Є.В. Махно // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1949. – Т. 1. – С. 153–175.

218. Махно Є.В. Розкопки на поселеннях першої половини I тис. н. е. в верхній течії Сули /Є.В. Махно // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1955. – Т. 5. – С. 77–85.
219. Махно Е.В. Раскопки могильника в с. Каирах в 1954 г. / Е.В. Махно // КСИА УССР. – 1956. – Вып. 5. – С. 46–48.
220. Махно Е.В. Памятники черняховской культуры на территории УССР / Е.В. Махно // МИА. – 1960. – № 82. – С. 9–83.
221. Махно Є.В. Розкопки могильника і поселень поблизу с. Каїри / Є.В. Махно // Археологічні пам'ятки. – 1961. – Т. 10. – С. 131–154.
222. Мелентьева Г.М. Ольвийский керамический комплекс первых веков н. э. / Г.М. Мелентьева // КСИА. – 1969. – № 116. – С. 23–28.
223. Мокляк О.В. До археологічної карти Новосанжарського району / О.В. Мокляк // Пам'ятки археології Полтавщини (збірник наукових статей). – Полтава, 1991. – С. 67–77.
224. Мульд С.А. Позднесарматское погребение в Центральном Крыму / С.А. Мульд // МАИЭТ. – 2001. – Т. VIII. – С. 51–66.
225. Мызгин К.В. К проблеме источников поступления римских монет к носителям черняховской культуры / К.В. Мызгин // Черняхівська культура. Актуальні проблеми досліджень (до 40-річчя археологічної експедиції НПУ ім. М.П. Драгоманова). Збірка тез доповідей на конференції. – К., 2010. – С. 56–61.
226. Мызгин К.В. Итоги исследований памятника позднеимского времени возле с. Огульцы / К.В. Мызгин // Доистория Восточной Европы позднеимского времени – начала эпохи Великого переселения народов (материалы полевых семинаров у с. Войтенки 2009, 2010 гг.). Ostrogothica-Serie (Hefte). – Харьков, 2011. – Вып. 1. – С. 26-29.
227. Мыщ В.Л. Пещерный позднеантичный некрополь на г. Ай-Никола / В.Л. Мыщ, А.В. Лысенко, С.М. Жук // Херсонесский сборник. – 1999. – Вып. X. – С. 169–180.

228. Мыц В.Л. Чатыр-Даг – некрополь римской эпохи в Крыму / В.Л. Мыц, А.В. Лысенко, М.Б. Щукин, О.В. Шаров. – СПб.: СПбИИ РАН «Нестор-История», 2006. – 208 с.
229. Науменко С.А. Амфоры из закрытых комплексов Танаиса середины III в. н. э. / С.А. Науменко // Первая Абхазская международная археологическая конференция. — Сухум, 2006. — С. 261–267.
230. Науменко С.А. Амфоры из закрытых комплексов Танаиса римского времени /С.А. Науменко // *Novensia: studia i materialy*. – Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2008. – Vol. 18–19. – S. 267–289.
231. Науменко С.А. Состав амфор в закрытых комплексах Танаиса конца I – середины III вв. н. э. / С.А. Науменко // Вестник Танаиса. – 2012. – Вып. 3. – С. 63–88.
232. Некрасова А.Н. О хронологических различиях черняховских древностей в Днепровском лесостепном Левобережье / А.Н. Некрасова // VI Международный конгресс славянской археологии. Тезисы докладов советской делегации. – Москва, 1990а. – С. 62–64.
233. Некрасова А.Н. Хронология распространения черняховской культуры в Днепровском лесостепном Левобережье / А.Н. Некрасова // Археологические исследования в Центральном Черноземье. – Белгород, 1990б. – С. 59–61.
234. Некрасова А.Н. Памятники черняховской культуры Днепровского Левобережья / А.Н. Некрасова // Готы и Рим. – К.: ИД «Стилос», 2006. – С. 87–201.
235. Неневоля И.И. Два комплекса IV в. н. э. на могильнике Краснозорье / И.И. Неневоля, А.А. Волошинов // Поздние скифы Крыма. Труды ГИМ.– 2001. – Вып. 118. – С. 141–146.
236. Нессель В.А. Краснолаковая керамика из могильника Килен-Балка / В.А. Нессель// Херсонесский сборник. – 2003. – Вып. XII. – С. 107–123.

237. Никитина Г. Ф. Могильник у с. Оселивка Кельменецкого района Черновицкой обл. / Г.Ф. Никитина // Могильники черняховской культуры. – М.: Наука, 1988. – С. 5–97.
238. Никитина Г.Ф. Могильники черняховской культуры в Северной Буковине и Бессарабии / Г.Ф. Никитина. – М.: Наука, 1996. – 182 с.
239. Обломский А.М. Этнические процессы на водоразделе Днестра и Дона в I–V вв. н. э. / А.М. Обломский. – Москва–Сумы, 1991. – 287 с.
240. Обломский А.М. О времени появления черняховского населения на территории Днестровского Левобережья / А.М. Обломский // Сто лет черняховской культуре. – К., 1999. – С. 26–38.
241. Обломский А.М. Новый черняховский памятник на территории России / А.М. Обломский // Stratum plus. – 2001–2002. – № 5. – С. 27–52.
242. Обломский А.М. Днестровское лесостепное Левобережье в позднеримское и гуннское время (середина III – первая половина V вв. н. э.) / А.М. Обломский ; М.: Наука, 2003. – 255 с.
243. Обломский А.М. Материалы поселения Журавка Ольшанская / А.М. Обломский // Археология Восточной Европы в I тысячелетии н. э.: Проблемы и материалы. Раннеславянский мир. Археология славян и их соседей. – М., 2010. – Вып. 13. – С. 144–260.
244. Петраускас О.В. Скляні посудини типу Еггерс/230 в черняхівській культурі: хронологічний аспект / О.В. Петраускас // Черняхівська культура. До 85-річчя від дня народження І.С. Винокура. – Оіум. – 2016. – Вип. 5. – С. 89–106.
245. Петраускас О.В. Фибулы «щиткового типа» черняховской культуры / О.В. Петраускас, Е.В. Сеница // Germania-Sarmatia. – Калининград, 2010. – Вып. II. – С. 243–263.
246. Петраускас О.В. Дослідження унікальної археологічної пам'ятки в Комарові у 2013 р. / О.В. Петраускас, Т.Р. Милян, О.М. Осаульчук // АДУ 2013 р. – 2014. – С. 378.

247. Петров В.П. Черняховский могильник / В.П. Петров // МИА. – 1964. – № 116. – С. 53–117.
248. Пешанов В.Ф. Нижнеднепровское поселение черняховской культуры у с. Осокоровка / В.Ф. Пешанов, Э.А. Симонович // МИА. – 1964. – № 116. – С. 168–172.
249. Пиоро И.С. Крымская Готия / И.С. Пиоро. – К.: Лыбидь, 1990. – 197 с.
250. Полянський Ю. Нові археологічні знахідки з Галичини / Ю. Полянський // Записки Наукового Товариства імені Шевченка – 1928. – Т. CXLIX. – С. 9–30.
251. Пуздровский А.И. Крымская Скифия II в. до н. э. — III в. н. э. Погребальные памятники / А.И. Пуздровский. – Симферополь: Business-Inform, 2007. – 479 с.
252. Пуздровский А.Е. Новые памятники III – IV вв. н. э. в Юго-Западном Крыму / А.Е. Пуздровский, Ю.П. Зайцев, И.И. Неневоля // МАИЭТ. – 2001. – Вып. VIII. – С. 32–50.
253. Раевский К.А. Наземные сооружения земледельцев междуречья Днепра-Днестра в I тысячелетии н. э. / К.А. Раевский // СА. – 1955. – Т. 23. – С. 250–276.
254. Рафалович И.А. Данчены. Могильник черняховской культуры III–IV вв. н. э. / И.А. Рафалович. – Кишинев: Штиинца, 1986. – 112 с.
255. Рейда Р.М. Скіфські війни: три етапи / Р.М. Рейда // Європейська археологія I тисячоліття н. е. (збірник наукових праць на честь Ліани Василівни Вакуленко). – К.: ІА НАН України, 2017. – С. 9–19.
256. Ременников А.М. Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III в. / А.М. Ременников. – М.: Издательство академии наук СССР, 1954. – 149 с.
257. Ременников А.М. Борьба племен Подунавья и Северного Причерноморья с Римом в 275–279 гг. / А.М. Ременников // ВДИ. – 1964. – № 4. – С. 131–138.

258. Рикман Э.А. Черняховское поселение Делакеу (Молдавия) / Э.А. Рикман // МИА. – 1967. – № 139. – С. 165–196.
259. Рикман Э.А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры / Э.А. Рикман. – М.: Наука, 1975. – 336 с.
260. Романчук А.И. Амфоры из комплексов византийского Херсона / А.И. Романчук, А.В. Сазанов, Л.В. Седикова // Средневековый Херсон. – Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 1995. – Ч. 2. – 110 с.
261. Рыжов С.Г. Керамический комплекс III–IV вв. н. э. из северо-восточного района Херсонеса / С.Г. Рыжов // Античная культура Северного Причерноморья в первые века нашей эры. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 130–139.
262. Рижов С.М. Роботи на двошаровому поселенні Ріпниця-1 під Ржищевим (трипільська та черняхівська культури) в 2001 році / С.М. Рижов, Б.В. Магомедов, О.В. Трачук // Ржищівський археодром. Археологічні дослідження та експериментальні студії 2000–2001 років. – К., 2002 – С. 16–52.
263. Сазанов А.В. О хронологии Боспора ранневизантийского времени / А.В. Сазанов // СА. – 1989. – № 4. – С. 41–60.
264. Сазанов А.В. Амфорный комплекс первой половины VII в. из северо-восточного района Херсонеса / А.В. Сазанов // МАИЭТ. – 1991. – Вып. II. – С. 60–72, 252–265.
265. Сазанов А.В. Світлоглиняні амфори с рифленням типу набігаючої хвилі (IV–VII ст. н. е.) / А.В. Сазанов // Археологія. – 1992а. – № 1. – С. 51
266. Сазанов А.В. Тонкостенные красноглиняные амфоры типа 95 по И. Б. Зеест: типология и хронология / А.В. Сазанов // Петербургский археологический вестник. – 1992б. – № 2. – С. 110–112.
267. Сазанов А.В. Поздние типы узкогорлых светлоглиняных амфор / А.В. Сазанов // МАИЭТ. – 1993. – Вып. III. – С. 16–21.

268. Сазанов А.В. Краснолаковая керамика Северного Причерноморья ранневизантийского времени / А.В. Сазанов // МАИЭТ. – 1994. – Вып. IV. – С. 406–433.
269. Сазанов А.В. Амфоры «Carottes» в Северном Причерноморье ранневизантийского времени. Типология и хронология / А.В. Сазанов // Боспорский сборник. – М., 1995. – Вып. 6. – С. 185–196.
270. Сазанов А.В. Керамические комплексы Северного Причерноморья второй половины IV–V вв. / А.В. Сазанов // ПИФК. – 1999. – Вып. VII. – С. 224–293.
271. Сазанов А.В. О хронологии амфор IV–V вв. из Северного Причерноморья / А.В. Сазанов // Археология. – 2002. – № 4. – С. 29–49.
272. Сазанов А.В. Поздние типы узкогорлых светлоглиняных амфор и проблемы хронологии Боспора позднеримского времени / А.В. Сазанов // Труды III (XIX) Всероссийского археологического съезда. – 2011. – Т. I. – С. 325–327.
273. Сазанов А.В. Хронология амфор мирмекийского типа (Зеест 72–Böttger I.5) римского времени / А.В. Сазанов // Древности Боспора. – 2012. – Т. 16. – С. 326–353.
274. Сазанов А.В. К вопросу о датировках позднеантичных слоев городов Боспора / А.В. Сазанов, Ю.Ф. Иващенко // СА. – 1989. – № 1. – С. 84–102.
275. Самойлова Т.Л. Основные типы амфор I–IV вв. н. э. из Тиры / Т.Л. Самойлова // Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 254–266.
276. Симоненко А.В. Сарматы Таврии / А.В. Симоненко. – Киев: Наукова думка, 1993. – 144 с.
277. Симоненко А.В. Европейские аланы и аланы-танаиты в Северном Причерноморье / А.В. Симоненко // РА. – 2001. – № 4. – С. 77–91.
278. Симоненко А.В. Римский импорт у сарматов Северного Причерноморья / А.В. Симоненко. – СПб.: Нестор-История, 2011. – 272 с.

279. Скирда В.В. Дослідження нового селища черняхівської культури поблизу м. Богодухова / В.В. Скирда // АДУ 1999 р. – К., 2000. – С. 148.
280. Скирда В.В. Розкопки поселення черняхівської культури / В.В. Скирда // АДУ 2001 р. – К., 2002. – С. 242–243.
281. Сміленко А.Т. Про деякі датуючі речі в культурі полів поховань / А.Т. Сміленко // Археологія. – 1952. – Т. VI. – С. 51–73.
282. Смиленко А.Т. Городище Башмачка III–IV вв. н. э. / А.Т. Смиленко. – К.: «Наукова думка». – 1992. – 132 с.
283. Смиленко А.Т. Черняховское поселение в селе Леськи близ города Черкассы // А.Т. Смиленко, М.Ю. Брайчевский // МИА. – 1967. – № 139. – С. 35–61.
284. Смирнова Г.И. Поселение у с. Незвисько в первые века новой эры / Г.И. Смирнова // МИА. – 1964. – № 116. – С. 196–212.
285. Смішко М.Ю. Поселення III–IV ст. н. е. з слідами скляного виробництва біля с. Комарів Чернівецької області / М.Ю. Смішко // МДАПВ. – 1964. – Вип. 5. – С. 67–80.
286. Смокотина А.В. О хронологии амфор типа С Snr I («Делакеу») / А.В. Смокотина // Боспорские чтения: Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Взаимовлияния культур. – 2011. – Вып. XII. – С. 355–360.
287. Созник В.В. Круглая башня на усадьбе «Близнецы» на хоре Херсонеса Таврического / В.В. Созник // БИ. – 2005. – Вып. VIII. – С. 238–262.
288. Сон Н.А. Краснолаковая керамика из Тире / Н.А. Сон, М.С. Шапцев // АДІУ. – 2012. – Вип. 8. – С. 83–103.
289. Сорокина Н.П. О стеклянных сосудах с каплями синего стекла из Причерноморья / Н.П. Сорокина // СА. – 1971. – № 4. – С. 85–101.
290. Сорокина Н.П. Стеклянные сосуды из могильника Харакс / Н.П. Сорокина // Кавказ и Восточная Европа в древности. – М., 1973. – С. 183–189.

291. Стржелецкий С.Ф. Раскопки в Инкермане в 1940 г. / С.Ф. Стржелецкий // СА. – 1947. – № IX. – С. 283–302.
292. Стржелецкий С.Ф. Население округи Херсонеса в первой половине I тысячелетия новой эры (по материалам некрополя «Совхоз №10») / С.Ф. Стржелецкий, Т.Н. Высотская, Л.А. Рыжова, Г.И. Жесткова // Stratum plus. – 2005. – № 4. – С. 27–277.
293. Сухобоков О.М. Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники) / О.М. Сухобоков. – К.: Наукова Думка, 1975. – 167 с.
294. Сымонович Э.А. Памятники черняховской культуры степного Поднепровья / Э.А. Сымонович // СА. – 1955. – Т. XXIV. – С. 282–316.
295. Сымонович Э.А. Раскопки могильника у овчарни совхоза Приднепровского на Нижнем Днепре / Э.А. Сымонович // МИА. – 1960. – № 82. – С. 192–238.
296. Сымонович Э.А. Северная граница памятников черняховской культуры / Э.А. Сымонович // МИА. – 1964. – № 116. – С. 7–43.
297. Симонович Е.О. Перший черняхівський могильник в Північному Причорномор'ї / Е.О. Симонович // Археологія. – 1966. – Т. XX. – С. 196–201.
298. Сымонович Э.А. Итоги исследований черняховских памятников в Северном Причерноморье / Э.А. Сымонович // МИА. – 1967. – № 139. – С. 205–237.
299. Сымонович Э.А. Поселения культуры полей погребений в районе города Никополя / Э.А. Сымонович // МИА. – 1967. – № 139. – С. 62–67.
300. Сымонович Э.А. Находка позднеантичной амфоры из Курской области / Э.А. Сымонович // СА. – 1971. – № 4. – С. 231–232.
301. Симонович Е.О. Про кераміку черняхівського типу з Криму / Е.О. Симонович // Археологія. – 1975. – № 18. – С. 80–86.

302. Симонович Э.А. Коблевский и Ранжевский могильники около г. Одессы / Э.А. Симонович // Могильники черняховской культуры. – М.:Наука, 1979. – С. 63–111.
303. Симонович Э.А. Население столицы позднескифского государства (по материалам Восточного могильника Неаполя Скифского) / Э.А. Симонович. – К.: Наукова думка, 1983. – 176 с.
304. Симонович Э.А. Придунайский могильник Фурмановка / Э.А. Симонович // Могильники черняховской культуры. – М.: Наука, 1988. – С. 143–163.
305. Симонович Э.А. Букреевка 2 – селище второй четверти I тыс. н. э. возле Курска / Э.А. Симонович // Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья. – 1990. – Вып. 1. – С. 78–110.
306. Симонович Э.А. Поселение Викторовка-II в устье Сосицко-Березанского лимана (по материалам раскопок М. Ф. Болтенко) / Э.А. Симонович, А.З. Яровой // СА. – 1968. – № 2. – С. 169–183.
307. Терпиловський Р.В. Київський горизонт поселення Глеваха / Р.В. Терпиловський // Археологія. – 1999. – № 4. – С. 95–107.
308. Терпиловский Р.В. Славяне Поднепровья в первой половине I тыс. н. э. / Р.В. Терпиловский. – Lublin: Wydawnictwa Uniwersytetu Marii Curie-Sklodowskiej, 2004. – 232 с.
309. Терпиловский Р.В. Новые памятники III–V вв. в Северо-Восточной Украине / Р.В. Терпиловский // Труды II (XVIII) Всероссийского археологического съезда в Суздале. – 2008. – Т. 2. – С. 297–299.
310. Тиханова М.А. К вопросу об обмене и торговле в эпоху черняховской культуры / М.А. Тиханова // КСИА. – 1974. – № 138. – С. 66–73.
311. Труфанов А.А. Хронология могильников Предгорного Крыма I в. до н. э. – III в. н. э. // Stratum plus. – 2009. – № 4. – С. 117–328.
312. Труфанов А.А. Исследование позднеантичного некрополя у с. Курское в Юго-Восточном Крыму / А.А. Труфанов, С.Г. Колтухов // Stratum plus. – 2003. – № 4. – С. 278–295.

313. Уженцев В.Б. Амфоры с воронковидным горлом из Причерноморья / В.Б. Уженцев, В.Ю. Юрочкин // Херсонесский сборник. – 1998. – Вып. IX. – С. 100–109.
314. Уколова В.И. Эра Диоклетиана / В.И. Уколова // Европейский альманах: История. Традиции. Культура. – М., 1993. – С. 154–170.
315. Ушаков С.В. К вопросу о херсонесской краснолаковой керамике / С.В. Ушаков // Херсонес в античном мире: историко-археологический аспект: тезисы докладов международной научной конференции. – Севастополь: Национальный заповедник «Черсонес таврический», 1997. – С. 120–123.
316. Ушаков С.В. Херсонесская сигиллята (к постановке проблемы) / С.В. Ушаков // Херсонесский сборник – 2004. – Вып. XIII. – С. 285–296.
317. Ушаков С.В. Херсонесская краснолаковая керамика / С.В. Ушаков // БИ. – 2005. – Вып. VIII. – С. 61–74.
318. Ушаков С.В. Керамический комплекс засыпи цистерны V – VI вв. в ХСVII квартале Херсонеса (предварительная информация) / С.В. Ушаков, В.В. Дорошко, С.И. Кропотов, И.И. Макаев, Е.В. Струкова // Херсонесский сборник. – 2006. – Вып. XV. – С. 191–216.
319. Федоров Г.Б. Погребение IV в. н. э. у с. Сычавка / Г.Б. Федоров, М.Г. Рошаль // СА. – 1979. – № 2. – С. 265–270.
320. Фокеев М.М. Позднейшие сарматские могильники в степи между Днестром и Дунаем / М.М. Фокеев // Древности Юго-Запада СССР. – Кишинев: Штиинца, 1991. – С. 55–65.
321. Фролова Н.А. Вторжения варварских племен в города Северного Причерноморья по нумизматическим данным / Н.А. Фролова // СА. – 1989. – № 4. – С. 196–206.
322. Храпунов И.Н. Очерки этнической истории Крыма в раннем железном веке. Тавры. Скифы. Сарматы / И.Н. Храпунов. – Симферополь: Таврия, 1995. – 83 с.

323. Храпунов И.Н. Могильник Дружное (III – IV вв. н. э.) / И.Н. Храпунов. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Sklodowskiej, 2002. – 314 с.
324. Храпунов И.Н. Погребение воина IV в. н. э. из могильника Нейзац / И.Н. Храпунов // Готы и Рим. – К.: ИД «Стилос», 2006. – С. 42–51.
325. Храпунов И.Н. Склеп IV в. из могильника Нейзац / И.Н. Храпунов // ПИФК. – 2008. – Вып. XXI. – С. 356–392.
326. Храпунов И.Н. Некоторые итоги исследований могильника Нейзац / И.Н. Храпунов // Исследования могильника Нейзац. – Симферополь: «Доля», 2011. – С. 13–113.
327. Храпунов И.Н. Подбойная могила второй половины III века нашей эры из могильника Дружное / И.Н. Храпунов, В.В. Масякин // Stratum plus, ПАВ.– 1997. – С. 164–180.
328. Храпунов И.Н. Поселение в Барабановской балке (по результатам раскопок 2007 и 2008 гг.) / И.Н. Храпунов, В.П. Власов, А.В. Смокотина, М.С. Шапцев. – Симферополь: Доля, 2009. – 132 с.
329. Храпунов И.Н. Археологические разведки в предгорном Крыму между долинами рек Биюк-Карасу и Бельбек / И.Н. Храпунов, Т.Н. Смекалова, В.П. Власов // Материалы к археологической карте Крыма. – Симферополь, 2010. Вып. IV. – 94 с.
330. Шаров О.В. Хронология могильников Ружичанка, Косаново, Данчены и проблема датировки черняховской керамики / О.В. Шаров // Проблемы хронологии Латена и римского времени. – СПб., 1992. – С. 158–207.
331. Шаров О.В. Керамический комплекс некрополя Чатыр-Даг. Хронология комплексов с римскими импортами / О.В. Шаров. – СПб.: «Нестор-История», 2007. – 208 с.
332. Шелов Д.Б. Танаис и Нижний Дон в первые века н. э. / Д.Б. Шелов. – М.: Наука, 1972. – 351 с.

333. Шелов Д.Б. Узкогорлые светлоглиняные амфоры первых веков нашей эры. Классификация и хронология / Д.Б. Шелов // КСИА. – 1978. – № 156. – С. 16–21.
334. Шелов Д.Б. Дипинти на амфорах из танаисских комплексов / Д.Б. Шелов // Нумизматика и эпиграфика. – 1989. – Вып. XV. – С. 97–125.
335. Шишкін Р.Г. Господарсько-економічна модель черняхівської культури (за матеріалами Середнього Подніпров'я) / Р. Г. Шишкін // Археологія. – 1999. – № 5. – С. 129–139.
336. Шишкин Р.Г. Хронологические признаки трехслойных гребней черняховской культуры / Р.Г. Шишкин // Сучасні проблеми археології. – К., 2002. – С. 244–246.
337. Шульце Э. Керамика из могильника и поселения Войтенки 1: сравнительный анализ / Э. Шульце, М. Любичев // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. – Тула, 2010. – Т. 2. – С. 33–62.
338. Щапова Ю.Л. Мастерская по производству стекла у с. Комарово / Ю.Л. Щапова // СА. – 1978. – С. 230–242.
339. Щербакова Т.А. Могильник черняховской культуры у с. Чалык / Т.А. Щербакова // АИМ в 1985 г. – Кишинев, 1990. – С. 141–162.
340. Щукин М.Б. Вопросы хронологии черняховской культуры и находки амфор / М.Б. Щукин // СА. – 1968. – № 2. – С. 41–51.
341. Щукин М.Б. Готский путь / М.Б. Щукин. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2005. – 573 с.
342. Щукин М.Б. К хронологии могильника Данчены / М.Б. Щукин, Т.А. Щербакова // Рафалович И. А. Данчены. Могильник черняховской культуры III–IV вв. н. э. – Кишинев: Штиинца 1986. – С. 177–212.

343. Юрочкин В.Ю. Черняховская керамика Юго-Западного Крыма / В.Ю. Юрочкин // Херсонесский сборник. – 1999. – Вып. X. – С. 257–274.
344. Юрочкин В.Ю. Комплекс с монетами IV века из раскопок городища Белинское / В.Ю. Юрочкин, В.Г. Зубарев // Древности Боспора. – 2001. – Т. 4. – С. 454–473.
345. Юрочкин В.Ю. Позднеантичный погребальный комплекс в низовьях реки Качи / В.Ю. Юрочкин, А.А. Труфанов // Херсонесский сборник. – 2003. – Вып. XII. – С. 199–225.
346. Юрочкин В.Ю. Хронология могильников Центрального и Юго-Западного Крыма 3–4 вв. н. э. / В.Ю. Юрочкин, А.А. Труфанов // Древняя Таврика. – Симферополь, 2007. – С. 359–382.
347. Якобсон А.Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики / А.Л. Якобсон. – Л.: Наука, 1979. – 164 с.
348. Яценко С.А. Германцы и аланы: о разрушениях в Приазовье в 236–276 гг. / С.А. Яценко // Stratum plus, ПАВ. – 1997. – С. 154–163.
349. Яценко С.А. О полихромном стиле позднеримского времени на территории Сарматии / С.А. Яценко, В.Ю. Малашев // Stratum plus. – 2000. – № 4. – С. 226–250.
350. Яшная О.С. Амфоры типа Делакеу из раскопок Мангула / О.С. Яшная // ПИФК. – 2015. – № 3. – С. 120–139.
351. Abadie-Reynal C. Les Amphores romaines en mer Noire (Ier – IVe s.) / C. Abadie-Reynal // Production et Commerce des amphores anciennes en Mer Noire : Aix-en-Provence, 1999. – P. 255–264.
352. Adamsheck B. Kenchreai: The Pottery: Eastern Port of Corinth / B. Adamsheck. – Leiden: E.J. Brill, 1979. – Vol. 4. – 148 p.
353. Aldini T. Anfore foropopiliens / T. Aldini // Archeologia Classica. – 1978. – Vol. XXX. – P. 236–245.
354. Aldini T. Fornaci di Forum Popili / T. Aldini. – Forlimpopoli, 1981. – 137 p.

355. Aldini T. Nuovi dati sulle anfore forolimpilensi / T. Aldini // Studi Romagnoli. – 1989. – Vol. 40. – P. 348–418.
356. Aldini T. Elementi per una più coretta classificazione delle anfore forlimpopolensi / T. Aldini // Atti e memorie. Nuova Serie. – 1996. – Vol. 46. – P. 11–22.
357. Aldini T. Anfore foropopiliensi in Italia / T. Aldini // Documenti e studi. – 1999. – Vol. 10. – P. 23–56.
358. Arsen'eva T. Un Depotoir D'Atelier D'Amphores a pate Claire. Commerce entre Heraclee du Pont et Tanaïs a l'epoque romaine / T. Arsen'eva, D. Kassab Tezgör, S. Naumenko // Anatolia Antiqua. – 1997. – Vol. V. – P. 187–198.
359. Arsen'eva T.M. Griechen am Don. Die Grabungen in Tanais 1998 / T.M Arsen'eva, B. Böttger // Eurasia antiqua. – 1999. – Bd. 5. – S. 411–443.
360. Arsen'eva T.M. Late Roman red slip pottery from Tanais / T.M. Arsen'eva, K. Domžalski / Eurasia antique. – Berlin, Mainz-am Rhein, 2002. – Band. 8. – P. 415–491.
361. Arzhantseva I.A. Zilgi: an early Alan proto-city of the first millennium A.D. on the boundary between steppe and hill country / I.A. Arzhantseva, D.V. Deopik, V.Y. Malashev // Les sites archeologiques en Crimee et au Caucase durant l'Antiquite tardive et le haut Moyen-Age. – Colloquia Pontica. – Leiden–Boston–Köln: Brill, 2000. – Vol. 5 – P. 211–250.
362. Baly T.J.C. Pottery / T.J.C. Baly // Excavations at Nessana. – London: British School of Arhaeology in Jerusalem, 1962. – Vol. 1. – P. 270–303.
363. Barkóczy L. Pannonische Glasfunde in Ungarn / L. Barkóczy // Studia Archaeologica. – 1988. – Vol. IX. – 223 s.
364. Barnea A. Descoperit archeologice noi in preajma cetatii Dinogetia / A. Barnea // Studii si cercetari de istorie veche. – 1974. – № 25. – P. 103–116.
365. Barnea I. Dinogetia, une ville byzantine du Bas-Danube / I. Barnea // Byzantina. – 1980. – T. 10. – 238 s.

366. Barnea A. Tropeum Traiani I / A. Barnea, I. Barnea, I. B. Cataniciu, M. Margineanu-Carstoiu, G. Papuc // Biblioteca de archeologie. – București: Editura Academiei Republicii Socialiste România. – 1979. – T. 35. – Vol. 1. – 345 s.
367. Bass G.F. Yassi-Ada / G.F. Bass, F.H. van Doorninck Jr. // A Seventh-Century Byzantine Shipwreck. – Texas, 1982. – Vol. 1. – P. 155–188.
368. Baumann V.H. Așezări rurale antice în zona gurilor Dunării. Contribuții arheologice la cunoașterea habitatului rural (sec. I–IV p.Chr.) / V.H. Baumann. – Tulcea, 1995. – 447 s.
369. Beltran Lloris M. Las Anforas Romanas en España / M. Beltran Lloris // Monografías Arqueológicas. – 1970. – Vol. 8 – 669 p.
370. Bertucchi G. Les amphores et le vin de Marseille VIe s. avant J.-C. - IIe s. après J.-C. / G. Bertucchi // Revue Archéologique de Narbonnaise. – 1992. – Supplément 25. – 249 s.
371. Beyll D. Terra Sigillata aus der Marienkirche in Ephesos: erste Zwischenbilanz / D. Beyll // Berichte und Materialien. – Wien, 1993. – Heft 5. – 56 s.
372. Bichir Ch. Carpii în istoriografia română și străină // Studii si cercetari de istorie veche. – 1971. – № 2. – P. 191–221.
373. Bjelajac L. Amfore gornjo mezijskog Podunavlja / L. Bjelajac // Arheološki Institut Beograd. – Beograd, 1996. – 129 s.
374. Bounegru O. Așezarea daco-romană de la Hârșova și unele aspecte ale romanizării în Dobrogea / O. Bounegru, P. Hașotti, A. Murat / SCIVA. – 1989. – Tom. 40. – Nr. 3. – P. 273–293.
375. Böttger B. Die Gefässkeramik aus dem Kastel Jatrus / B. Böttger // Jatrus-Krivina. – Berlin, 1982. – Band. 2. – P. 33–148.
376. Brukner O. Rimska keramika u Jugoslovenskom Delu Provincije Donje Pannonije / O. Brukner. – Beograd, 1981. – 190 s.

377. Burger A. The late roman cemetery at Ságvár / A. Burger // *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. – 1966. – № 18. – P. 99–234.
378. Cacciaguerra L. Anfore e commerci nella Venetia. Dalle anfore elementi utiliper la storia del Veneto Orientale tra il III secolo avanti Cristo e il VI secolo dopo Cristo / L. Cacciaguerra. – Portogruaro, 1990. – 187 p.
379. Cacciaguerra L. Anfore foropiliensi nel Veneto Orientale / L. Cacciaguerra // *Documenti e Studi*. – 1991. – Vol. II. – P. 21–36.
380. Căpitanu V. Principalele rezultate ale săpăturilor arheologice în asezarea geto-dacică de la Răcățâu (județul Bacău) / V. Căpitanu // *Carpica*. – 1976. – 8. – P. 49–120.
381. Carre M.B. Les amphores de la Cisalpin et de l'Adriatique au début de l'Empire / M.B. Carre // *Merfa*. – 1985. – № 97, fasc. 1. – P. 207–245.
382. Castle S.A. Amphorae from Brockley Hill / S.A. Castle // *Britannia*. – 1978. – № 9. – P. 383–392.
383. Ciaușescu M. Early pottery production in Apulum (Patros) - an overview of recent research / M. Ciaușescu // *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta*. – 2004. – № 39. – P. 319–327.
384. Cipriano M.T. Production et typologie des amphores sur la côte adriatique de l'Italie / M.T. Cipriano, M.B. Carre // *Amphores romaines et histoire économique: dix ans de recherche*. – Roma, 1989. – P. 67–104.
385. Cox D.H. The Greek and Roman Pottery / D.H. Cox // *The Excavations at Dura Europos. Final Report*. – New Haven, 1949. – Vol. IV. – Part 1. , fasc. 2. – 92 p.
386. Crowfoot J.M. Samaria-Sebaste: The Objects from Samaria // J.W. Crowfoot, G.M. Crowfoot, K.M. Kenyon. – London: Palestine Exploration Fund. – 1957. – Vol. III. – 478 p.
387. Dautova-Ruševljan V. Gomolava. Rimski period / V. Dautova-Ruševljan, O. Brukner. – Novi Sad, 1992. – 215 p.

388. Desbat A. Les importations d'amphores de Meditteranee orientale a Lion (fin du I-er siecle avant J.-C. et I-er siecle apres) / A. Desbat, M. Picon // Recherches sur les amphores grecques. – 1986. – BCH Suppl. XIII. – P. 637–648.
389. Diaconu G. Tirgşor necropola din secolele III–IV e. n. / G. Diaconu. – Bucureşti, 1965. – 290 p.
390. Diaconu Gh. Das Gräberfeld von Mogoşani (Kreis Dimboviţa) / Gh. Diaconu // Dacia. – 1969. – № 13. – S. 367–402.
391. Domżalski K. Terra Sigillata from Nymphaion. Survey 1994 / K. Domżalski // Archeologia. – Warsaw, 1996. – № 47. – P. 95-109.
392. Dragendorff H. Terra sigillata. Ein Beitrag zur Geschichte der griechischen und römischen Keramik / H. Dragendorff. – Bonn: Universitäts-Buchdruckerei von Carl Georgi, 1895. – 138 s.
393. Dragendorff H. Zur Terra-sigillata-Industrie in Griechenland, Kleinasien, Südrussland und Ägypten / H. Dragendorff // Bonner Jahrbücher. – 1897. – Vol. 101. – S. 140–152.
394. Dragendorff H. Arretinische Relifkeramik mit Beschreibung der Sammlung in Tybingen / H. Dragendorff, C. Watzinger. – Reutlingen: Gryphius-Verlag, 1948 – 248 s.
395. Dyczek P. Amfory rzymskie z obszaru dolnego Dunaju : dystrybucja amfor i transportowanych w nich produktow w I–III w. Po Chr. / P. Dyczec // Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego. – Warszawa, 1999. – 333 s.
396. Dyczek P. Roman Amphorae of the 1st – 3rd centuries AD found on the Lower Danube. Typology / P. Dyczek. – Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2001. – 387 s.
397. Ebert M. Ausgrabungen bei dem «Gorodok Nikolajevka» am Dniepr, Gouv. Cherson / M. Ebert // Praehistorische Zeitschrift. – 1913. – Band. V. – S. 80 – 115.
398. Eggers H.-J. Der römische Import im freien Germanien / H.J. Eggers // Atlas Urgesch. – Hamburg, 1951. – Bd. 1. – 212. s.

399. Egloff M. Kellia: la poterie copte; quatre siècles d'artisanat et d'échanges en Basse-Egypte / M. Egloff // – Geneve: Georg, 1977. – 232 s.
400. Empereur J.Y. Les régions de production d'amphores impériales en Méditerranée orientale / J.Y. Empereur, M. Picon // Amphores romaines et histoire économique: dix ans de recherche. – Roma, 1989. – P 223–248.
401. Fölzer E. Die Bilderschüsseln der ostgallischen Sigillata – Manufakturen / E. Fölzer // Römische Keramik in Trier. – Bonn, 1913. – Bd. 1. – 55 s.
402. Freed J. Adoption of the form of the Koan amphorae to the production of the Dressel 2-4 amphoras in Italy and northeastern Spain / J Freed // *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta*. – 2000. – № 36. – P. 459–466.
403. Fulford M.G. The Avenue du President Habib Bourguiba, Salambo: The pottery and other ceramic objects from the site / M.G. Fulford, D.P.S. Peacock // *Excavation at Carthage: The British Mission*. – Sheffield: Published by University of Sheffield, 1984. – Vol. 1, 2. – 248 p.
404. Fülle G. The Internal Organization of the Arretine Terra Sigillata Industry: Problems of Evidence and Interpretation / G. Fülle // *The Journal of Roman Studies*. – 1997. – Vol 87. – P. 111–155.
405. Garlan Y. Prospection d'ateliers d'amphores et de ceramiques de Sinope / Y. Garlan, D. Kassab Tezgör // *Anatolia Antiqua*. – 1996. – Vol. IV. – P. 325–334.
406. Gassner V. Velia. Neue Forschungen auf der Akropolis / V. Gassner, F. Krinzinger // *JÖAI*. – 1997. – Vol. 66. – S. 230–251.
407. Gavritukhin I. Cut Glass Beakers within the Context of Studies in the Connections between the South of Eastern Europe and Skandinavia in the Late Period of Roman influence and the Great Migration Period / I. Gavritukhin // *Inter ambo maria: Contacts between Skandinavia and the Krimea in the Roman Period*. – Kristiansand; Simferopol, 2011. – P. 39–69.

408. Glasbergen W. Italische und Frühe Südgallische Terra Sigillata aus Velsen (Provinz Nord-Holland) / W. Glasbergen, S.M.E. van Lith // *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta*. – 1977. – № 17/18 – P. 5–21.
409. Godłowski K. The chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe / K. Godłowski. – Kraków, 1970. – 126 p.
410. Godłowski K. Die Chronologie der jüngeren und späten Kaiserzeit in der Gebieten südlich der Sudeten und Karpaten // *Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Laténezeit bis Frühmittelalter*. – Kraków, 1992. – S. 23–154.
411. Grace V. Stamped Wine Jar Fragments / V. Grace // *Hesperia*. – 1956. – Supplement X. – P. 113–189.
412. Grace V. Amphoras and the Ancient Wine Trade / V. Grace. – Princeton–New-Jersey: American School of Classical Studies at Athens, 1961. – 32 p.
413. Grosu V. Ceramica romana din necropola de tip Sântana de Mureș-Černjachov de la Bravicieni (raionul Orhei, Moldova) / V. Grosu, V. Vornic, L. Ciobanu // *Revista arheologica*. – 2006. – Vol. II. – Nr. 1–2. – P. 104–127.
414. Gudkova A. Gräberfeld und Siedlung Nagornoe II. Ein Fundplatz der Sântana de Mureș – Černjachov-Kultur an der Unteren Donau / A. Gudkova, E. Schultze. – Bonn, 2017. – 238 s.
415. Hayes J.W. Late Roman Pottery / J.W. Hayes. – London: The British school at Rome, 1972. – 478 p.
416. Hayes J.W. The villa Dionysos excavations, Knossos: The pottery / J.W. Hayes // *The British School at Athens*. – 1983. – № 78. – P. 97–169.
417. Hayes J.W. A Supplement to Late Roman Pottery / J.W. Hayes. – London: British school at Rome, 1980. – 84 p.
418. Hayes J.W. Sigillate Orientali / J.W. Hayes // *Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale*. – Roma: Istituto Poligrafico e Zecca Dello Stato, 1985. – P. 1–96.

419. Hayes J.W. The Pottery / J.W. Hayes // Excavations at Saraçhane in Istanbul. – 1992. – Vol. 2. – 455 p.
420. Hellström P. Pottery of classical and later date, terracotta lamps and glass / P. Hellström. – Lund: CWK Gleerup, 1965. – 90 p.
421. Hesnard A. Note sur un atelier d'amphores Dr. 1 et Dr. 2-4 pres de Terracine / A. Hesnard // Melanges de L'Ecole Francais de Rome. – 1977. – № 89. – P. 157–168.
422. Ilyashenko S. Narrow-necked light-clay amphorae: developments in classification and chronology / S. Ilyashenko, S. Naumenko // Production and Trade of Amphorae in the Black Sea. International Round-Table Conference Batumi-Trabzon, 27th – 29th April, 2006. – P. 15–16.
423. Isings C. Roman Glass from Dated Finds / C. Isings. – Djakarta: J.B. Wolters, 1957. – 186 p.
424. Joncheray J.-P. Nouvelle classification des amphores decouvertes lors defouilles sous-marines / J.-P. Joncheray. – Frejus: Cahiers d'archéologie subaquatique, 1976. – 52 p.
425. Jones F.F. The Hellenistic and Roman Periods: The Pottery / F.F. Jones // Excavations at Gozlü Kule, Tarsus. – Princeton, 1950. – Vol. I. – P. 149–296.
426. Jurisic M. Ancient shipwrecks of the Adriatic / M. Jurisic // BAR International series. – 2000. – Vol. 828. – 547 p.
427. Karnitsch P. Die Reliefsigillata von Ovilava / P. Karnitsch. – Leinz, 1959. – 461 s.
428. Kassab Tezgör D. Typologie des amphores sinopéennes entre les IIe - IIIe s. et le VIe s. ap. J.- C. / D. Kassab Tezgör // Varia Anatolica. – 2009. – Vol. XX. – P. 73–95.
429. Kassab Tezgör D. Typologie des amphores sinopéennes entre les IIe-IIIe s. et le VIe s. ap. J.- C. / D. Kassab Tezgör // Les fouilles et le materiel de l'atelier amphorique de Demirci pres de Sinope . – Paris, 2010. – P. 121–140.

430. Kassab Tezgör D. Les amphores «pseudo-Colchidiennes» du Musée de Samsun // D. Kassab Tezgör, M. Akkaya // *Anatolia Antiqua*. – 2000. – Vol. VIII. – P. 127–142.
431. Kassab Tezgör D. Les sites de Gudava et d'Illori (Colchide): amphores locales de l'époque romaine / D. Kassab Tezgör, N. Kebuladze, D. Lomitashvili, M. Lamtadze // *Anatolia Antiqua*. – 2003. – Vol. XV. – P. 197–214.
432. Kassab Tezgör D. La collection d'amphores d'Ismail Karakan à Sinop / D. Kassab Tezgör, S. Lamaitre, D. Pieri // *Anatolia Antiqua*. – 2003. – Vol. XI. – P. 170–200.
433. Kassab Tezgör D. Fouilles des Ateliers d'Amphores à Demirci près de Sinop en 1996 et 1997 / D. Kassab Tezgör, I. Tatlıcan // *Anatolia Antiqua*. – 1998. – Vol. VI. – P. 423–442.
434. Kazanski M. Contribution à l'étude des témoignages archéologiques des Goths en Europe orientale à l'époque des Grandes Migrations: la chronologie de la culture de Černjahov récente / M. Kazanski, R. Legoux // *Archéologie Médiévale*. – 1988. – Vol. XVIII. – P. 7–53.
435. Keay S.J. Late Roman Amphorae in the Western Mediterranean. A Typology and Economic Study: the Catalan Evidence / S.J. Keay // *BAR International series*. – 1984. – Vol. 196. – 738 p.
436. Keller E. Die spätrömischen Grabfunde in Südbayern / E. Keller. – München, 1971. – 270 s.
437. Kenrick P.M. The Fine Potter / P.M. Kenrick // *Excavations at Sidi Khrebish, Benghazi (Berenice)*. – Tripoli: Department of Antiquities, 1985. – Vol. III. – Part 1. – 516 p.
438. Knorr R. Südgallische Terra-sigillata-Gefäße von Rottweil / R. Knorr. – Stuttgart, 1907. – 357 s.
439. Krapivina V. Amphorae of the 3rd – 4th centuries A.D. in Olbia Pontica / V. Krapivina // *Production and Trade of Amphorae in the Black Sea. Actes de la Table Ronde internationale de Batoumi et Trabzon, 27–29 April 2006*. – *Varia Anatolica*. – 2010. – Vol. XXI. – P. 69–73.

440. Khrapunov I. The Vault with Openwork Plaque from the Cemetery of Neyzats in the Crimea / I. Khrapunov // *The Turbulent Epoch. New materials from the Late Roman Period and the Migration Period.* – Lublin, 2008. – Vol. 1–P. 189–217.
441. Knipowitsch T. Untersuchungen zur Keramik römischer Zeit aus den Griechenstädten an der Nordküste des schwarzen Meeres. I. Die Keramik römischer Zeit aus Olbia in der Sammlung der Eremitage / T. Knipowitsch // *Materialien zur römisch-germanischen Keramik.* – 1929. – Vol. IV. – 55 s.
442. Kuzmova K. Roman pottery in Barbaricum: the case of terra sigillata in north-eastern part of the Carpatian Basin (Eastern Slovakia) / K. Kuzmova // *Anodos. Studies of the Ancient World.* – 2011. – Vol. 11. – P. 171–184.
443. Lang-Auinger C. Aspects zur chronologie / C. Lang-Auinger, U. Outschar // *Forschungen in Ephesos.* – 1996. – Vol. VIII, 3. – P. 26-77.
444. Leciejewicz L. Torcello: Scavi 1961–62 / L. Leciejewicz, E. Tabaczyńska, S. Tabaczyński. – Roma: Istituto Nazionale di Archeologia e Storia dell'Arte, 1977. – 566 p.
445. Lemaître S. Les importations d'amphores de Méditerranée orientale à Lyon au III-e siècle ap. J.- C. / S. Lemaître // *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* – 2000. – № 36. –P. 467–476.
446. Mączyńska M. Das frühmittelalterliche Gräberfeld Almalyk-Dere am Fusse des Mangup auf der Südwestkrim / M. Mączyńska, A. Gercen, O. Ivanova, S. Černýš, S. Lukin, A. Urbaniak, J. Bemann, K. Schneider, I. Jakubczyk // *Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums.* – Mainz, 2016. – Band. 115. – 205 s.
447. Maioli M.G. Anfore di produzione romagnola / Maioli M.G., M. Stoppioni // *Amphores romaines et histoire économique: dix ans de recherché.* – Roma, 1989. – P. 574–575.

448. Magomedov B. Sinopian amforae and Chernyakhov culture / B. Magomedov, S. Didenko // *Sinope: The Results of Fifteen Years of Research*. – Leiden – Boston, 2012a. – P. 479–485.
449. Magomedov B. Red slip ware in Chernyakhov culture / B. Magomedov, S. Didenko // *The Black Sea, Paphlagonia, Pontus and Phrygia in Antiquity*. – BAR International series. – 2012b. – Vol. 2432. – P. 171–190.
450. Magomedov B. Ceramics from the Danubian provinces on sites of the Chernyakhov-Sîntana de Mureş culture / B. Magomedov // *The Danubian Lands between the Black, Aegean and Adriatic Seas (7th Century BC – 10th Century AD)*. Proceedings of the Fifth International Congress on Black Sea Antiquities (Belgrade – 17–21 September 2013). – Oxford, 2015. – P. 335–352.
451. Majewski K. Importy rzymskie na ziemiach słowiańskich / K. Majewski. – Wrocław, 1949. – 215 s.
452. Manacorda D. Ostia IV. Anfore / D. Manacorda // *Studi Miscellanei*. – 1977. – Vol. 23. – P. 116–266.
453. Marangou-Lerat A. Le vin et les amphores de Crete / A. Marangou-Lerat // *Etudes Cretoises*. – Athènes: Ecole française d'Athènes; Thessalonique: Fondation Fany Boutari; Paris: De Boccard [distributor], 1995. – Vol. 30. – 178 p.
454. Martin-Kilcher S. Die römischen Amphoren aus Augst und Kaiseraugst / S. Martin-Kilcher // *Forschungen in Augst*. – 1994. – Band 7. – 612 s.
455. Matejčić R. Petnaest godina hidroarheoloških istraživanja u Kvarneru / R. Matejčić // *Pomorski zbornik*. – 1976. – № 14. – P. 345–360.
456. Meyer E. Die Bügelknopffibel / E. Meyer // *Arbeits- und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege*. – Leipzig, 1960. – Band. 8. – S. 216–349.

457. Mihailescu-Bîrliba V. Un nouveau groupe culturel sur le territoire de Roumanie. Les fouilles de Braniște-Nemțișor (comm. de Vînători, dép. de Neamț) / V. Mihailescu-Bîrliba // *Dacia*. – 1980. – Vol. XXIV. – P. 181–207.
458. Mitrea B. Necropole din secolul al IV-lea în Muntenia / B. Mitrea, C. Preda. – București, 1966. – 404 p.
459. Mitsopoulos-Leon V. Keramik hellenistischer und romischer Zeit. Die Basilika am Staatsmarkt in Ephesos: Kleinfunde / V. Mitsopoulos-Leon // *Forschungen in Ephesos*. – Wien, 1991. – Bd. 9, 2, 2. – S. 13–16.
460. Mordzewska I. X Regio augustejskie i pozaalpejskie szlaki handlowe / I. Mordzewska // *Światowit*. – 1999. – № 1, fasc. A. – S. 103–108.
461. Mordzewska I. Sulla storia della laguna di Venezia nell'Antichità / I. Mordzewska // *Światowit*. – 2000. – № 4. – Supplement Series A: Antiquity. – 120 s.
462. Naumenko S.A. Trade relations between Tanais and the Pontic region / S.A. Naumenko // *The Bosphorus: Gateway between the Ancient West and East (1st Millennium BC–5th Century AD). Proceedings of the Fourth International Congress on Black Sea Antiquities Istanbul, 14th–18th September 2009 – BAR International series*. – 2013. – Vol. 2517. – P. 103–108.
463. Naumienko S. Importy amfor typu Forlimpopoli do Tanais w II i III wieku n. e. / S. Naumienko, K. Paczyńska // *Światowit*. – 2001. – № 3 – S. 165–174.
464. Niezabitovska B. Lustra z kolekcji Wrocławskiej / B. Niezabitovska // *Sarmaci i Germanie. Studia Sarmatica*. – 2004. – № 1. – S. 11–39.
465. Opaïț A. Considerații preliminare asupra amforelor romane și romano-byzantine din Dobrugea / A. Opaïț // *Peuce. Studii și comunicări de istorie veche, archeology și numismatică*. – 1980. – Vol. 8. – P. 291–327.
466. Opaïț A. Un depot d'amphores a Aegyssus / A. Opaïț // *Dacia* – 1987. – Vol. 31. – № 1 – 2. – P. 145–155.

467. Opaïț A. Aspecte ale Vieții Economice din Provincia Scythia (secole IV – VI p. Ch.). Producția ceramicii locale și de import / A. Opaïț // Biblioteca Tracologica. – București, 1996. – Vol. XVI. – 333 p.
468. Opaïț A. Local and imported ceramics in Roman province of Scythia (4-th – 6-th centuries AD). Aspects of economic life in the Province of Scythia / A. Opaïț // BAR International series. – 2004. – Vol. 1274. – 180 p.
469. Opaïț A. A Weighty Matter: Pontic Fish Amphorae / A. Opaïț // The Black Sea in Antiquity: Regional and Interregional Economic Exchanges. Danish National Research Foundation's Centre for Black Sea Studies. – Aarhus: Aarhus University Press, 2007. – P. 101–374.
470. Opaïț A. Pontic Wine in the Athenian Market / A. Opaïț // Κεραμική της υστερης αρχαιοτητας απο τον Ελλαδικο χωρο (3ος-7ος αι. μ.Χ.). – Θεσσαλονίκη, 2010. – P. 108–130.
471. Opaïț A. Ceramica / A. Opaïț, M. Zahariade, Ch. Poenaru-Bordea, C. Opaïț // Fortificația și așezarea romană târzie de la Babadag-Toprachioi – Peuce. – 1991. – Vol. 10. – P. 211–260.
472. Orlić M. Podmorsko arheološko nalazište Ilovik / M. Orlić // Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju (Mali Lošinj. 1979). – Zagreb, 1982. – P. 153–159.
473. Oswald F. Inndex of Potters' Stamps on Terra Sigillata. «Samian Ware» / F. Oswald. – Margidunum, 1931. – 428 p.
474. Paczyńska K. Forlimpopoli Amphorae at Tanais in the Second and Third Centuries AD / K. Paczyńska, S. Naumenko // Transport Amphorae and Trade in the Eastern Mediterranean (Monographs of the Danish Institute at Athens. Vol. 5). – Århus, 2004. – P. 309–312.
475. Palade V. Săpăturile arheologice de la Bogdănești-Fălciu, jud. Vaslui (1967–1968) / V. Palade // Materiale și cercetări arheologice. – 1973. – № 10. – P. 169–189.

476. Palade V. Așezarea și necropola de la Bârlad-Valea Seacă (sfârșitul secolului al III-lea - a doua jumătate a secolului al V-lea) / V. Palade. – București, 2004. – 720 p.
477. Panella C. La distribuzione e i mercati / C. Panella // Società romana e produzione schiavistica. Merci, mercati e scambi nel Mediterraneo. – 1981. – № 2. – P. 55–80.
478. Panella C. Le anfore italiche dell II secolo d. C. / C. Panella // Amphores romaines et histoire économique: dix ans de recherche. – Roma, 1989. – P. 139–178.
479. Paraschiv D. Amfore pontice romane și romano-bizantine în zona Dunării de Jos / D. Paraschiv // Arheologia Moldovei. – 2002. – Vol. XXV. – P. 165–208.
480. Paraschiv D. Amfore romane și romano-bizantine în zona Dunării de Jos (sec. I–VII p. Chr.) / D. Paraschiv. – Iasi: Editura Fundației Axis, 2006. – 258 p.
481. Parker A.J. Ancient Shipwrecks on the Mediterranean & the Roman Provinces / A.J. Parker // BAR International Series. – 1992. – Vol. 580. – 547 p.
482. Pascual G.R. Las anforas de la Layetania / G.R. Pascual // Methodes classiques et methodes formelles dans l'étude des amphores. – Collection de l'Ecole française de Rome. – 1977. – № 32. – P. 47–96.
483. Peacock D.P.S. Roman amphorae: typology fabric and origins / D.P.S Peacock // Methodes classiques et methodes formelles dans l'étude des amphores. – Collection de l'Ecole française de Rome. – 1977. – № 32. – P. 261–278.
484. Peacock D.P.S. Pottery and early commerce: characterization and trade in Roman and later ceramics / D.P.S. Peacock. London–New York: Academic Press, 1977. – 340 p.
485. Peacock D.P.S. Amphorae and Roman economy / D.P.S. Peacock, D.F. Williams // Longman archaeology series. – London–New–York: Longman, 1986. – 239 p.

486. Petruskas O.V. Die Gräberfelder der Černjachov–Kultur von Kosanovo und Gavrillovka – eine vergleichende Studie zu Chronologie, Bestattungssitten und ethnokulturelle Besonderheiten / O.V. Petruskas // Bericht der Römisch-Germanischen Kommission. – 2003. – Band. 84. – S. 223–351.
487. Pieri D. Les Importations d'Amphores Orientales en Gaule Meridionale durant l'Antiquite Tardive et le Haut-Moyen Age (IVe–VIIe siecles apres J.-C.). Typologie, Chronologie et Contenu / D. Pieri // Societe Française d'Etude de la Ceramique Antique en Gaule Actes du Congres d'Istres 21–24 mai 1998. – Bouches-du-Rhone, 1998. – P. 97–106.
488. Plesničar-Geg L. Keramika emonskich nekropola / L. Plesničar-Geg // Dissertationes et monographiae. – 1977. – Vol. XX. – P. 6–109.
489. Popilian G. Ceramica romană din Oltenia / G. Popilian. – Craiova, 1976. – 246 p.
490. Popilian G. The Roman and Late Roman Cemetery of Sucidava-Celei. The Excavations from 1969–1983 / G. Popilian, D. Bondoc // – Craiova, 2012. – 370 p.
491. Preda C. Callatis. Necropola romano-bizantină / C. Preda. – București, 1980. – 178 p.
492. Pucci G. La ceramica italica (terra sigillata) / G. Pucci // Società romana e produzione schiavistica. Merci, mercati e scambi nel Mediterraneo. – 1981. – № 2. – P. 99–121.
493. Pucci G. Terra sigillata italic / G. Pucci // Enciclopedia dell'arte antica. Atlante delle forme ceramiche. – 1985. – Vol. II. – P. 359–406.
494. Rădulescu A. Amfore romane și romano-bizantine din Scythia Minor / A. Rădulescu // Pontica. – 1976. – Vol. IX. – P. 99–114.
495. Rau G. Körpergräber mit Glasbeigaben des 4. Nachchristlichen Jahrhunderts im Oder-Weichsel-Raum / G. Rau // Acta Praehistorica et Archaeologica. – Berlin, 1972. – Band 3. – S. 109–214.
496. Rau G. Spätantike Facettschliffgläser in Nord- und Osteuropa / G. Rau // Acta Praehistorica et Archaeologica. – 2008. – Band. 40. – S. 221–240.

497. Reynolds P. Trade in Western Mediterranean, AD 400–700: The ceramic evidence / P. Reynolds // BAR International series. – 1995. – Vol. 604. – 452 p.
498. Riley J.A. The Coarse Pottery from Berenice / J.A. Riley // Excavations at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice). – Tripoli, 1979. – Vol. II. – P. 91–497.
499. Robinson H.S. Pottery of the Roman Period: Chronology / H.S. Robinson // The Athenian Agora. –1959. – Vol. V. – 150 p.
500. Sackett L.H. Knossos: from Greek city to Roman colony: excavations at the unexplored mansion II / L.H. Sackett, K. Branigan // British School of Archaeology at Athens. – 1992. Suppl. 21. – 498 p.
501. Sazanov A. Les amphores de l'antiquité tardive et du Moyen Age: Continuité ou Rupture? Le cas de la mer Noire / A. Sazanov // La ceramique medievale en Mediterranee actes du VIe Congres de L'AIECM 2 Aix-en-Provence 13–18 novembre 1995. – Aix-en-Provence, 1997. – P. 331–380.
502. Schneider G. Compositional Analysis of Terra Sigillata from Nymphaion / G. Schneider // Archeologia. – Warsaw, 1996. – № 47. – P. 109–112.
503. Sciallano M. Amphores, comment les identifier? / M. Sciallano, P. Sibella. – Aix-en-Provence, 1991. – 134 p.
504. Scorpan C. Origini și linii evolutive in ceramica romano-byzantină (sec. IV–VIII) din arliile mediteraniana și Pontic / C. Scorpan // Pontica. – 1976. – Vol. IX. – P. 155–185.
505. Scorpan C. Contribution à la connaissance de certains types céramiques romana-byzantins (IV–VII siècles) dans l'espace Istro-Pontique / C. Scorpan // Dacia – 1977. – T. XXI. – P. 97–269.
506. Schultze E. Grautonige Keramik des Unteren Buggebietes in römischer Zeit. Nach Materialien der Siedlungen in der Umgebung von Olbia / E. Schultze, B.V. Magomedov, S.B Bujskich // Eurasia Antiqua. – 2006. – Vol. 12. – S. 289–352.

507. Schultze E. Keramik mit ovalen Facetten. Eine Untersuchung zur Chronologie der Černjachov-Kultur / E. Schultze, B. Strocen // *Eurasia Antiqua*. – 2008. – Vol. 14. – S. 267–332.
508. Stanfield A. Central Gaulish Potters / A. Stanfield, G. Simpson. – London: Oxford University Press, 1958. – 412 p.
509. Straume E. Gläser mit Fecettenschliff aus skandinavischen Gräbern des 4. und 5. Jahrhunderts n. Chr. / E. Straume. – Oslo: Universitetsforlaget, 1987. – 158 s.
510. Suceveanu A. Les thermes romains / A. Suceveanu // *Histria*. – 1982. – Vol. VI. – 236 p.
511. Sultov B. Ceramic Production on the Territory of Necropolis ad Istrum (find-1 V th century / B. Sultov // *Terra antiqua Balkanica*. – Sofia, 1985. – T.I. – P. 22–25.
512. Swan V.G. Dichin (Bulgaria) and the Supply of Amphorae to the Lower Danube in the Late Roman-Early Byzantine Period / V.G. Swan // *Transport Amphorae and Trade in the Eastern Mediterranean: Acts of International Colloquium at the Danish Institute at Athens, 26–29 September, 2002*. – Monographs of the Danish Institute at Athens – 2004. – Vol. 5. – P. 371–382.
513. Šelov D.B. Les Amphores d'Argile Claire des Premiers Siecles de Notre Ere en Mer Noire / D.B. Šelov // *Recherches sur les amphores Grecques*. – Paris, 1986. – BCH Suppl. XIII. – P. 395–400.
514. Šovan O.L. Necropola de tip Sântana de Mureș-Černjachov de la Mihălășeni (județul Botoșani) / O.L. Šovan. – Târgoviște, 2009. – 354 p.
515. Tatlican I. Demirci – Sinop amphora atölyelerinin 1997 kazisi / I. Tatlican, D. Kassab Tezgör, F. Dereli // *XX. Kazi sonuclari toplantisi. II. Cilt*. – Ankara, 1998. – P. 447–456.
516. Țau S. Barcea (jud. România) / S. Țau, M. Nicu, P. Ciubotaru // *Antichitatea târzie in Bazinul Prutului. Catalog*. – Bârlad, 2009. – P. 105–131.

517. Tchernia A. Amphores vinarties de Campanie et de Tarraconaise a Ostie / A. Tchernia, F. Zevi // Recherches sur les amphores romaines. – Collection de l'Ecole française de Rome. – 1972. – № 10. – P. 35–67.
518. Tchernia A. Notye sur le materiel recueilli dans la fouille d'un atelier d'amphores a Velaux (Bouches-du-Rhone) / A. Tchernia, J.-P. Villa // Methodes classiques et methodes formelles dans l'etude des amphores. – Collection de l'Ecole française de Rome. – 1977. – № 32. – P. 231–239.
519. Tejral J. Zur Chronologie und Deutung der südöstlichen Kulturelemente in der frühen Völkerwanderungszeit Mitteleuropas / J. Tejral // Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums. –Nürnberg, 1987. – S. 11–46.
520. Tejral J. Neue Aspekte der frühvölkerwanderungszeitlichen Chronologie im Mitteldonauraum / J. Tejral, H. Ftiesinger, M. Kazanski // Neue Beiträge zur Erforschung der Spätantike im mittleren Donaauraum. – Brno, 1997. – S. 321–400.
521. Thomas S. Studien zu den germanischen Kämmen derrömischen Keiserzeit / S. Thomas // Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege. – 1960. – Band. 8. – S. 54–215.
522. Topoleanu F. Ceramica romană și romano-bizantină de la Halmyris (sec. I–VII d.Ch.) / F. Topoleanu // Serviciul Arheologie. – Tulcea, 2000. – 364 p.
523. Twardecki A. Polish Archaeological Mission «Olbia» of the National Museum in Warsaw. Activity in seasons 2016–2017 / A. Twardecki // Ольвійський форум (пам'яті В.В. Крапівіної). До 150-річчя дослідження Ольвії. Матеріали II Міжнародної археологічної конференції 4–6 травня 2018 р. – Миколаїв, 2018. – С. 56–67.
524. Ursachi V. Zargidava. Cetatea dacica de la Brad / V. Ursachi // Bibliotheca Thracologica. – 1995. – X. – p. 283.
525. Unterkircher E. Terra Sigillata aus dem Heraion von Samos / E. Unterkircher // Athenische Abteilun. –1983 . – № 98. –S. 173–214.

526. Van Doorninck F.H. The Cargo Amphoras on the 7th Century Yassi Ada and 11th Century Serçe Limani Shipwrecks: Two Examples of a Reuse of Byzantine Amphoras as Transport Jars / F.H. Van Doorninck // *Recherches sur la Ceramique Byzantine: Actes du Colloque 8–10 April 1987*. – Athens–Paris, 1989. – BCH Suppl. XVIII. – P. 247–257.
527. Vasil'ev A. Chronologie der Nekropole Nagornoe II / A. Vasil'ev // Gudkova A., Schultze E. Gräberfeld und Siedlung Nagornoe II. Ein Fundplatz der Sântana de Mureş – Černjachov-Kultur an der Unteren Donau. – Bonn, 2017. – S. 125–133.
528. Verzâr-Bass M. Scavi di Aquileia I: L'area a est del foro, 2. Rapporto degli scavi 1989–91 / M. Verzâr-Bass // *Studi e ricerche sulla Gallia Cisalpina*. – 1994. – Vol. 6. – P. 5–92.
529. Vornic V. Căni-oenochoe romane de lut in complexe culturale Sântana de Mureş-Černjachov din spatiul pruto-nistean / V. Vornic, L. Ciobanu // *Analele ANTIM*. – 2005. – Vol. 6. – P. 47–73.
530. Vroom J. Byzantine to Modern Pottery in the Aegean : an Introduction and Field Guide / J. Vroom. – American School of Classical Studies at Athens. – Bijleveld: Parnassus Press, 2005. – 223 p.
531. Volpe G. La Daunia nell'età della romanizzazione. Paesaggio agrario, produzione, scambi / G. Volpe. – Bari, 1990. – 298 p.
532. Vulpe R. Izvoare. Sapaturile 1936–1948 / R. Vulpe. – Bucureşti, 1957. – 396 p.
533. Vulpe R. Les fouilles de Poiana / R. Vulpe, E. Vulpe // *Dacia*. – 1933. – Vol. III–IV. – P. 253–351.
534. Williams D.F. The Petrology of Certain Byzantine Amphorae: Some Suggestions as to Origins / D.F. Williams // *Actes de Colloque sur la ceramique antique. Carthage 23–24 June 1980. Centre d'Etudes et de Documentation Archeologique de la Conservation de Carthage*. – Tunis, 1982. – P. 91–110.

535. Wright K. A Tiberian Pottery Deposit from Corinth / K. Wright // *Hesperia*. – 1980. – Vol. 49.2. – P. 135–177.
536. Zemer A. Storage jars in Ancient Sea Trade / A. Zemer. – Haifa, 1977. – 122 p.

Архівні матеріали

1. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедиції

2014/№ не надано. Авраменко М.О. Звіт про розвідки в Кельменецькому районі Чернівецької області 2014 р., 14 с. + 12 рис.

2. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедиції

2008/№ не надано. Башкатов Ю.Ю. Звіт про дослідження багатошарового поселення Дмитрівка III поблизу міста Комсомольск Полтавської області 2008 р., 10 с. + 14 рис. + 14 фототабл.

3. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедиції

2011/№ не надано. Коваленко О.В., Луговий Р.С. Звіт про розкопки курганів біля с. Сторожове Чутівського району Полтавської області у 2011 році, 39 с. + 142 рис.

4. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедиції

№ 2004/38. Любичев М.В. Отчет об исследованиях Славянской археологической экспедиции Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина в 2004 г., 27 с.+84 рис.

5. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедиції

№ 2006/70. Любичев М.В., Мызгин К.В., Варачева К.Г. Отчет о работе Германо-Славянской археологической экспедиции Харьковского

національного університета імені В.Н. Каразіна в 2006 році, 54 с., + 253 рис.

6. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедиції

№ 2007/137. Любичев М.В., Мызгин К.В., Варачева К.Г. Отчет о работе Германо-Славянской археологической экспедиции Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина в 2007 году, 81 с. + 284 рис.

7. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедиції

№ 2008/92. Любичев М. В., Мызгин К. В., Варачева К. Г. Отчет о работе Германо-Славянской археологической экспедиции Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина в 2008 году, 85 с., + 353 рис.

8. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедиції

№ 2009/92. Любичев М. В., Мызгин К. В., Варачева К. Г. Отчет о работе Германо-Славянской археологической экспедиции Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина в 2008 году, 85 с., + 353 рис.

9. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедиції

2012/№ не надано. Петраускас О.В., Коваль О.А., Авраменко М.О., Милян Т.Р., Чорний А.М. Звіт про дослідження виробничої факторії та могильника пізньоримського часу біля с. Комарів (Кельменецький р-н, Чернівецька обл.) у 2012 р., 43 с., + 70 рис., + 49 фототабл.

10. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедиції

2013/№ не надано. Петраускас О.В., Коваль О.А., Авраменко М.О., Милян Т.Р., Чорний А.М. Звіт про дослідження виробничої факторії та

могильника пізньоримського часу біля с. Комарів (Кельменецький р-н, Чернівецька обл.) у 2013 р., 39 с., + 47 рис., + 34 фототабл.

11. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедиції

2014/№ не надано. Петраускас О.В., Авраменко М.О., Коваль О.А., Чорний А.М., Шишкін Р.Г. Звіт про дослідження виробничої факторії пізньоримського часу біля с. Комарів (Кельменецький р-н, Чернівецька обл.) у 2014 р., 47 с., + 91 рис., + 34 фототабл.

12. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедиції

2015/№ не надано. Петраускас О.В., Коваль О.А., Авраменко М.О., Шишкін Р.Г., Милян Т.Р. Звіт про роботи Комарівської експедиції (Кельменецький р-н, Чернівецька обл.) у 2015 р., 40 с., + 36 рис., + 39 фототабл.

13. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедиції

№ 1988/51. Росохацкий А.А. Отчет о работе периферийного отряда Белгород – Тирской экспедиции ОАМ АН УССР за 1988 г., 19 с., + 50 табл.

14. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедиції

№ 1989/262. Росохацкий А.А. Отчет о работе Шаболатской археологической экспедиции в 1989 году, 64 стр. + 74 табл.

15. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедиції

№ 1990/271. Росохацкий А.А. Отчет о полевых исследованиях. Моги́льник Беле́нькое. Раскопки 1990 г., 29 с., + 44 табл.

16. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедиції

№ 1991/237. Росохацкий А.А. Отчет о полевых исследованиях Шаболатского отряда Одесского охранного археологического центра в 1991 г., 49 с., +51 рис.

17. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедиції

№ 1957/37. Смішко М.Ю. Звіт про розкопки на поселенні першої половини I тисячоліття н. е. біля с. Комарів, Чернівецької області в 1956–1957 рр, 119 с., + 7 рис., + 10 табл.

18. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедиції

№ 1962/61. Смішко М.Ю. Звіт про дослідження поселення 3–4 ст. з скляною майстернею біля с. Комарове Чернівецької обл. в 1962 р., 30 с., + 7 табл.

19. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедиції

№ 1974/133. Щапова Ю.Л. Отчет о раскопках черняховского поселения у с. Комарово Кельменецкого района Черновицкой обл. в июне–июле 1974 г., 16 с., + 19 рис.

20. Науковий архів Кримського філіалу Інституту археології НАН України, Сімферополь

Ф. експедиції

№ 2000/26. Неневоля И.И., Волошинов А.А., Зайцев Ю.П. Отчет об охранных археологических исследованиях в Бахчисарайском районе в 2000 г., 102 с., + 86 рис.

21. Архів Сумського обласного краєзнавчого музею, Суми

Ф. експедиції

Журко А.И. Отчет об археологических исследованиях поселения черняховской культуры у с. Песчаное Сумского района Сумской области в 1990 г., 53 с., + 71 рис.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АДІУ – Археологія і давня історія України
АДУ – Археологічні дослідження на Україні
АИМ – Археологические исследования в Молдавии
АЛЛУ – Археологічний літопис Лівобережної України
АИЮВЕ – Археологические исследования на юге Восточной Европы
КБН – Корпус боспорских надписей
КСИА – Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА УРСР – Краткие сообщения Института археологии АН УРСР
КСИИМК – Краткие сообщения Института археологии АН СССР
БИ – Боспорские исследования
ВДИ – Вестник древней истории
МАИЭТ – Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии
МДАПВ – Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР
МКАС – Международный конгресс археологов-славистов
ПАВ – Петербургский археологический вестник
ПИФК – Проблемы истории, филологии, культуры
РА – Российская археология
СА – Советская археология
САИ – Свод археологических источников
BAR – British Archaeological Reports

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ДІДЕНКО СЕРГІЙ ВАСИЛЬОВИЧ

УДК 904.23 (477)''652''

ДИСЕРТАЦІЯ

АНТИЧНИЙ КЕРАМІЧНИЙ ІМПОРТ У ЧЕРНЯХІВСЬКІЙ КУЛЬТУРІ
НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

ДОДАТКИ

07.00.04 — археологія

Історичні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Діденко С.В.

Науковий керівник: Магомедов Борис Вікторович, доктор історичних наук,
пров. наук. співробітник

Київ – 2018

ДОДАТОК А

Таблиці

Таблиця 1.

Основні метричні характеристики амфор типу Шелов D

Підтип	D1	D2	D3	D4	D5
Об'єм (л)	5,4–4,4	4,3–3,3	3,2–2,2	2,8–2,1	>2,1
Висота (мм)	424–495	398–430	350–415	350–395	280–337
Діаметр тулуба (мм)	200–230	180–208	163–186	152–188	120–170
Діаметр вінець (мм)	55–70	50–65	50–64	50–64	40–50
Діаметр ніжки (мм)	33–45	24–36	24–36	20–34	18–25
Ширина ручки (мм)	32–45	28–30–35	27–34	27–33	24–29
Товщина ручки	20–28	18–25	15–25	15–25	14–22

Таблиця 2.

Розподіл амфор типу Шелов F за ознакою об'єму (л)

Група О-2. 3,80–5,50 л (початок):

Інтервали	3,71-3,80	3,81-3,90	3,91-4,00	4,01-4,10	4,11-4,20	4,21-4,30	4,31-4,40
Частота влучень	2	1	1	1	1	1	2

Група О-2. 3,80–5,50 л (продовження):

Інтервали	4,41-4,50	4,51-4,60	4,61-4,70	4,71-4,80	4,81-4,90	4,91-5,00	5,01-5,10
Частота влучень	4	4	3	2	1	2	1

Група О-2. 3,80–5,50 л (закінчення):

Інтервали	5,11-5,20	5,21-5,30	5,31-5,40	5,41-5,50
Частота влучень	1	1	1	1

Група О-3. 3,20–3,60 л:

Інтервали	3,11-3,20	3,21-3,30	3,31-3,40	3,41-3,50	3,51-3,6
Частота влучень	2	2	1	2	2

Група О-4. 1,50-3,0 л (початок):

Інтервали	1,41-1,50	1,51-1,60	1,61-1,70	1,71-1,80	1,81-1,90	1,91-2,0	2,01-2,10	2,11-2,20
Частота влучень	1	1	6	5	7	4	2	2

Група О-4. 1,50-3,0 л (закінчення):

Інтервали	2,21-2,30	2,31-2,40	2,41-2,50	2,51-2,60	2,61-2,70	2,71-2,80	2,81-2,90	2,91-3,00
Частота влучень	2	3	3	6	1	1	1	1

Таблиця 3.

Залежність показників висоти й діаметра тулуба амфор типу Шелов F (мм).

D	H				
	655	608-630	545-600	480-535	440-470
170-220	1 (1,2%)	6 (7%)	25 (29,1 %)	8 (9,3%)	
130-164			26 (30,2%)		20 (23,2%)

Таблиця 4.

Комбінації значень морфологічних ознак у різновидах вінець амфор типу Шелов F.

1 – 1а-2а-3в-4а	2 – 1а-2а-3в-4б	3 – 1а-2а-3а-4а	4 – 1а-2а-3а-4б	5 – 1а-2а-3б-4а
6 – 1а-2а-3б-4б	7 – 1б-2а-3в-4а	8 – 1б-2а-3в-4б	9 – 1б-2а-3б-4а	10 – 1б-2а-3б-4б
11 – 1б-2а-3б-4в	12 – 1б-2а-3б-4г	13 – 1б-2а-3а-4д	14 – 1б-2а-3а-4а	15 – 1б-2а-3а-4б
16 – 1б-2а-3а-4в	17 – 1б-2а-3а-4г	18 – 1б-2а-3а-4д	19 – 1б-2б-3в-4а	20 – 1б-2б-3в-4б
21 – 1б-2б-3б-4а	22 – 1б-2б-3б-4б	23 – 1б-2б-3б-4в	24 – 1б-2б-3б-4г	25 – 1б-2б-3б-4д
26 – 1б-2б-3а-4а	27 – 1б-2б-3а-4б	28 – 1б-2б-3а-4в	29 – 1б-2б-3а-4г	30 – 1б-2б-3а-4д
31 – 1б-2в-3а-4а	32 – 1б-2в-3а-4в	33 – 1б-2в-3а-4г	34 – 1б-2в-3а-4д	35 – 1г-2а-3в-4а
36 – 1г-2а-3в-4б	37 – 1г-2а-3в-4в	38 – 1г-2а-3б-4в	39 – 1г-2а-3а-4а	40 – 1г-2а-3а-4б
41 – 1г-2а-3а-4в	42 – 1г-2а-3а-4г	43 – 1г-2б-3в-4а	44 – 1г-2б-3в-4б	45 – 1г-2б-3а-4а
46 – 1г-2б-3а-4б	47 – 1г-2в-3а-4а	48 – 1г-2в-3а-4в	49 – 1г-2в-3а-4г	50 – 1г-2в-3а-4д
51 – 1в-2а-3а-4а	52 – 1в-2а-3а-4б	53 – 1в-2а-3а-4в	54 – 1в-2а-3а-4д	55 – 1в-2в-3а-4а
56 – 1в-2в-3а-4в	57 – 1в-2в-3а-4г	58 – 1в-2в-3а-4д	59 – 1в-2а-3в-4а	60 – 1в-2а-3в-4б
61 – 1в-2а-3в-4в	62 – 1в-2а-3б-4а	63 – 1в-2а-3б-4б	64 – 1в-2а-3б-4в	65 – 1в-2а-3б-4г
66 – 1в-2а-3б-4д	67 – 1в-2б-3в-4а	68 – 1в-2б-3в-4б	69 – 1в-2б-3б-4а	70 – 1в-2б-3б-4в
71 – 1в-2б-3в-4в	72 – 1в-2б-3в-4г	73 – 1в-2б-3а-4в	74 – 1в-2в-3б-4а	75 – 1в-2в-3б-4в
76 – 1в-2в-3б-4г	77 – 1в-2в-3б-4д	78 – 1в-2г-3б-4в	79 – 1в-2г-3б-4г	80 – 1в-2г-3б-4д
81 – 1в-2в-3г-4а	82 – 1в-2в-3г-4в	83 – 1в-2в-3г-4г	84 – 1в-2в-3г-4д	85 – 1д-2в-3б-4а
86 – 1д-2в-3б-4в	87 – 1д-2в-3б-4г	88 – 1д-2в-3б-4д	89 – 1д-2в-3а-4а	90 – 1д-2в-3а-4в
91 – 1д-2в-3а-4г	92 – 1д-2в-3а-4д			

Таблиця 5.

Метричні характеристики амфор типу Шелов F, використаних для типологічних розробок

ПУНКТ	h	h1	D	d1	d2	d3	d4	d5	d6	h1	h2	h3	h4	h5	t _в	h _в	l _p	t _p	h _p	d _н	h _н	h _н вн	t кл	O	ДЖЕРЕЛО, МІСЦЕ ЗБЕРІГАННЯ	РИС.
Афінська агора. Греція	535	517	175	62	53	54	109	113	37	237	303	182	358	55	12	12	32	25	175	46	24	4	9	3,3	Orait, 2010, fig. 4	52, 1
Берое. Румунія	440	430	145	56	43	43	95	83	33	187	253	155	285	32	17	16	30	27	140	44	20	4		1,7	Paraschiv, 2004, pi. 3, 17	53, 8
Пантікапей-Боспор, Склеп 3. АРК	460	439	142	52	38	44	106	91	31	185	275	159	301	26	14	17	27	22	161	45	31	9	11	1,8	Лысенко, Юрочкин, 2004, рис. 10, 4	54, 6
Херсонес, цистерна 1980 г. АРК	560	543	186	68	60	60	114	125	43	235	325	205	355	30	14	15	38 37	18 20	160	60	26	11	10	4,5	Рыжов, 1986, рис. 8; Кропотов, 1998, рис. 3	47, 5
Алмалик-Дере, поховання 7/1999 р. АРК, Бахчисарайський р-н	598	585	194	56	46	52	126	124	44	250	348	202	396	48	12	13	26	21	184	52	39	6	10	4,9	Maczyńska etc., 2016, Taf. 65, 1	47, 4
Алмалик-Дере, поховання 2/1996 р. АРК, Бахчисарайський р-н	508	500	164	56	47	54	120	96	30	200	308	170	338	30	13	17				46	17	3	10	2,6	Maczyńska etc., 2016, Taf. 11	55, 5
Дружне. Склеп 1 1984 р. АРК, Сімферопольський р-н	580	545	184	65	49	47	120	131	33	234	346	178	402	56	16	15	32	23	150	50	38	15	9	4,6	Айбабин, 1994, рис. 20	47, 6
Дружне, склеп 3, поховання А. АРК, Сімферопольський р-н	530		174	52	43	48	97	116	33	230	300	180	350	50					177	41	34			3,2	Храпунов, 2002, с. 15; рис. 70, 12. 36.: ЦМТ, інв. № А 25835	52, 4
Дружне, склеп 3, поховання В. АРК, Сімферопольський р-н	505		161	52	41	46	108	103	37	226	279	176	329	50	13	13	29 29	26 27	168	43	34	5	9	2,5	Храпунов, 2002, с. 15; рис. 70, 11. 36.: ЦМТ, інв. № А 25841	58, 2
Дружне, склеп 84, поховання А. АРК, Сімферопольський р-н	453	436	140	54	44	45	100	86	34	206	247	170	283	36	14	16	31 28	27 28	160	43	32	2	10	1,7	Храпунов, 2002, с. 36; рис. 62; 194, 2. 36.: ЦМТ, інв. № А 26213	55, 7
Інкерман, склеп 3. АРК	450	424	147	55	41	43	101	87	33	211	239	177	274	34	17	18	27	25	145	41	33	3		1,8	Веймарн, 1963, с. 35; рис. 15, 14	55, 3
Інкерман, склеп 3. АРК	495	480	150	53	45	46	102	92	35	214	281	181	314	33	16	18	28	26	158	44	27	3	11	2,3	Веймарн, 1963, с. 35; рис. 15, 12. 36.: БІКЗ, інв. № А–Д – 644	58, 5
Інкерман, склеп 3. АРК	600	548	220	50	40	53	126	134	46	244	356	205	395	39	15	14	41	26	204	54	31	7	11	5	Веймарн, 1963, с. 35; рис. 20, 1	
Інкерман, Підбійна могила 18. АРК	500	451	163	52	37	51	110	104	35	226	274	190	310	36	16	19	32 31	24 22	178	49	30	5	9	2,6	Веймарн, 1963, с. 25; рис. 15, 13	55, 2

ПУНКТ	Н	Н1	Д	д1	д2	д3	д4	д5	д6	h1	h2	h3	h4	h5	тв	he	Лр	tp	hp	дн	hн	hн вн	t кл	О	ДЖЕРЕЛО, МІСЦЕ ЗБЕРІГАННЯ	РИС.
Інкерман, підбійна могила 20. АРК	556	535	187	65	56	57	102	138	45	240	316	188	368	52	17	14	31 32	22 22	150	50	29	11	15	4,5	Веймарн, 1963, с. 26, 27, рис. 20, 3. 36.: БІКЗ, інв. № А–Д – 466	50, 4
Інкерман, зруйноване поховання 1941 р. АРК	470	458	137	54	46	44	105	89	36	200	270	167	303	33	15	14	30 27	26 26	148	48	29	4	11	1,9	Веймарн, 1963, с. 38. 36.: БІКЗ, № КП 6122/130.	58, 6
Інкерман, склеп 1 1940 р. АРК	450		135	55	42	47	100	86	32	213	237	170	280	43					140	43	28			1,7	Стржелецкий, 1947, рис. 7	55, 4
Інкерман. АРК. Контекст втрачений	595	580	200	58	44	48	114	130	50	260	340	200	400	60	13	13	34	24	190	56	26	11	14	5,1	36.: БІКЗ, інв. № 5265	50, 3
Червона Зоря, склеп 40. АРК, Бахчисарайський р-н	535	508	177	56	41	47	122	115	40	235	300	186	349	49	15	20	29	29	173	50	31	5	9	3,3	Неневоля и др., 2001, рис. 13	
Червона Зоря, склеп 40. АРК, Бахчисарайський р-н	488	471	150	56	43	45	111	89	35	221	267	185	303	36	13	17	28	27	166	47	27	4	8	2	Неневоля и др., 2001, рис. 15	
Червона Зоря, склеп 40. АРК, Бахчисарайський р-н	463	449	136	60	42	50	97	80	32	206	257	173	290	33	18	17	31	26	162	44	26	4	9	1,8	Неневоля и др., 2001, рис. 14	
Червона Зоря, склеп 22, поховання 2. АРК, Бахчисарайський р-н	450	440	136	57	44	42	113	83	25	163	287	150	300	13	10	15	27	23	136	40	27	5	7	1,7	Неневоля, Волошинов, 2001, рис. 4, 1	55, 8
Нейзац, склеп 4. АРК, Сімферопольський р-н	625	605	207	68	55	57	119	134	55	263	362	191	434	72	14	17	35 35	26 25	186	73	35	8	11	5,5	Храпунов, 2008, с. 377; рис. 10, 1. 36.: ЦМТ, інв. № А 26908	49, 1
Нейзац, склеп 4. АРК, Сімферопольський р-н	550		177	60	48	49	103	130	50	240	310	189	361	51	14	12	35 35	26 25	170	56	26		10	3,8	Храпунов, 2008, с. 377; рис. 12, 1. 36.: ЦМТ, інв. № Д 8181	49, 4
Нейзац, склеп 4. АРК, Сімферопольський р-н	560		178	58	48	53	110	115	42	244	316	190	370	54	13	12	30 32	22 25	166	48	30	10	10	3,9	Храпунов, 2008, с. 377; рис. 10, 3. 36.: ЦМТ, інв. № А 26916	49, 2
Нейзац, склеп 4. АРК, Сімферопольський р-н	533	510	190	67	57	65	118	136	62	241	292	185	348	56	15	13	39 35	23 20	170	70	30	13	11	4,4	Храпунов, 2008, с. 377; рис. 15, 2. 36.: ЦМТ, інв. № Д 8177	49, 3
Нейзац, склеп 4. АРК, Сімферопольський р-н	555		188	64	53	54	113	144	45	230	325	172	383	58	15	15	36 34	23 20	150	53	30	6	10	4,6	Храпунов, 2008, с. 377; рис. 10, 2. 36.: ЦМТ, інв. № А 26928	49, 5

ПУНКТ	Н	Н1	D	d1	d2	d3	d4	d5	d6	h1	h2	h3	h4	h5	t _в	h _в	L _p	t _p	h _p	d _н	h _н	h _н вн	t кл	O	ДЖЕРЕЛО, МІСЦЕ ЗБЕРІГАННЯ	РИС.
Нейзац, підбійна могила 125. АРК, Сімферопольський р-н	561		193	60	49	49	106	130	43	210	351	160	401	50	15	14	27 29	21 21		54				4,8	Храпунов, 2006, с. 43; рис. 3, 2. 36.: ЦМТ, інв. № А 27856	49, 6
Нейзац, склеп 275. АРК, Сімферопольський р-н	608		195	65	55	51	125	130	40	236	374	180	430	56	15	17	32 32	23 25		50				5	Khrapunov, 2008, p. 205–207, fig. 8, 1. 36.: ЦМТ, інв. № А 30966	48, 6
Нейзац, склеп 275. АРК, Сімферопольський р-н	582	570	189	59	52	51	120	122	46	235	347	180	402	55	13	15	31 33	25 25	173	51	32			4,2	Khrapunov, 2008, p. 205–207, fig. 8, 2. 36.: ЦМТ, інв. № Д 14393	48, 5
Нейзац, склеп 294. АРК, Сімферопольський р-н	560		183	56	48	48	115	128	40	228	332	174	386	54	13	13	31 30	24 26	155	49	25	9	9	4,3	Храпунов, 2011, с. 23, рис. 9, 3. 36.: ЦМТ, інв. № А 31033	48, 4
Озерне 3, склеп 1. АРК, Бахчисарайський р-н	580	559	186	58	47	50	113	130	40	224	356	174	406	50	12	13	32 31	24 24	144	50	26	6	12	4,6	Лобода, 1977, с. 242; рис. 5, 6. 36.: БІКЗ, № КП 6059/603	50, 5
Озерне 3, склеп 2. АРК, Бахчисарайський р-н	465	448	136	57	48	49	122	94	37	185	280	166	299	19	15	20			159	45	15	4	9	1,9	Лобода, 1977, с. 246; рис. 6, 3	55, 6
Озерне 3, підбійна могила. АРК, Бахчисарайський р-н	515	504	180	57	42	50	113	121	36	231	289	175	345	56	12	10	31 32	26 27	153	46	29	5	11	4	Лобода, 1977, с. 237, 238; рис. 1, 7. 36.: БІКЗ, № КП 6088/1	50, 6
Передущельне 1, склеп 14. АРК, Бахчисарайський р-н	560	537	204	63	51	52	125	142	36	249	311	189	371	60	14	16	37	28	181	48	31	6	11	4,7	Неневоля и др., 2001, рис. 30	
Передущельне 2, склеп 2. АРК, Бахчисарайський р-н	445	433	134	59	45	48	98	84	36	175	270	155	290	20	15	17	34	28	152	49	23	3	13	1,6	Неневоля и др., 2001, рис. 53	
Суворове 1, склеп 38, дромос. АРК, Бахчисарайський р-н	≈ 630	614	200	62	48	50	108	130	43	244	368	189	423	73	14	14	31	25	183	56	29	6	12	5,2	Юрочкин, Труфанов, 2003, с. 200, 201; рис. 1, А. 36.: БІКЗ, № КП 9554	48, 1
Суворове 1, склеп 38, поховання І. АРК, Бахчисарайський р-н	590	570	180	58	50	54	120	124	47	237	353	183	407	54	16	12	30 31	25 25	167	55	36	10	13	4,4	Юрочкин, Труфанов, 2003, рис. 4, 56. 36.: БІКЗ, № КП 9554	48, 2
Суворове 1, склеп 38, поховання ІІ. АРК, Бахчисарайський р-н	557	535	175	57	50	57	123	118	41	250	307	197	360	53	13	13	30 30	22 24	180	51	28	11	10	3,8	Юрочкин, Труфанов, 2003, рис. 4, 58. 36.: БІКЗ, № КП9554	48, 3

ПУНКТ	Н	Н1	D	d1	d2	d3	d4	d5	d6	h1	h2	h3	h4	h5	t _в	h _в	L _p	t _p	h _p	d _н	h _н	h _н вн	t кп	O	ДЖЕРЕЛО, МІСЦЕ ЗБЕРІГАННЯ	РИС.
Суворове 1, склеп 38, поховання III. АРК, Бахчисарайський р-н	533	519	173	56	48	48	123	109	37	231	302	189	344	42	14	12	26 26	26 25	164	46	33	4	14	3,5	Труфанов, 2003, рис. 4, 57. Зб.: БІКЗ, № КП9554	52, 7
Суворове 1, склеп 38, поховання IV. АРК, Бахчисарайський р-н	510	497	160	58	46	45	115	99	33	220	290	189	321	31	18	16	27 27	27 26	176	46	31	3	11	2,5	Труфанов, 2003, рис. 4, 59. Зб.: БІКЗ, № КП 9554	58, 1
Суворове 1, склеп 47. АРК, Бахчисарайський р-н	480	467	163	57	45	47	113	111	35	204	276	164	316	40	11	11	25 27	17 19	155	45	26	3		2,5	Пуздровский и др., 2001, с. 32; рис. 9, 7	55, 1
Тас-Тепе, склеп 5. АРК, Бахчисарайський р-н	575	558	185	64	50	50	116	143	43	225	350	175	400	50	14	14	35 36	24 22	160	54	27	9	11	4,7	Пуздровский и др., 2001, с. 32, 33. Зб.: БІКЗ	50, 1
Тас-Тепе, склеп 6. АРК, Бахчисарайський р-н	570	553	183	63	55	58	121	127	42	243	327	188	382	55	14	12	31 30	22 22	154	58	31	11	13	4,5	Пуздровский и др., 2001, с. 32, 33, рис. 6, 2. Зб.: БІКЗ	50, 2
Тас-Тепе, склеп 7. АРК, Бахчисарайський р-н	485	475	148	62	48	46	107	97	34	191	294	162	323	29	15	19	28	25	145	47	30	4	10	2,2	Пуздровский и др., 2001, с. 32, 33. Зб.: БІКЗ	58, 3
Тас-Тепе, склеп 7. АРК, Бахчисарайський р-н	450	433	140	57	44	43	106	88	33	199	251	173	277	26	14	17	27 27	27 26	160	46	27	5	10	1,7	Пуздровский и др., 2001, с. 32, 33. Зб.: БІКЗ	58, 4
Чорна Річка. АРК. Контекст втрачений	558	533	180	58	45	47	118	111	39	238	312	189	361	49	15	22	29 30	27 23	170	50	30	3	12	3,6	Зб.: БІКЗ, інв. № А–Д –390	52, 5
Чорна Річка. АРК. Контекст втрачений	545	534	174	60	50	49	121	104	38	223	317	185	361	38	17	14	26 29	28 28	178	46	33	4	13	3,2	Зб.: БІКЗ, № КП 6112/371	52, 6
Рогожкіне 13 яма 37/1987 р. РФ, Ростовська обл.	495	480	145	60	44	42	90	95	30	220	275	175	320	45	18	20	32	28	160	49	26	4	9	2,1	Гудименко, Толочко, 2012, рис. 11, 2	54, 1
Рогожкіне 13 яма 37/1987 р. РФ, Ростовська обл.	485	470	145	58	48	45	110	95	32	250	235	210	275	40	17	22	28	28	175	49	25	3	10	1,9	Гудименко, Толочко, 2012, рис. 12, 4	54, 2
Рогожкіне 13 яма 37/1987 р. РФ, Ростовська обл.	440	420	143	54	40	42	96	94	35	225	215	185	255	40	15	20	31	27	140	47	25	4	10	1,7	Гудименко, Толочко, 2012, рис. 12, 5	54, 3
Рогожкіне 13 яма 37/1987 р. РФ, Ростовська обл.	485	460	147	60	48	42	110	97	32	214	271	170	315	44	19	20	27	25	170					1,9	Гудименко, Толочко, 2012, рис. 16, 1	54, 4
Рогожкіне 13 яма 37/1987 р. РФ, Ростовська обл.	460	420	135	56	37	45	90	90	35	195	265	160	300	35	17	25	32	25	145	49	23	3	10	1,8	Гудименко, Толочко, 2012, рис. 16, 2	54, 5

ПУНКТ	Н	Н1	D	d1	d2	d3	d4	d5	d6	h1	h2	h3	h4	h5	t _в	h _в	L _p	t _p	h _p	d _h	h _h	h _h вн	t кл	O	ДЖЕРЕЛО, МІСЦЕ ЗБЕРІГАННЯ	РИС.
Станиця Воронізька, пізньюсарматське поховання. РФ, Краснодарський край	616		215	70				145	50	250	366	200	416	50			40			75				5,4	Анфимов, 1952, рис. 7; Кропоткин, 1970, с. 43, № кат. 5	47, 2
Сторожове, курган 10, поховання 1. Україна, Полтавська обл.	556	536	177	52	45	48	103	112	36	240	316	180	376	60	12	10	27 29	26 26	165	47	27	7	9	3,6	Луговий, Коваленко, 2013, с. 115, 116; рис. 2, 1. Зб.: ПКМ, інв. № А 12980	52, 8
Сторожове, курган 13, поховання 1. Україна, Полтавська обл.	520		152	59	37	47	100	100	37	235	285	193	327	42			31 32	24 25		41				2,6	Луговий, Коваленко, 2011, с. 10, 11; рис. 22. Зб.: ПКМ, інв. № А 13166	
Бранешти-Немцишор, курган 1, поховання 1. Румунія	655	635	220	70	53	58	140	160	53	260	395	200	455	60					170	70	30			6,5	Mihailescu-Bîrliba, 1980, fig. 17	47, 1
Пилипи 1, курган 7. Україна, Івано-Франківська обл.	614	585	210	65	54	62	120	137	50	237	363	186	414	51	14	15	42	26	160	70	35	15	15	5,3	Вакуленко, 2010, с. 125; рис. 69, 5. Зб.: НМІУ, інв. № Вд 3023	51, 1
Ганнівка, курган 1. Україна, Львівська обл.	490		190	55	43	48	120	130	35	200	290	150	340	50			35	22	160	50				3,5	Вакуленко, 2010, с. 125; рис. 69, 3	52, 2
Ганнівка, курган 1. Україна, Львівська обл.	505		170	55	46	50	135	117	35	200	305	165	340	35			30	24	160	45				3,4	Вакуленко, 2010, с. 125; рис. 69, 2	52, 3
Тиргішор, поховання 258. Румунія	490	447	160	60	52	62	120	106	38	200	290	163	327	37	12	11	29	21	163	49	30	6	9	2,6	Diaconu, 1965, pl. CXXVI, 1	53, 1
Барча, поховання 119. Румунія	460		150	55	42	43	97	99	31	209	251	167	293	42		13			156	44	23			2	Țau etc., 2009, cat. № 585	53, 6
Богданешти, поховання 8. Румунія	565		181	67	55	57	118	122	48	247	323	186	384	61		11			163	60	30			4,1	Palade, 1973, p. 175, fig. 6, 1, 10, 3. Țau etc., 2009, cat. № 212	47, 3
Лазо, поховання 10. Молдова.	450	433	147	57	45	42	100	91	30	202	248	165	285	37	15	14			153	41	24	4	8	1,8	Левинский, 1999, рис. 5, 2	53, 5
Біленьке, поховання 100. Україна, Одеська обл.	515		164	57	46	47	115	98	35	215	300	175	340	40	14	11	30 29	24		44	31	3	9	3	Росохацкий, 1989, с. 24; табл. 28, 3. Зб.: БДКМ	56, 5
Біленьке, поховання 104. Україна, Одеська обл.	505		160	57	48	49	109	90	36	215	290	185	320	40	13	12	31 30	26 27		43	30	5	9	2,6	Росохацкий, 1989, с. 27; табл. 32, 2. Зб.: БДКМ	56, 6
Великая Корениха, випадкова знахідка. Україна, Миколаївська обл.	506		163	57	47	49	106	102	38	220	286	176	330	44	11	15	28 30	23 24	155	45	26			2,9	Зб.: МОКМ	56, 3

ПУНКТ	Н	Н1	D	d1	d2	d3	d4	d5	d6	h1	h2	h3	h4	h5	t _в	h _в	L _p	t _p	h _p	d _н	h _н	h _н вн	t кл	O	ДЖЕРЕЛО, МІСЦЕ ЗБЕРІГАННЯ	РИС.
Василівка, поховання черняхівської культури. Україна, Одеська обл.	≈ 620		176	68	55	54	115	125	44	265	353	210	408	55	16	18	35 35	21 21	180					4,8	Кропоткин, 1970, с. 55, № кат. 204 Зб.: ОАМ, інв. № А 84153	51, 5
Викторівка 2, поховання 1. Україна, Одеська обл.	496	487	155	58	48	52	101	101	34	223	272	180	315		11	11	27	26	155	45	34	4	10	2,3	Сымонович, 1967, с. 215–217, рис. 5, 2 Зб.: ОАМ, інв. № А 83616	56, 7
Викторівка 2, поховання 5. Україна, Одеська обл.	491	480	158	56	48	47	116	100	34	224	267	175	316		13	13	29	27	170	45	27	4	8	2,2	Сымонович, 1967, с. 215–217, рис. 5, 1 Зб.: ОАМ, інв. № А 83617	56, 8
Городок Миколаївка, могила М. Україна, Херсонська обл.	507	485	154	62	50	52	110	92	33	220	287	174	333	46	15	16	36	25	173	39	33	5	10	2,4	Ebert, 1913, Abb. 101	53, 2
Кам'янка-Анчекрак поховання 14. Україна, Миколаївська обл.	470	445	140	53	41	43	88	93	34	205	265	165	305	40	12	16	27 28	25 27	159	43	29	3	9	1,7	Магомедов, 2004, с. 145, 146; рис. 12, б. Зб.: ІА НАНУ	56, 4
Кам'янка-Анчекрак поховання 15. Україна, Миколаївська обл.	460	447	145	50	41	46	108	92	32	196	264	165	295	31	12	14	28	27	143	48	31	3	10	1,9	Магомедов, 2004, с. 146, 147; рис. 13, 4. Зб.: ІА НАНУ	53, 4
Чубівка, зруйноване поховання черняхівської культури. Україна, Миколаївська обл.	535		163	58	48	50	118	99	35	235	300	195	340	40	16	15	30	28	185	48	28			2,7	Гребенников и др., 1982, с. 140; рис. 4, 1. Зб.: МОКМ, інв. № А–2379	56, 1
Чубівка, зруйноване поховання черняхівської культури. Україна, Миколаївська обл.	525		162	55	44	47	111	110	37	220	305	180	345	40	17	18	29 28	27 29	170	42	30			2,8	Гребенников и др., 1982, с. 140; рис. 4, З. Зб.: МОКМ, інв. № А–2380	56, 2
Зачепилівка, зруйноване поховання черняхівської культури. Україна, Харківська обл.	≈ 470		130	56	42	43	90	76	34	200	270	175	295	25	14	15	27	24	150					1,5	Любичев, Мызгин, 2014, рис. 9, 5	53, 7
Черкаси-Центр, поховання 69. Україна	520	497	160	55	42	44	101	99	36	227	293	184	336	43	13	14	25	22	180	49	32	7	8	2,6	Куштан, Петраускас, 2011, рис. 20, 4	53, 3
Миколаїв, поховання черняхівської культури в районі Старий Водопій	455	445	155	53	42	47	100	95	37	200	255	155	300	43	14	14	31	27	170	45				2	Гребенников, 2016, рис. 22, 1	57, 1

ПУНКТ	Н	Н1	Д	д1	д2	д3	д4	д5	д6	h1	h2	h3	h4	h5	тв	hв	Лр	тр	hp	дн	hn	hn вн	т кл	О	ДЖЕРЕЛО, МІСЦЕ ЗБЕРІГАННЯ	РИС.
Немирівський р-н Вінницької обл, випадкова знахідка. Україна.	570	523	197	60	46	53	125	129	43	255	310	195	370	60	13	15	25 25	23 23	165	52	32	3	11	4,6	Зб.: ВОКМ, інв. № 3285	51, 4
Кельменці, випадкова знахідка. Україна, Чернівецька обл.	504	490	157	57	44	48	107	90	38	224	280	189	315	35	13	17	29 31	27 27	180	49				2,1	Зб.: ЧОКМ, інв. № 1040.	57, 4
Хутір Савинці, випадкова знахідка. Україна, Полтавська обл.	470	456	150	56	42	43	90	92	36	205	268	163	310	42	13	18	28	24	150	46	31	5	11	2	Зб.: ПКМ, інв. № А-136	57, 3
Чернігівська обл., випадкова знахідка. Україна.	453	437	145	54	44	51	100	95	34	195	260	140	315	55	13	12	31 29	25 23	150	37	30	7	10	1,9	Зб.: ПКМ, інв. № А – 213	57, 2
Зібрання НМІУ	575	568	190	65	54	58	116	130	47	245	330	192	383	53	14	16	32 31	26 23	170	60		9	11	4,7	Зб.: НМІУ, інв. № Б 6611	51, 2
Зібрання НМІУ	585	572	185	56	44	45	102	125	43	235	345	178	402	57	14	14	31 31	21 21	165	50		6	9	4,5	Зб.: НМІУ, інв. № Б 8858	51, 3
Зібрання НМІУ	490	470	155	57	48	50	98	100	39	208	282	176	314	32	13	11	30 27	27 27	170	44		7	9	2,4	Зб.: НМІУ, інв. № Б 6609	57, 5
Зібрання НМІУ	488	473	147	55	43	46	107	85	32	200	280	175	305	25	13	16	28 28	25 27	162					1,9	Зб.: НМІУ, інв. № Б 6615	57, 6

ДОДАТОК Б
КАТАЛОГ ЗНАХІДОК
ПІЗНЬОАНТИЧНОГО КЕРАМІЧНОГО ІМПОРТУ В АРЕАЛІ
ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Світлоглиняні вузькогорлі амфори Гераклеї Понтійської типу Шелов D

Івано-Франківська область

1. Бовшів, Галицький р-н (рис. 147, 148: № 9). Поселення Бовшів 2 (Гнила Липа – Дністер). Розкопки В.Д. Барана 1962–1963 рр. Зб.: АМ ЛНУ. З шару пам'ятки походить уламок ручки амфори підтипу D2/D3/4D. Сумарна дата – 230–300/310-ті рр.

Київська область

2. Глеваха, Васильківський р-н (рис. 147, 148: № 11). Поселення (безіменний струмок – Бобриця – Ірпінь – Дніпро). Розкопки Р.В. Терпиловського 1982, 1984–1985 рр. Зб.: ІА НАНУ. З раннього горизонту походить уламок ручки амфори підтипу D3/D4. Сумарна дата – 250–300/310-і рр. [Терпиловський, 1999, рис. 5, 7]

Львівська область

3. Черепин, Пустомитівський р-н (рис. 147, 148: № 23). Поселення (Давидівка – Луг – Дністер). Розкопки В.Д. Барана 1950–1960-х рр. Зб.: АМ ЛНУ.

Житло 4 – напівземлянка (рис. 7). В заповненні – фр-ти вінець, горла, ручок, тулуба та ніжка амфор підтипу D1/D2/D3. Сумарна дата – 200–260-ті рр. (рис. 7, 15–18) [Баран, 1981, рис. 22; табл. XXXVIII].

Житло 6 – напівземлянка (рис. 8). В заповненні – фр-ти горла, ручок та тулуба амфор підтипу D1. Дата – 200–230-ті рр. (рис. 8, 12, 13) [Баран, 1981, рис. 23; табл. LX].

Житло 9 – напівземлянка (рис. 9). В заповненні – фр-т ручки амфори підтипу D3/D4. Сумарна дата – 250–300/310-ті рр. (рис. 9, 26) [Баран, 1981, табл. XLII].

Житло 11 – напівземлянка (рис. 10). В заповненні – ніжка амфори підтипу D1. Дата – 200–230-ті рр. (рис. 10, 10) [Баран, 1981, табл. XLIV].

Споруда А (рис. 11). В заповненні – фр-ти ручки амфори підтипу D1 (200–230-ті рр.; рис. 11, 11) та вінець підтипу D1/D2/D3 (200–260-ті рр.; рис. 11, 10) [Баран, 1981, табл. XLVII].

Полтавська область

4. Білики, Кобеляцький р-н (рис. 147, 148: № 71). З околиць села походить амфора підтипу D3. Дата – 250–260-ті рр. Висота – 360 мм, діаметр тулуба – 170 мм, об'єм – 2,5 л. (рис. 41, 3). Зб.: ПОКМ, інв. № А 561.

5. Дубина, Новосанжарський р-н (рис. 147, 148: № 69). В 1927 р. С.Г. Смиглою було знайдено фрагментовану амфору підтипу D3. Дата – 250–260-ті рр. (рис. 41, 4). Зб.: ПКМ, інв. № А 883. Наявність пам'яток пізньоримського часу в околицях села зафіксована під час

охоронних досліджень Г.В. Жаровим, Т.А. Жаровою та Р.В. Терпиловским у 2003 р. [Терпиловский, 2008].

6. Лютенські Будища, Зіньківський р-н (рис. 147, 148: № 58). Поселення (Грунь – Ташань – Псел – Дніпро). Розвідки Є.О. Горюнова 1971 р. Зб.: ПМК РАН. Ніжка амфори підтипу D3/D4. Сумарна дата – 250–300/310-ті рр. [Кропоткин, Кропоткин, 1988, с. 179; кат. № 71].

7. Полтавська обл. (без прив'язки до населеного пункту). Амфора підтипу D3. Дата – 250–260-ті рр. Висота – 375 мм, діаметр тулуба – 175 мм, об'єм – 2,6 л (рис. 41, 2). Зб.: ПОКМ, інв. № А 132.

8. Радущівка, Глобинський р-н (рис. 147, 148: № 70). Поселення (безіменний струмок – Дніпро). Розкопки Є.В. Махно та В.П. Петрова 1958 р. Зб.: ІА НАНУ. З культурного шару походять малоінформативні уламки амфор типу D [Обломский, 1991, с. 251; 1999, с. 26, 27].

Сумська область

9. Беседівка, Недригайлівський р-н (рис. 147, 148: № 77). Поселення (Сміла – Сула – Дніпро). Розкопки Є.В. Махно 1949 р. Амфора підтипу D3. Дата – 250–260-ті рр. Висота – 395 мм, діаметр тулуба – 180 мм, об'єм – 2,8 л (рис. 41, 1). Знайдена серед залишків трьох (?) наземних глинобитних споруд, щ залягали в шарі над фрагментами ліпної кераміки [Махно, 1955, с. 82, 84, рис. 5, 9]. Зб.: ІА НАНУ, інв. № 3857.

10. Боромля, Тростянецький р-н (рис. 147, 148: № 81). Поселення Боромля 2 (Боромля – Ворскла – Дніпро). Розкопки А.Н. Некрасової та Р.В. Терпиловського у 1987–1991 рр. Зб.: СОКМ.

Житло 1 – напівземлянка (рис. 25). В заповненні – фрагменти вінець, ручок та тулуба амфор підтипу D2. Сумарна дата – 230–250-ті рр. (рис. 25, 10, 11) [Некрасова, 2006, с. 95, рис. 20, 21].

Житло 3 – напівземлянка (рис. 26). Чітко вирізняються два рівня заповнення. На нижньому рівні зафіксовано дві ніжки підтипу D3/D4 (250–300/310-ті рр.; рис. 26, 61, 62) та уламки горла і тулуба підтипу D4 (260–300/310-ті рр.; рис. 26, 59, 60) [Некрасова, 2006, с. 96, рис. 24–26].

Будівля 6 – напівземлянка (рис. 27). В заповненні – 10 фрагментів горла, ручок та тулуба амфори підтипу D2. Дата – 230–250-ті рр. (рис. 27, 4) [Некрасова, 2006, с. 96, рис. 27, 2, 28, 22–27, 29, 1–22].

Будівля 8 – напівземлянка (рис. 28). Вирізняються два рівня заповнення. На нижньому рівні – фрагменти ручок та тулуба амфор підтипу D2/D3/D4. Сумарна дата – 230–300/310-ті рр. (рис. 28, 6). Одна з ручок однаковою мірою може належати як амфорам типу Шелов D, так і посудинам типу Шелов F (рис. 28, 7) [Некрасова, 2006, с. 97, рис. 33, 34].

Будівля 10 – напівземлянка, перекрита двома глинобитними наземними вогнищами (рис. 29). В нижній частині заповненні – фрагменти ручки та тулуба амфори варіанту D26/підтипу D3. Сумарна дата – 240–260-ті рр. (рис. 29, 7, 80) [Некрасова, 2006, с. 97, рис. 36].

11. Зелене, Недригайлівський р-н (рис. 147, 148: № 78). Поселення (безіменний струмок – Терен – Сула – Дніпро). Розвідки Є.О. Горюнова 1972 р. Зб.: ПМК РАН. Фр-т

горла з частиною ручки амфори підтипу D2/D3/D4. Сумарна дата – 230–300/310-ті рр. [Кропоткин, Кропоткин, 1988, с. 180; кат. № 85].

12. Піщане, Сумський р-н (рис. 147, 148: № 75). Поселення (Псел – Дніпро). Розкопки О.І. Журка 1990 р. Зб.: СОКМ; АМ СумДПУ.

Житло 1 – наземна глинобитна споруда. Біля вогнища – неповний розвал амфори підтипу D4. Сумарна дата – 260–300/310-ті рр. (рис. 41, 5) [Обломский, 1999; рис. 9, 1].

Житло 5 – напівземлянка, перекрита залишками житла 1 (рис. 30). В заповненні – придонна частина амфори з вузькою кільцевою ніжкою. Підтип D4. Дата – 260–300/310-ті рр. (рис. 30, 15) [Журко, 1990, с. 14; рис. 62, 63; Обломский, 1999, рис. 9, 5]. Уламки амфор з жител 1 та 5 можуть належати одній посудині.

З культурного шару походять фр-ти вінець підтипу D1/D2/D3/D4 (200–300/310-ті рр.; рис. 40, 1) та ручок підтипів D2/D3/D4 (230–300/310-ті рр.; рис. 40, 2, 3) [Обломский 1999, рис. 9, 2–4].

Харківська область

13. Війтенки, Валківський р-н (рис. 147, 148: № 88). Поселення Війтенки 1 (безіменний струмок – Мокрий Мерчик – Мерчик – Мерла – Ворскла – Дніпро). Розкопки М.В. Любичева з 2004 р. Зб: МА ХНУ. Фр-ти амфор типу D зафіксовані в культурному шарі та в комплексах ділянки А [Любичев, 2008, рис. 13, 16, 1, 18; 2013, рис. Б. 3. 31; Любичев etc., 2007, рис. 93].

Споруда 2 – напівземлянка (рис. 31). З перепаленого заповнення нижнього шару котловану походять: горло з переходом у похиле плече – підтип D3/D4 (250–300/310-ті рр.; рис. 31, 3); ніжка підтипу D2/D3/D4 (230–300/310-ті рр.; рис. 31, 6); уламки двох ручок підтипу D2/D3/D4 (230–300/310-ті рр.; рис. 31, 4, 5) [Любичев, 2008, рис. 13, 16, 1, 18].

Споруда 4 – напівземлянка (рис. 32). У заповненні – горло амфори підтипу D2/D3 (230–260-ті рр.; рис. 32, 2) та корінь ручки з нижнім приліпом (рис. 32, 3) [Любичев etc., 2007, рис. 93; Любичев, 2013, рис. Б. 3. 31].

Фр-т горла амфори з уступом при переході в плече. Підтип D2/D3. Сумарна дата – 230–260-ті рр. (рис. 40, 11). Культурний шар. 2004 р. № п.о. – 120 [Любичев, 2004].

Фр-т профільованої вузьким жолобком ручки. Підтип D26/D3/D4. Сумарна дата – 240–300/310-ті рр. (рис. 40, 9). Культурний шар. 2004 р. № п.о. – 41 [Любичев, 2004].

Фр-т профільованої 2-ма жолобками ручки (рис. 40, 8). Підтип D2/D3/D4. Сумарна дата – 230–300/310-ті рр. Підйомний матеріал. 2006 р. № п.о. – 12 [Любичев etc., 2006].

Ніжка амфори D2/D3/D4. Сумарна дата – 230–300/310-ті рр. (рис. 40, 10). Культурний шар. 2006 р. № п.о. – 1544 [Любичев etc., 2006].

14. Колесники, Зміївський р-н (рис. 147, 148: № 94). Поселення (Мжа – Сіверський Донець – Дон). Розкопки М.В. Любичева 1996, 1999 рр. Ніжка амфори підтипу D2/D3. Сумарна дата – 230–250-ті рр. Культурний шар. 1995 р. [Любичев, 2007, с. 195, 196; рис. 8, 1].

15. Огульці, Валківський р-н (рис. 147, 148: № 93). Поселення (Черемушна – Мжа – Сіверський Донець – Дон). Розкопки К.В. Мизгіна 2007–2008 рр. Зб: МА ХНУ.

Споруда 3 – напівземлянка (рис. 33). В заповненні – фр-ти амфор підтипу D3/D4. Сумарна дата – 250–300/310-ті рр. (рис. 33, 2–9) [Любичев *etc.*, 2008, рис. 285, 287, 302; Мызгин, 2011].

Знахідки з поверхні: фр-т вінець амфори підтипу D2/D3/D4 (230–300/310-ті рр.; рис. 40, 4) та ніжка посудини підтипу D2/D3 (230–260-ті рр.; рис. 40, 5) [Дідик, 2011, рис. 3, 6, 7].

16. Старі Валки (рис. 147, 148: № 87). Поселення (Мжа – Сіверський Донець – Дон). Розвідки/розкопки.....р. Зб.: ? Знахідки з поверхні: фр-т ручки та ніжка амфор підтипу D2/D3. Сумарна дата – 230–260-ті рр. (рис. 40, 6, 7) [Дідик, 2011, рис. 3, 3, 4].

17. Рідний Край, Золочівський р-н (рис. 147, 148: № 84). Поселення Рідний Край 3 (Уди – Сіверський Донець – Дон). Розкопки Ю.В. Буйнова 1984 р. Зб.: МА ХНУ.

Житло 1 – напівземлянка (рис. 34). В заповненні – фр-т ручки амфори підтипу D2/D3. Сумарна дата – 230–260-ті рр. (рис. 34, 20) [Башкатов *etc.*, 1997; Обломский, 2003, рис. 4].

Житло 2 – напівземлянка (рис. 35). В заповненні – ніжка амфори підтипу D2/D3. Сумарна дата – 230 – 260-ті рр. (рис. 35, 2) [Башкатов *etc.*, 1997; Обломский, 2003, рис. 5].

18. Халимонівка, Валківський р-н (рис. 147, 148: № 90). Поселення (Турушка – Мжа – Сіверський Донець – Дон). Розкопки М.В. Любичева 2002 р. Знахідки з поверхні: фр-т ручки та дві ніжки амфор підтипу D2/D3 (230–260-ті рр.; рис. 40, 12, 14, 15); уламок ручки посудини підтипу D2/D3/D4 (230–300/310-ті рр.; рис. 40, 13) [Дідик, 2011, рис. 3, 6, 7].

Хмельницька область

19. Бакота, Кам'янець-Подільський р-н (рис. 147, 148: № 106). Поселення (Дністер). Розкопки І.С. Винокура 1975 . Зб.: КПДІМЗ. Уламок горла амфори підтипу D2/D3/D4. Сумарна дата – 230–300/310-ті рр. [Кропоткин, Кропоткин, 1988, с. 181; кат. № 100].

20. Сокіл, Кам'янець-Подільський р-н (рис. 147, 148: № 105). Багатошарове поселення (Дністер). Розкопки Л.В. Вакуленко 1974, 1975, 1977–1979 рр. Зб.: ІА НАНУ.

Житло 1 – заглиблена споруда з залишками печі-кам'янки (рис. 12). В заповненні – фр-т ручки амфори підтипу D2/D3/D4. Сумарна дата – 240–300/310-ті рр. (рис. 12, 7) [Вакуленко, Приходнюк, 1984, с. 29, 30; Вакуленко, Скиба, 2016, рис. 2, 3].

Житло 6 – залишки заглибленої споруди. В заповненні – фр-ти горла та нижньої частини амфор підтипу D1/D2/D3. Сумарна дата – 200–260-ті рр. (рис. 13, 11) [Вакуленко, Приходнюк, 1984, с. 30; Вакуленко, Скиба, 2016, рис. 13, 18, 17].

Житло 7 – залишки заглибленої споруди. В заповненні – фр-т плеча амфори типу D з залишками нижнього приліпу ручки. Підтип D2/D3/D4. Сумарна дата – 230–300/10-ті рр. (рис. 19, 1).

Житло 9 – заглиблена споруда з залишками печі-кам'янки (рис. 14). В заповненні – фр-т верхньої частини ручки підтипу D2/D3/D4. Сумарна дата – 230–300/310-ті рр. (рис. 14, 18) [Вакуленко, Приходнюк, 1984, с. 30, 31; Вакуленко, Скиба, 2016, рис. 6–9].

Житло 11. В заповненні – фр-т нижньої частини горла амфори підтипу D1/D2/D3. Сумарна дата – 200–260-ті рр. (рис. 19, 2).

Житло 16 – заглиблена споруда з залишками глинобитної печі. В заповненні – фр-т вінець амфори підтипу D1/D2/D3. Сумарна дата – 200–260-ті рр. (рис. 19, 3) [Вакуленко, Приходнюк, 1984, с. 31].

Житло 20 – заглиблена споруда з залишками печі-кам'янки (рис. 15). В заповненні – два фр-ти ручок амфор підтипу D1/D2/D3 (200–260-ті рр.; рис. 15, 17, 18) та ніжка підтипу D1 (200–230-ті рр.; рис. 15, 16) [Вакуленко, Приходнюк, 1984, с. 31, 32; Вакуленко, Скиба, 2016, рис. 11].

Житло 26а/господарська споруда 26 (рис. 16). В заповненні – фр-ти горла та стінок амфор підтипу D2/D3/D4. Сумарна дата – 230–300/310-ті рр. (рис. 16, 12, 13) [Вакуленко, Приходнюк, 1984, с. 36, 37; Вакуленко, Скиба, 2016, рис. 12].

Ливарна майстерня. В заповненні – 5 малоінформативних стінок [Вакуленко, Приходнюк, 1984, с. 32, 33].

Яма 3 (рис. 17). В заповненні – верхня частина ручки амфори підтипу D3/D4. Сумарна дата – 250–300/310-ті рр. (рис. 17, 11) [Вакуленко, Приходнюк, 1984, с. 38; рис. 15, 4–11, 18, 2, 26].

Яма 13 (рис. 18). В заповненні – фр-ти горла, ручок та тулуба амфор підтипу D1/D2. Сумарна дата – 200–250-ті рр. (рис. 18, 6–9) [Вакуленко, Приходнюк, 1984, с. 39; рис. 18, 5, 12, 13, 19, 19, 1].

Яма 23. В заповненні – фр-т нижньої частини горла. Підтип не визначається (рис. 19, 5) [Вакуленко, Приходнюк, 1984, с. 39].

Яма 33. В заповненні – фр-т ручки амфори підтипу D1/D2. Сумарна дата – 200–250-ті рр. (рис. 19, 6) [Вакуленко, Приходнюк, 1984, с. 39].

Яма 35. В заповненні – фр-т ручки амфори підтипу D1/D2/D3. Сумарна дата – 200–260-ті рр. (рис. 19, 9) [Вакуленко, Приходнюк, 1984, с. 39].

З культурного шару походить ніжка амфори підтипу D1/D2. Сумарна дата – 200–250-ті рр. (рис. 19, 10).

Черкаська область

21. Журавка, Городищенський р-н (рис. 147, 148: № 115). Поселення Журавка Вільшанська (Вільшанка – Рось – Дніпро). Розкопки Е.А. Симоновича 1959–1963 рр. 36.: ДІМ.

Споруда 1 – землянка з «сіньми» (рис. 22). В заповненні – фрагменти ручки амфори підтипу D1/D2. Сумарна дата – 200–250-ті рр. (рис. 22, 3) [Обломский, 2010, с. 145, 146, рис. 6].

Споруда 19 – землянка (рис. 23). В заповненні – фрагмент ручки амфори підтипу D1/D2. Сумарна дата – 200–250-ті рр. (рис. 23, 4) [Обломский, 2010, с. 151, рис. 30, 31].

Споруда 30 – землянка (рис. 24). В заповненні – фрагмент ручки амфори підтипу D1/D2/D3. Сумарна дата – 200–260-ті рр. (рис. 24, 2) [Обломский, 2010, с. 153, 154, рис. 30].

Чернівецька область

22. Комарів, Кельменецький р-н (рис. 147, 148: № 125). Поселення Комарів (безіменний струмок – Дністер). Розкопки М.Ю. Смішка 1956–1957, 1962, 1965, 1969 рр., Ю.Л. Шапової 1974 р., О.В. Петраускаса з 2012 р.

Об'єкт 2/2012 р. – гончарний горн. В заповненні – фр-т ручки амфори підтипу D2/D3/D4 (230–300/310-ті рр.; рис. 20, 2) та ніжка посудини підтипу D2/D3 (230–260-ті рр.; рис. 20, 1) [Діденко, 2012, с. 2, 3; рис. 1, 1, 3; Діденко, Мизгін, 2013, рис. 1, 2]. Комплекс датується в межах першої половини IV ст. [Петраускас *et al.*, 2012, с. 21–31; рис. 22–40]. Зб.: ІА НАНУ.

Об'єкт 19/2014 р. – заглиблена споруда. В заповненні – фр-ти тулуба амфори підтипу D1/D2/D3. Сумарна дата – 200–260-ті рр. [Діденко, 2014а, с. 25; рис. 10]. Комплекс датується другою половиною III ст. [Петраускас *et al.*, 2014, с. 35–38; рис. 8, 16–18]. Зб.: ІА НАНУ.

Фр-т ніжки амфори підтипу D1. Дата – 200–230-ті рр. (рис. 20, 3). Культурний шар. 2014 р. [Діденко, 2014а, с. 32; рис. 14, 5].

Фр-т ручки амфори підтипу D1. Дата – 200–230-ті рр. (рис. 20, 6). Підйомний матеріал. 2013 р. [Діденко, 2013, с. 5; рис. 1, 1].

Фр-т ручки амфори підтипу D1/D2. Сумарна дата – 200–250-ті рр. (рис. 20, 5). Культурний шар. 2014 р. [Діденко, 2014а, с. 30; рис. 14, 2].

Фр-т ручки амфори з залишками нижнього приліпу. Підтип D2/D3/D4. Сумарна дата – 230–300/310-ті рр. Культурний шар. 2014 р. [Діденко, 2014а, с. 29; рис. 14, 4].

Фр-т ручки амфори підтипу D3/D4. Сумарна дата – 250–300/310-ті рр. (рис. 20, 4). Культурний шар. 2012 р. [Діденко, 2012, с. 2, 3; рис. 1, 4].

23. Оселівка, Хотинський р-н (рис. 147, 148: № 129). Могильник (Дністер). Розкопки Г.Ф. Нікітіної 1970–1980-х рр. Зб.: ІА РАН. У похованнях 16 та 89 виявлено дві амфори підтипу D5. Дата – 300/310–320-ті рр. (рис. 21) [Никитина, 1988, с. 23, 79; табл. 10, 48].

Світлоглинняні вузькогорлі амфори Гераклії Понтійської типу Шелов F

Вінницька область

24. Немирівський р-н (рис. 147, 148: № 1). Амфора підтипу F1 Б. Дата – 350-ті рр. (рис. 51, 4). Випадкова знахідка. Зб.: ВОКМ, інв. № 3285.

25. Козлів, Могилів-Подільський р-н (рис. 147, 148: № 2). Поселення (Дністер). Розкопки Б.В. Магомедова 1987 р. Зб.: ІА НАНУ. Малоінформативні уламки.

Дніпропетровська область

26. Башмачка, Солонянський р-н (рис. 147, 148: № 4). Городище та могильник (Дніпро). Розкопки А.Т. Сміленко 1974 р. Зб.: ІА НАНУ. У похованні в кургані 1 північного могильника (рис. 86, 6–11) виявлено уламки горла та ніжку амфори підтипу F1. Дата – кінець 320-х – 350-ті рр. (рис. 86, 7) [Сміленко, 1992, рис. 20, 3; 28, 4, 5, 7; 29, 1, 2].

27. Кут, Апостолівський р-н (рис. 147, 148: № 3). Поселення (Підпільна – Дніпро). Розкопки Е.А. Симоновича 1951–1952 рр. Зб.: ІА НАНУ. З культурного шару походять фр-ти амфор підтипу F1 (кінець 320-х – 350-ті рр.) та F2/F3 (350–370-ті рр.) [Симонович, 1967, рис. 7, 5, 7, 9–12].

28. Микільське, Солонянський р-н (рис. 147, 148: № 5). Поселення (Комишувата Сура – Дніпро). Розкопки А.Т. Брайчевської 1950 р. Зб.: ІА НАНУ. Малоінформативні уламки.

Запорізька область

29. Кам'янка-Дніпровська (рис. 147, 148: № 7). Могильник (Дніпро). Розкопки Е.А. Симоновича 1952–1954 рр. Зб.: АМ МДУ.

Поховання 36 – частина рифленого тулуба з ніжкою. Підтип F1. Дата – кінець 320-х – 350-ті рр. [Симонович, 1955, с. 283, рис. 4, 4].

Поховання 40 – фр-ти горла з вінцями та ручками. Підтип F1. Дата – кінець 320-х – 350-ті рр. [Симонович, 1955, с. 283, 389; рис. 5, 7].

Малоінформативні уламки походять з шару пам'ятки [Симонович, 1955, с. рис. 7, 5a].

Івано-Франківська область

30. Бовшів, Галицький р-н (рис. 147, 148: № 9). Поселення Бовшів 3 (Гнила Липа – Дністер). Розкопки В.Д. Барана 1965 рр. Зб.: АМ ЛНУ. Малоінформативні фр-ти.

31. Незвисько, Городенківський р-н (рис. 147, 148: № 8). Багатошарове поселення (Дністер). Розкопки Г.І. Смірної та О.К. Черниш 1953–1956 рр. Зб.: ЛІМ; ДЕ. У шарі та комплексах виявлено численні фр-ти амфор пізньоримського часу. Серед них – ніжка амфори підтипу F1. Дата – кінець 320-х – 350-ті рр. [Смирнова, 1964, рис. 4, 10].

Київська область

32. Велика Вільшанка, Васильківський р-н (рис. 147, 148: 10). Поселення Велика Вільшанка 7 (Раківка – Стугна – Дніпро). Розвідки О.В. Петраускаса 1988 р. Зб.: ЛАД НПУ. Уламок горла з частиною ручки. Підтип не визначається [Кравченко *etc.*, 2007, с. 17, № 24; рис. 11, 5].

33. Обухів (рис. 147, 148: № 13). Поселення Обухів 1 (Нетека – Красна – Дніпро). Розкопки під керівництвом Н.М. Кравченко 1972, 1974, 1977, 1983–1985, 1988–1992 рр. Зб.: ЛАД НПУ.

Об'єкт 12 – наземна споруда. З заповнення походить частина горла з плічками амфори підтипу F3. Дата – кінець 360–370-ті рр. [Кравченко *etc.*, 2007, рис. 28, 6].

Об'єкт 27 – житло-напівземлянка з залишками деревообробного виробництва (рис. 88, 1–20). В заповненні – горло з залишками ручок амфори підтипу F1/F2. Сумарна дата – кінець 320-х – 360-ті рр. (рис. 88, 1) [Кравченко *etc.*, 2007, рис. 77, 9].

У шарі пам'ятки виявлено фр-т ніжки амфори підтипу F1. Дата – кінець 320-х – 360-ті рр. [Кравченко *etc.*, 2007, рис. 95, 8].

34. Єрківці, Переяслав-Хмельницький р-н (рис. 147, 148: № 18). Поселення (Булатиця – Трубіж – Дніпро). Розкопки В.М. Даниленка 1948 р. Зб.: ІА НАНУ.

Фрагментована амфора підтипу F3. Дата – 360–370-ті рр. (рис. 88, 21) [Даниленко, Столяр, 1952; Кропоткин, 1970а, с. 49; кат. № 99].

35. Ржищів (рис. 147, 148: № 14). Багатошарове поселення Ржищів–Ріпниця (Дніпро). Розкопки С.М. Ригова та Б.В. Магомедова 2002–2003 рр. Зб.: РАКМ. Ніжка амфори підтипу F1. Дата – кінець 320 – 350-ті рр. Культурний шар [Рижов *etc.*, 2002, рис. 27, 3].

36. Хлопків, Баришівський р-н (рис. 147, 148: № 17). Поселення (Трубіж – Дніпро). Розкопки В.Д. Барана і Г.М. Некрасової 1981–1984 рр. Зб.: ІА НАНУ. Верхня частина амфори з діпінті червоною фарбою. Підтип F2/F3. Сумарна дата – 350–350-ті рр.

37. Червоне, Ставищенський р-н (рис. 147, 148: № 16). Могильник. Розкопки О.В. Петраускаса та Р.Г. Шишкіна 2006–2009, 2012 рр. Зб.: ЛАД НПУ. 2 фр-ти вінець амфор підтипу F1/F2/F3 А. Сумарна дата – кінець 320-х – 360-ті рр. 2012 р. Культовий шар, №№ п.о. – 1045, 2874.

Кіровоградська область

38. Богданівка, Знам'янський р-н (рис. 147, 148: № 1). Поселення (Інгuleць – Дніпро). Розвідки О.І. Тереножкіна 1949 р. Зб.: ІА НАНУ. Фр-т ручки та ніжка амфор підтипу F2/F3. Сумарна дата – 350–370-ті рр.

39. Турія, Новомиргородський р-н (рис. 147, 148: № 20). Поселення Турія 1 (Турія – Вись – Південний Буг). Розкопки Є.В. Махно 1955 р. Зб.: ІА НАНУ. 3 культурного шару походять малоінформативні фр-ти вінець та ручок [Кропоткин, 1970а, с. 68, кат. № 444].

40. Успенка, Онуфріївський р-н (рис. 147, 148: № 21). Поселення (Дніпро). Розкопки В.В. Кропоткіна 1961 р. Зб.: ДІМ. Численні фр-ти світлоглиняних вузькогорлих амфор. Серед них – уламок вінець посудини підтипу F1/F2. Сумарна дата – 350–370-ті рр. [Кропоткин, 1964, с. 62, 63; рис. 22, 4].

Миколаївська область

41. Афанасіївка, Снігурівський р-н (рис. 147, 148: № 38). Поселення (Інгuleць – Дніпро). Розкопки Н.Г. Єлагіної 1951–1952 рр. Малоінформативні уламки. Зб.: ІА НАНУ [Кропоткин, 1970а, с. 54; кат. № 195].

42. Березанка (рис. 147, 148: № 30). Поселення Тилігуло-Березанка (Сасик – Березанський лиман). Розвідки Н.М. Погребової та Е.А. Симоновича 1957, 1964 рр. Малоінформативні уламки [Кропоткин, 1970а, с. 53; кат. № 174].

43. Вікторівка, Березанський р-н (рис. 147, 148: № 33). Поселення Вікторівка 2 (Березанський лиман). Розкопки М.С. Сініцина 1948 р. та М.Ф. Болтенка 1948, 1962 рр. Зб.: ОАМ. 3 культурного шару походять численні фр-ти амфор підтипу F2/F3. Сумарна дата – 350–370-ті рр.).

44. Вікторівка, Березанський р-н (рис. 147, 148: № 33). Могильник Вікторівка 2. Розкопки Е.А. Симоновича 1962 р. Зб.: ОАМ. 3 поховань 1 та 5 походять дві амфори підтипу F3 А. Дата – 360-ті рр. (рис. 56, 7, 8; 80, 1–20) [Симонович, 1967, с. 215–217, рис. 5, 1, 2]. Інв. №№ А 83616, А 83617.

45. Кам'янка, Очаківський р-н (рис. 147, 148: № 34). Поселення Кам'янка-Анчекрак (Березанський лиман). Розкопки Б.В. Магомедова 1976–1977 рр. Зб.: ІА НАНУ. 3 культурного шару походять фр-ти посудин підтипу F2/F3. Сумарна дата – 350–370-ті рр. [Магомедов, 1991, рис. 18, 2, 10, 11, 17–20].

46. Кам'янка, Очаківський р-н (рис. 147, 148: № 34). Могильник Кам'янка-Анчекрак (Березанський лиман). Розкопки Б.В. Магомедова 1976–1977 рр. Зб.: ІА НАНУ. З поховань 14 (рис. 81, 3–8) та 15 (рис. 81, 9–11) походять дві амфори підтипу F3 Б. Дата – 360–370-ті рр. (рис. 53, 4, 56, 4) [Магомедов, 2004, с. 145–147; рис. 12, 13].

47. Коблеве, Березанський р-н (рис. 147, 148: № 31). Поселення Коблеве 2 (Тилігульський лиман). Розкопки Е.А. Симоновича 1965 р. Зб.: ОАМ. Фр-ти посудин підтипу F2/F3. Сумарна дата – 350–370-ті рр. [Кропоткин, 1970а, с. 53; кат. № 174; Симонович, 1979, рис. 14, 15].

48. Лугове, Березанський р-н (рис. 147, 148: № 32). Поселення Лугове 2 (узбережжя Чорного моря). Розкопки Б.В. Магомедова 1989 р. Зб.: ІА НАНУ; МОКМ. Малоінформативні уламки [Магомедов, Гудим-Левкович, 2003, с. 38; рис. 10, 15, 16].

49. Миколаїв (рис. 147, 148: № 27). В районі Старий Водопій (Інгул – Бузький лиман) випадково виявлене поховання з амфорою підтипу F3 Б. Дата – 360–370-ті рр. (рис. 57, 1, 81, 12–18) [Гребенников, 2016, рис. 22]. Зб.: МОКМ.

50. Миколаїв (рис. 147, 148: № 28). Могильник Велика Корениха (Південний Буг). Зі зруйнованих поховань походить амфора підтипу F3 А. Дата – 360-ті рр. (рис. 56, 3) [Диденко, 2013, с. 319; рис. 1, 4]. Зб.: МОКМ, б.н.

51. Михайлівка, Миколаївський р-н (рис. 147, 148: № 29). Поселення (Південний Буг). Розвідки Н.Г. Єлагіної 19557 р. Зб.: АМ МДУ. Малоінформативні уламки [Кропоткин, 1970а, с. 53; кат. № 178].

52. Новий Городок, Веселинівський р-н (рис. 147, 148: № 24). Городище Городок 2 (Чичиклія – Південний Буг). Розкопки Б.В. Магомедова 1976 р. Ніжка амфори підтипу F1. Дата – кінець 320-х – 350-ті рр. Підйомний матеріал. Зб.: ІА НАНУ.

53. Новогригорівка, Миколаївський р-н (рис. 147, 148: № 26). Могильник Чубівка (Південний Буг). Зі зруйнованих поховань походять дві цілих та одна фрагментована амфори підтипу F3 Б. Дата: 360–370-ті рр. (рис. 56, 1, 2, 87, 1–16) [Гребенников и др., 1982, с. 140; рис. 4, 1, 3; Диденко, 2013, с. 319; рис. 1, 1–3]. Зб.: МОКМ, інв. №№ А-2378, 2379, 2380.

54. Олександрівка, Снігурівський р-н (рис. 147, 148: № 40). Могильник (Інгулець – Дніпро). Розкопки Б.В. Магомедова 1979 р. Зб.: ІА НАНУ. Ніжка амфори підтипу F2/F3. Сумарна дата – 350–370-ті рр. Культовий шар [Магомедов, 1987б, с. 36; рис. 4, 10].

55. Осетрівка, Очаківський р-н (рис. 147, 148: № 35). Поселення Каборга 4 (Березанський лиман). Розкопки Б.В. Магомедова 1973, 1974 рр. Зб.: ІА НАНУ. З культурного шару походять фр-ти посудин підтипу F2/F3. Сумарна дата – 350–370-ті рр. [Магомедов, 1979, табл. III, 9, 10].

56. Осетрівка, Очаківський р-н (рис. 147, 148: № 35). Могильник Каборга 4 (Березанський лиман). Розкопки Б.В. Магомедова 1973, 1974 рр. Зб.: ІА НАНУ.

В похованні 4 (рис. 85) знайдено горло та уламки тулуба амфори підтипу F1. Дата – кінець 320-х – 350-ті рр. (рис. 85, 1, 2) [Магомедов, 1979, с. 26–33; табл. IV, 8–11; V].

З поховання 6 (рис. 84) походить придонна частина та ручка амфори підтипу F1. Дата – кінець 320-х – 350-ті рр. (рис. 84, 8) [Магомедов, 1979, с. 35–37; табл. VIII, 1–9].

57. Пересадівка, Вітовський р-н (рис. 147, 148: № 36). Поселення Пересадівка 3 (Інгул – Південний Буг). Розкопки Н.М. Погребової 1956–1957 рр. Зб.: ІА НАНУ. Малоінформативні уламки [Кропоткин, 1970а, с. 54; кат. 187].

Одеська область

58. Білгород-Дністровський (рис. 147, 148: № 47). Тіра (Дністровський лиман). Черняхівський комплекс (післяготський будинок). Розкопки Білгород-Тирської експедиції АН УРСР 1969–1971 рр. Зб.: ІА НАНУ. Фрагментована амфора підтипу F1. Дата – кінець 320-х – 350-ті рр. Висота збереженої частини – 520 мм (вінця втрачені), максимальний діаметр – 190 мм, діаметр ніжки – 64 мм [Кравченко, Корпусова, 1975, рис. 5, 1, 2].

59. Біленьке, Білгород-Дністровський р-н (рис. 147, 148: № 48). Могильник Біленьке (Дністровський лиман). Розкопки О.А. Росохацького 1980–1990-х рр. З поховань 100 та 104 походять дві амфори підтипу F3 А. Дата – 360-ті рр. (рис. 56, 5, 6; рис. 79, 1–12) [Росохацкий, 1989, табл. 27–29, 32].

60. Василівка, Фрунзівський р-н (рис. 147, 148: № 43). У похованні з сіроглиняним посудом, випадково виявленим у 1965 р. під час будівництва погребу на садибі В.І. Богачук, знайдено амфору підтипу F1 А. Дата – кінець 320-х – 350-ті рр. (рис. 51, 5). Зб.: ОАМ, інв. № А 84153.

61. Главани, Арцизький р-н (рис. 147, 148: № 52). Поселення Главани 1 (Аліяга – оз. Китай). Верхня частина амфори підтипу F 3 Б. Дата – 360–370-ті рр. (рис. 87, 17) [Гудкова, 1999, рис. 62, 26]. Зб.: ІА НАНУ.

62. Нагірне, Ренійський р-н (рис. 147, 148: № 55). Поселення Нагірне 2 (оз. Кагул). Розкопки Нижньо-Дунайської експедиції ІА АН УРСР 1966 р., Болградського загону Дністро-Дунайської експедиції ІА АН УРСР 1969 р., Буджакської археологічної експедиції Одеського археологічного товариства 1981 р., Причорноморського енеолітичного загону Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР 1983–1987 рр. З культурного шару походять вінця та ніжки амфор підтипу F2/F3. Сумарна дата – 350–370-ті рр. [Gudkova, Schultze, 2017, Abb. 7, 5, 20].

63. Нагірне, Ренійський р-н (рис. 147, 148: № 55). Могильник Нагірне 2 (оз. Кагул). Розкопки під керівництвом О.В. Гудкової 1985–1993 рр. Зб.: ІКМП. У похованнях 6 та 10 виявлено частини тулубів амфор підтипу F2/F3. Сумарна дата – 350–370-ті рр. [Gudkova, Schultze, 2017, Taf. 4, 13, 10, 9]. Обидва комплекси належать до фази І функціонування могильника (близько другої-третьої чвертей IV ст.) [Vasil'ev, 2017, S. 128, 129; Tab. 14; Abb. 63, 1-1].

64. Одеса (рис. 147, 148: № 46). Поселення Кісьолове (Куяльницький лиман). Розкопки К.О. Раєвського 1938–1940 рр. Зб.: ОАМ. З культурного шару походять уламки амфор підтипу F2/F3. Сумарна дата – 350–370-ті рр. [Раевский, 1955, рис. 4, 2].

65. Ранжеве, Лиманський р-н (рис. 147, 148: № 44). Могильник (Тилігульський лиман). Розкопки Е.А. Симоновича 1962–1964 рр. Зб.: ОАМ. У заповненні ями поховання 12 виявлено фр-т вінця амфори підтипу F2/F3. Сумарна дата – 350–370-ті рр. [Сымонович, 1979, рис. 21, 12].

66. Утконосівка, Ізмаїльський р-н (рис. 147, 148: № 54). Поселення Утконосівка 1 (озеро Катлабух). Розкопки Б.В. Магомедова 1981 р. Зб.: ІА НАНУ. Малоінформативні уламки виявлено в господарських комплексах та культурному шарі.

Полтавська область

67. Білоцерківка, Великобагачанський р-н (рис. 147, 148: № 61). Поселення (Псел – Дніпро). Розвідки Є.О. Горюнова 1971 р. Зб.: ІМК РАН. Горло амфори підтипу F2/F3. Сумарна дата – 350–370-ті рр. [Кропоткин, Кропоткин, 1988, с. 179; кат. № 56].

68. Горішні Плавні (рис. 147, 148: № 74). Поселення Барбара 1 (Дніпро). Розкопки Ю.Ю. Башкатова 2005, 2006, 2011, 2013, 2016 рр. Зб.: ГІКМ. В культурному шарі виявлено неповний розвал посудини підтипу F1. Дата – кінець 320-х – 350-ті рр. [Башкатов, 2016].

69. Демидівка, Решетилівський р-н (рис. 147, 148: № 68). Поселення (Ольхова Голтва – Голтва – Псел – Дніпро). Розвідки Є.О. Горюнова 1971 р. Зб.: ІМК РАН. Дві ручки амфор підтипу F2/F3. Сумарна дата – 350–370-ті рр. [Кропоткин, Кропоткин, 1988, с. 179; кат. № 60].

70. Диканька (рис. 147, 148: № 63). Поселення (Ворскла – Дніпро). Розвідки Є.О. Горюнова 1971 р. Зб.: ІМК РАН. Фр-т ручки. Підтип не визначається [Кропоткин, Кропоткин, 1988, с. 179; кат. № 61].

71. Дмитрівка, Горішнєплавненська міська рада (рис. 147, 148: № 73). Поселення Дмитрівка 3 (Псел – Дніпро). Розкопки Ю.Ю. Башкатова 2003, 2004, 2007–2010 рр. Зб.: ГІКМ. З культурного шару походить ніжка амфори підтипу F1 (кінець 320-х – 350-ті рр.) та численні уламки амфор підтипів F2/F3 (350–370-ті рр.).

72. Долина, Решетилівський р-н (рис. 147, 148: № 67). Поселення (Ольхова Голтва – Голтва – Псел – Дніпро). Розвідки Є.О. Горюнова 1971 р. Зб.: ІМК РАН. Ручки амфор підтипу F2/F3. Сумарна дата – 350–370-ті рр. [Кропоткин, Кропоткин, 1988, с. 179; кат. № 62, 63].

73. Дуб'яги, Зіньківський р-н (рис. 147, 148: № 57). У 1971 р. під час земляних робіт виявлено залишки двох поховань з сіроглиняним посудом та амфорою підтипу F3 Б. Дата – 360–370-ті рр. (рис. 86, 12–17) [Горюнов, Усова, 1974, рис. 2]. Зб.: ІМК РАН.

74. Кантемирівка, Чутівський р-н (рис. 147, 148: № 64). Поселення (Штурмова – Коломак – Ворскла – Дніпро). Розкопки І.І. Ляпушкіна та Є.В. Махно 1945 р. Зб.: ПОКМ. Малоіформативні уламки [Кропоткин, 1970а, с. 59; кат. № 305].

75. Карпусі, Полтавський р-н (рис. 147, 148: № 65). Поселення (безіменна річка – Ворскла – Дніпро). Розвідки Є.О. Горюнова 1971 р. Зб.: ІМК РАН. Фр-т вінець амфори підтипу F2/F3. Сумарна дата – 350–370-ті рр. [Кропоткин, Кропоткин, 1988, с. 179; кат. № 67].

76. Коноплянка, Великобагачанський р-н (рис. 147, 148: № 62). Поселення (Коноплянка – Псел – Дніпро). Розвідки Є.О. Горюнова 1971 р. Зб.: ІМК РАН. Уламок горла з вінцями та ручка амфор підтипу F2/F3. Сумарна дата – 350–370-ті рр. [Кропоткин, Кропоткин, 1988, с. 179; кат. № 69].

77. Максимівка, Кременчуцький р-н (рис. 147, 148: № 72). Поселення (Мокрий Тагамлик – Тагамлик – Ворскла – Дніпро). Під час розкопок Е.В. Махно 1958–1959 рр. виявлено амфору підтипу F3. Дата – 360–370-ті рр. (рис. 89, 3) [Махно, 1960, с. 37, № 7; Кропоткин, 1970а, рис. 34–35, 9; кат. № 312]. Зб.: ІА НАНУ.

78. Пасічники, Решетилівський р-н (рис. 147, 148: № 66). Поселення (Голтва – Псел – Дніпро). Розвідки Є.О. Горюнова 1971 р. Зб.: ПМК РАН. Малоінформативний уламок [Кропоткин, Кропоткин, 1988, с. 179; кат. № 73].

79. П'ятигірці, Лубенський р-н (рис. 147, 148: № 59). Поселення (Сліпорід – Сула – Дніпро) Розвідки Є.О. Горюнова 1972 р. Зб.: ПМК РАН. Малоінформативний уламок [Кропоткин, Кропоткин, 1988, с. 180; кат. № 76].

80. Савинці, Миргородський р-н (рис. 147, 148: № 60). Поселення (Псел – Дніпро). Розвідки Є.О. Горюнова 1971 р. Зб.: ПМК РАН. Малоінформативні уламки [Кропоткин, Кропоткин, 1988, с. 180; кат. № 77].

81. Савинці, Миргородський р-н (рис. 147, 148: № 60). Амфора підтипу F3 Б. Дата – 360–370-ті рр. (рис. 57, 3). Випадкова знахідка не пізніше 1928 р. Зб.: ПОКМ, інв. № А–136.

82. Сенча, Лохвицький р-н (рис. 147, 148: № 56). Поселення (Сула – Дніпро). Розвідки Є.О. Горюнова 1972 р. Зб.: ПМК РАН. Фр-т ручки амфори підтипу F2/F3. Сумарна дата – 350–370-ті рр. [Кропоткин, Кропоткин, 1988, с. 180; кат. № 77; Обломский, 2003, рис. 85, 19].

Сумська область

83. Артюхівка, Роменський р-н (рис. 147, 148: № 79). Поселення (безіменний струмок – Сула – Дніпро). Розкопки Г.О. Романової 1974 р. Зб.: ПМК РАН. Малоінформативні уламки [Кропоткин, Кропоткин, 1988, с. 180; кат. № 82].

84. Холодний Яр, Недригайлівський р-н (рис. 147, 148: № 76). Поселення (Смілянка – Сміла – Сула – Дніпро). Під час земляних робіт у 1926 р. знайдено амфору підтипу F3 Б. Дата – 360–370-ті рр. (рис. 89, 1) [Кропоткин, 1970, рис. 31, 4; кат. № 336]. Зб.: РКМ, інв. № 1015.

Тернопільська область

85. Максимівка, Збаразький р-н (рис. 147, 148: № 82). Амфора підтипу F3 Б. Дата – 360–370-ті рр. (рис. 89, 4). Випадкова знахідка не пізніше 1889 р. [Majewski, 1949, tabl. X, 4]. Зб.: ЛІМ, інв. № А-3464.

86. Іване-Золоте, Заліщицький р-н (рис. 147, 148: № 83). Амфора підтипу F1. Дата – кінець 320-х – 350-ті рр. Висота – 540 мм, діаметр вінець – 56 мм, діаметр тулуба – 175 мм, діаметр ніжки – 56 мм. На горлі діпінті червоною фарбою: АНА. У верхній частині ручки – клеймо у вигляді вдавненого кола. Випадкова знахідка 1985 р. Зб.: ТОКМ.

Харківська область

87. Війтенки, Валківський р-н (рис. 147, 148: № 88). Поселення Війтенки 1 (безіменний струмок – Мокрий Мерчик – Мерчик – Мерла – Ворскла – Дніпро). Розкопки М.В. Любичева з 2004 р. Зб.: МА ХНУ. Фр-ти амфор, серед яких переважають підтипи F2/F3 (350–370-ті рр.) походять зі зборів на поверхні та культурного шару ділянок А, Б, В [Любичев, 2007, с. 194, 195; рис. 2, 1, 4–6, 3, 1–3; 4, 5, 5; Любичев etc., 2008, рис. 53; 2009, рис. 22, 1–3].

88. Дементіївка, Дергачівський р-н (рис. 147, 148: № 85). Поселення (Прудянка – Лопань – Уди – Сіверський Донець – Дон). Розвідки А.Г. Дяченка та А.К. Дегтяря 1962 р. Зб.: МА ХНУ. Уламки ручки та горла. Підтипи не визначаються [Кропоткин, Кропоткин, 1988, с. 180; кат. № 92].

89. Зачепилівка (рис. 147, 148: № 97). Могильник (Вшива – Берестова – Оріль – Дніпро). Зі зруйнованого поховання походить амфора підтипу F3 Б. Дата: 360–370-ті рр. (рис. 53, 7) [Любичев, Мызгин, 2014, рис. 9, 5].

90. Колесники, Зміївський р-н (рис. 147, 148: № 94). Поселення (Мжа – Сіверський Донець – Дон). Розкопки М.В. Любичева 1996, 1999 рр. У заповненні споруди 3 та ями 2 (розкопки 1995 р.) – фр-ти амфор підтипів F2 або F3. Сумарна дата – 350–370-ті рр. [Любичев, 2007, с. 195, 196; рис. 8, 2, 4].

91. Мізяки, Валківський р-н (рис. 147, 148: № 89). Поселення (Турушка – Мжа – Сіверський Донець – Дон). Розвідки М.В. Любичева 2003 р. Малоінформативний уламок ручки [Любичев, 2007, рис. 7, 1].

92. Пересічне, Дергачівський р-н (рис. 147, 148: № 86). Поселення (Уди – Сіверський Донець – Дон). Розвідки І.І. Ляпушкіна 1948 р. Зб.: ДЕ. Малоінформативний уламок ніжки [Кропоткин, Кропоткин, 1988, с. 180; кат. № 95].

93. Рідний Край, Золочівський р-н (рис. 147, 148: № 84). Поселення Рідний Край 3 (Уди – Сіверський Донець – Дон). Розкопки Ю.В. Буйнова 1984 р. Зб.: МА ХНУ. З заповнення житла 2 (рис. 35) походить ніжка амфори підтипу F2/F3. Сумарна дата – 350–370-ті рр. (рис. 35, 3) [Башкатов etc., 1997; Обломский, 2003, рис. 5].

94. Соколове, Зміївський р-н (рис. 147, 148: № 95). **Могильник** (Мжа – Сіверський Донець – Дон). Розвідки Ю.В. Буйнова 1984 р. Зб.: МА ХНУ. Малоінформативні уламки [Кропоткин, Кропоткин, 1988, с. 181; кат. № 99].

95. Тимченки, Зміївський р-н (рис. 147, 148: № 96). Поселення (Мжа – Сіверський Донець – Дон). Розкопки М.В. Любичева 1998 р. Малоінформативні фр-ти походять з культурного шару, ям 1 та 3 [Любичев, 2007, с. 196; рис. 7, 5].

96. Халимонівка, Валківський р-н (рис. 147, 148: № 90). Поселення (Турушка – Мжа – Сіверський Донець – Дон). Розкопки М.В. Любичева 2002 р. Малоінформативні уламки [Любичев, 2007, с. 195].

97. Хворостове, Валківський р-н (рис. 147, 148: № 91). Поселення (Турушка – Мжа – Сіверський Донець – Дон). Розвідки М.В. Любичева 2002 р. Фр-ти ручок, денця амфор підтипів F2 або F3. Сумарна дата – 350–370-ті рр. [Любичев, 2007, рис. 6, 6, 7, 9, 11].

98. Шлях, Валківський р-н (рис. 147, 148: № 92). Поселення Шлях 2 (Болгар – Мжа – Сіверський Донець – Дон). Розкопки М.В. Любичева 2001 р. Фр-ти ручок, денця амфор підтипів F2 або F3. Сумарна дата – 350–370-ті рр. [Любичев, 2007, с. 195; рис. 6, 1–5, 8, 10].

Херсонська область

99. Дудчани, Нововоронцовський р-н (рис. 147, 148: № 101). Багатошарове поселення (Дніпро). Розкопки А.В. Добровольського та А.Т. Брайчевської 1950-х рр. Зб.: ІА НАНУ. Ніжка амфори підтипу F1. Дата – кінець 320-х – 350-ті рр. [Вязьмітіна, 1960, табл. II, 3].

100. Козацьке, Бериславський р-н (рис. 147, 148: № 102). Могильник Городок Миколаївка (р. Дніпро). Розкопки М. Еберта 1909 р. Зб.: Кельн. З могили М походить амфора підтипу F3 А. Дата – 360-ті рр. (рис. 53, 2, 78, 1–15) [Ebert, 1913, Abb. 101, a].

101. Осокорівка, Нововоронцовський р-н (рис. 147, 148: № 99). Поселення (Базавлук – Дніпро). Розкопки В.Ф. Пешанова та І.М. Самойловського 1952 р. Зб.: ІА НАНУ. Малоінформативні уламки [Пешанов, Симонович, 1964, рис. 1, 14].

Черкаська область

102. Благодатне (кол. Чапаєвка), Золотоніський р-н (рис. 147, 148: № 108). Амфора підтипу F3. Дата – 360–370-ті рр. Випадкова знахідка 1970 р. Зб.: ЗКМ.

103. Журавка, Городищенський р-н (рис. 147, 148: № 115). Поселення Журавка Вільшанська (Вільшанка – Рось – Дніпро). Розкопки Е.А. Симоновича 1959–1963 рр. Зб.: ДІМ.

Землянка 11. В заповненні – горло та ручка амфор підтипу F2 або F3. Сумарна дата – 350–370-ті рр. [Обломский, 2010, с. 149, рис. 21, 1, 22, 7].

Землянка 31. В заповненні – фр-т ручки амфори підтипу F2/F3. Сумарна дата – 350–370-ті рр. [Обломский, 2010, с. 154, рис. 44, 1].

Землянка 33. В заповненні – ніжка амфори підтипу F2/F3. Сумарна дата – 350–370-ті рр. [Обломский, 2010, с. 154, 155, рис. 46, 4].

104. Завадівка, Корсунь-Шевченківський р-н (рис. 147, 148: № 113). Поселення (Теплоярка – Рось – Дніпро). Розвідки Д.Т. Березовця і В.Ю. Кухаренка 1956 р. Зб.: КШІМ. Малоінформативні уламки [Кропоткин, 1970а, с. 65; кат. № 395].

105. Легедзине, Тальнівський р-н (рис. 147, 148: № 118). Могильник (Тальянка – Гірський Тікич – Південний Буг). Розкопки Б.В. Магомедова та С.В. Діденка з 2008 р. Зб.: ДІКЗ «Трипільська культура». З поховання 49 та культового шару походять малоінформативні фр-ти ручок [Магомедов, Диденко, 2009а, рис. 17, 23, 24; Магомедов *et al.*, 2010, рис. 15, 3, 23, 1, 2].

106. Леськи, Черкаський р-н (рис. 147, 148: № 110). Поселення (Євтух – Дніпро). Розкопки М.Ю. Брайчевського та Е.А. Симоновича 1956–1958 рр. Зб.: ІА НАНУ. З культурного шару походять численні фр-ти посудин типу F. Підтипи не визначаються [Смиленко, Брайчевский, 1967, рис. 13, 11, 13, 16].

107. Молодецьке, Маньківський р-н (рис. 147, 148: № 117). Поселення Молодецьке 7 (Ревуха – Ятрань – Синюха – Південний Буг). Розвідки Г.Є. Храбана 1962. Зб.: ІА НАНУ. Малоінформативні уламки [Кропоткин, 1970а, с. 66; кат. № 413].

108. Мошурів, Тальнівський р-н (рис. 147, 148: № 119). Поселення (Брежинка – Гнилий Тікич – Синюха – Південний Буг). Розвідки М.Т. Євстропова 1956. Зб.: УКМ. Фр-ти ручки та горла амфор підтипу F2 або F3. Сумарна дата – 350–370-ті рр. [Махно, 1960, с. 60, № 85; [Кропоткин, 1970а, с. 66; кат. № 416].

109. Миколаївка, Корсунь-Шевченківський р-н (рис. 147, 148: № 114). Поселення (Рось – Дніпро). Розкопки В.П. Петрова 1965 р. Малоінформативні уламки [Кропоткин, 1970а, с. 66; кат. № 418].

110. Новолипівське, Золотоніський р-н (рис. 147, 148: № 107). Поселення. Розкопки Е.В. Махно 1957–1958 рр. Зб.: ІА НАНУ. Малоінформативні уламки [Кропоткин, 1970а, с. 66, кат. № 419].

111. Орловець, Городищенський р-н (рис. 147, 148: № 116). Амфора підтипу F3. Дата – 360–370-ті рр. Випадкова знахідка [Бобринский, 1887, с. 149; рис. на с. 154].

112. Полянецьке, Уманський р-н (рис. 147, 148: № 121). Поселення (Уманка – Ятрань – Синюха – Південний Буг). Розвідки В.О. Стефановича 1948 р. Зб.: УКМ. Малоіформативні уламки [Кропоткин, 1970а, с. 67; кат. № 425].

113. Рижавка, Уманський р-н (рис. 147, 148: № 123). Поселення (Ятрань – Синюха – Південний Буг). Розвідки В.О. Стефановича 1952 р. Зб.: УКМ. Малоіформативні уламки [Кропоткин, 1970а, с. 67; кат. № 425].

114. Рижавка, Уманський р-н (рис. 147, 148: № 123). Могильник (Ятрань – Синюха – Південний Буг). Розкопки В.В. Кропоткіна 1965–1967 рр. Зб.: ІА РАН. Фр-ти вінець та ручки. Підтипи не визначаються [Кропоткин, 1970а, с. 67; кат. № 430].

115. Сагунівка, Черкаський р-н (рис. 147, 148: № 111). Поселення Ломовате (Дніпро). Розкопки Е.А. Симоновича 1956–1957 рр. Зб.: ІА НАНУ. Малоіформативні уламки [Кропоткин, 1970а, с. 66; кат. № 408].

116. Умань (рис. 147, 148: № 120). Поселення в районі цегельного заводу (Уманка – Ятрань – Синюха – Південний Буг). Розвідки Г.Є. Храбана 1962 р. Зб.: УКМ. Малоіформативні уламки [Кропоткин, 1970а, с. 68; кат. № 447].

117. Червона Слобода, Черкаський р-н (рис. 147, 148: № 112). Поселення (Дніпро). Розкопки Е.А. Симоновича 1958 р. Зб.: ІА НАНУ. Ніжка, 2 фр-ти вінець, уламок ручки амфор підтипу F2 або F3. Сумарна дата – 350–370-ті рр. [Кропоткин, 1970а, с. 68; кат. № 450].

118. Черкаси (рис. 147, 148: № 109). Могильник Черкаси-Центр (Дніпро). Розкопки М.П. Сиволапа 1991, 1994, 1996 рр. та Д.П. Куштана 1998, 2000–2003 рр. Зб.: ЧКМ. У похованні 69 виявлено амфору підтипу F3 Б. Дата – 360-370-ті рр. (рис. 53, 3, 78, 16–27) [Куштан, Петраускас, 2011, рис. 20, 4; Діденко, 2011].

Чернівецька область

119. Кельменці (рис. 147, 148: № 128). Амфора підтипу F3 Б. Дата – 360–370-ті рр. (рис. 57, 4). Випадкова знахідка на садибі В.Г. Береки у 19.. р. Зб.: ЧОКМ, інв. № 1040.

120. Комарів, Кельменецький р-н (рис. 147, 148: № 125). Поселення Комарів (безіменний струмок – Дністер). Розкопки М.Ю. Смішка 1956–1957, 1962, 1965, 1969 рр., Ю.Л. Щапової 1974 р., О.В. Петраускаса з 2012 р.

Об'єкт 2/2012 р. – гончарний горн. В заповненні – ніжка, вінця та ручки амфор підтипу F1. Дата – кінець 320-х – 350-ті рр. [Діденко, Мизгін, 2013, рис. 1, 1]. Комплекс датується в межах першої половини IV ст. [Петраускас *et al.*, 2012, с. 21–31; рис. 22–40]. Зб.: ІА НАНУ.

З шару та комплексів поселення походить велика кількість фр-тів, які можуть належати будь-якому підтипу амфор типу F. Зб.: ІА НАНУ; АМ ЛНУ; ЧОКМ.

121. Комарів, Кельменецький р-н (рис. 147, 148: № 125). Могильник Комарів 1 (безіменний потік – Дністер). Розкопки О.В. Петраускаса та М.О. Авраменко з 2012 р. Зб.: ІА НАНУ. У похованні 1 виявлено уламок ручки амфори підтипу F1. Дата – кінець 320-х – 350-ті рр. [Діденко, 2012, с. 12; рис. 5].

122. Оселівка, Хотинський р-н (рис. 147, 148: № 129). Могильник (Дністер). Розкопки Г.Ф. Нікітіної 1970–1980-х рр. Зб.: ІА РАН. У похованні 69 виявлено частину амфори підтипу F1. Дата – кінець 320-х – 350-ті рр. (рис. 86, 1–5) [Никитина, 1988, табл. 37].

Чернігівська область

123. Гурбинці, Срібнянський р-н (рис. 147, 148: № 130). Могильник (Лисогір – Удай – Сула – Дніпро). Під час розкопок М.Є. Макаренка 1926 р. знайдено амфору підтипу F3. Дата: 360–370-ті рр. (рис. 89, 2) [Макаренко, 1927, с. 111–112; Кропоткин, 1970а, рис. 31, 3; кат. № 455]. Зб.: ПКМ, інв. № 1891.

124. Чернігівська обл. (без прив'язки до населеного пункту). Амфора підтипу F3 Б. Дата – 360–370-ті рр. (рис. 57, 2). Зб.: ПОКМ, інв. № А-213.

Світлоглиняні вузькогорлі амфори Гераклеї Понтійської типу Шелов Е

Миколаївська область

125. Безуварове, Веселинівський р-н (рис. 147, 148: № 25). Поселення Безуварове 2 (Чичіклея – Південний Буг). Розвідки експедиції ОАМ 1950–1960 рр. Зб.: ОАМ. Уламок горла з частиною ручки (рис. 92, 6). Підйомний матеріал.

126. Вікторівка, Березанський р-н (рис. 147, 148: № 33). Поселення Вікторівка 2 (Березанський лиман). Розкопки М.С. Сініцина 1948 р. та М.Ф. Болтенка 1948, 1962 рр. Зб.: ОАМ. Горло з вінцями та частиною ручки (рис. 92, 8) [Симонович, Яровой, 1968, рис. 8, 14].

127. Кам'янка, Очаківський р-н (рис. 147, 148: № 34). Поселення Кам'янка-Анчекрак (Березанський лиман). Розкопки Б.В. Магомедова 1976–1977 рр. Зб.: ІА НАНУ.

Приміщення 1 розкопу 2 – кам'яна будівля (рис. 91, 1–14). У заповненні – частина горла з підтрикутними вінцями та залишками профільованих 2-ма жолобками ручок (рис. 91, 2) [Магомедов, 1991, рис. 5, 2; 7, 7–9, 11–15; 11, 5; 12, 2, 3, 10; 14, 7; 18, 3].

Приміщення 9 розкопу 2 – кам'яна будівля (рис. 90). В заповненні – розвал амфори з підпрямокутними вінцями, профільованими 4-ма жолобками ручками та округлим дном (рис. 90, 1). Висота – 700 мм, діаметр тулуба – 330 мм, вінець – 77 мм [Магомедов, 1991, рис. 8, 6; 7; 10, 1; 11, 3; 12, 1, 6; 13, 2, 3, 9, 10; 14, 5, 6; 15, 5, 8; 16, 5; 19, 6; 20, 3, 14].

Верхня частина амфори типу Е походить з траншеї 1 розкопу 3 (рис. 91, 15) [Магомедов, 1991, рис. 17, 3].

128. Лугове, Березанський р-н (рис. 147, 148: № 32). Поселення Лугове 2 (узбережжя Чорного моря). Розкопки Б.В. Магомедова 1989 р. Зб.: ІА НАНУ; МОКМ.

З культурного шару походять численні уламки амфор типу Е (рис. 92, 1–5) [Магомедов, Гудим-Левкович, 2003, рис. 10, 13, 17–20]. Серед них – придонні частини двох посудин: одна – з виступом-кнопкою на дні (рис. 92, 5), друга – з простим округлим дном (рис. 92, 4).

129. Олександрівка, Снігурівський р-н (рис. 147, 148: № 40). Городище Олександрівка/Роксандрівка (Інгулець – Дніпро). Розкопки Б.В. Магомедова 1979 р. Зб.: ІА НАНУ. З приміщення 2 розкопу 1 походить фрагментована амфора з округлим дном. Ручки

та горло спилані в основі, злами заглажені. Діаметр ≈ 360 мм (рис. 94, 3) [Магомедов, 1987б, с. 29, 30; рис. 3, 2, 6, 13–16, 7, 2, 4, 5; 8, 2–5, 9, 1–3, 18–21, 23].

Одеська область

130. Одеса (рис. 147, 148: № 46). Поселення Кісьолове (Куяльницький лиман). Розкопки К.О. Раєвського 1938–1940 рр. Зб.: ОАМ. З кам'яного приміщення 2 (заповнення комори) походить фрагментована амфора з округлим дном. Діаметр тулуба ≈ 270 мм (рис. 94, 1) [Раевский, 1955, с. 254; рис. 3, 3]. Уламки посудин типу Е також походять з шару пам'ятки (рис. 92, 9, 10).

131. Ранжеве, Лиманський р-н (рис. 147, 148: № 44). Поселення (Тилігульський лиман). Розкопки Е.А. Симоновича 1963 р. Зб.: ОАМ. В культурному шарі виявлено фр-т вінець з підрізкою в основі (рис. 92, 7) [Симонович, 1979, рис. 21, 13].

Сумська область

132. Басівка, Роменський р-н (рис. 147, 148: № 80). Цілу посудину виявлено у 1937 р. під час розкопок на городищі скіфського часу (Сула – Дніпро). Висота – 660 мм, діаметр вінець – 72 мм, діаметр тулуба – 276 мм (рис. 94, 2) [Симонович, 1964, рис. 3, 8; Кропоткин, 1970а, рис. 31, 6, кат. № 331]. Зб.: РКМ, інв. № 1037.

Харківська область

133. Війтенки, Валківський р-н (рис. 147, 148: № 88). Поселення Війтенки 1 (безіменний струмок – Мокрий Мерчик – Мерчик – Мерла – Ворскла – Дніпро). Розкопки М.В. Любичева з 2004 р. Зб.: МА ХНУ. Верхня частина ручки. Ділянка А, культурний шар. 2004 р. № п.о – 67. [Любичев, 2004; 2007, рис. 3, 4].

134. Лозова, Богодухівський р-н (рис. 147, 148: № 98). Поселення Лозова 2 (Мерла – Ворскла – Дніпро). Розкопки В.В. Скирди наприкінці 1990-х рр. Зб.: МА ХНУ. З культурного шару походить придонна частина амфори з виступом-кнопкою на дні (рис. 93, 1) [Скирда, 2000, рис. 2].

Херсонська область

135. Осокорівка, Нововоронцовський р-н (рис. 147, 148: № 99). Поселення (Базавлук – Дніпро). Розкопки В.Ф. Пешанова та І.М. Самойловського 1952 р. Зб.: ІА НАНУ. Придонна частина амфори з заокругленим дном. Культурний шар [Пешанов, Симонович, 1964, рис. 1, 13].

Червоноглиняні амфори класу північнопонтійських з

жолобчастими ручками

Дніпропетровська область

136. Кут, Апостолівський р-н (рис. 147, 149: № 3). Поселення (Підпільна – Дніпро). Розкопки Е.А. Симоновича 1951–1952 рр. Зб.: ІА НАНУ. Фр-т масивних валикоподібних вінець та ніжка у вигляді сплющеної напівсферичної шишечки з перетяжкою при переході до дна. Тип 4. Дата – 360–400-ті рр. (рис. 98, 5, 6) [Симонович, 1967, рис. 5, 14, 15].

Київська область

137. Ржищів (рис. 147, 149: № 14). Багатошарове поселення Ржищів-Ріпниця (Дніпро). Розкопки С.М. Рижова та Б.В. Магомедова 2002–2003 рр. Зб.: РАКМ. З культурного шару походять уламки амфор типу 3/4 (сумарна дата – 320–400-ті рр.), визначені авторами розкопок як тип Харакс 33 [Магомедов, 2006, с. 53].

Миколаївська область

138. Безуварове, Веселинівський р-н (рис. 147, 149: № 25). Поселення Безуварове 2 (Чичіклея – Південний Буг). Розвідки експедиції ОАМ 1950–1960 рр. Зб.: ОАМ. Частина горла з масивними валикоподібними вінцями (діаметр – 130 мм) та овальними в перерізі ручками, профільованими 5-ма неглибокими жолобками. Тип 4. Дата – 360–400-ті рр. (рис. 98, 3).

139. Лугове, Березанський р-н (рис. 147, 149: № 32). Поселення Лугове 2 (узбережжя Чорного моря). Розкопки Б.В. Магомедова 1989 р. Зб.: ІА НАНУ; МОКМ. З культурного шару походять уламки амфор типу 3/4 (сумарна дата – 320–400-ті рр.), визначені авторами розкопок як тип Харакс 33 [Магомедов, Гудим-Левкович, 2003, с. 37, 38].

140. Олександрівка, Снігурівський р-н (рис. 147, 149: № 40). Городище Олександрівка/Роксандрівка (Інгулець – Дніпро). Розкопки Б.В. Магомедова 1979 р. Зб.: ОАМ; ХОКМ. З кам'яної споруди 2 розкопу 1 походить придонна частина амфори з рифленим тулубом діаметром близько 350 мм. Ніжка у вигляді невеликого циліндрично-конічного виступу діаметром 35 мм. Верхню частина спіяно. Тип 4. Дата – 360–400-ті рр. (рис. 99, 2) Магомедов, 1987б, рис. 9, 3)].

141. Снігурівка (рис. 147, 149: № 37). Поселення Снігурівка 1 (Інгулець – Дніпро). Розкопки О.В. Добровольського 1924 р. та Ф.М. Штітельман 1951 р. Зб.: ІА НАНУ; ХОКМ. Горло амфори з валикоподібними, підрізаними в основі вінцями (діаметр – 120 мм) та профільованими 4-ма жолобками ручками. Тип 3. Дата – 320–360-ті рр. (рис. 99, 1) [Магомедов, 1987а, рис. 34, 2].

Одеська область

142. Білгород-Дністровський (рис. 147, 149: № 47). Тіра (Дністровський лиман). Черняхівський комплекс/післяготський будинок. Розкопки Білгород-Тірської експедиції АН УРСР 1969–1971 рр. Зб.: ІА НАНУ. Амфора з яскраво вираженим овалодічним, максимально розширеним в нижній частині рифленим тулубом і коротким циліндричним горлом. Вінця валикоподібні. Петлеподібні ручки овальні в перерізі, профільовані 4-ма виразними жолобками. Ніжка у вигляді у вигляді сплющеної напівсферичної шишечки з перетяжкою при переході до дна. Черепок темно-червоний, шаруватий. Глиняне тісто з включеннями слюди. Висота – 1000 мм, максимальний діаметр – 350 мм. Тип 4. Дата – 360–400-ті рр. (рис. 96, 7) [Кравченко, Корпусова, 1975, рис. 3, 1, 4, 7].

Сумська область

143. Піщане, Сумський р-н (рис. 147, 149: № 75). Поселення (Псел – Дніпро). Розкопки О.І. Журка 1990 р. Зб.: СОКМ; АМ СумДПУ. Фр-т горла амфори з дзьобоподібними вінцями (діаметр $\approx$ 130 мм) та заглибленим пояском. Черепок червоно-помаранчевий, глиняне тісто з включеннями вапняку, сірих і залізистих часток. Тип 1. Дата – 190/200–260/270-ті рр. (рис. 98, 2). Культурний шар [Обломский, 1999, рис. 9, 1].

Херсонська область

144. Дудчани, Нововоронцовський р-н (рис. 147, 149: № 101). Багатошарове поселення (Дніпро). Розкопки А.В. Добровольського та А.Т. Брайчевської 1950-х рр. Зб.: ІА НАНУ. Ніжка амфори (діаметр ≈ 30 мм) у вигляді сплющеної напівсферичної шишечки з перетяжкою. Тип 3/4. Сумарна дата – 320–400-ті рр. (рис. 98, 4). Культурний шар [Вязьмітіна, 1960, с. 220; табл. II, 32].

Черкаська область

145. Журавка, Городищенський р-н (рис. 147, 149: №115). Поселення Журавка Вільшанська (Вільшанка – Рось – Дніпро). Розкопки Е.А. Симоновича 1959–1963 рр. Зб.: ДІМ. На рівні долівки землянки 15 виявлено уламки горла амфори з дзьобоподібними вінцями (діаметр ≈ 160 мм). Тип 1. Дата – 190/200–260/270-ті рр. (рис. 98, 1) [Обломский, 2010, с. 150; рис. 26, 6].

Чернівецька область

146. Бузовиця, Кельменецький р-н (рис. 147, 149: №126). Поселення (безіменний струмок – Дністер). Розвідки М.О. Авраменко 2014 р. Зб.: ІА НАНУ. Фр-т дна амфори з ніжкою у вигляді кнопки. Черепок світло-коричневий. Глиняне тісто з великою кількістю дрібної слюди, окремими білими домішками та дрібними чорними, сірими та червонуватими частками. Тип 3. Дата – 320–360-ті рр. (рис. 100, 7). Підйомний матеріал [Діденко, 2014б, рис. 2, 2].

147. Комарів, Кельменецький р-н (рис. 147, 149: № 125). Поселення Комарів (безіменний струмок – Дністер). Розкопки М.Ю. Смішка 1956–1957, 1962, 1965, 1969 рр., Ю.Л. Щапової 1974 р., О.В. Петраускаса з 2012 р.

Об'єкт 9/2013 р. – гончарний горн. В топковій камері знайдено фр-ти тулуба амфори з чітким зональним рифленням та залишками світлого ангобу діаметром близько 330 мм. Частина фр-тів перепалена. Поверхня червоних відтінків – від світло-червоного до червоного. Глиняне тісто з включеннями вапняку, платівок та дрібних блискіток золотавої слюди. Тип 3. Дата – 320–360-ті рр. (рис. 101). Комплекс датується другою половиною IV ст. [Петраускас та ін., 2013, с.17–20; рис. 24–31; Діденко, 2013, с. 7, 8; рис. 4]. Зб.: ІА НАНУ.

Ніжка амфори у вигляді конічної шишечки (діаметр – 27 мм) з перетяжкою при переході дна. Поверхня червонувато-жовтого кольору, вкрита рідким світлим ангобом. Черепок на зламі червоний, з включеннями дрібних блискіток слюди, вапняку та сірих часток. Тип 2/3. Сумарна дата – 260/270–360-ті рр. (рис. 100, 6). Розкопки О.В. Петраускаса 2012 р. Культурний шар [Діденко, 2012, рис. 3, 7; Діденко, Мизгін, 2013, рис. 1, 3]. Зб.: ІА НАНУ.

Овальна в перерізі ручка з 5-ма жолобками на зовнішньому боці та широким жолобком на внутрішньому (рис. 100, 3). Вкрита залишками коричневатого ангобу. Черепок на зламі темно-червоний, з включеннями вапняку, слюди та сірих часток. Тип 3 (320–360-ті рр.). Розкопки М. Ю. Смішка 1957 р. Зб.: АМ ЛНУ.

Верхня частина овальної в перерізі ручки з 5-ма жолобками на зовнішньому боці та широким жолобком на внутрішньому. Вкрита залишками коричневатого ангобу. Черепок різних відтінків – від світло-червоного до коричневого. Глиняне тісто з включеннями слюди та сірих часток. Тип 3. Дата – 320–360-ті рр. (рис. 100, 4). Розкопки М.Ю. Смішка 1956 р. Зб.: АМ ЛНУ.

Верхня частина овальної в перерізі ручки з 4-ма жолобками на зовнішньому боці та широким жолобком на внутрішньому. Вкрита залишками рідкого коричневого ангобу. Черепок на зламі червонувато-жовтий, з включеннями дрібних блискіток слюди та сірих часток. Тип 3. Дата – 320–360-ті рр. (рис. 100, 5). Розкопки М.Ю. Смішка 1957 р. Зб.: АМ ЛНУ.

Фр-т горла з масивними валикоподібними вінцями та глибокою підрізкою в основі валика. Черепок темно-червоний. Глиняне тісто з домішками вапняку та сірих часток. Тип 4. Дата – 360–400-ті рр. (рис. 100, 1). Розкопки О.В. Петраускаса 2015 р. Підйомний матеріал. [Діденко, 2015в, рис. 4, 3]. Зб.: ІА НАНУ.

Фр-т овальної в перерізі ручки з залишками горла, профільована 4-ма жолобками. Черепок коричневатий, з включеннями вапняку, чорних, сірих та залізистих часток. Тип 4. Дата – 360–400-ті рр. (рис. 100, 2). Розкопки М. Ю. Смішка 1957 р. Зб.: АМ ЛНУ.

Північнопонтійські амфори зі складнопрофільованими ручками типу Зеєст 75

Черкаська область

148. Журавка, Городищенський р-н (рис. 147, 149: № 115). Поселення Журавка Вільшанська (Вільшанка – Рось – Дніпро). Розкопки Е.А. Симоновича 1959–1963 рр. Зб.: ДІМ. Уламки амфор типу Зеєст 75 виявлено в контекстах землянок 9 та 15 (рис. 102, 3–5) [Обломский, 2010, с. 148, 150; рис. 19, 3, 26, 5].

Амфори виробництва римських провінцій Нижнього Подунав'я

Одеська область

149. Білгород-Дністровський (рис. 147, 149: № 47). Тіра (Дністровський лиман). Черняхівський комплекс (післяготський будинок). Розкопки Білгород-Тирської експедиції АН УРСР 1969–1971 рр. Зб.: ІА НАНУ. Фрагментована амфора типу Парасків 9А. Висота збереженої частини – 390 мм, максимальний діаметр – 180 мм, діаметр вінець – 110 мм (рис. 103, 4) [Кравченко, Корпусова, 1975, табл. 1; рис. 5, 5].

Ще одна амфора типу Парасків 9А у Тірі знайдена випадково (рис. 103, 3) [Самойлова, 1978, рис. 4, 5].

150. Нагірне, Ренійський р-н (рис. 147, 149: № 55). Поселення Нагірне 2 (оз. Кагул). Розкопки Нижньо-Дунайської експедиції ІА АН УРСР 1966 р., Болградського загону Дністро-Дунайської експедиції ІА АН УРСР 1969 р., Буджакської археологічної експедиції Одеського археологічного товариства 1981 р., Причорноморського енеолітичного загону ЛОІА АН СРСР 1983–1987 рр.

Тип Парасків 9А.

Фр-т лійчастого горла з частиною широкої, профільованої 2-ма жолобками ручками. Культурний шар [Gudkova, Schultze, 2017, Abb. 7, 8].

Дунайські-наслідування амфорам типу Робінсон М 273.

З культурного шару походять декілька фрагментованих посудин та велика кількість дрібних уламків [Gudkova, Schultze, 2017, Abb. 7, 1, 2, 9, 17].

151. Нагірне, Ренійський р-н (рис. 147, 149: № 55). Могильник Нагірне 2 (оз. Кагул). Розкопки під керівництвом О.В. Гудкової 1985–1993 рр. Зб.: ІКМП.

Тип Дафна.

У похованнях 45 і 46 виявлено дві амфори типу Дафна, варіанту В (рис. 103, 1, 2) [Gudkova, Schultze, 2017, S. 213; Taf. 39, 10, 40, 12]. Обидва комплекси належать до фази І функціонування могильника (близько другої-третьої чвертей IV ст.) [Vasil'ev, 2017, S. 128, 129; Tab. 14; Abb. 63, I-1].

Дунайські-наслідування амфорам типу Робінсон М 273.

З поховання 75 походить амфора з циліндричним, трохи розширеним у нижній частині тулубом на видовжений заокруглений ніжці, коротким рифленим горлом та дугастими профільованими ручками. Корпус декорований поясами зонального рифлення (рис. 105, 4) [Gudkova, Schultze, 2017, S. 226, 227; Taf. 61, 6]. Комплекс належить до фази І функціонування могильника (близько другої-третьої чвертей IV ст.) [Vasil'ev, 2017, S. 128, 129; Tab. 14; Abb. 63, I-1].

Чернівецька область

152. Комарів, Кельменецький р-н (рис. 147, 149: № 125). Поселення Комарів (безіменний струмок – Дністер). Розкопки М.Ю. Смішка 1956–1957, 1962, 1965, 1969 рр., Ю.Л. Щапової 1974 р., О.В. Петраускаса з 2012 р.

Тип Кузманов XVIII.

Фрагментована амфора (дно та ручка втрачені) з вузьким, розширеним у верхній частині горлом, що плавно переходить у короткий конічний тулуба. Ручка профільована широким повздовжнім жолобком. На тулубі ледь помітні смуги широкого рифлення. Товщина стінок – біля 20 мм. Тісто світло-коричнєве, з домішками дрібного піску. Висота збереженої частини – 255 мм, діаметр тулуба – 112 мм, діаметр вінець – 47 мм (рис. 103, 5). Культурний шар. Розкопки Смішка 1956 р. [Смішко, 1957, с. 12, 13; табл. IV, 3]. Зб.: ЧОКМ. Інв. № 13088–II–1023/1.

Тип Парасків 3D.

Фрагментована амфора (частина горла, ручки та ніжка втрачені) з залишками вузького горла та струнким, дещо увігнутим тулубом з яскраво вираженим уступом при переході до ніжки. Тулуб декорований трьома поясами зонального рифлення. Висота збереженої частини – 250 мм, діаметр тулуба – 138 мм (рис. 104, 2). Споруда І. Розкопки Смішка 1956 р. [Смішко, 1957, с. 35; табл. IV, 5]. Зб.: АМ ЛНУ.

Амфори-наслідування типу Шелов F.

Три фрагментовані амфори з конусоподібним рифленим тулубом і довгим вузьким горлом. Висота – до 450 мм, максимальний діаметр – 130–150 мм. У двох випадках збереглися ніжки у вигляді невисокого кільцевого піддону. В заглибленнях рифлення помітні залишки білого ангобу та червоного покриття. Глиняне тісто світло-коричнєве, з домішками

дрібного піску (рис. 104, 4–6). Споруда І. Розкопки Смішка 1956 р. [Смішко, 1957, с. 34, 35; табл. IV, 1, 2, 4]. Зб.: АМ ЛНУ.

Амфори-наслідування типу LRA 2 Benghazi.

Амфора з коротким лійчастим горлом та широким яйцеподібним рифленим тулубом з вузькою ніжною-упором. Короткі дугасті ручки в перерізі овальні. Поверхня вкрита густим бурими ангобом. Глиняне тісто світло-коричневого кольору, з домішками дрібного піску. Висота – 420 мм, максимальний діаметр – 258 мм, діаметр вінець – 90 мм (рис. 105, 1). Споруда І. Розкопки Смішка 1956 р. [Смішко, 1957, с. 33; табл. IV, 6]. Зб.: ЧОКМ. Інв. № 13088–II–1023/2.

153. Романківці, Сокирянський р-н (рис. 147, 149: № 124). Могильник (безіменний струмок – Дністер). Зі зруйнованого поховання походить невелика амфора, що належить дунайським імітаціям амфор типу Шелов Ф. Ніжка суцільна, дещо увігнута. Овальні в перерізі ручки гладенькі. На плічках та в придонній частині зональне рифлення у вигляді жолобків. Черепок жовтувато-червоний. Висота – 358 мм, діаметр тулуба – 130 мм (рис. 104, 7). [Никитина, 1996, с. 70, 71; рис. 2]. Зб.: ЧОКМ. Інв. № 13914–II–1033.

Сінопські амфори типу Делакеу

Вінницька область

154. Козлів, Могилів-Подільський р-н (рис. 147, 149: № 2). Поселення (Дністер). Розкопки Б.В. Магомедова 1987 р. Зб.: ІА НАНУ. Уламки амфори виявлено на долівці напівземлянки 1 [Магомедов, 1998, с. 164, 168].

Дніпропетровська область

155. Кут, Апостолівський р-н (рис. 147, 149: № 3). Поселення (Підпільна – Дніпро). Розкопки Е.А. Симоновича 1951–1952 рр. Зб.: ІА НАНУ. Фр-т вінець (рис. 111, 17). Культурний шар [Симонович, 1967, рис. 7, 6].

Київська область

156. Григорівка, Обухівський р-н (рис. 147, 149: № 12). Поселення (безіменний струмок – Красна – Дніпро). Розвідки О.В. Пераускаса та Р.Г. Шишкіна 1986 р. Зб.: ЛАД НПУ. Уламок дна. Варіант С Snr I-2 за Д. Кассаб Тезгюр.

157. Ржищів (рис. 147, 149: № 14). Багатошарове поселення Ржищів–Ріпниця (Дніпро). Розкопки С.М. Риждова та Б.В. Магомедова 2002–2003 рр. Зб.: РАКМ. З культурного шару походять декілька уламків, які за складом глиняного тіста можна віднести до типу Делакеу.

Кіровоградська область

158. Богданівка, Знаменський р-н (рис. 147, 149: № 19). Поселення (Інгулець – Дніпро). Розвідки О.І. Тереножкіна 1949 р. Зб.: ІА НАНУ. Фр-т вінець з частиною горла.

159. Турія, Новомиргородський р-н (рис. 147, 149: № 20). Поселення Турія 1 (Турія – Вись – Південний Буг). Розкопки Є.В. Махно 1955 р. Зб.: ІА НАНУ. Фр-ти вінець та ручок. Культурний шар [Кропоткин, 1970а, с. 68, кат. № 444].

Миколаївська область

160. Кам'янка, Очаківський р-н (рис. 147, 149: № 34). Поселення Кам'янка-Анчекрак (Березанський лиман). Розкопки Б.В. Магомедова 1976–1977 рр. Зб.: ІА НАНУ.

Приміщення 9 розкопу 2 – кам'яна будівля (рис. 90). В заповненні – розвали двох амфор типу Делакеу, варіанту C Snr I-1 за Д. Кассаб Тезгюр (рис. 106, 2, 3) [Магомедов, 1991, рис. 17, 1, 2]. Уламки посудин цього типу складають значний відсоток амфорної тари з культурного шару пам'ятки (рис. 110, 5, 6) [Магомедов, 1991, рис. 18, 1, 4, 5, 16].

161. Коблеве, Березанський р-н (рис. 147, 149: № 31). Поселення Коблеве 2 (Тилігульський лиман). Розкопки Е.А. Симоновича 1967 р. Зб.: ОАМ. У залишках кам'яних споруд та в культурному шарі виявлено уламки вінець і ручок (рис. 111, 11–14), [Симонович, 1979, рис. 14, 8, 13, 14; 21, 11].

162. Лугове, Березанський р-н (рис. 147, 149: № 32). Поселення Лугове 2 (узбережжя Чорного моря). Розкопки Б.В. Магомедова 1989 р. Зб.: ІА НАНУ; МОКМ. Численні фр-ти походять з культурного шару пам'ятки (рис. 111, 1–10) [Магомедов, Гудим-Левкович, 2003, рис. 10, 1–12].

163. Новокондакове, Снігурівський р-н (рис. 147, 149: № 39). Поселення Новокондакове 1 (Інгулець – Дніпро). Розкопки Інгулецької експедиції ІА АН УРСР 1951 р. Зб.: ІА НАНУ. Численні фр-ти походять з шару, житлових та господарських комплексів [Кропоткин, 1970а, с. 53, кат. № 180].

164. Новий Городок, Веселинівський р-н (рис. 147, 149: № 24). Городище Городок 2 (Чичиклія – Південний Буг). Розкопки Б.В. Магомедова 1976 р. Зб.: ІА НАНУ. В культурному шарі та на поверхні пам'ятки виявлено фр-ти вінець та ручок.

165. Олександрівка, Снігурівський р-н (рис. 147, 149: № 40). Городище Олександрівка/Роксандрівка (Інгулець – Дніпро). Розкопки Б.В. Магомедова 1979 р. Зб.: ІА НАНУ.

Приміщення 1 розкопу 1 – кам'яна споруда. Верхню частину амфори з графіті у вигляді косоного хреста на горлі виявлено в південно-східному куті будівлі (рис. 108, 4) [Магомедов, 1987б, с. 29; рис. 8, 1].

Приміщення 2 розкопу 1 – кам'яна споруда. Розвали амфор (не менше 7-ми посудин, одна з них – з прокресленим грецьким написом на плічках) концентрувалися під стінами будівлі (рис. 108, 1–3, 5, 6) [Магомедов, 1987б, с. 30; рис. 8, 2–5, 9, 1].

166. Осетрівка, Очаківський р-н (рис. 147, 149: № 35). Поселення Каборга 4 (Березанський лиман). Розкопки Б.В. Магомедова 1973, 1974 рр. Зб.: ІА НАНУ. В культурному шарі виявлено фр-ти вінець, ручок та ніжок (рис. 110, 7–9) [Магомедов, 1979, табл. II, 4, 6, 11].

167. Снігурівка (рис. 147, 149: № 37). Поселення Снігурівка 1 (Інгулець – Дніпро). Розкопки О.В. Добровольського 1924 р. та Ф.М. Штітельман 1951 р. Зб.: ІА НАНУ; ХОКМ. Численні фр-ти виявлено в процесі досліджень залишків кам'яних споруд та в культурному шарі.

Одеська область

168. Білгород-Дністровський (рис. 147, 149: № 47). Тіра (Дністровський лиман). Черняхівський комплекс (післяготський будинок). Розкопки Білгород-Тірської експедиції

АН УРСР 1969–1971 рр. Зб.: ІА НАНУ. Верхня частина амфори типу Делакеу, варіанту С Snr I-2 за Д. Кассаб Тезгьор. Висота збереженої частини – 500 мм, максимальний діаметр – 316 мм [Кравченко, Корпусова, 1975, рис. 5, 3].

З Тіри також походить ціла амфора типу Делакеу, варіанту С Snr I-1 за Д. Кассаб Тезгьор. Висота – 850 мм, діаметр тулуба – 350 мм (рис. 107, 1). Контекст знахідки невідомий [Кравченко, Корпусова, 1975, с. 30; рис. 7, 1]. Зб.: БДКМ. Інв. № А 1307.

169. Кринички, Балтський р-н (рис. 147, 149: № 41). Поселення (Савранка – Південний Буг). Розкопки Е.А. Симоновича 1957–1958 рр. Зб.: ІА НАНУ. Уламки горл походять із шару пам'ятки [Симонович, 1957, рис. 5, 2, 4].

170. Нерушай, Татарбунарський р-н (рис. 147, 149: № 50). Поселення (Нерушай–Дунай). Розкопки В.П. Петрова та Н.М. Кравченко 1966 р. Зб.: ІА НАНУ. Численні фр-ти походять з наземного житла та культурного шару.

171. Одеса (рис. 147, 149: № 46). Поселення Кісьолове (Куяльницький лиман). Розкопки К.О. Раєвського 1938–1940 рр. Зб.: ОАМ. Численні фр-ти походять з культурного шару пам'ятки (рис. 109, 110, 1–3) [Раевский, 1955, рис. 4, 5–7, 10, 11].

172. Ранжеве, Лиманський р-н (рис. 147, 149: № 44). Поселення (Тилігульський лиман). Розкопки Е.А. Симоновича 1963 р. Зб.: ОАМ. Уламки вінець та ручок виявлено у залишках кам'яних споруд та в культурному шарі (рис. 111, 15, 16) [Симонович, 1967, рис. 7, 6].

173. Утконосівка, Ізмаїльський р-н (рис. 147, 149: № 54). Поселення Утконосівка 1 (оз. Катлабух). Розкопки Б.В. Магомедова 1981 р. Зб.: ІА НАНУ. Фр-ти посудин типу Делакеу виявлено в господарських комплексах та культурному шарі.

174. Чабанське, Білгород-Дністровський р-н (рис. 147, 149: № 49). Поселення Чабанське 2 (Будакський лиман). Розкопки Б.В. Магомедова 1981 р. Зб.: ІА НАНУ. Уламки вінець та ручок виявлено в культурному шарі пам'ятки.

Полтавська область

175. Радущівка, Глобинський р-н (рис. 147, 149: № 70). Поселення (безіменний струмок – Дніпро). Розкопки Є.В. Махно та В.П. Петрова 1958 р. Зб.: ІА НАНУ. Фр-ти вінець і денець [Кропоткин, 1970а, с. 60; кат. № 320].

Херсонська область

176. Гаврилівка, Нововоронцовський р-н (рис. 147, 149: № 100). Поселення (Дніпро). Розкопки Е.А. Симоновича 1954 р. Зб.: АМ МДУ. Фр-ти амфор типу Делакеу виявлено в культурному шарі пам'ятки [Пешанов, Симонович, 1964, с. 170; Кропоткин, 1970а, с. 62; кат. 351].

177. Каїри, Горностаївський р-н (рис. 147, 149: № 103). Поселення (Дніпро). Розкопки Є.В. Махно 1950-х рр. Зб.: ІА НАНУ. В процесі досліджень залишків кам'яних споруд знайдено декілька фр-тів [Махно, 1956; 1961; Кропоткин, 1970а, с. 63; № кА. 358].

178. Осокорівка, Нововоронцовський р-н (рис. 147, 149: № 99). Поселення (Базавлук – Дніпро). Розкопки В.Ф. Пешанова та І.М. Самойловського 1952 р. Зб.: ІА НАНУ. Фр-т горла з частиною ручки (рис. 110, 4) [Пешанов, Симонович, 1964, рис. 1, 14].

Черкаська область

179. Ладизинка, Уманський р-н (рис. 147, 149: № 122). Поселення (Ятрань – Синюха – Південний Буг). Розвідки Г.Є. Храбана 1961. Зб.: УКМ. Фр-т вінець. Підйомний матеріал [Кропоткин, 1970а, с. 65, кат. № 403].

180. Новолипівське, Золотоніський р-н (рис. 147, 149: № 107). Поселення. Розкопки Е.В. Махно 1957–1958 рр. Зб.: ІА НАНУ. З культурного шару походять численні уламки реберчастих червоноглиняних амфор. Серед них – фр-т вінець амфори типу Делакеу [Кропоткин, 1970а, с. 66, кат. № 419].

Чернівецька область

181. Комарів, Кельменецький р-н (рис. 147, 149: № 125). Поселення Комарів (безіменний струмок – Дністер). Розкопки М.Ю. Смішка 1957 р. На долівці кам'яного будинку біля західної стіни виявлено розвал амфори типу Делакеу, варіанту C Snr I-1 за Д. Кассаб Тезгюр. Висота – 985 мм, діаметр тулуба – 440 мм (рис. 106, 5) [Смішко, 1957, с. 32, 33; рис. 3]. Зб.: АМ ЛНУ.

Амфори виробничих центрів Східного Середземномор'я та Егеїди

Житомирська область

182. Ягнятин, Ружинський р-н (рис. 147, 149: № 6). Поселення (Роставиця – Рось – Дніпро). Розкопки Є.В. Махно 1946–1947 рр. Зб.: ІА НАНУ. В нижньому шарі пам'ятки виявлено амфору з рівномірно розширеним та вкритим частим рифленням корпусом (придонна частина втрачена). Висота збереженої частини – 600 мм, діаметр тулуба – 330 мм. Тип Робінсон М 273 (рис. 112, 3) [Махно, 1949, с. 169; табл. II, 7; Кропоткин, 1970а; рис. 33, 5; кат. № 78].

Львівська область

183. Ріпнів, Буський р-н (рис. 147, 149: № 22). Поселення Ріпнів 2 (Рудка – Західний Буг). Розкопки В.Д. Барана 1957–1959 рр. Зб.: АМ ЛНУ. У житлі-землянці 11 виявлено неповний розвал амфори з овалоїдним тулубом, вкритим смугами рифлення у вигляді вузьких неглибоких жолобків. Висота збереженої частини – 440 мм, діаметр горла – 110 мм, діаметр тулуба – 270 мм. Тип Робінсон М 273 (рис. 112, 2) [Баран, 1981, табл. LXIV, 17].

Миколаївська область

184. Кам'янка, Очаківський р-н (рис. 147, 149: № 34). Поселення Кам'янка-Анчекрак (Березанський лиман). Розкопки Б.В. Магомедова 1976–1977 рр. Зб.: ІА НАНУ. Ніжка амфори-глека типу MRA 3 Benghazi. Пізній варіант. Дата – друга половина IV ст. (рис. 117, 3). Культурний шар [Магомедов, 1991, рис. 19, 4].

185. Кам'янка, Очаківський р-н (рис. 147, 149: № 34). Могильник Кам'янка-Анчекрак (Березанський лиман). Розкопки Б.В. Магомедова 1976–1977 рр. Зб.: ІА НАНУ. З поховання 8 походить невелика амфора-глек з вузьким циліндричним тулубом та високою пустотілою ніжкою. Весь корпус вкритий чітким рифленням. Маленька петлеподібна ручка злегка профільована неглибоким широким жолобком. Черепок на зламі червоно-коричневий. Висота – 320 мм, діаметр тулуба – 107 мм. Об'єм – 1 л. Тип MRA 3, пізній варіант. Дата – друга половина IV ст. (рис. 117, 1) [Магомедов, 2004, с. 135; рис. 7, 1]. Подібну посудину знайдено у похованні 5 цього ж могильника. Вона виготовлена з низькоякісної глини та очевидно є місцевою імітацією малоазійських виробів (рис. 117, 2) [Магомедов, 2004, с. 135, 160; рис. 4, 7].

186. Лугове, Березанський р-н (рис. 147, 149: № 32). Поселення Лугове 2 (узбережжя Чорного моря). Розкопки Б.В. Магомедова 1989 р. Зб.: ІА НАНУ; МОКМ. З культурного шару походять уламки малих форм амфор-глеків типу MRA 3 Benghazi, які належать пізнім варіантам цього типу (другої половини IV ст.). Автори розкопок, користуючись типологією Х. Робінсона, визначають їх як тип М 275–276 [Магомедов, Гудим-Левкович, 2003, с. 38].

Одеська область

187. Білгород-Дністровський (рис. 147, 149: № 47). Тіра (Дністровський лиман). Черняхівський комплекс (післяготський будинок). Розкопки Білгород-Тіської експедиції АН УРСР 1969–1971 рр. Зб.: ІА НАНУ. Амфора з коротким горлом, петлеподібними ручками та овалоїдним, розширеним у нижній частині рифленим тулубом. В основі горла графіті – ННА. Висота – 650 мм, максимальний діаметр – 370 мм. Тип Робінсон М 273 (рис. 112, 1) [Кравченко, Корпусова, 1975, рис. 5, 4].

188. Ранжеве, Лиманський р-н (рис. 147, 149: № 44). Поселення (Тилігульський лиман). Розкопки Е.А. Симоновича 1963 р. Зб.: ОАМ. Ніжка амфори типу LRA 10 Benghazi (рис. 117, 6). Культурний шар [Симонович, 1979, рис. 21, 14].

189. Фрунзівка (рис. 147, 149: № 42). Могильник (Кучурган – Турунчук – Дністер). Під час прокладання дороги в 1959 р. знайдено фрагментовану амфору з овалоїдним тулубом, вкритим тонкими глибокими жолобками. Висота збереженої частини – 460 мм, діаметр тулуба – 230 мм. Тип Робінсон М 273 (рис. 114, 3) [Кравченко, 1967, с. 163; рис. 1, 3].

Сумська область

190. Боромля, Тростянецький р-н (рис. 147, 149: № 81). Поселення Боромля 2 (Боромля – Ворскла – Дніпро). Розкопки А.Н. Некрасової та Р.В. Терпиловського у 1987–1991 рр. Зб.: СОКМ. З заповнення напівземлянки 5 походить частина рифленого тулуба (діаметр $\approx$ 200 мм) амфори-глека типу MRA 3 Benghazi з характерними для ранніх варіантів (до середини IV ст.) округлими обводами та чітким рифленням (рис. 116, 4). За фібулою варіанту Б2 системи Є.Л. Гороховського комплекс може належати до фази III черняхівської культури (близько другої-третьої чвертей IV ст.) [Некрасова, 2006, с. 96; рис. 27, 3, 36; Гороховський, 1988а, с. 35, 44; рис. 42].

Харківська область

191. Війтенки, Валківський р-н (рис. 147, 149: № 88). Поселення Війтенки 1 (безіменний струмок – Мокрий Мерчик – Мерчик – Мерла – Ворскла – Дніпро). Розкопки М.В. Любичева з 2004 р. Зб.: МА ХНУ. Ніжка амфори типу LRA 10 Benghazi [Любичев, 2007, рис. 2, 3].

Чернівецька область

192. Комарів, Кельменецький р-н (рис. 147, 149: № 125). Поселення Комарів (безіменний струмок – Дністер). Розкопки М.Ю. Смішка 1956–1957, 1962, 1965, 1969 рр., Ю.Л. Щапової 1974 р., О.В. Петраускаса з 2012 р.

Тип Робінсон М 273.

Під час розкопок М.Ю. Смішка 1962 р. в розкопі IV виявлено верхню частину амфори (максимальний діаметр – 248 мм, діаметр вінець – 90 мм) корпус якої декорований вузькими жолобками, що імітують рифлення (рис. 114, 1) [Смішко, 1962, с. 14; табл. 1, 12]. Зб.: АМ ЛНУ.

Об'єкт 16/2014 р. – господарська споруда. В заповненні – фр-ти амфори з розширеним у нижній частині жолобчастим тулубом (максимальний діаметр ≈ 400 мм), вкритим вузькими глибокими жолобками (рис. 113, 2). За рядом ознак комплекс датується серединою IV ст. [Петраускас та ін., 2014, с. 26–30; рис. 39–48; Діденко, 2014а, с. 14, 15; рис. 6]. Зб.: ІА НАНУ.

Об'єкт 19/2014 р. – житлова споруда. По всій площі комплексу знайдено уламки амфори з циліндричним, вкритим частим рифленням тулубом діаметром близько 350 мм (рис. 113, 1). Об'єкт датується другою половиною III ст. [Петраускас та ін., 2014, с. 35–38; рис. 8, 16–18; Діденко, 2014а, с. 25, 26; рис. 11]. Зб.: ІА НАНУ.

Tunu MRA 18 ma LRA 2 Benghazi.

З заповнення об'єкту 19/2014 р. (житлова споруда) походять конічна ніжка, фр-ти лійчастого горла та стінок амфори з широким рифленням тулубом типу MRA 18 Benghazi (рис. 115, 5, 6). Комплекс датується другою половиною III ст. [Петраускас та ін., 2014, с. 35–38; рис. 62–75; Діденко, 2014а, с. 26; рис. 12, 1, 2]. Зб.: ІА НАНУ.

Ще кілька уламків посудин, які однаковою мірою можна віднести як до типу MRA 18), так і до типу LRA 2, зібрані на поверхні пам'ятки (рис. 115, 3, 4) [Діденко, 2012, с. 12; рис. 4, 2, 3; Діденко, 2013, с. 6; рис. 2, 1]. Зб.: ІА НАНУ.

Tun MRA 3 Benghazi.

Об'єкт 9/2013 р. – гончарний горн. В заповненні топкової камери виявлено частину амфори-глека зі сферо-конічним корпусом діаметром близько 170 мм та чітким рифленням у верхній частині тулуба (рис. 116, 3). Поверхня до придонної частини вкрита червоним блискучим покриттям, що нагадує лак. За морфологією посудина наближена до ранніх зразків цього типу (не пізніше середини IV ст.). Комплекс датовано в межах другої половини IV ст. [Петраускас та ін., 2013, с. 17–20; рис. 24–31; Діденко, 2013, с. 13; рис. 5, 1]. Зб.: ІА НАНУ.

Об'єкт 13/2014 р. – житлова споруда. З заповнення походять уламки трьох амфор-глеків. Усі вони належали великим посудинам з максимальним діаметром тулуба близько 200–300 мм, що свідчить про їх належність до ранніх форм типу MRA 3 Benghazi, які побутували до середини IV ст. Комплекс датується першою половиною IV ст. [Петраускас та ін., 2014, с. 14–21; рис. 12, 20–29; Діденко, 2014а, с. 2, 3; рис. 1, 2–8, 2]. Зб.: ІА НАНУ.

Об'єкт 16/2014 р. – житлова споруда. У заповненні – частина тулуба амфори-глека (діаметр ≈ 170 мм) з характерними для ранніх варіантів типу MRA 3 Benghazi (до середини IV ст.) округлими обводами та чітким рифленням (рис. 116, 2). Поверхня вкрита густим червоно-коричневим та червоно-бурым ангобом. Комплекс датується серединою IV ст. [Петраускас та ін., 2014, с. 26–30; рис. 39–48; Діденко, 2014а, с. 14; рис. 5, 4]. Зб.: ІА НАНУ.

Об'єкт 19/2014 р. – житлова споруда. В заповненні будівлі та в культурному шарі поруч з нею було виявлено частину амфори-глека зі сферо-конічним, розширеним у верхній частині рифленням тулубом (діаметр – 270 мм), вкритим густим світлим ангобом (рис. 116, 1). Відповідає раннім зразкам типу MRA 3 (до середини IV ст.). Комплекс датується другою половиною III ст. [Петраускас та ін., 2014, с. 35–38; рис. 8, 16–18; Діденко, 2014а, с. 25; рис. 10]. Зб.: ІА НАНУ.

193. Комарів, Кельменецький р-н (рис. 147, 149: № 125). Могильник Комарів 1 (безіменний струмок – Дністер). Розкопки О.В. Петраускаса та М.О. Авраменко з 2012 р. Зб.: ІА НАНУ. З культового шару походить частина широкогорлої амфори типу Робінсон М 273 з циліндричним тулубом, вкритим смугами рифлення у вигляді вузьких неглибоких жолобків

(рис. 114, 2), а також 30 уламків аналогічних посудин [Діденко, 2015г, с. 132–141; рис. 5, 6, 7, 1–4]. Зб.: ІА НАНУ.

Італійські амфори типу Форлімпополі

Хмельницька область

194. Нігин, Кам'янець-Подільський р-н (рис. 147, 149: № 104). Ціла форма. Висота – 665 мм, діаметр вінець – 65 мм, діаметр тулуба – 285 мм, діаметр ніжки – 48 мм. Вкрита світлим ангобом [Діденко, 2017, рис. 4, 3; Діденко, 2017, рис. 3, 4]. Випадкова знахідка 1964 р. Зб.: КПДІМЗ, інв. № 33711.

Чернівецька область

195. Бабин, Кельменецький р-н (рис. 147, 149: № 127). Поселення Бабин 1 (безіменний струмок – Дністер). Розвідки М.О. Авраменко 2014 р. Зб.: ІА НАНУ. 2 фр-ти ручок. Підйомний матеріал [Діденко, 2014б, рис. 1, 2, 3; фото 1, 2, 3; 2017, рис. 1, 9].

196. Бузовиця, Кельменецький р-н (рис. 147, 149: № 126). Поселення (безіменний струмок – Дністер). Розвідки М.О. Авраменко 2014 р. Зб.: ІА НАНУ. Фр-т ручки та стінка. Підйомний матеріал [Діденко, 2014б, рис. 2, 1; фото 2, 4, 5; 2017, рис. 1, 8].

197. Комарів, Кельменецький р-н (рис. 147, 149: № 125). Поселення Комарів (безіменний струмок – Дністер). Розкопки М.Ю. Смішка 1956–1957, 1962, 1965, 1969 рр., Ю.Л. Щапової 1974 р., О.В. Петраускаса з 2012 р. Неповні розвали амфор типу Форлімпополі виявлено в об'єктах 13 та 19 2014 р. (рис. 118, 1, 2) [Діденко, 2014а, рис. 3, 13; 2017, рис. 2; Діденко, 2016, рис. 3, 3, 4; 2017, рис. 2]. Велика кількість фр-тів походить з культурного шару та поверхні пам'ятки (рис. 119, 1–9) [Щапова, 1974, рис. 19; Діденко, 2012, рис. 2, 1–12; 2014а, рис. 8, 1, 16, 7, 9; фото 7, 1–5; 2015в, рис. 2, 1–3, 5, 1–3; 2017, рис. 1, 1–7, 10–12; Діденко, 2016, рис. 1; 2017, рис. 1].

Столовий посуд

Київська область

198. Черняхів, Кагарлицький р-н (рис. 147, 150: № 15). Могильник (безіменний струмок – Дніпро). Розкопки В.В. Хвойки 1899–1901 рр. [Петров, 1964, рис. 10, 5]. Одноручний глек типу 2. Буро-червоним лаком вкрита лише верхня частина посудини. Ручка втрачена. Висота – 173 мм, Діаметр тулуба – 132 мм, діаметр дна – 68 мм (рис. 129, 1). Зб.: НМІУ, інв. № Б 224.

Львівська область

199. Черепин, Пустомитівський р-н (рис. 147, 150: № 23). Поселення (Давидівка – Луг – Дністер). Розкопки В.Д. Барана 1950–1960-х рр. Зб.: АМ ЛНУ. 3 жител 6, 11 (рис. 8, 10) та культурного шару походять уламки чаш з рельєфним декором типу 1 (рис. 144, 2, 3) [Баран, 1961, рис. 12; 1981, табл. XXIV, 1–3, XL, 9, XLIV, 8].

Миколаївська область

200. Вікторівка, Березанський р-н (рис. 147, 150: № 33). Поселення Вікторівка 2 (Березанський лиман). Розкопки М.С. Сініцина 1948 р. та М.Ф. Болтенка 1948, 1962 рр. Зб.: ОАМ.

Миски типу 2, варіанту 2.

Фрагментована посудина. Більша частина тулуба та дно втрачені (рис. 123, 4). Культурний шар [Симонович, 1967, рис. 18, 10; Симонович, Яровой, 1968, рис. 6, 20].

Блюда типу 1.

Фрагментована посудина. Близько половини форми втрачено (рис. 126, 1). Культурний шар [Симонович, Яровой, 1968, рис. 6, 17]

201. Вікторівка, Березанський р-н (рис. 147, 150: № 33). Могильник Вікторівка 2. Розкопки Е.А. Симоновича 1962 р. Зб.: ОАМ.

Глеки одноручні типу 3.

Поховання 5 – майже ціла форма. Ручка втрачена (рис. 130, 4) [Симонович, 1967, рис. 18, 6].

202. Кам'янка, Очаківський р-н (рис. 147, 150: № 34). Поселення Кам'янка-Анчекрак (Березанський лиман). Розкопки Б.В. Магомедова 1976–1977 рр. Зб.: ІА НАНУ.

Миски типу 2, варіанту 1.

Фрагментована посудина (дно втрачене) походить із шару пам'ятки (рис. 122, 4) [Магомедов, 1991, с. 19; рис. 19, 7].

Миски типу 3.

Фрагментовану посудину (частина тулуба втрачена) виявлено в приміщенні 9 розкопу 2 (рис. 124, 1) [Магомедов, 1991, рис. 19, 6].

Блюда типу 1.

Приміщення 7 – ціла форма з графіті «альфа», фр-ти дна і вінець (рис. 126, 2, 3) [Магомедов, 1991, с. 17, рис. 19, 8, 9].

Глеки одноручні типу 1.

Приміщення 7 – фрагментований екземпляр. Верхня частина горла та ручка втрачені (рис. 128, 1) [Магомедов, 1991, рис. 19, 2].

Глеки одноручні типу 8.

Уламки посудини без лакового покриття походять з шару пам'ятки (рис. 136, 1) [Магомедов, 1991, рис. 19, 1].

Глеки дворучні типу 1.

Приміщення 7 – частина тулуба (рис. 142, 1) [Магомедов, 1991, рис. 19, 3].

203. Коблеве, Березанський р-н (рис. 147, 150: № 31). Могильник Коблеве 3 (Тилігульський лиман). Розкопки Е.А. Симоновича 1965 р. Зб.: ОАМ. 3 поховання 26

походить одноручний глек типу 3 (рис. 130, 3) [Сымонович, 1967, рис.11, 19; 1979, рис. 10, 5].

204. Лугове, Березанський р-н (рис. 147, 150: № 32). Поселення Лугове 2 (узбережжя Чорного моря). Розкопки Б.В. Магомедова 1989 р. Зб.: ІА НАНУ; МОКМ.

Блюда типу 1.

Фрагментована посудина. Зберігся повний профіль (рис. 126, 4). Культурний шар [Магомедов, Гудим-Левкович, 2003, рис. 11, 1].

Глеки одноручні типу 8.

Культурний шар – уламки ручок та дно [Магомедов, Гудим-Левкович, 2003, с. 39; рис. 11, 2].

205. Осетрівка, Очаківський р-н (рис. 147, 150: № 35). Могильник Каборга 4 (Березанський лиман). Розкопки Б.В. Магомедова 1973, 1974 рр. Зб.: ІА НАНУ.

Миски типу 2, варіанту 1.

Поховання 5 – перепалені фр-ти. Лак не зберігся (рис. 122, 3) [Магомедов, 1979, табл. VII, 6].

Тарілки варіанту 1.

Поховання 4 – перепалені фр-ти. Лак не зберігся (рис. 125, 1) [Магомедов, 1979, табл. V, 4].

Блюда типу 4.

Поховання 6 – фрагментована посудина. Лак не зберігся (рис. 127, 5) [Магомедов, 1979, табл. VIII, 6].

Глеки одноручні типу 3.

Поховання 6 – перепалені уламки горла та придонної частини. Лак не зберігся (рис. 130, 2) [Магомедов, 1979, табл. VIII, 8].

Глеки одноручні типу 4.

Поховання 5 – ціла форма (рис. 133, 2) [Магомедов, 1979, табл. VI, 2].

Одеська область

206. Білгород-Дністровський (рис. 147, 150: № 47). Тіра (Дністровський лиман). Черняхівський комплекс (післяготський будинок). Розкопки Білгород-Тірської експедиції АН УРСР 1969–1971 рр. Зб.: ІА НАНУ. Чаша типу 2 – ціла форма (146, 1) [Кравченко, Корпусова, 1975, с. 36; рис. 8, 6].

207. Біленьке, Білгород-Дністровський р-н (рис. 147, 150: № 48). Могильник Біленьке (Дністровський лиман). Розкопки О.А. Росохацького 1980–1990-х рр.

Миски типу 2, варіанту 1.

Поховання 131 та 205 – цілі форми (рис. 122, 1, 2) [Росохацький, 1989, табл. 56, 5; 1991, табл. 43, 4].

Миски типу 2, варіанту 2.

Поховання 77, 163 і 169 – цілі форми (рис. 123, 1–3) [Росохацкий, 1988, табл. 48, 5; 1990, табл. 18, 3, 24, 4].

Тарілки варіанту 1.

Поховання 116 – ціла форма (рис. 125, 2) [Росохацкий, 1989, табл. 43, 2].

Блюда типу 1.

Поховання 160 і 175 – цілі форми (рис. 127, 1, 2) [Росохацкий, 1990, табл. 12, 5, 35, 1].

Блюда типу 2.

Поховання 180 – ціла форма (рис. 127, 3). [Росохацкий, 1991, с. 14–17; рис. 15, 1].

Глеки одноручні типу 3.

Поховання 77, 94, 123, 131, 174, 175, 180, 205 (рис. 131, 132, 133, 1) [Росохацкий, 1988, табл. 48, 1; 1989, табл. 20, 2, 48, 6, 55, 2; 1990, табл. 31, 3, 33, 2, 40, 2; 1991, рис. 14, 3].

Глеки-ойнохої типу 3.

Поховання 77 – ціла форма (рис. 141, 1) [Росохацкий, 1988, табл. 47, 2, 48, 2].

Глеки-ойнохої типу 5.

Поховання 160 – ціла форма (рис. 141, 3) [Росохацкий, 1990, табл. 13, 4].

Глеки дворучні типу 2.

Поховання 132 – ціла форма (рис. 142, 3) [Росохацкий, 1989, табл. 58, 2].

Кухлі типу 2.

Поховання 134, 161 – цілі форми (рис. 143, 2, 3) [Росохацкий, 1989, табл. 60, 6; 1990, табл. 14, 8].

208. Нагірне, Ренійський р-н (рис. 147, 150: № 55). Могильник Нагірне 2 (оз. Кагул). Розкопки під керівництвом О.В Гудкової 1985–1993 рр. 36.: ПКМП.

Миски типу 2, варіанту 3.

Поховання 18 – ціла форма (рис. 123, 6) [Gudkova, Schultze, 2017, S. 200, 201; Taf. 21, 6]. Комплекс належить до фази III функціонування могильника (остання третина IV – початок V ст.) [Vasil'ev, 2017, S. 130–133; Tab. 14].

Глеки одноручні типу 5.

Поховання 38, 61, 87 – цілі форми (рис. 134) [Gudkova, Schultze, 2016, Taf. 33, 3, 48, 13, 75, 2]). Екземпляр з поховання 87 не мав лакового покриття. Комплекс поховання 61 віднесено до фази II функціонування могильника (близько третьої чверті IV ст.) [Vasil'ev, 2017, S. 130; Tab. 14].

Культовий шар – фрагментована посудина без горла (рис. 133, 3) [Gudkova, Schultze, 2016, Taf. 83, 9].

Глеки одноручні типу 6.

Поховання 67 – ціла форма (рис. 135, 1) [Gudkova, Schultze, 2017, Taf. 57, 3]. Комплекс належить до фази II функціонування могильника (близько третьої чверті IV ст.) [Vasil'ev, 2017, S. 130; Tab. 14].

Глеки одноручні типу 6, варіанту 1.

Поховання 73 – ціла форма (рис. 135, 2) [Gudkova, Schultze, 2017, Taf. 59, 2].

Глеки одноручні типу 6, варіанту 2.

Поховання 84 – ціла форма (рис. 135, 3) [Gudkova, Schultze, 2017, Taf. 68, 4].

Глеки-ойнохої типу 1.

Поховання 1, 30, 36, 66, 75 – цілі форми (рис. 138, 139) [Gudkova, Schultze, 2017, Taf. 2, 3, 28, 7, 29, 8, 61, 5]. Комплекс поховання 75 віднесено до фази I функціонування могильника (близько другої-третьої чвертей IV ст.), поховання 1 та 36 – до фази II (близько третьої чверті IV ст.) [Vasil'ev, 2017, S. 128–130; Tab. 14].

Глеки-ойнохої типу 2.

Поховання 18, 23, 34 – цілі форми (рис. 140, 2–4) [Gudkova, Schultze, 2017, Taf. 21, 3, 23, 3, 33, 4]. Поховання 34 належить до фази I функціонування могильника (близько третьої чверті IV ст.), поховання 18 – до фази III (остання третина IV – початок V ст.) [Vasil'ev, 2017, S. 128–133; Tab. 14].

Глеки-ойнохої типу 4.

Поховання 37 – ціла форма (рис. 141, 2) [Gudkova, Schultze, 2017, S. 168; Taf. 35, 8].

Глеки дворучні типу 3.

Поховання 85 – ціла форма (рис. 142, 4), [Gudkova, Schultze, 2017, Taf. 71, 3]. Комплекс належить до фази III функціонування могильника (остання третина IV – початок V ст.) [Vasil'ev, 2017, S. 130–133; Tab. 14].

Кухлі типу 1.

Поховання 86 – ціла форма (рис. 143, 1) [Gudkova, Schultze, 2017, Taf. 73, 8].

Чаші типу 3.

Поховання 67 – ціла форма (рис. 145, 2) [Gudkova, Schultze, 2017, Taf. 57, 9]. Комплекс належить до фази II функціонування могильника (близько третьої чверті IV ст.) [Vasil'ev, 2017, S. 130; Tab. 14].

Ваз.

Поховання 60 – ціла форма (рис. 146, 1) [Gudkova, Schultze, 2017, Taf. 47, 11].

209. Одеса (рис. 147, 150: № 46). Поселення Кісьолове (Куяльницький лиман). Розкопки К.О. Раєвського 1938–1940 рр. Зб.: ОАМ.

Тарілки варіанту 2.

Приміщення 2 – археологічно ціла форма (рис. 125, 3) [Раевский, 1955, рис. 4, 3].

Глеки одноручні типу 8.

Культурний шар – придонна частина посудини [Раевский, 1955, рис. 4, 1].

210. Ранжеве, Лиманський р-н (рис. 147, 150: № 44). Могильник (Тилігульський лиман). Розкопки Е.А. Симоновича 1962–1964 рр. Зб.: ОАМ.

Глеки одноручні типу 8.

Поховання 2 – ціла форма (рис. 136, 2) [Сымонович, 1979, рис. 21, 17, 25, 3].

211. Сичавка, Лиманський р-н (рис. 147, 150: № 45). З випадково виявленого поховання походить блюдо типу 1 з графіті на дні (рис. 126, 5) [Федоров, Рошаль, 1979, с. 270; рис. 2, 5, 6].

212. Фурманівка, Кілійський р-н (рис. 147, 150: № 53). Могильник (оз. Китай). Розкопки Е.А. Симоновича 1973–1975 рр. Зб.: ОАМ.

Глеки одноручні типу 5.

Без контексту – фрагментована посудина без горла з декором у вигляді пояса хвилястих прокреслених ліній (рис. 133, 4).

Глеки-ойнохої типу 1.

Поховання 8 – ціла форма (рис. 137, 1). Лак темно-червоний, тьмяний [Сымонович, 1988, рис. 8, 14].

Глеки-ойнохої типу 2.

Поховання 14 – посудина без лакового покриття. Ручка втрачена (рис. 140, 1) [Сымонович, 1988, рис. 10, 2].

213. Холмське, Арцизький р-н (рис. 147, 150: № 51). Могильник Холмське I (Ташлик – Аліяга – оз. Китай). Розкопки А.В. Гудкової та М.М. Фокеева 1970-х рр. Зб.: ОАМ.

Глеки одноручні типу 5.

Поховання 42 – уламок горла [Гудкова, Фокеев, 1984, рис. 19, 12].

Глеки-ойнохої типу 1.

Поховання 17 – ціла форма (рис. 137, 2). Лак червоний, з помаранчевим відтінком [Гудкова, Фокеев, 1984, рис. 19, 12].

Харківська область

214. Війтенки, Валківський р-н (рис. 147, 150: № 88). Могильник Війтенки (безіменний струмок – Мокрий Мерчик – Мерчик – Мерла – Ворскла – Дніпро). Розкопки М.В. Любичева з 2005. р. Зб.: МА ХНУ. В похованні 48 виявлено перепалені фр-ти миски типу 1. Лак не зберігся (рис. 121, 1) [Шульцце, Любичев, 2010, с. 36; рис. 22, 12].

Херсонська область

215. Гаврилівка, Нововоронцовський р-н (рис. 147, 150: № 100). Могильник (Дніпро). Розкопки Е.А. Симоновича 1952–1954 рр. Зб.: АМ МДУ. В похованні 68 виявлено одноручний глек типу 3 (рис. 130, 1) [Симонович, 1960, табл. IX, 15].

Черкаська область

216. Легедзине, Тальнівський р-н (рис. 147, 150: № 118). Могильник (Тальянка – Гірський Тікич – Південний Буг). Розкопки Б.В. Магомедова і С.В. Діденка з 2008 р. Зб.: ДІКЗ «Трипільська культура».

Миски типу 1.

Поховання 24 – ціла форма без лакового покриття (рис. 121, 2) [Магомедов, Діденко, 2009а, рис. 15, 8, 30; 2013, рис. 2, 9].

Миски типу 2, варіанту 2.

Поховання 60 – частина перепаленого тулуба з ребром. Лак не зберігся (рис. 123, 5) [Магомедов, Діденко, 2011, рис. 4, 11].

Чернівецька область

217. Комарів, Кельменецький р-н (рис. 147, 150: № 125). Поселення Комарів (безіменний струмок – Дністер). Розкопки М.Ю. Смішка 1956–1957, 1962, 1965, 1969 рр., Ю.Л. Щапової 1974 р., О.В. Петраускаса з 2012 р.

Миски типу 1.

Фр-т верхньої частини. Лак темно-червоний. 2013 р. Підйомний матеріал [Діденко, 2013, с. 12, 13; рис. 5, 3].

Блюда типу 3.

Фр-т верхньої частини (рис. 127, 4). Густий червоний лак з помаранчевим відтінком. Культурний шар. 2014 р. [Діденко, 2014а, с. 57; рис. 17, 6; Діденко, Мизгін, 2015, рис. 1, 10].

ДОДАТОК В

Ілюстрації

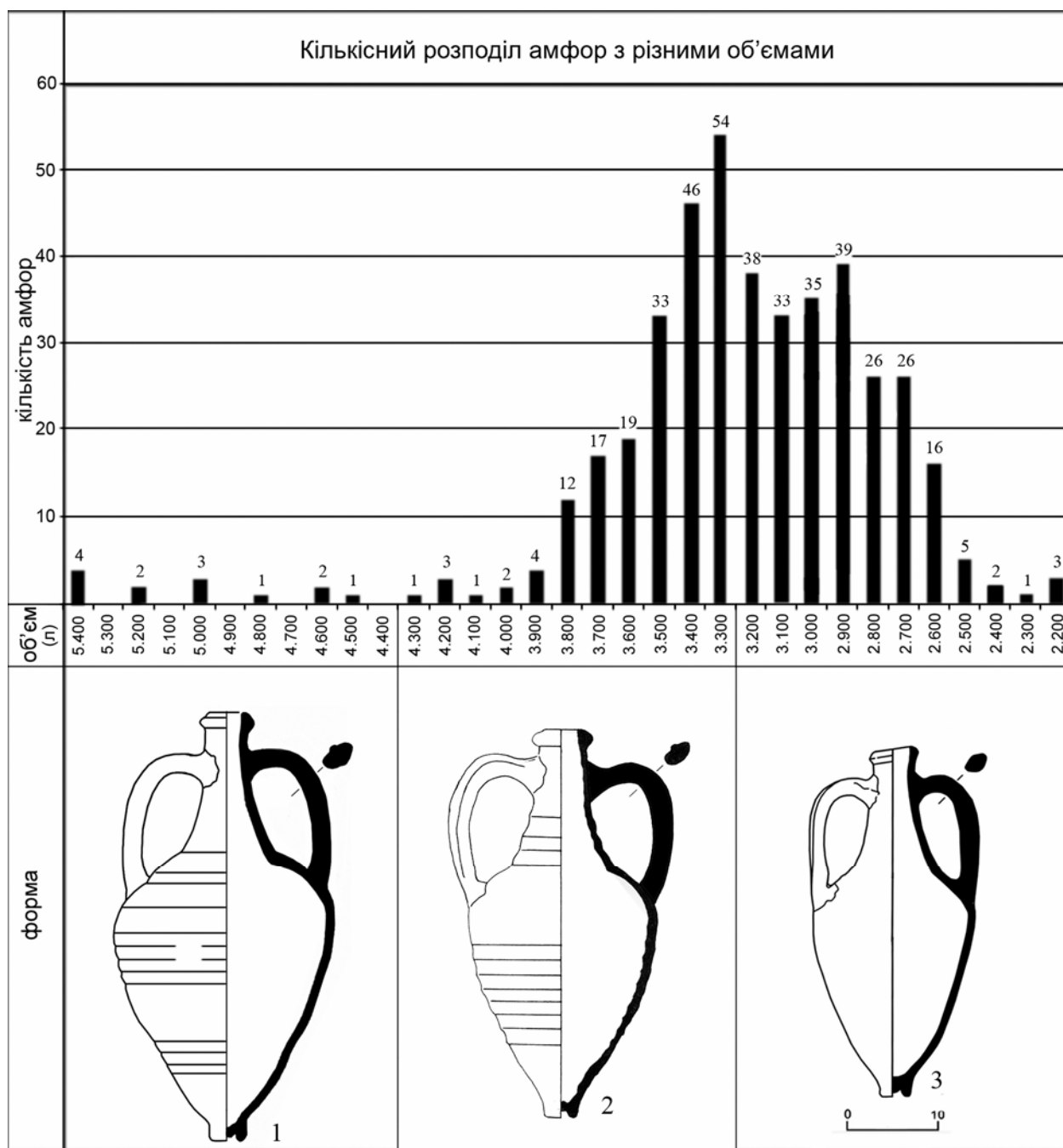

Рис. 1. Амфори типу Шелов D з комплексів першої половини – середини III ст. Танаїсу та їх кількісний розподіл за об'ємом: 1 – підвал R2; 2 – підвал EX; 3 – підвал МБ (за: [Ільяшенко, 2006, рис. 1; Арсен'єва etc., 2009; рис. 24, 7; Науменко, 2012, рис. 12, 5; Arsen'eva etc., 1997, fig. 16]).

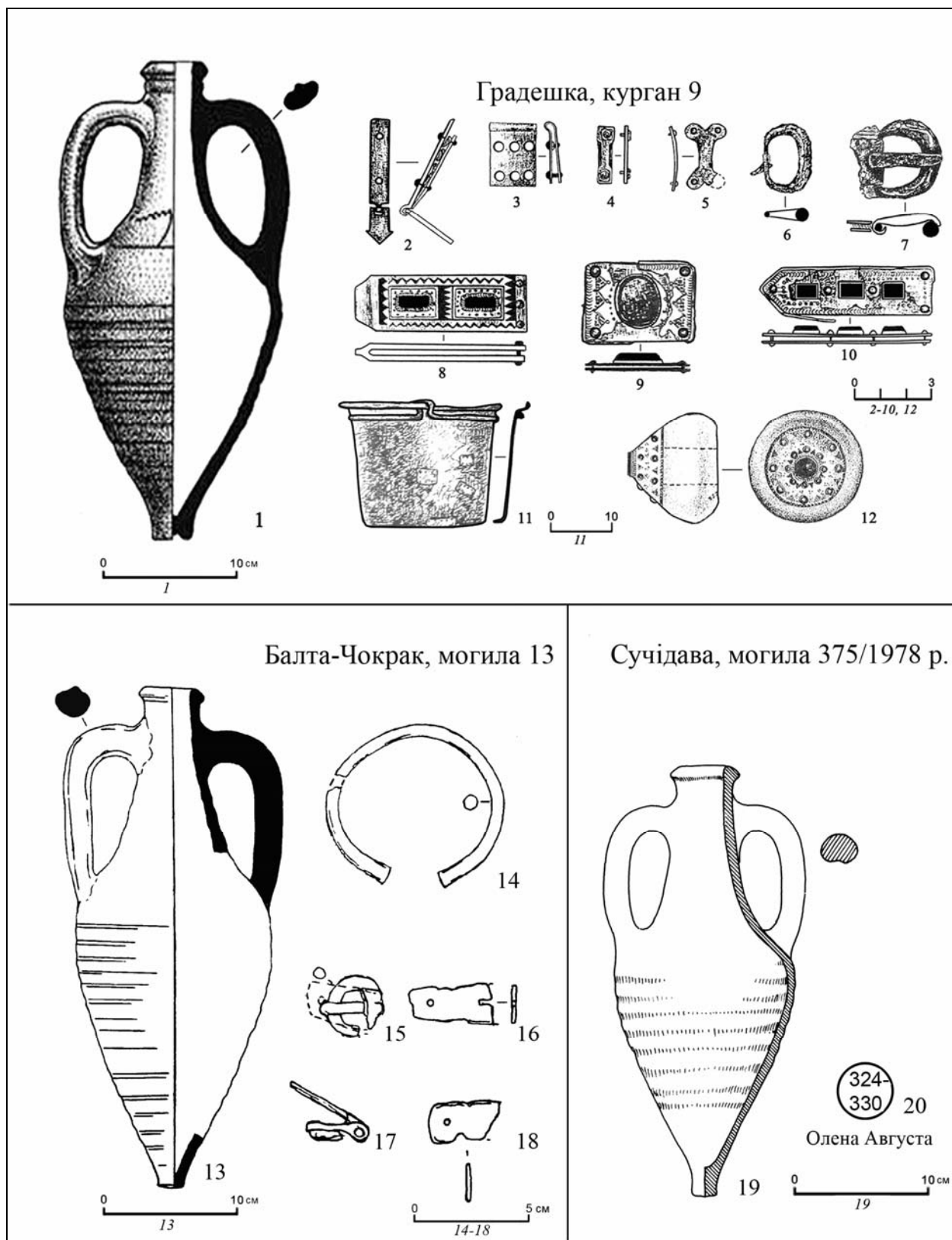

Рис. 2. Комплекси з пізніми формами амфор типу Шелов D (могильники Градешка, Балта-Чокрак, некрополь Сучідави): 1, 13, 19 – амфори; 2, 3, 5–10, 15–18 – поясна гарнітура; 4 – накладка від піхов меча; 11 – казанок; 12 – навершя меча; 14 – браслет; 20 – монета. 1, 13, 19 – кераміка; 2, 3, 11, 14–18, 20 – бронза; 4, 5, – срібло; 6, 7 – залізо; 8 – срібло, золото, скло; 9 – бронза, срібло, золото, сердолік; 10 – срібло, золото, сердолік; 12 – гірський криштал, турмалін, золото (за: [Гудкова, Редина, 1999, рис. 2; Симоненко, 2011, рис. 88, 3; Зайцев etc., 2005, рис. 13; Popilian, Bondoc, 2012, pl. CLXIX]).

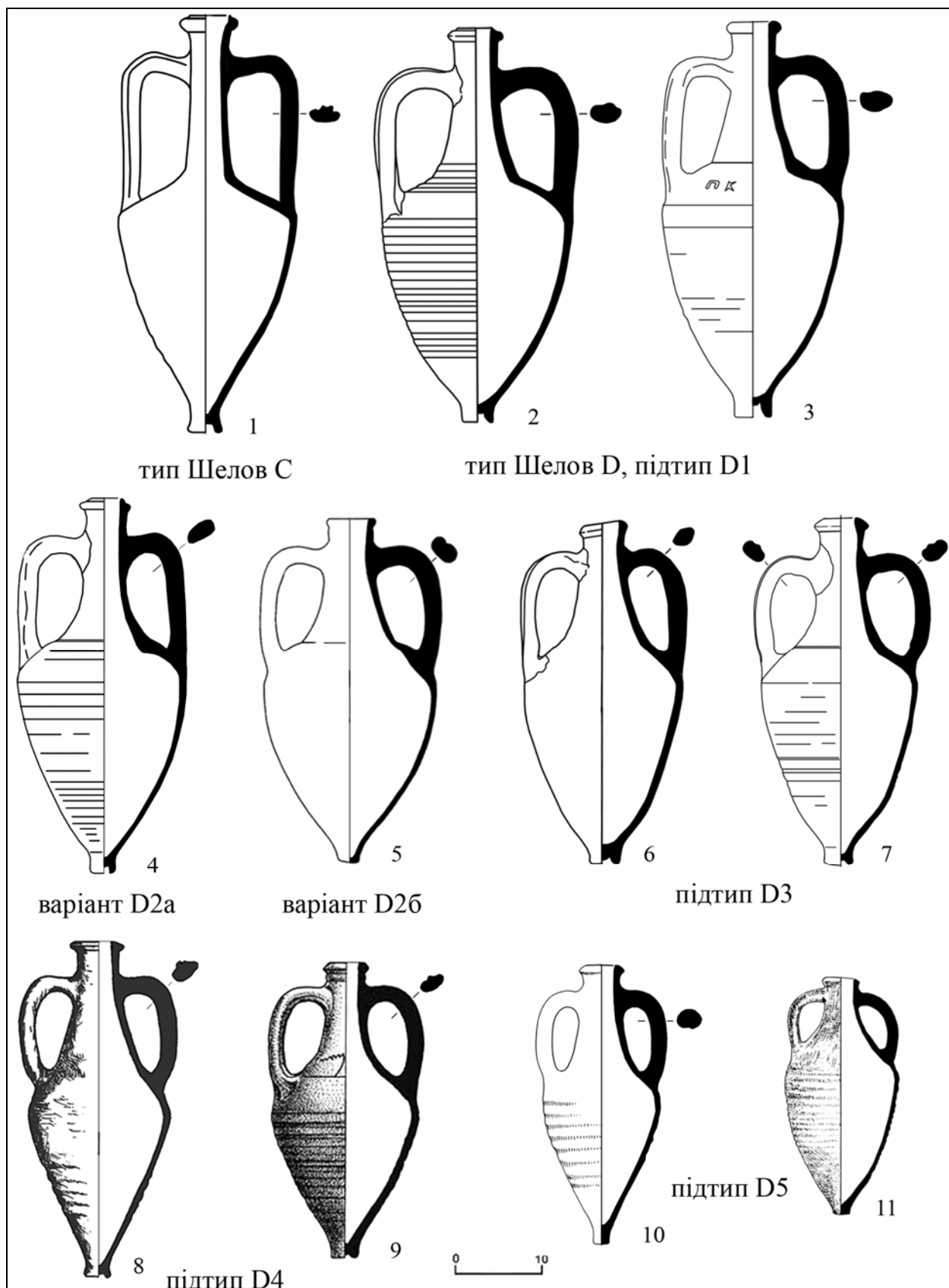

Рис. 3. Типологія світлоглиняних вузькогорлих амфор типу Шелов D: 1 – тип Шелов С, пізній варіант (Пантікапей); 2, 3 – підтип D1 (городище Хапри; Усть-Альма, склеп 649/3); 4 – варіант D2a (Радгосп 10, могила 20); 5 – варіант D26 (Мангуп); 6, 7 – підтип D3 (Танаїс, Ольвія); 8, 9 – підтип D4 (Перевальне, склеп 1; Градешка, курган 9); 10, 11 – підтип D5 (Сучідава, могила 375/1978 р.; Оселівка, поховання 86).

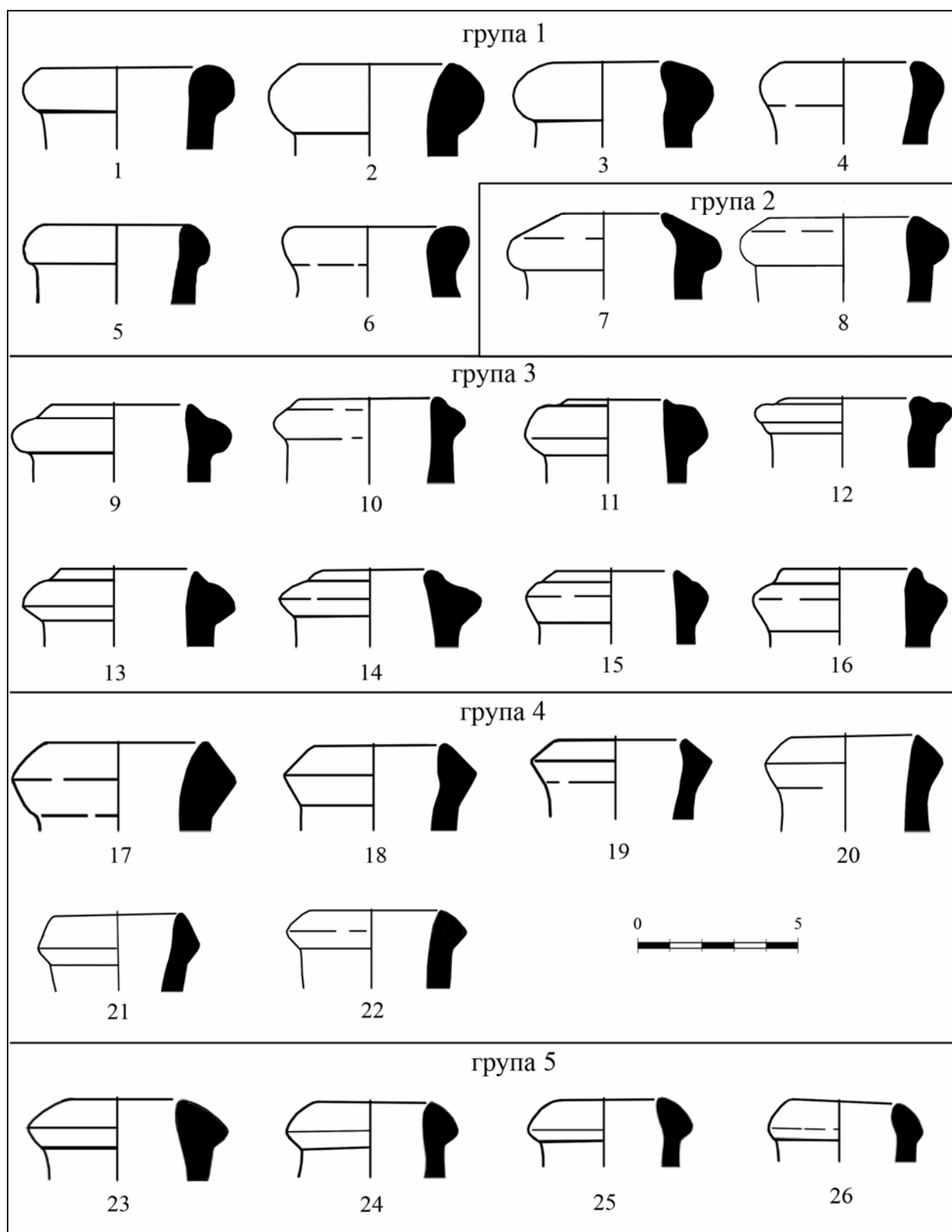

Рис. 4. Вінця амфор типу Шелов D.

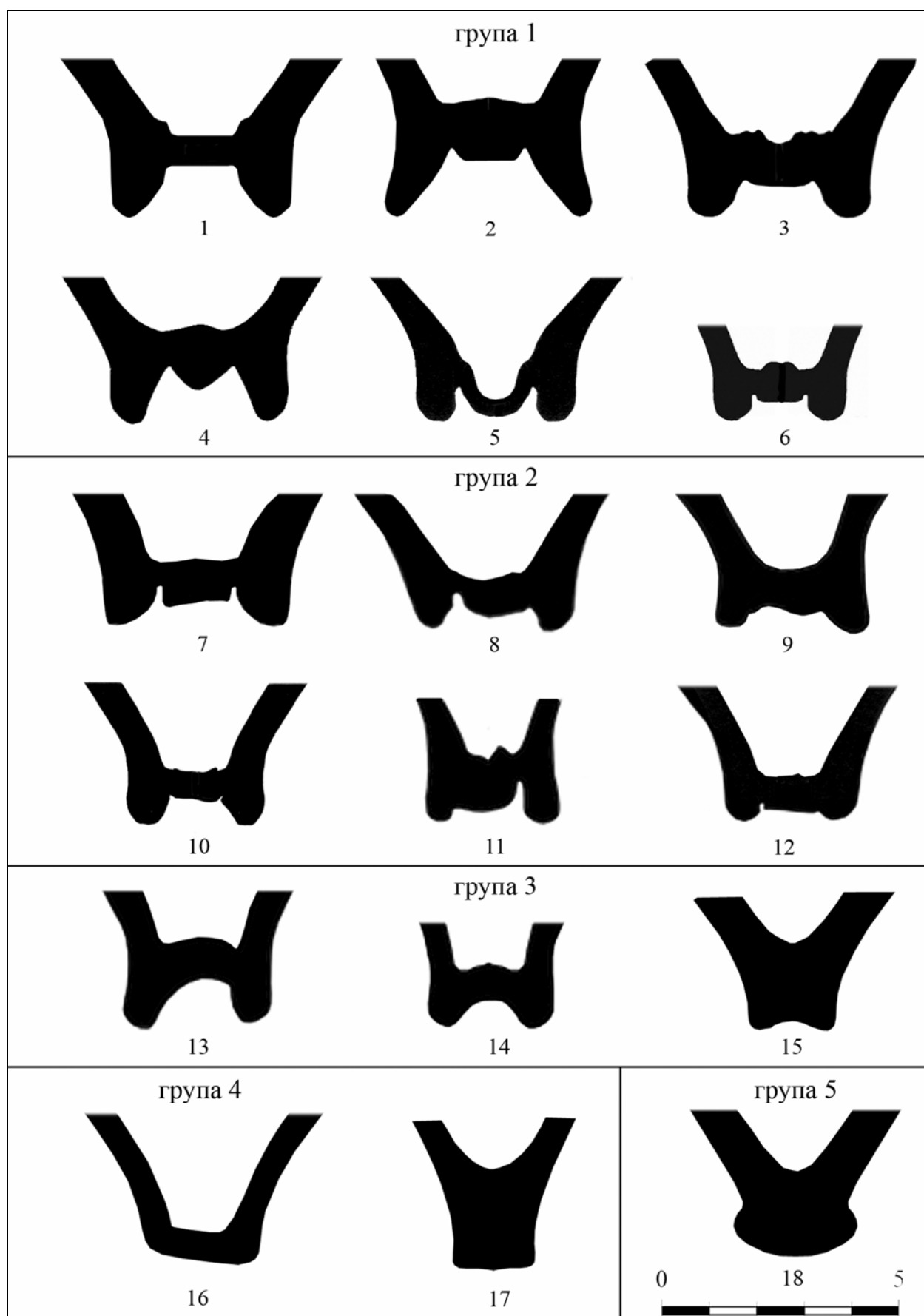

Рис. 5. Ніжки амфор типу Шелов D.

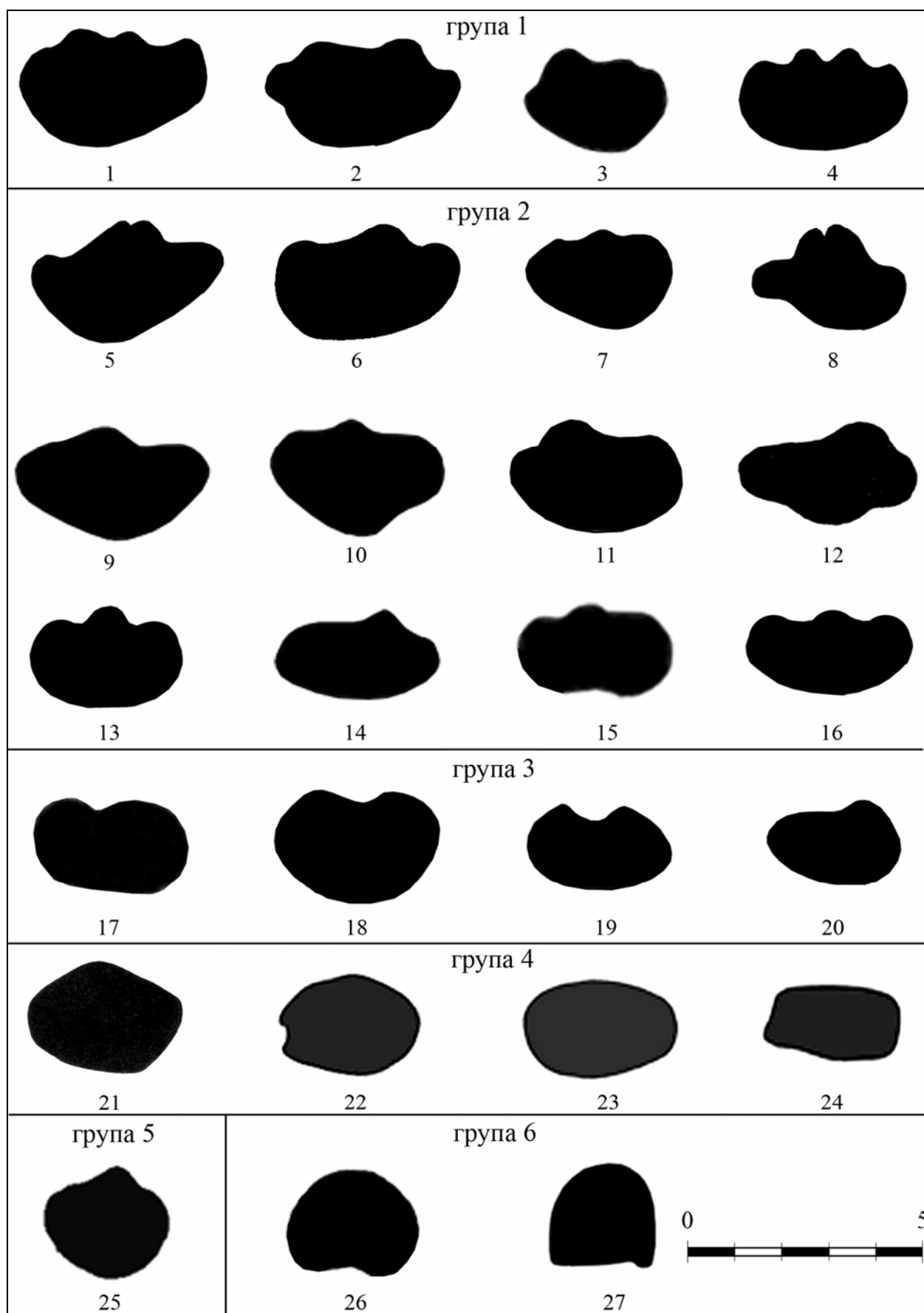

Рис. 6. Ручки амфор типу Шелов D.

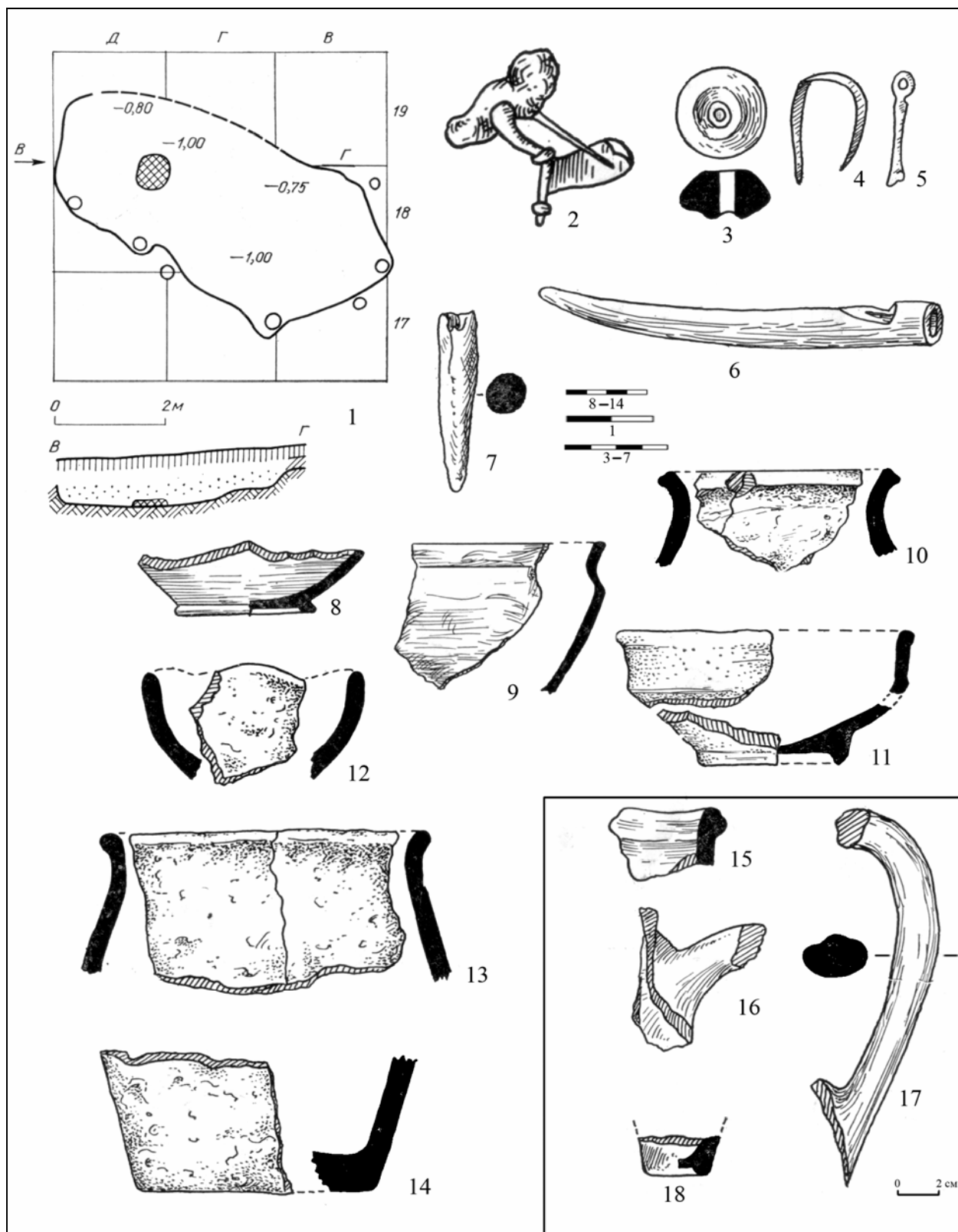

Рис. 7. Житло 4 поселення Черепин (1) та знахідки з нього: 2 – бронзова фібула; 3 – глиняне пряслице; 4, 5, 7 – вироби з металу; 6 – кістяне знаряддя; 8 – 11 – кружальна кераміка; 12 – 14 – ліпна кераміка; 15 – 18 – фрагменти амфор типу Шелов D (за: [Баран, 1981, рис. 22, табл. XXXVIII]).

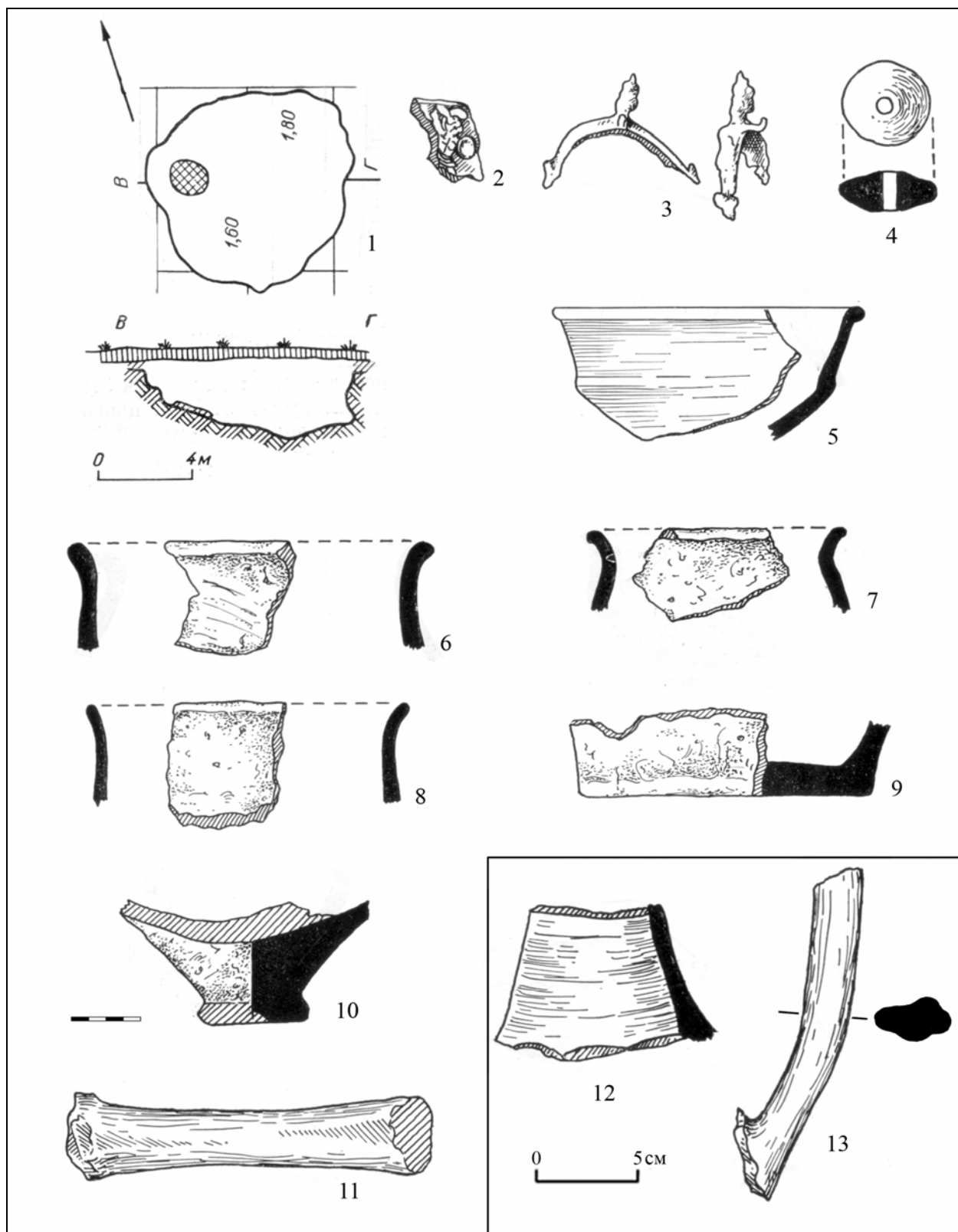

Рис. 8. Житло 6 поселення Черепин (1) та знахідки з нього: 2 – фрагмент червонолакової посудини; 3 – залізна шпора; 4 – глиняне пряслице; 5 – уламок кружальної миски; 6 – 10 – ліпна кераміка; 11 – знаряддя з кістки; 12, 13 – фрагменти амфор типу Шелов D (за: [Баран, 1981, рис. 23, табл. XL]).

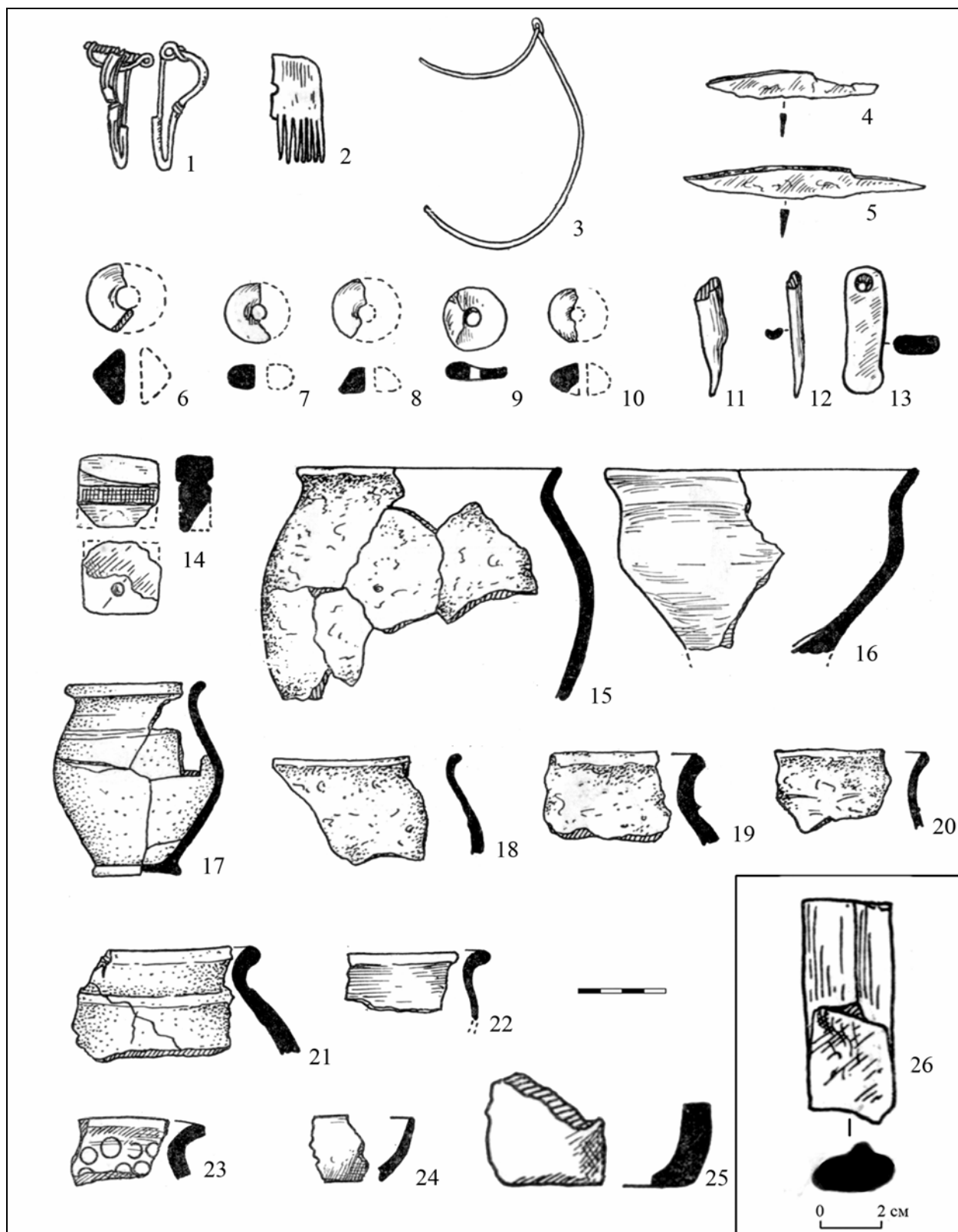

Рис. 9. Матеріали з житла 9 поселення Черепин: 1 – бронзова фібула; 2 – уламок рогового гребеня; 3 – бронзовий предмет; 4, 5 – залізні ножі; 6 – 10 – глиняні пряслиця; 11, 12 – вироби з кістки; 13, 14 – точильні камені; 15 – 25 – керамічний посуд; 26 – фрагмент ручки амфори типу Шелов D (за: [Баран, 1981, табл. XLII]).

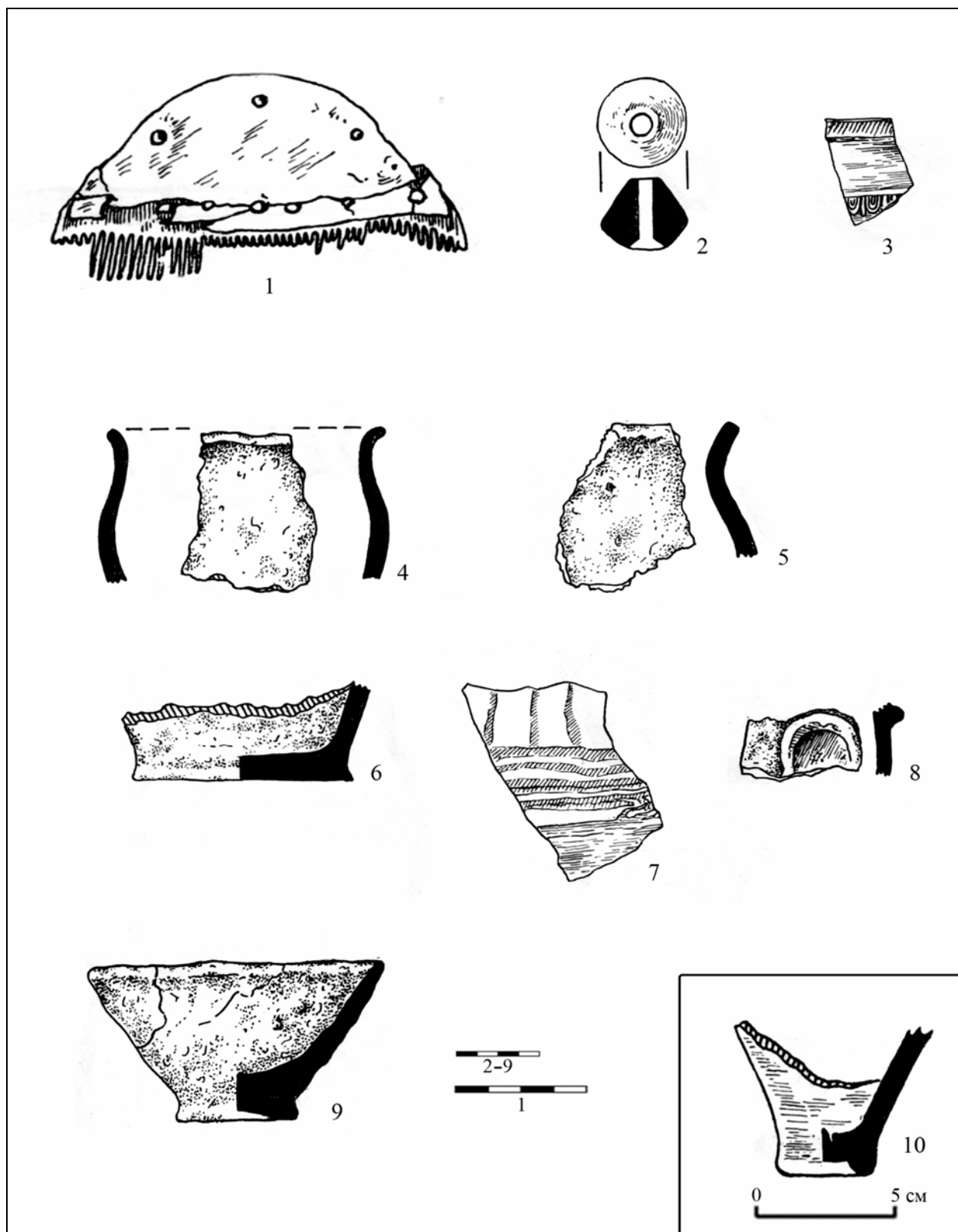

Рис. 10. Матеріали з житла 11 поселення Черепин: 1 – роговий гребінь; 2 – глиняне пряслице; 3 – фрагмент червонолакової посудини; 4 – 9 – ліпна кераміка; 10 – ніжка амфори типу Шелов D (за: [Баран, 1981, табл. XLIV]).

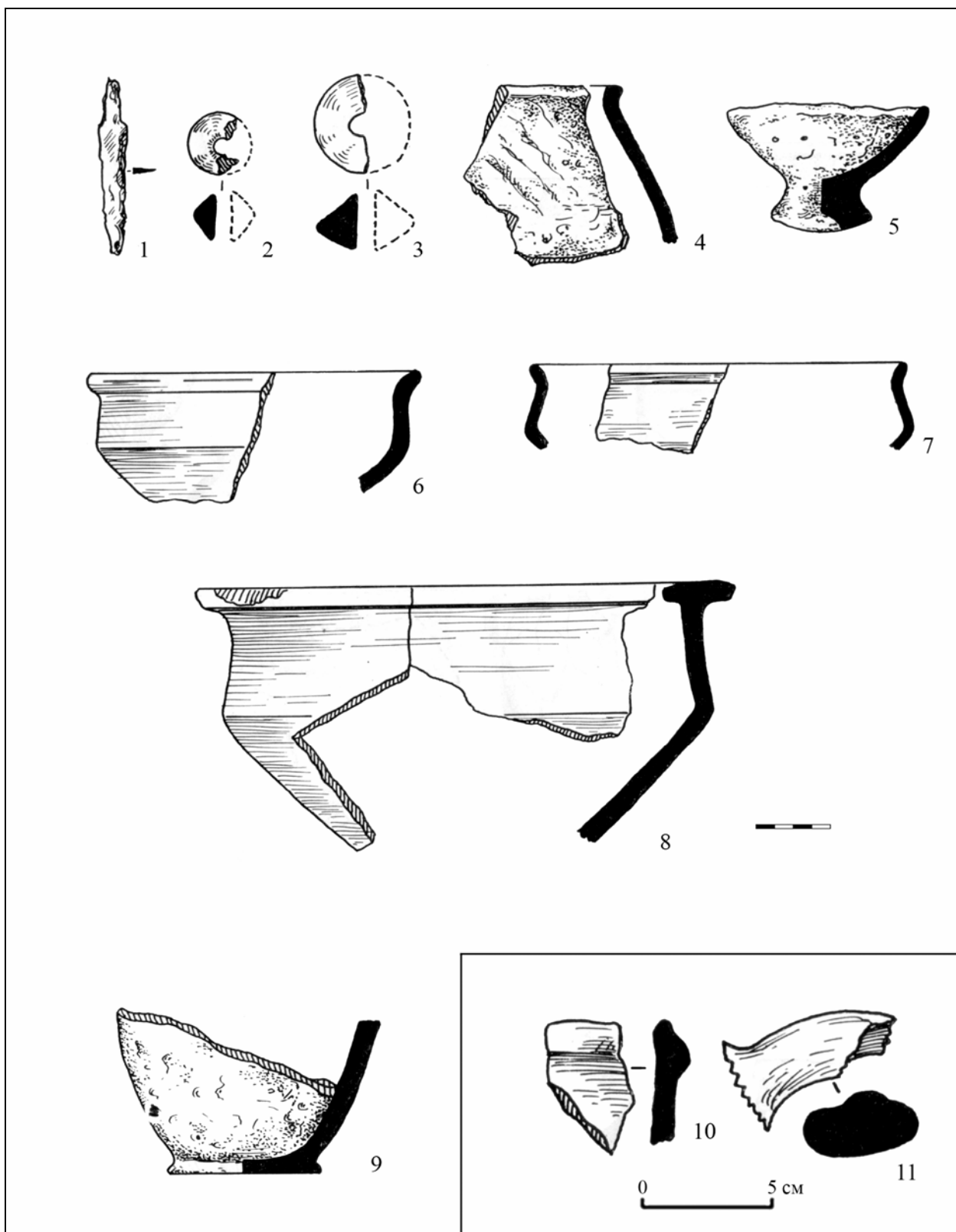

Рис. 11. Матеріали зі споруди А поселення Черепин: 1 – залізний ніж; 2, 3 – глиняні пряслиця; 4, 5 – ліпна кераміка; 6 – 9 – кружальна кераміка; 10, 11 – фрагменти амфор типу Шелов D (за: [Баран, 1981, табл. XLVII]).

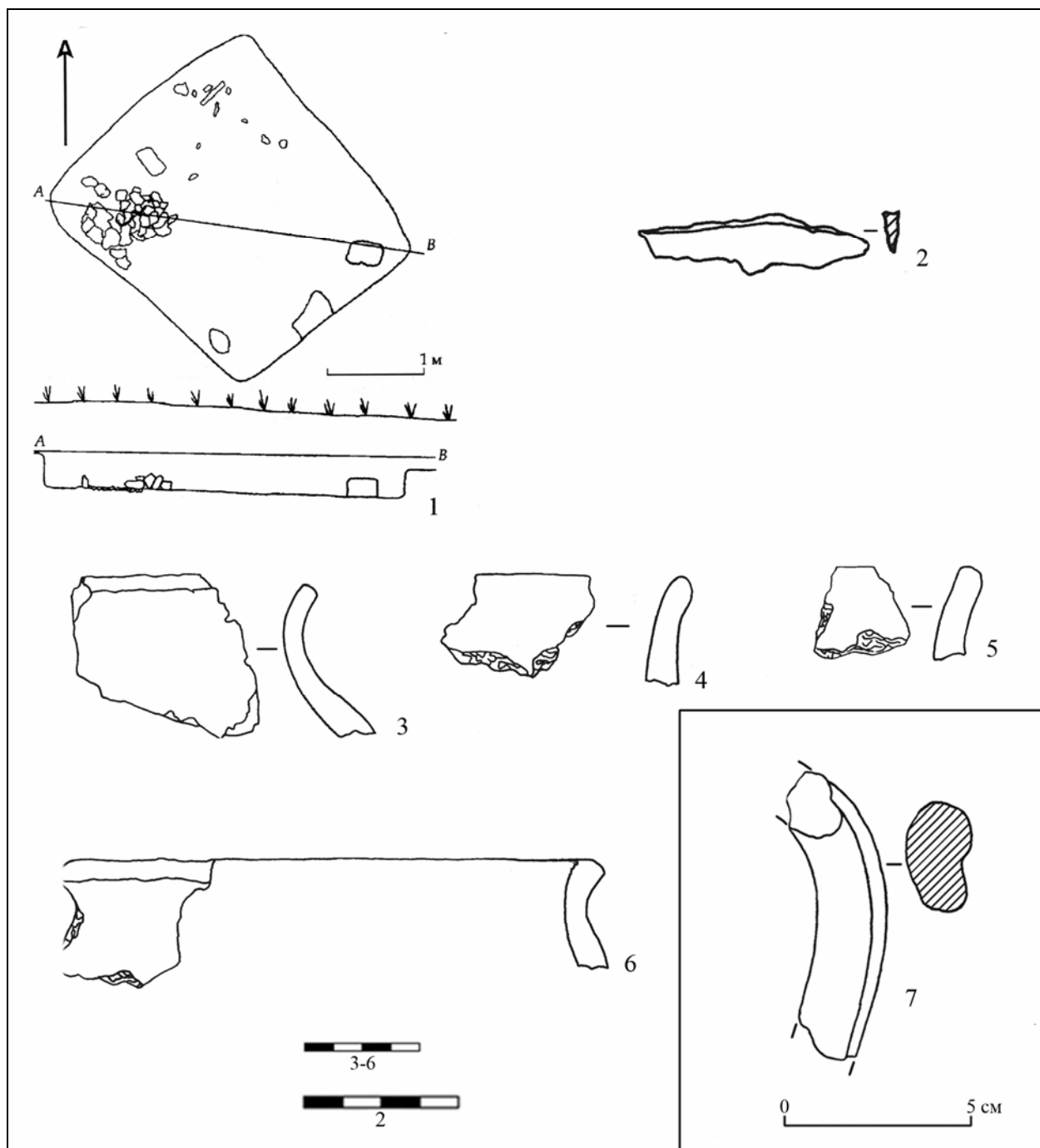

Рис. 12. Житло 1 поселення Сокіл (1) та знахідки з нього: 2 – залізний ніж; 3 – 6 – ліпна кераміка; 7 – фрагмент ручки амфори типу Шелов D (за: [Вакуленко, Скиба, 2016, рис. 2, 3]).

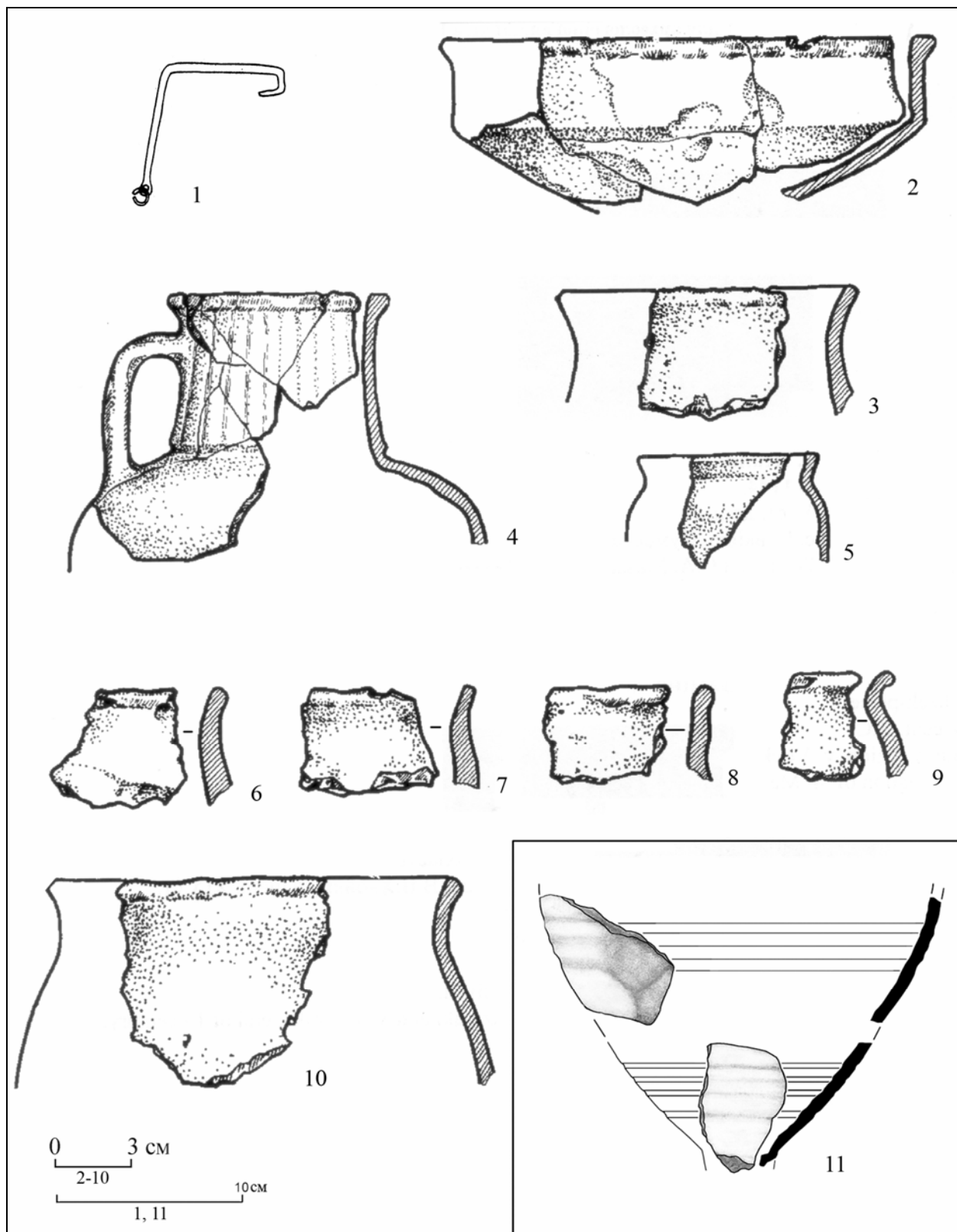

Рис. 13. Матеріали житла 6 поселення Сокіл: 1 – залізний ключ; 2, 4 – кружальна кераміка; 3, 5, 6–10 – ліпна кераміка; 11 – фрагменти амфори типу Шелов D (за: [Вакуленко, Приходнюк, 1984, рис. 18, 8; Вакуленко, Скиба, 2016, рис. 13, 18, 17]). (11 – рисунок С.В. Діденка).

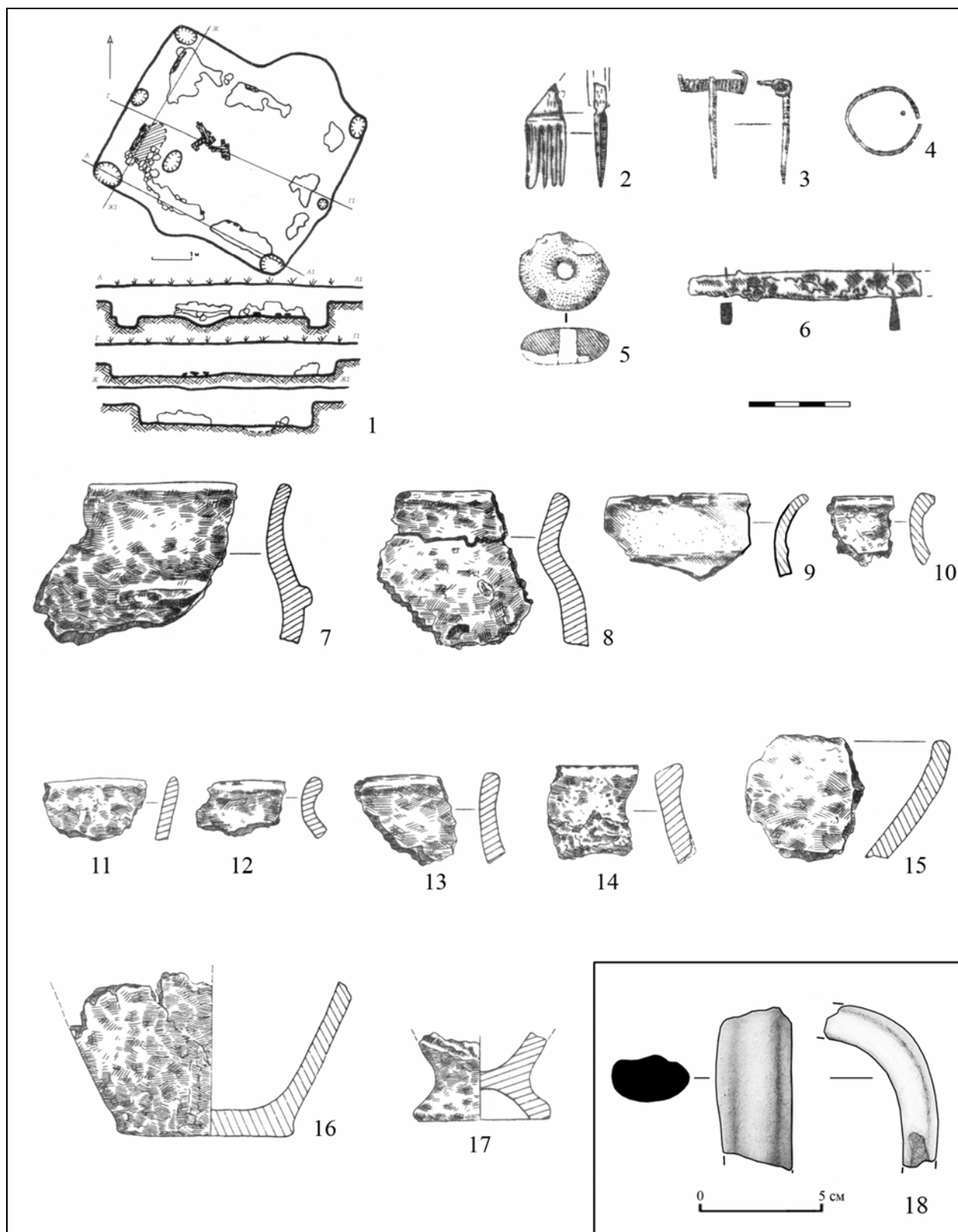

Рис. 14. Житло 9 поселення Сокіл (1) та знахідки з нього: 2 – уламок рогового гребеня; 3 – частина залізної фібули; 4 – бронзове кільце; 5 – глиняне пряслице; 6 – виріб залізний; 7 – 17 – уламки глиняного посуду; 18 – фрагмент ручки амфори типу Шелов D (за: [Вакуленко, Приходнюк, 1984, рис. 5, 18, 10, 14, 15, 21, 25; Вакуленко, Скиба, 2016, рис. 6]).
(18 – рисунок С.В. Діденка).

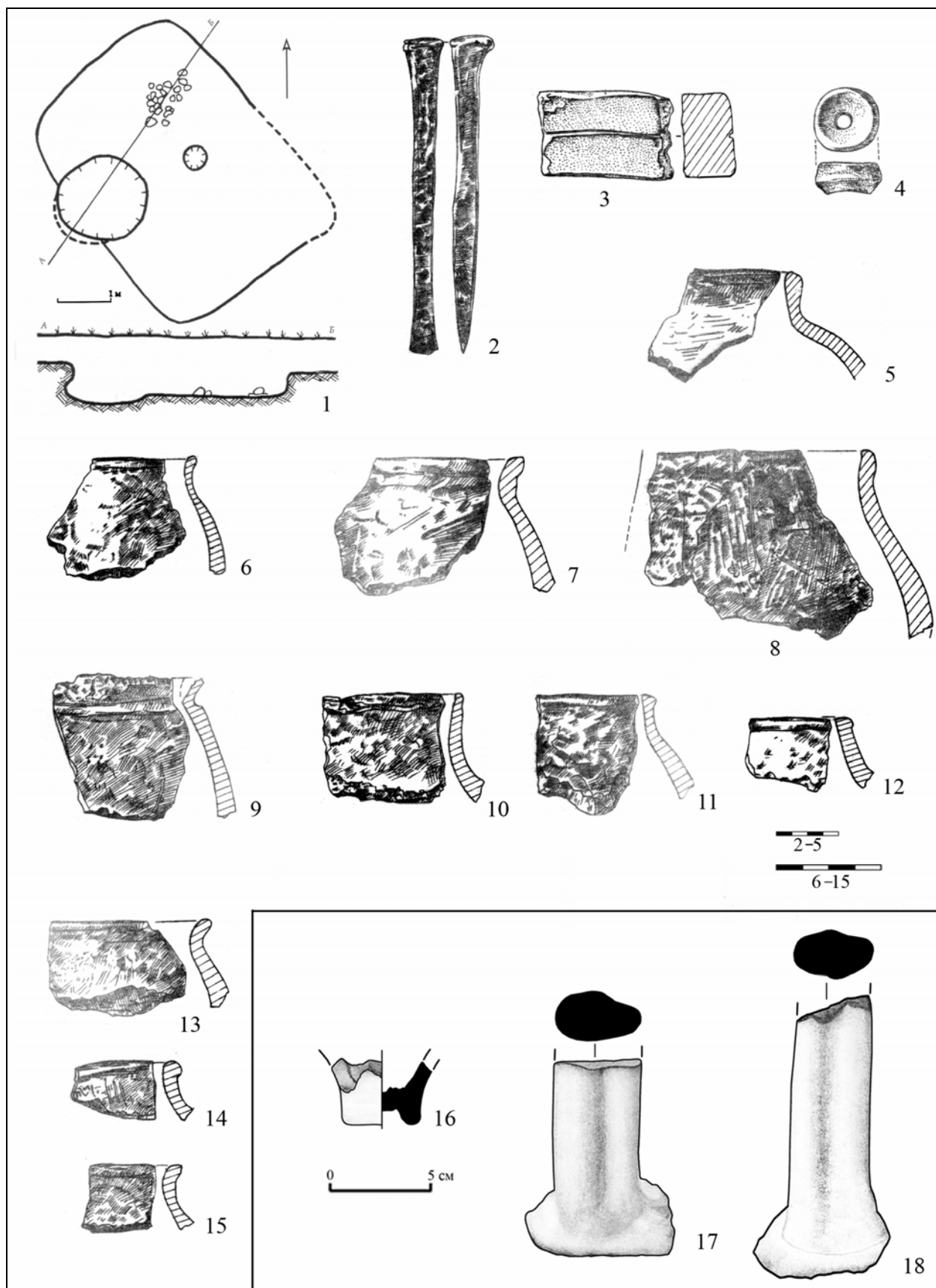

Рис. 15. Житло 20 поселення Сокіл (1) та знахідки з нього: 2 – залізне долото; 3 – точильний камінь; 4 – глиняне пряслице; 5 – 15 – уламки глиняного посуду; 6 – 18 – фрагменти амфор типу Шелов D (за: [Вакуленко, Приходнюк, 1984, рис. 7, 18, 1, 9, 23; Вакуленко, Скиба, 2016, рис. 11]).
(16–18 – рисунки С.В. Діденка).

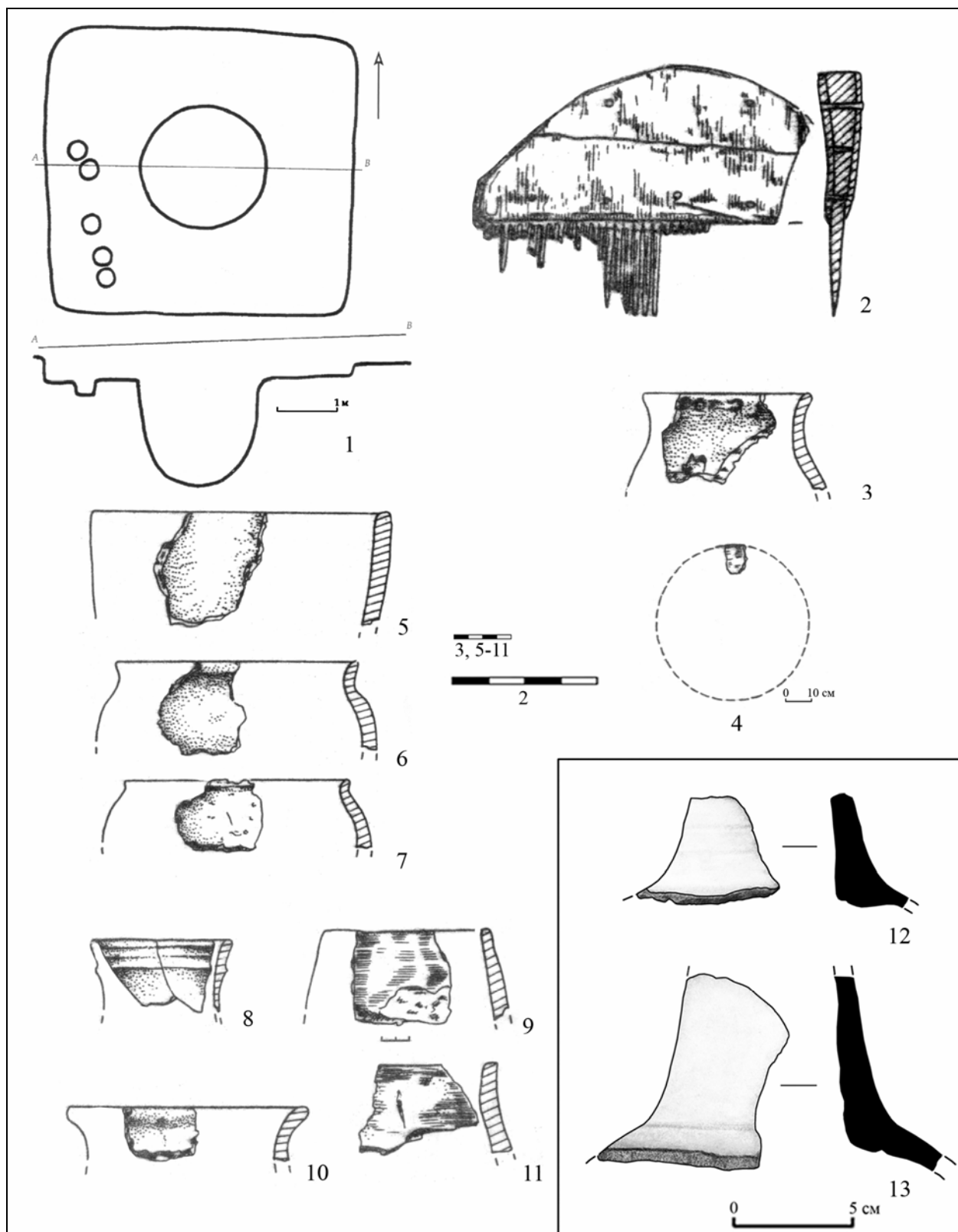

Рис. 16. Господарська споруда 26 поселення Сокіл (1) та знахідки з неї: 2 – роговий гребінь; 3 – 11 – уламки глиняного посуду; 12, 13 – фрагменти амфор типу Шелов D (за: [Вакуленко, Приходнюк, 1984, рис. 10, 18, 16; Вакуленко, Скиба, 2016, рис. 12]). (12, 13 – рисунки С.В. Діденка).

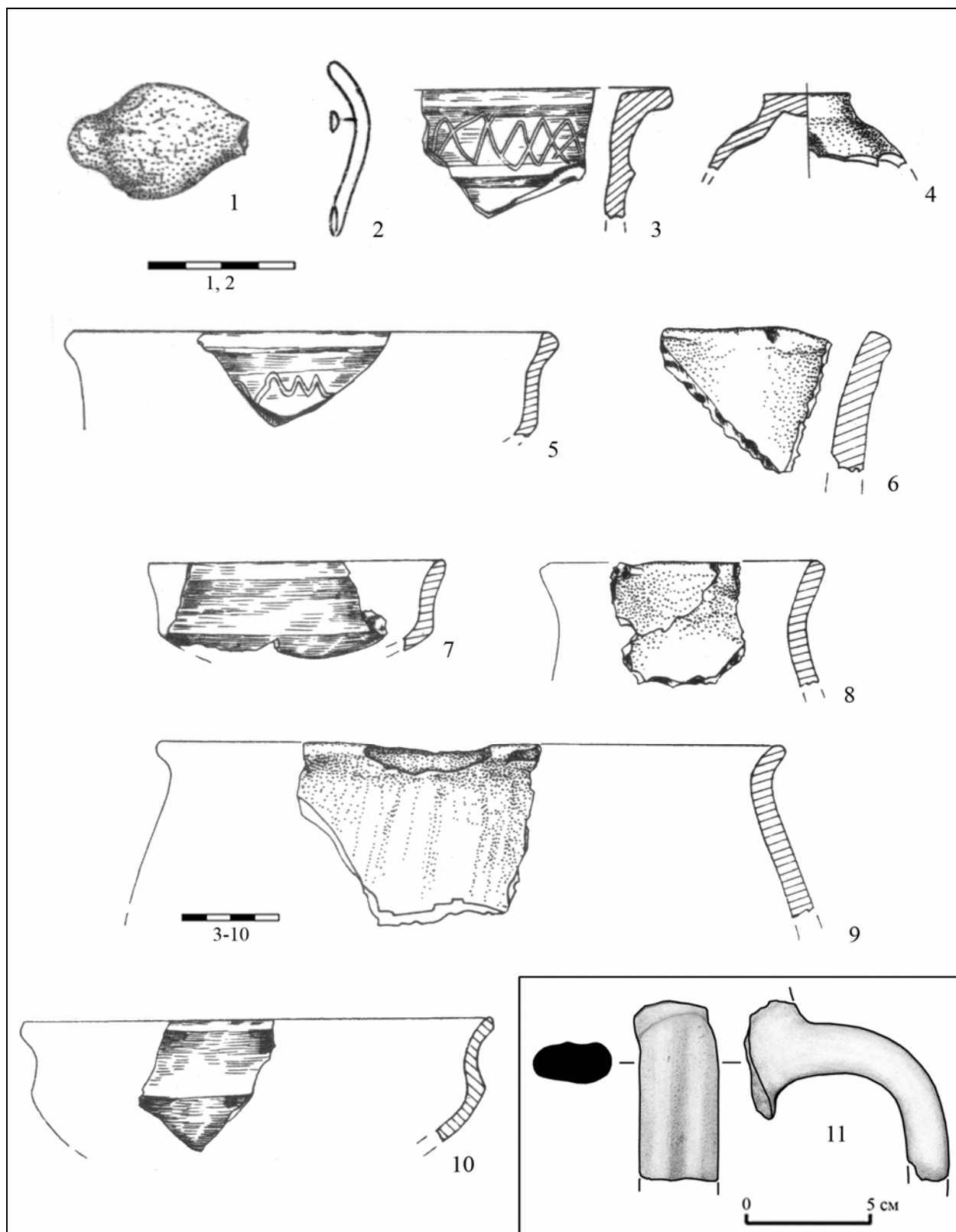

Рис. 17. Матеріали з ями 3 поселення Сокіл: 1 – керамічний тигель; 2 – фрагмент бронзового виробу; 3 – 10 – уламки глиняного посуду; 11 – фрагмент ручки амфори типу Шелов D (за: [Вакуленко, Приходнюк, 1984, рис. 15, 4–11, 18, 2, 26]). (11 – рисунок С.В. Діденка).

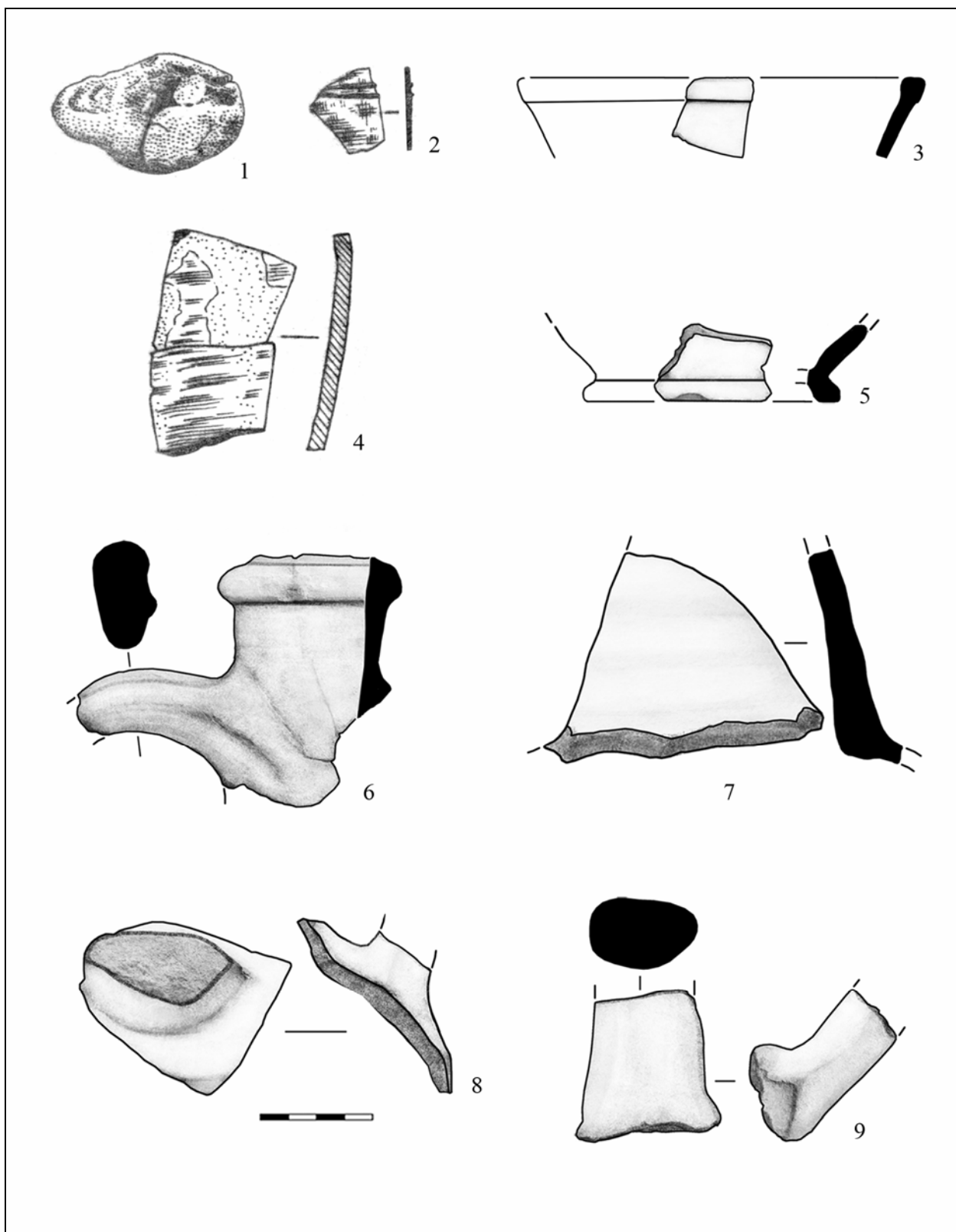

Рис. 18. Матеріали з ями 13 поселення Сокіл: 1 – керамічний тигель; 2 – фрагмент скляної посудини; 3 – 5 – уламки червонолакового посуду; 6 – 9 – фрагменти амфор типу Шелов D (за: [Вакуленко, Приходнюк, 1984, рис. 18, 5, 12, 13, 19, 19, 1]).
(3, 5–9 – рисунки С.В. Діденка).

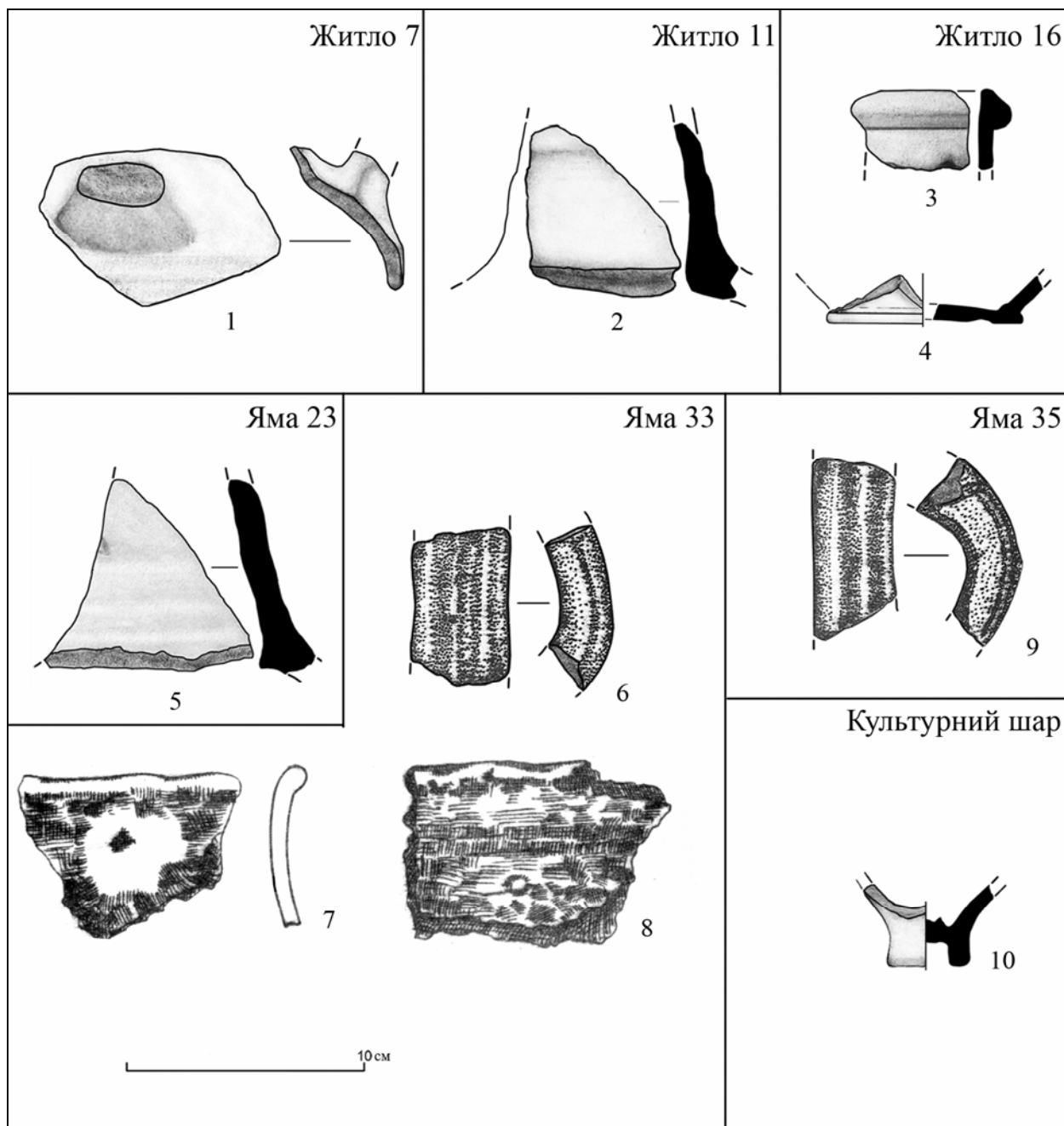

Рис. 19. Фрагменти амфор типу Шелов D з інших комплексів та культурного шару поселення Сокіл: 1 – 3, 5, 6, 9, 10 – фрагменти амфор; 4 – фрагмент дна червонолакової посудини; 7, 8 – ліпний посуд (за: [Вакуленко, Приходнюк, 1984, рис. 16, 2 – 4, 6]). (1–5, 10 – рисунки С.В. Діденка).

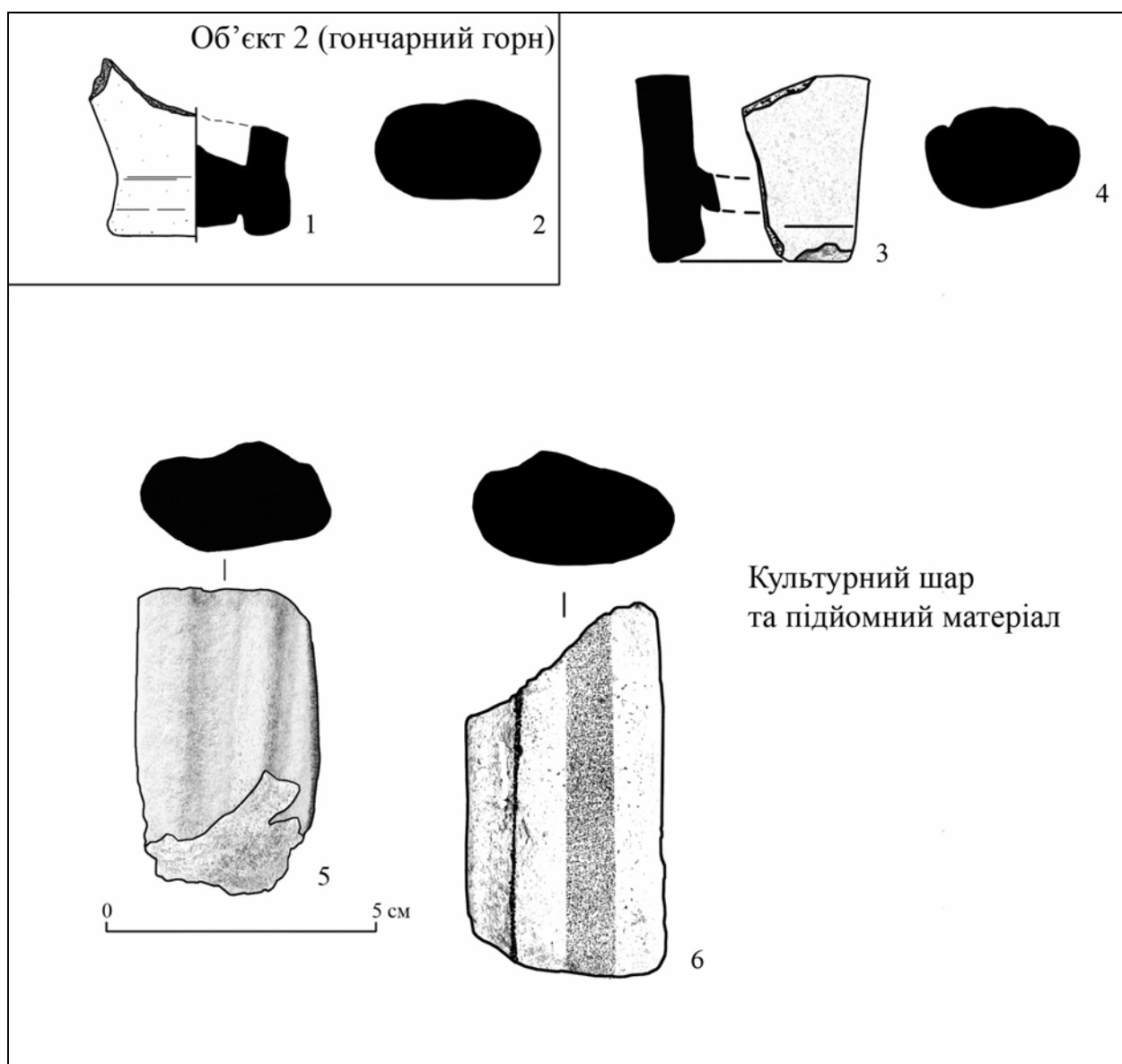

Рис. 20. Фрагменти амфор типу Шелов D з поселення Комарів (за: [Діденко, 2012, рис. рис. 1, 1, 3, 4; 2013, рис. 1, 1; 2014а, 14, 2–5]).

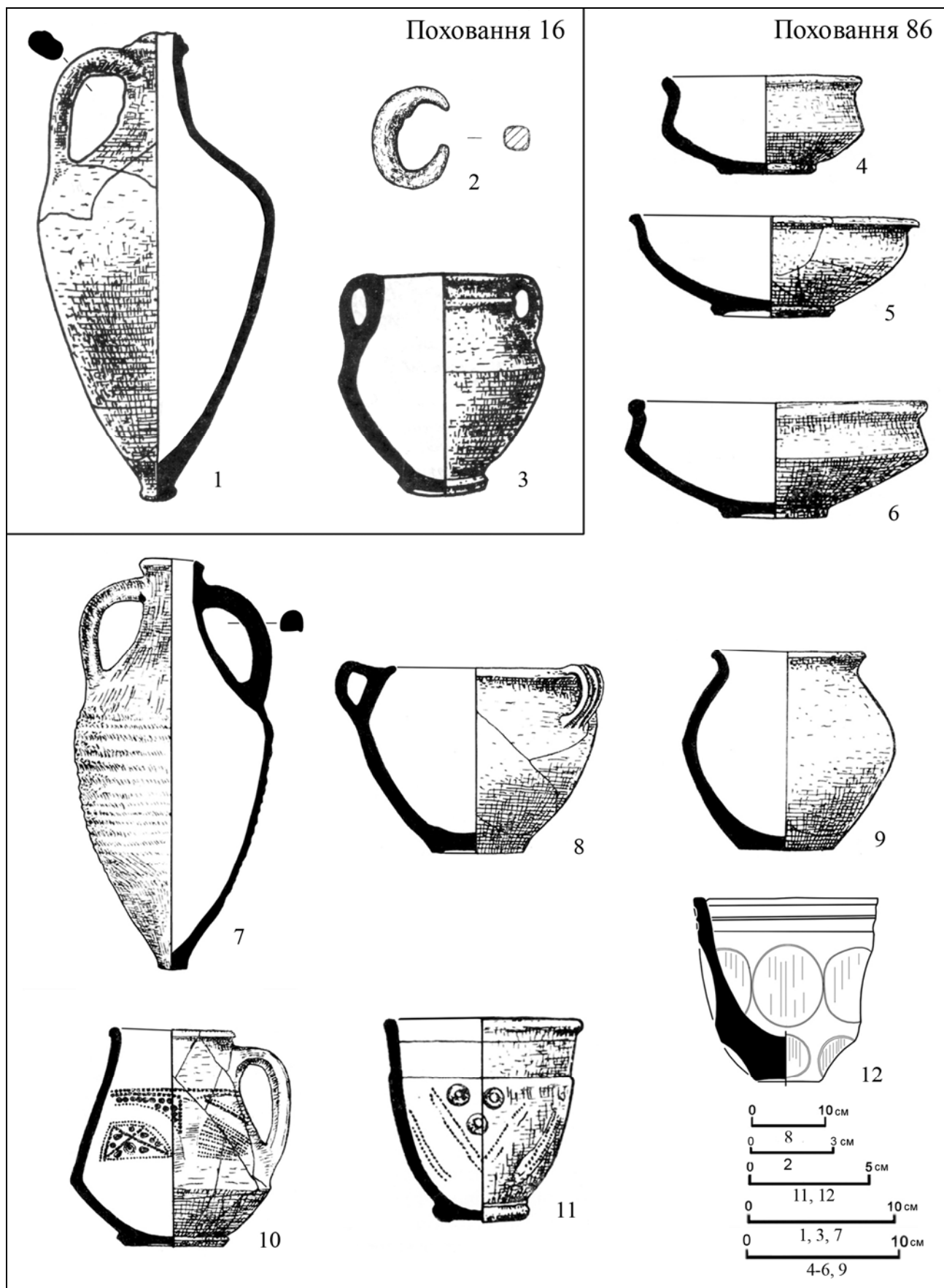

Рис. 21. Інвентар поховань 16 і 86 могильника Оселівка: 1, 7 – амфори типу Шелов D, підтипу D5; 2 – рамка залізної пряжки; 3–6, 8–11 – кружальний посуд (за: [Никитина, 1988, табл. 10, 48]).

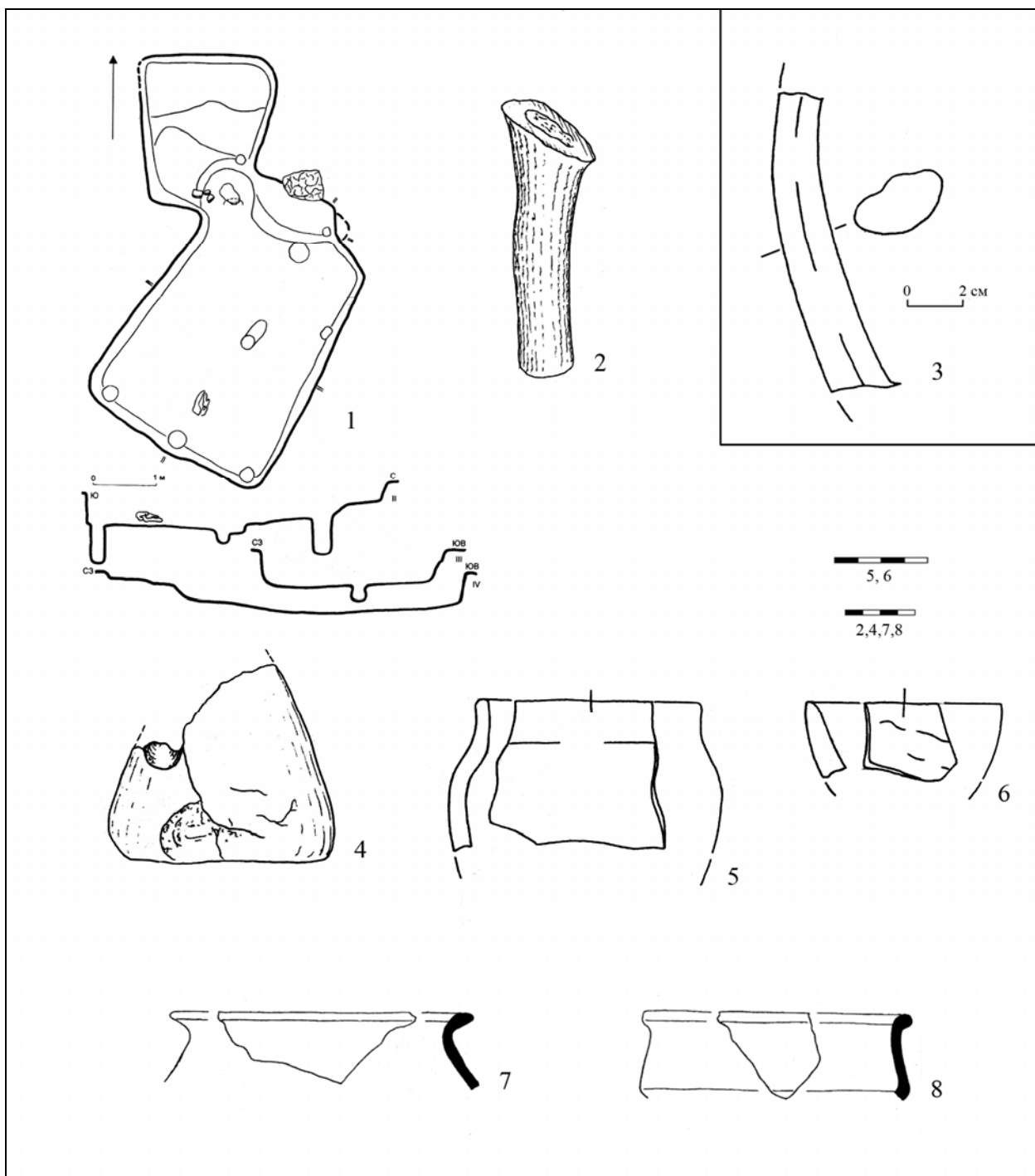

Рис. 22. Споруда 1 поселення Журавка Вільшанська (1) та знахідки з неї: 2 – обпилений ріг; 3 – ручка амфори типу Шелов D; 4 – уламок глиняного грузила; 5, 6 – ліпна кераміка; 7, 8 – кружальна лискована кераміка (за: [Обломский, 2010, рис. 6]).

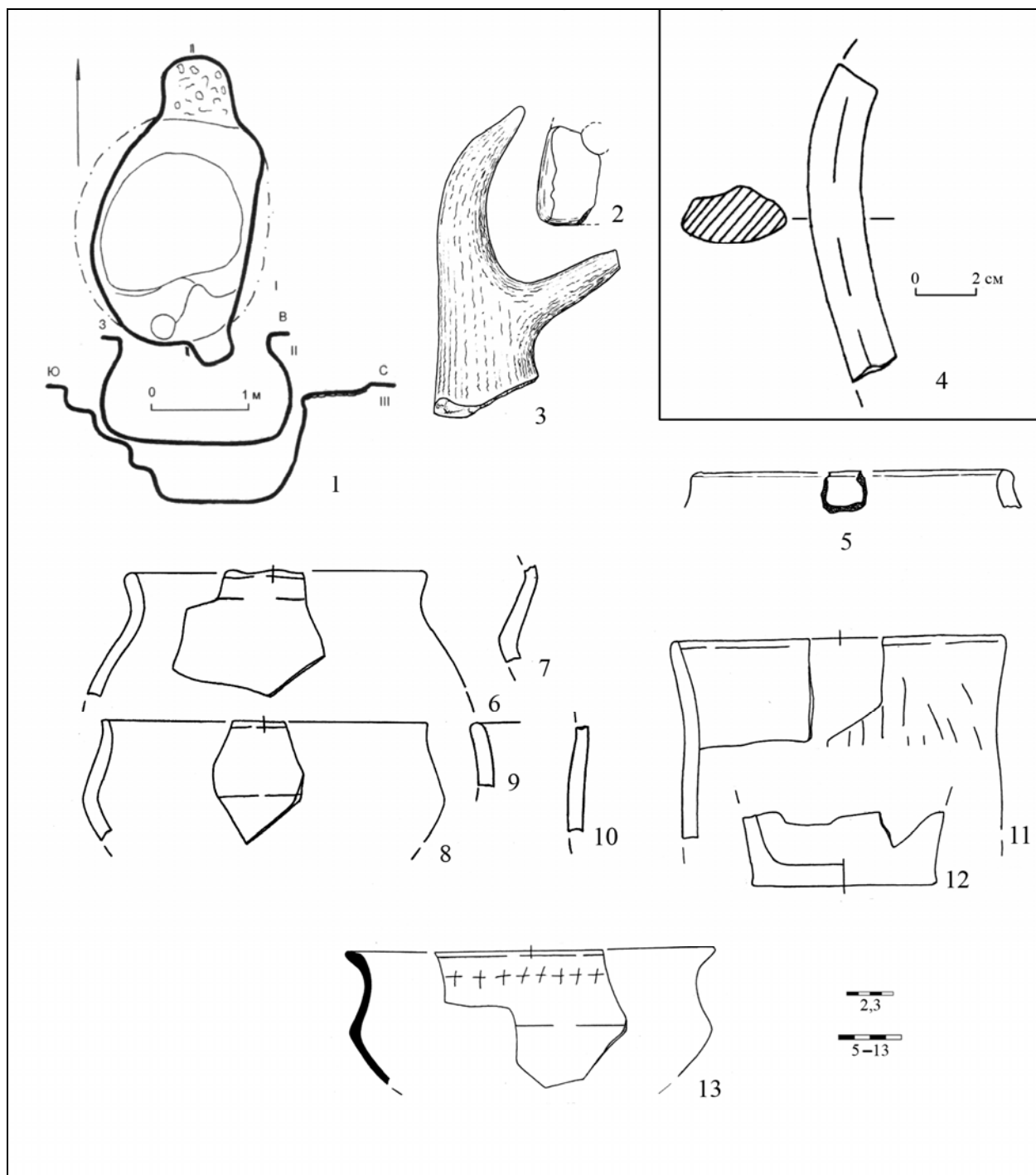

Рис. 23. Споруда 19 поселення Журавка Вільшанська (1) та знахідки з неї: 2 – уламок глиняного грузила; 3 – обпилений ріг; 4 – ручка амфори типу Шелов D; 5 – 12 – ліпна кераміка; 13 – кружальна лискована кераміка (за: [Обломский, 2010, рис. 30, 31]).

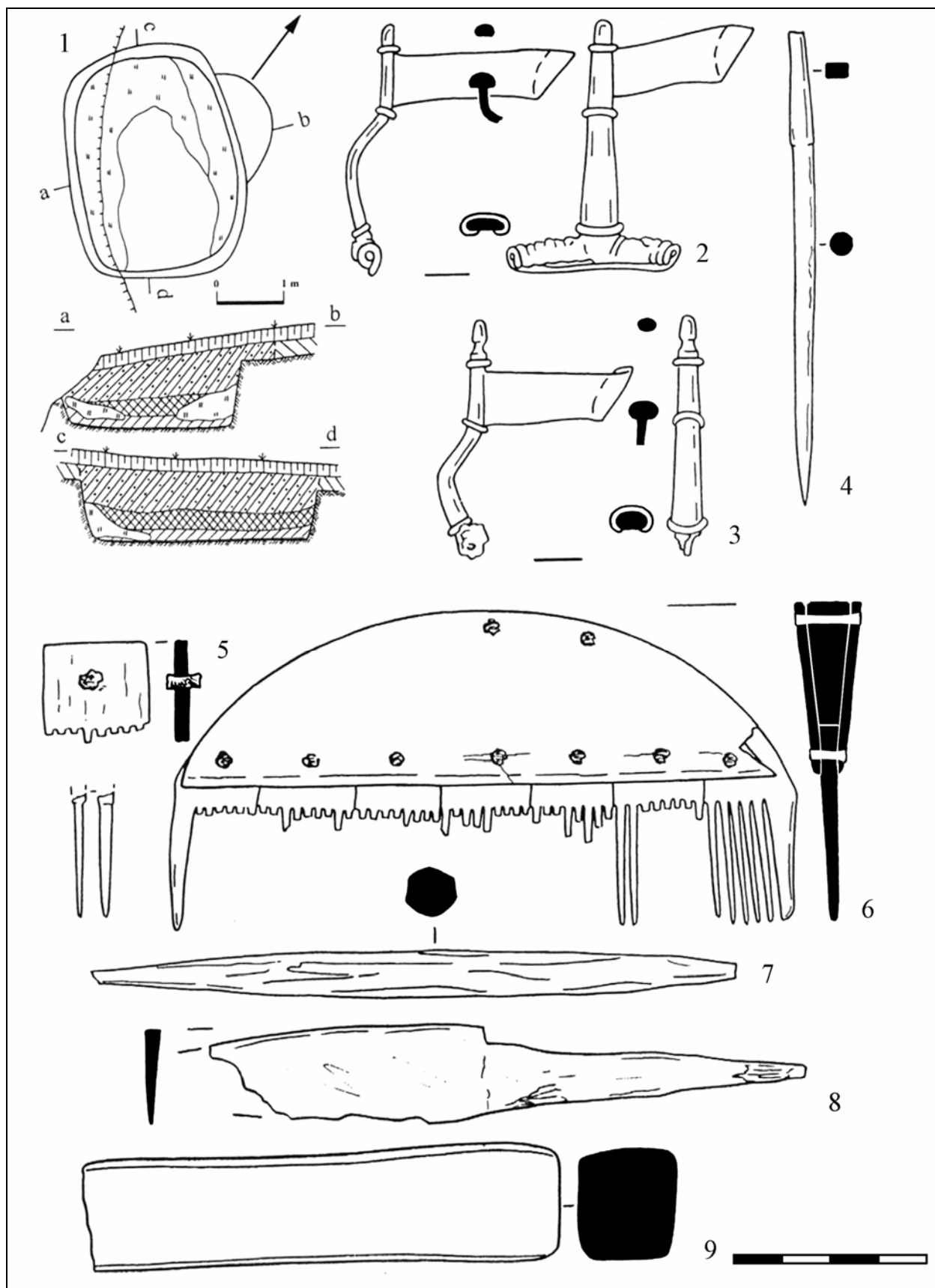

Рис. 25 (початок).. Житло 1 поселення Боромля 2 (1) та індивідуальні знахідки з неї: 2, 3 – бронзові фібули; 4 – кістяний «стилос»; 5 – фрагмент рогового гребеня; 6 – роговий гребінь; 7 – залізне шило; 8 – фрагмент залізного ножа; 9 – точильний брусок (за: [Некрасова, 2006, рис. 20]).

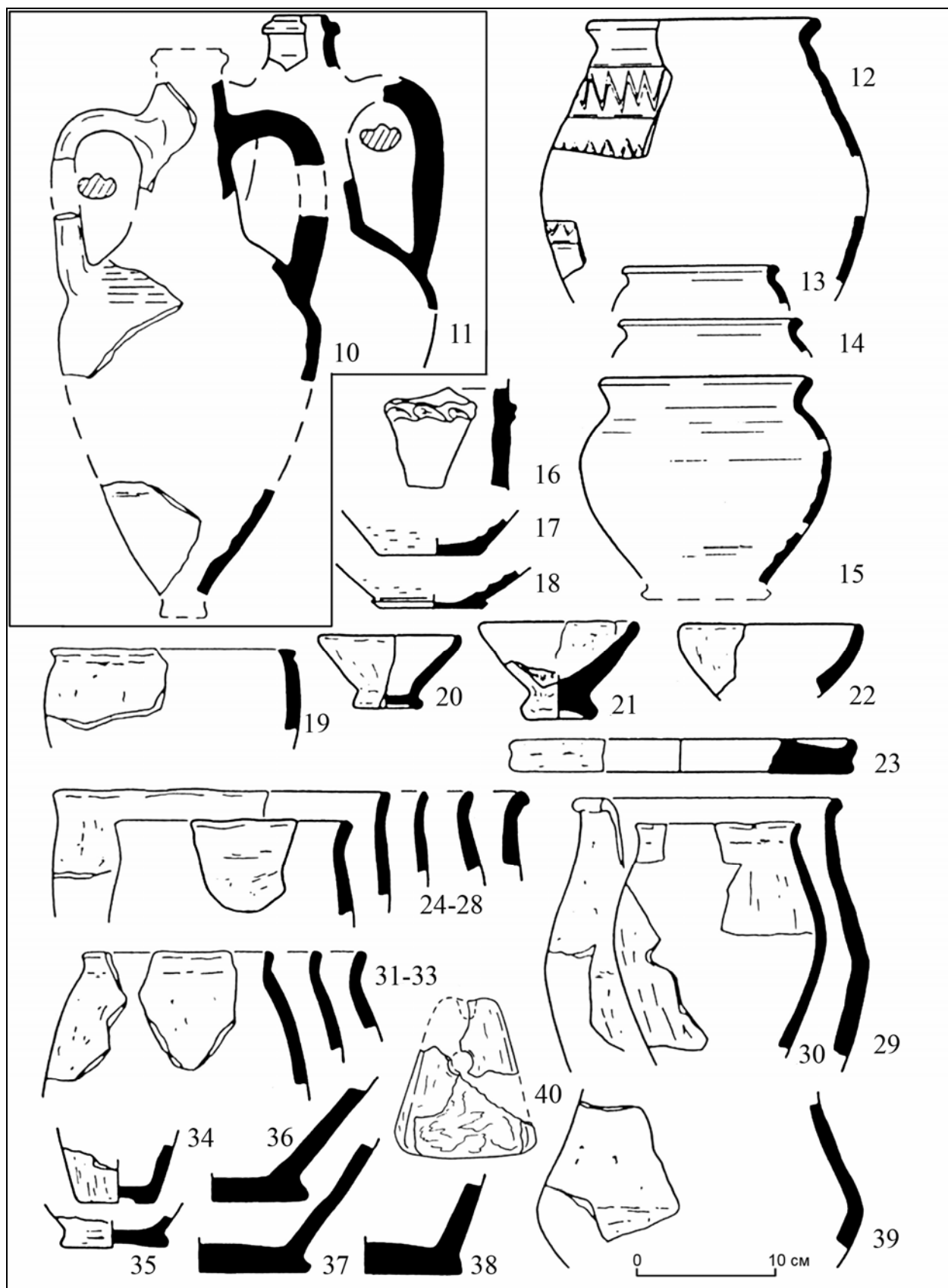

Рис. 25 (закінчення). Матеріали з житла 1 поселення Боромля 2: 10, 11 – фрагменти амфор типу Шелов D; 12–18 – кружальний посуд; 19–39 – ліпний посуд (за: [Некрасова, 2006, рис. 21]).

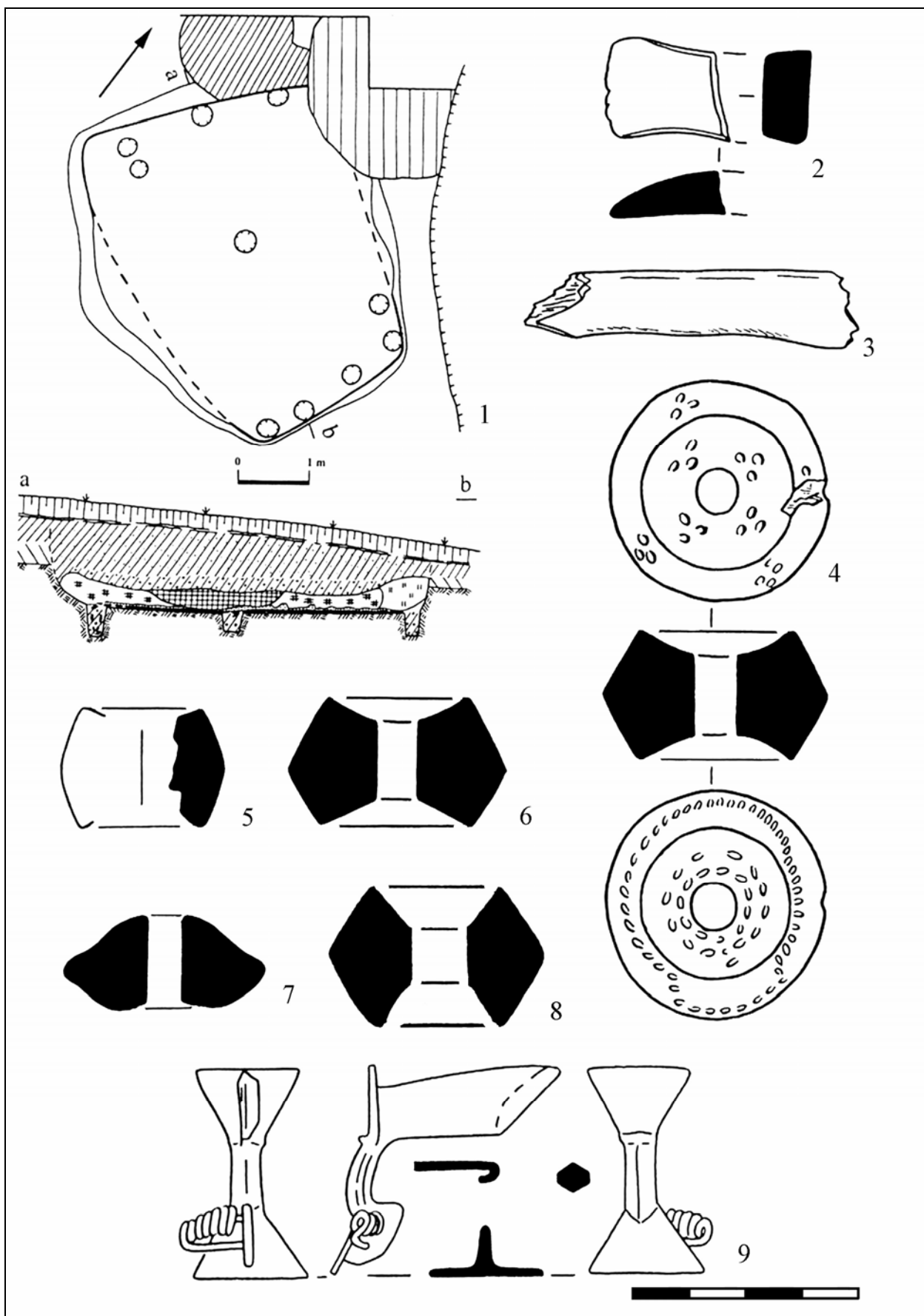

Рис. 26 (початок). Житло 3 поселення Боромля 2 (1) та індивідуальні знахідки з нього: 2 – фрагмент точильного каменя; 3 – частина кістяного лощика; 4 – 8 – глиняні пряслиця; 9 – бронзова фібула (за: [Некрасова, 2006, рис. 24]).

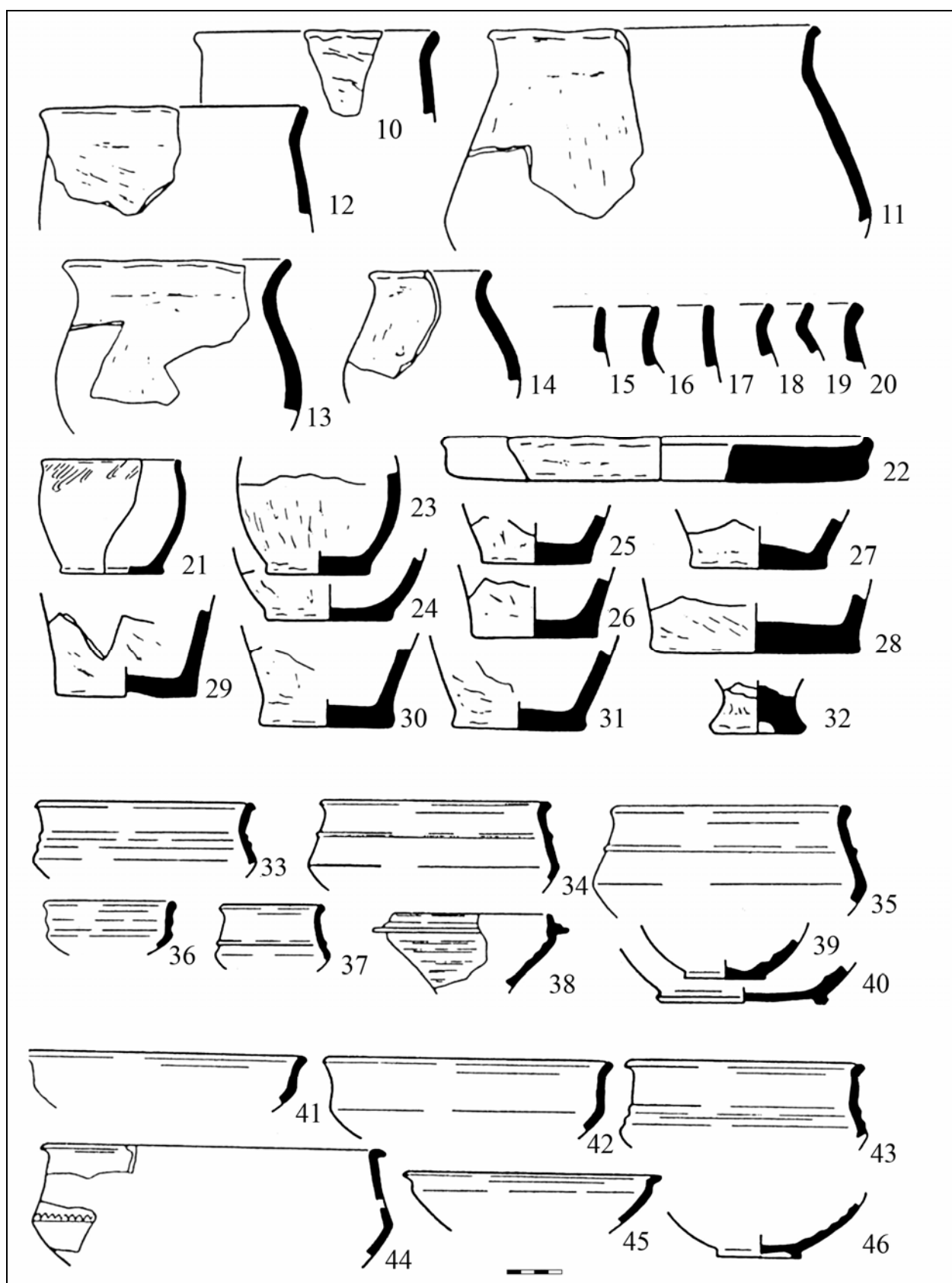

Рис. 26 (продовження). Матеріали з житла 3 поселення Боромля 2: 10–32 – ліпна кераміка; 33–46 – кружальна кераміка (за: [Некрасова, 2006, рис. 25]).

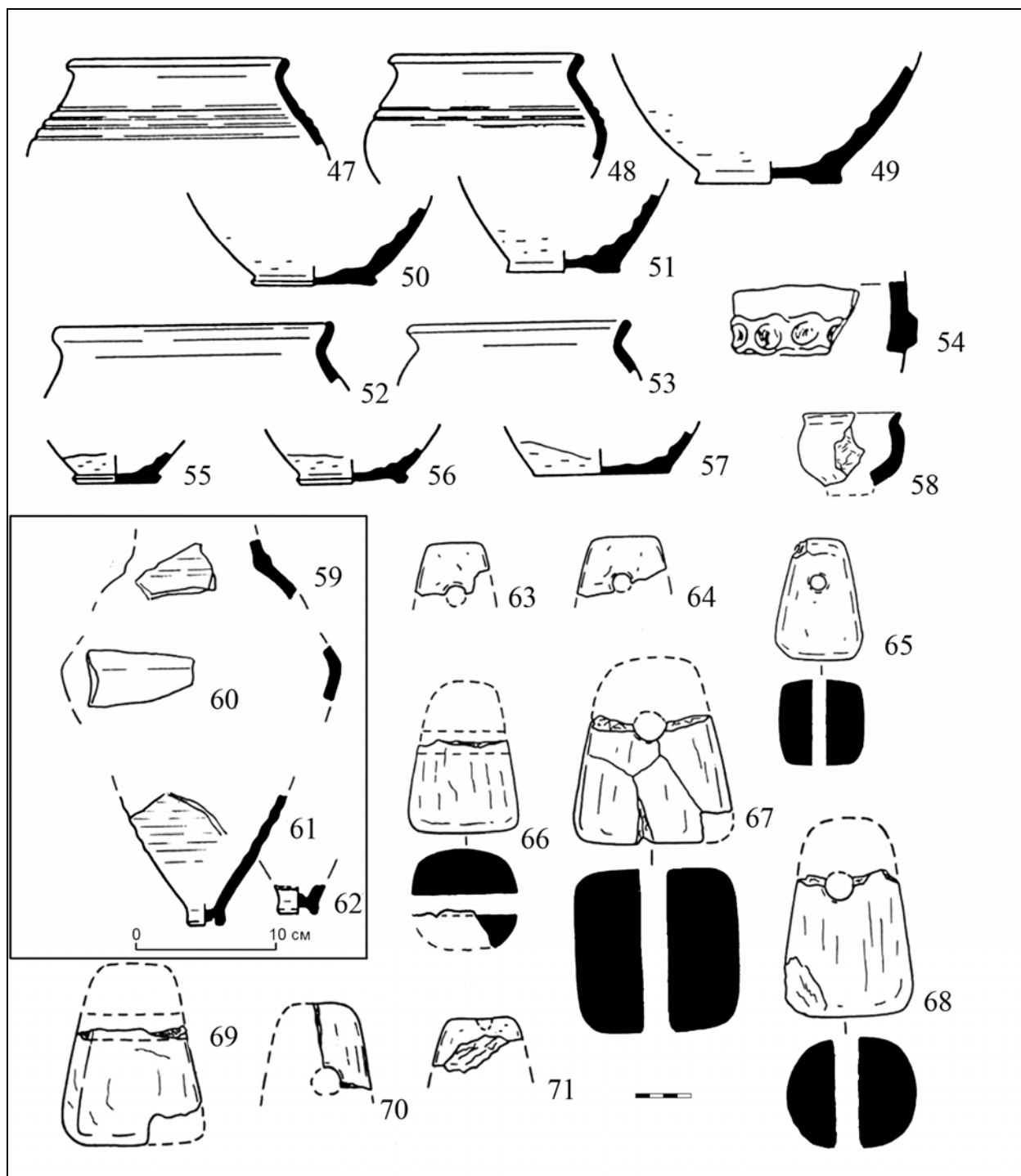

Рис. 26 (закінчення). Матеріали з житла 3 поселення Боромля 2: 47–53, 55–57 – кружальна кераміка; 54, 58 – ліпна кераміка; 59–62 – фрагменти амфор типу Шелов D; 63–71 – глиняні грузила (за: [Некрасова, 2006, рис. 26]).

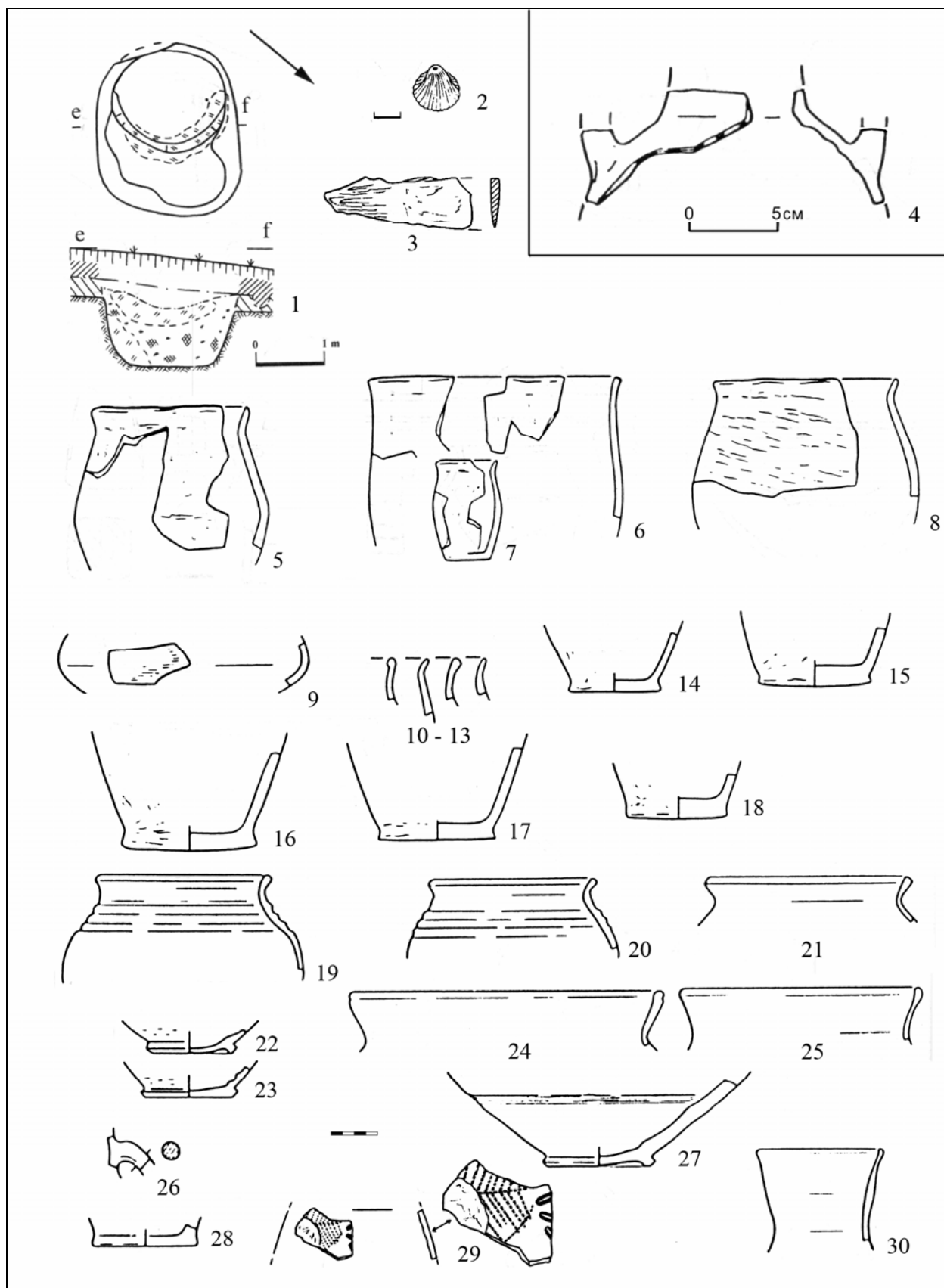

Рис. 27. Будівля 6 поселення Боромля 2 (1) та знахідки з неї: 2 – підвіска з мушлі; 3 – уламок залізного ножа; 4 – фрагмент амфори типу Шелов D; 5–18 – ліпна кераміка; 19–30 – кружальна кераміка (за: [Некрасова, 2006, рис. 27, 2, 28, 22 – 27, 29, 1 – 22]).

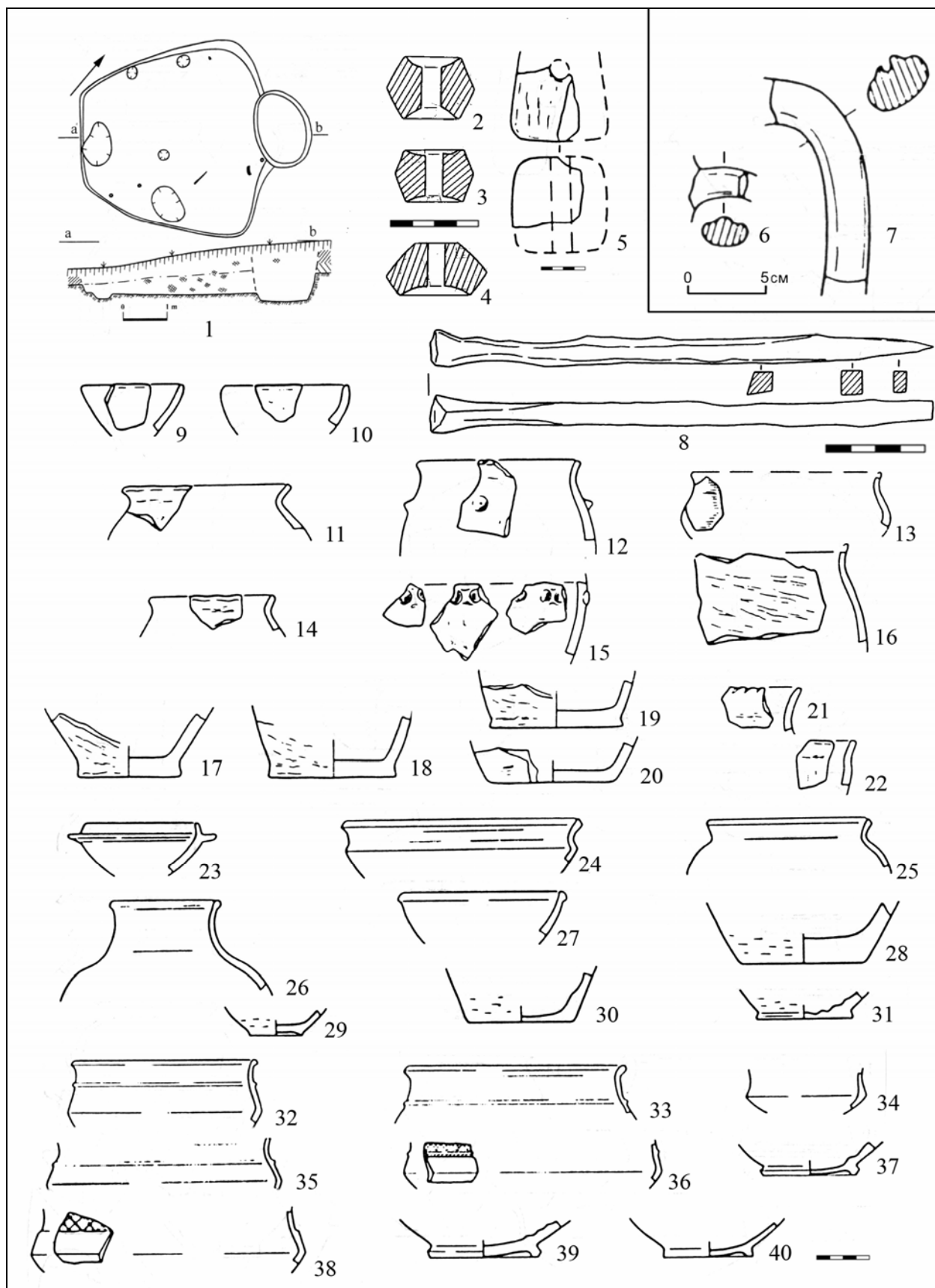

Рис. 28. Будівля 8 поселення Боромля 2 (1) та знахідки з неї: 2–4 – пряслиця глиняні; 5 – уламок глиняного грузила; 6 – фрагмент ручки амфори типу Шелов D; 7 – фрагмент ручки амфори типу Шелов D/F; 8 – залізне зубило; 23–31 – кружальна шерехата кераміка; 32–40 – кружальна лискована кераміка; 11, 14 – ліпна кераміка, підправлена на гончарному крузі; 9, 10, 12, 13, 15–22 – ліпна кераміка (за: [Некрасова, 2006, рис. 33, 34]).

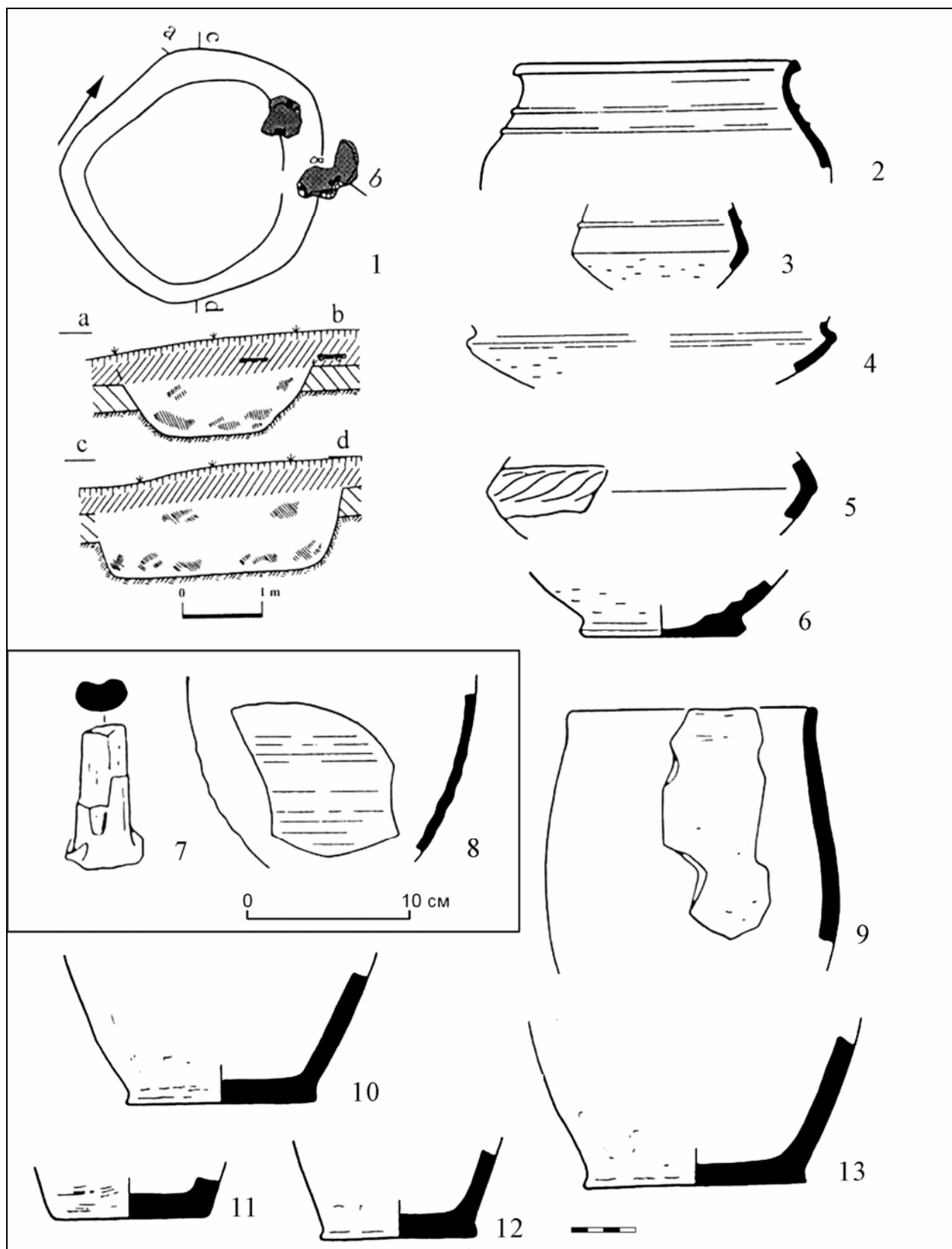

Рис. 29. Будівля 10 поселення Боромля 2 (1) та знахідки з неї: 2–6 – кружальна кераміка; 7, 8 – фрагменти амфор типу Шелов D ; 9–13 – ліпна кераміка (за: [Некрасова, 2006, рис. 36, 1–13]).

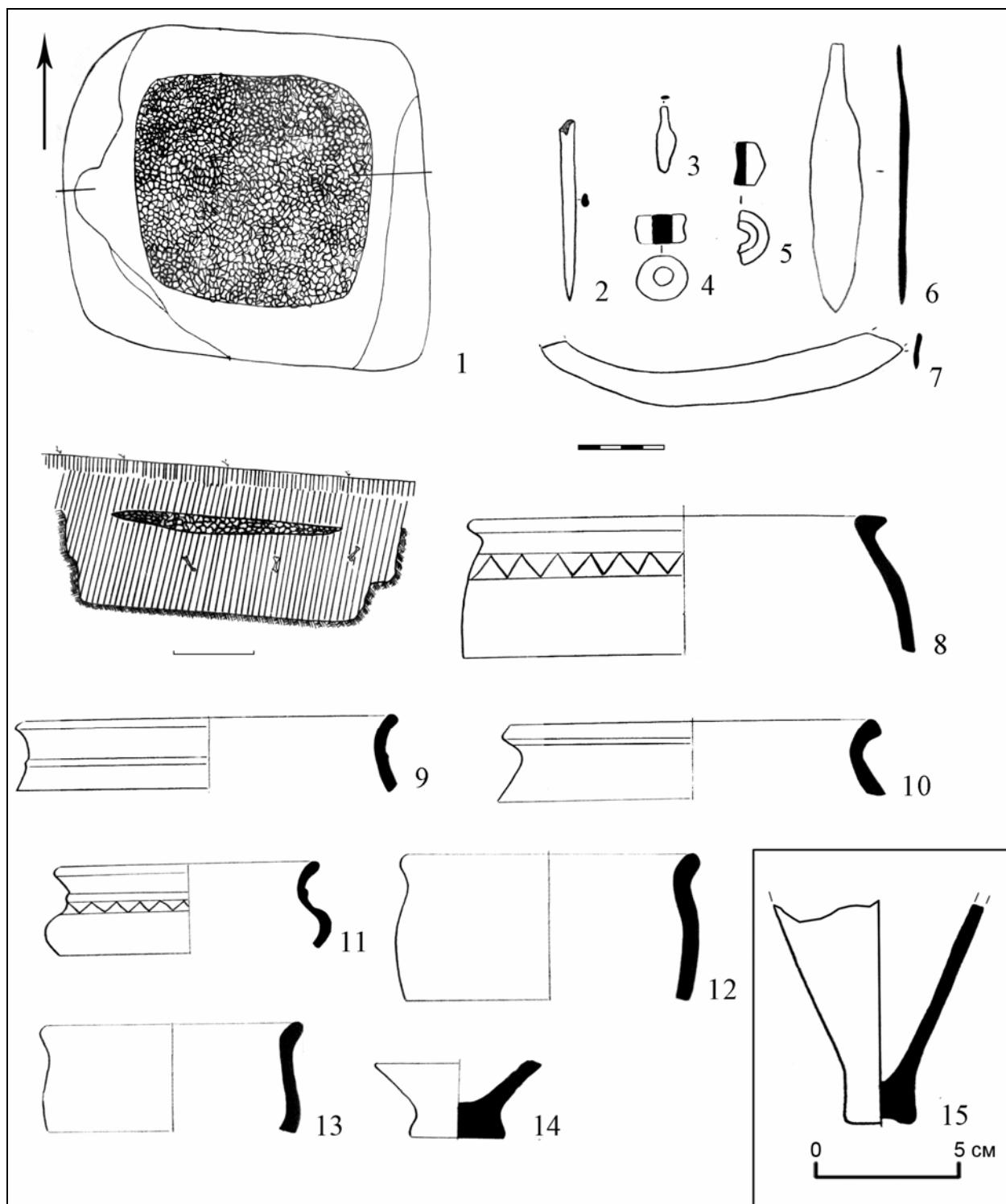

Рис. 30. Житло 5 поселення Піщане (1) та знахідки з нього: 2 – кістяний виріб; 3 – залізний наконечник стріли; 4, 5 – глиняні пряслиця; 6 – залізний ніж; 7 – частина залізного серпа; 8–11 – кружальна кераміка; 12–14 – ліпна кераміка; 15 – придонна частина амфори типу Шелов D (за: [Журко, 1990, рис. 62, 63]).

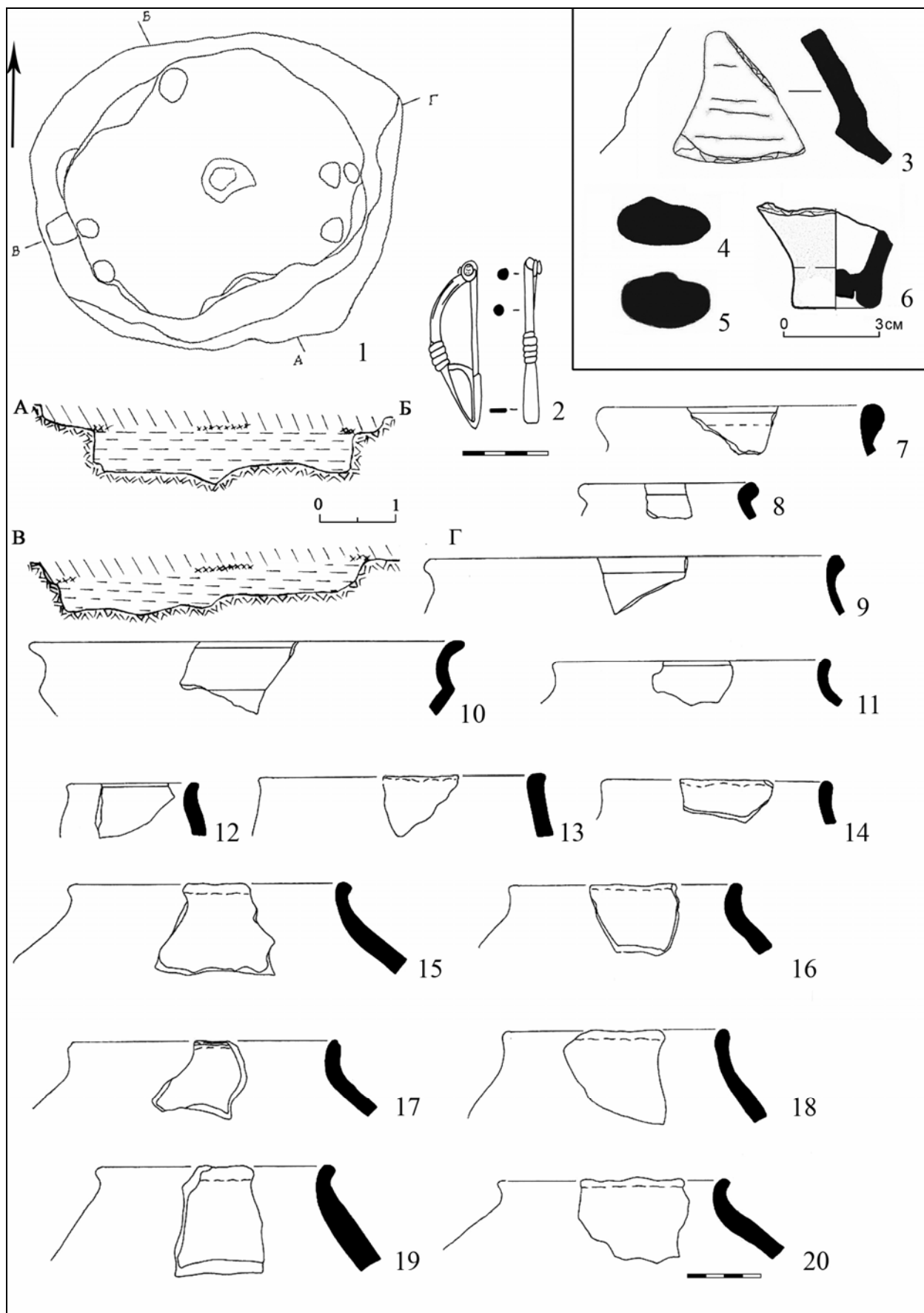

Рис. 31. Споруда 2 ділянки «А» поселення Війтенки 1 (1) та знахідки з неї: 2 – бронзова фібула; 3–6 – фрагменти амфор типу Шелов D; 7–11 – кружальна кераміка; 12–20 – ліпна кераміка (за: [Любичев, 2008, рис. 13, 16, 1, 18]).

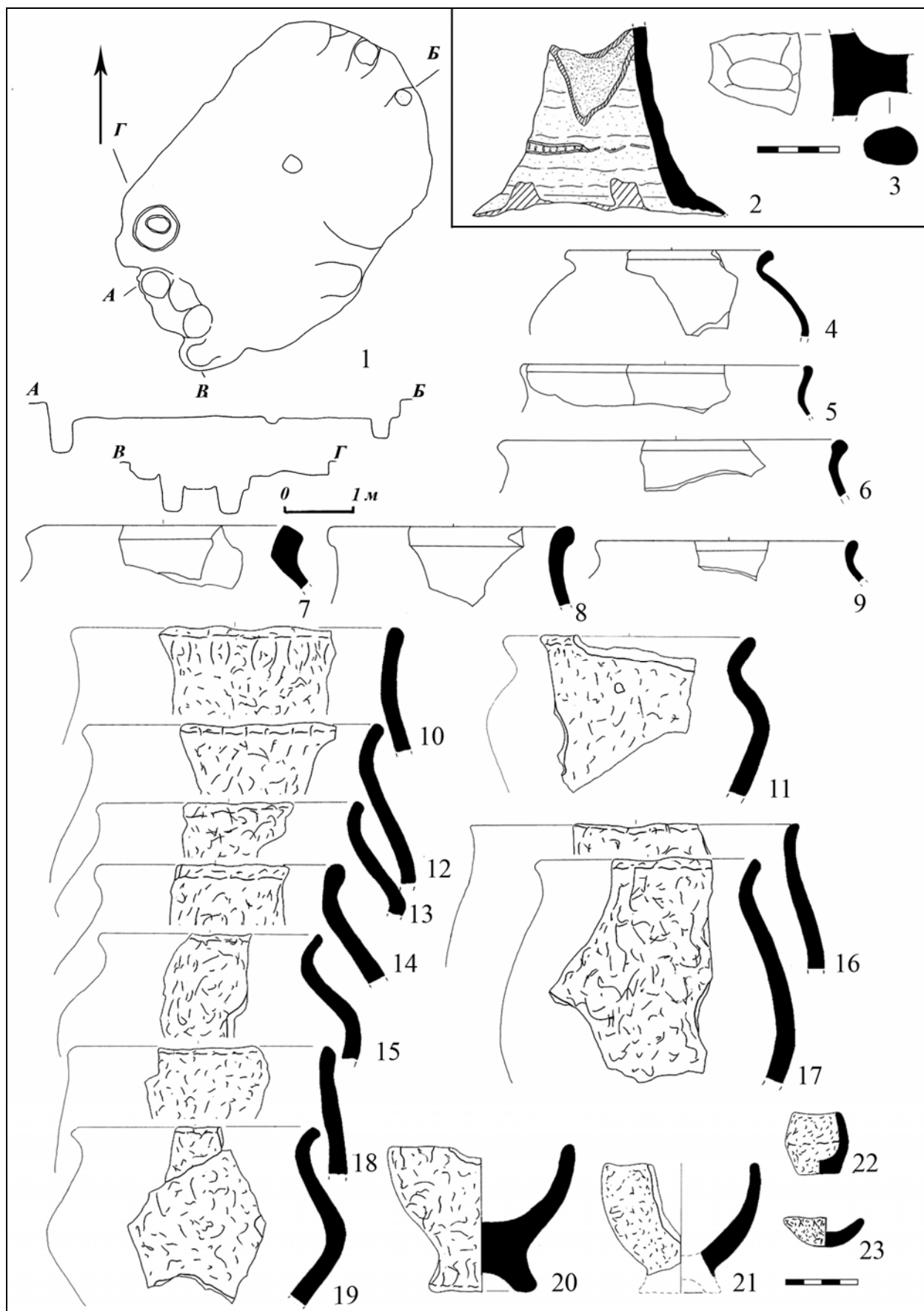

Рис. 32. Споруда 4 ділянки «А» поселення Війтенки 1 (1) та знахідки з неї: 1, 2 – фрагменти амфор типу Шелов D; 3–9 – кружальна кераміка; 10–22 – ліпна кераміка (за: [Любичев, 2013, рис. Б. 3. 31]).

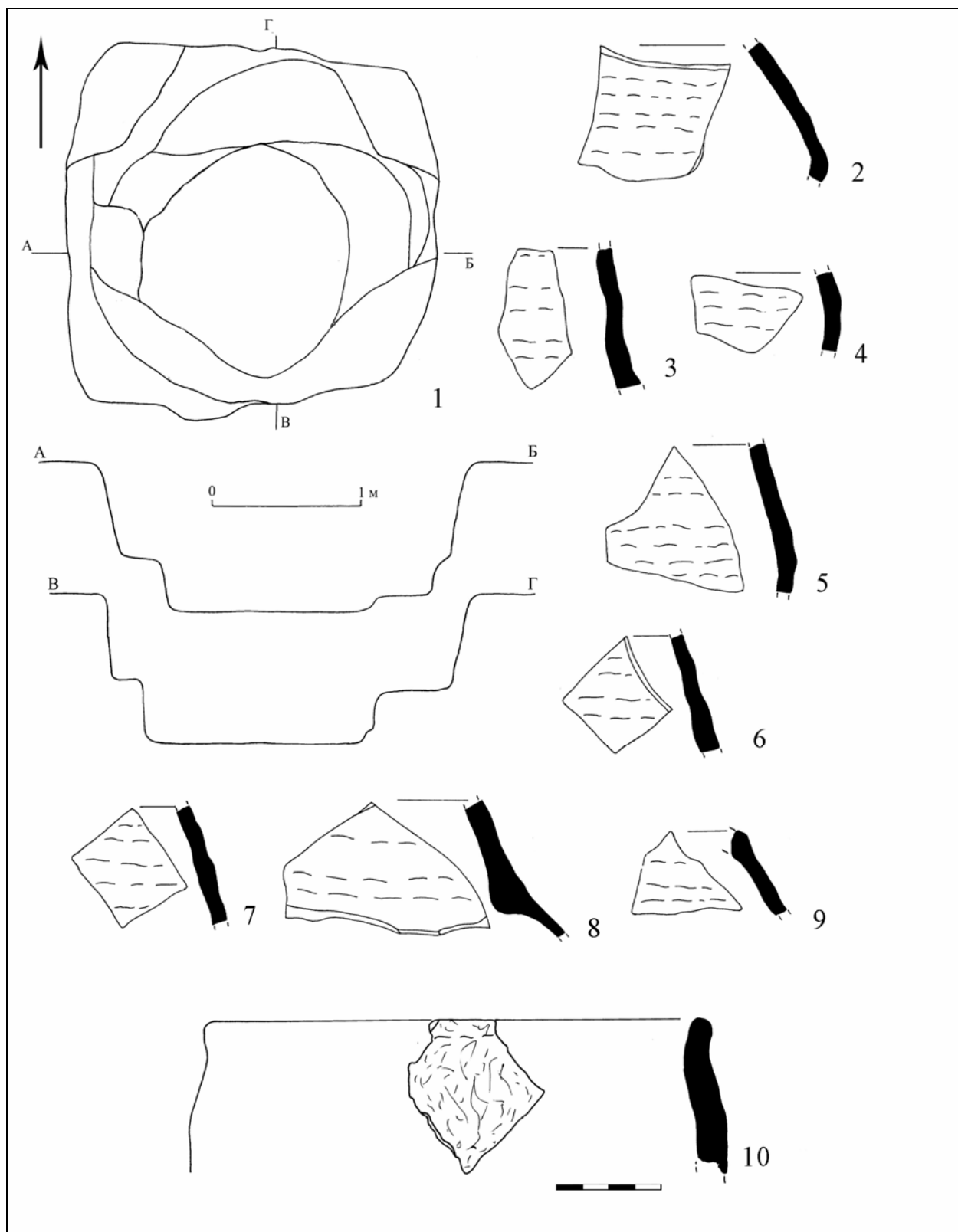

Рис. 33. Споруда 3 поселення Огульці (1) та знахідки з неї: 2–9 – фрагменти амфор типу Шелов D; 10 – ліпна кераміка (за: [Любичев etc., 2009, рис. 302, 285, 287]).

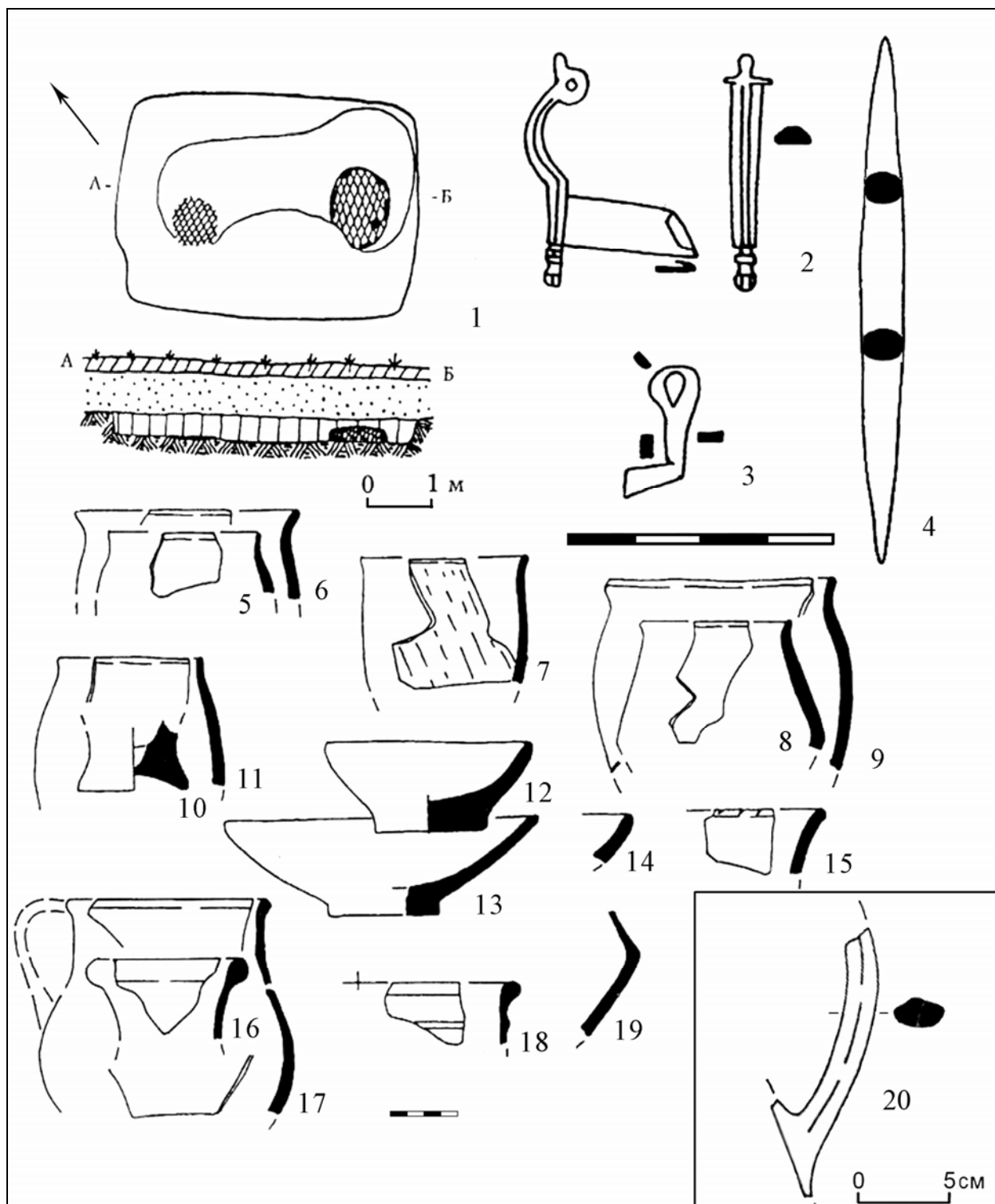

Рис. 34. Житло 1 поселення Рідний Край 3 (1) та знахідки з нього: 2 – бронзова фібула; 3 – залізний ключ; 4 – кістяний виріб; 5–15 – ліпна кераміка; 16–19 – кружальна кераміка; 20 – ручка амфори типу Шелов D (за: [Башкатов etc., 1997, табл. I, 2; Обломский, 2003, рис. 45]).

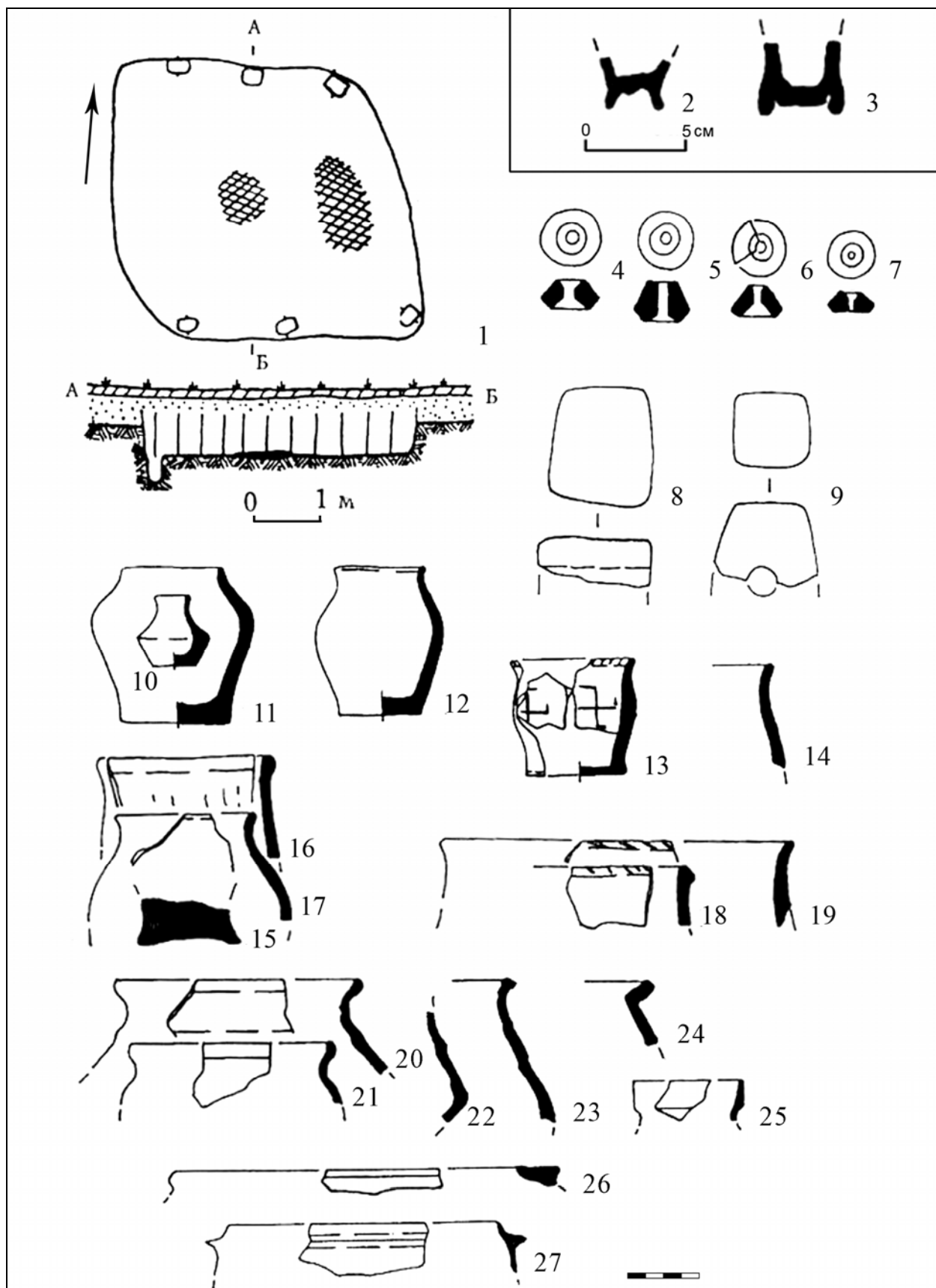

Рис. 35. Житло 2 поселення Рідний Край 3 (1) та знахідки з нього: 2 – ніжка амфори типу Шелов D; 3 – ніжка амфори типу Шелов F; 4–7 – глиняні пряслиця; 8, 9 – фрагменти глиняних грузил; 10–19 – ліпна кераміка; 20–27 – кружальна кераміка (за: [Башкатов etc., 1997, табл. I, 3; Обломский, 2003, рис. 46]).

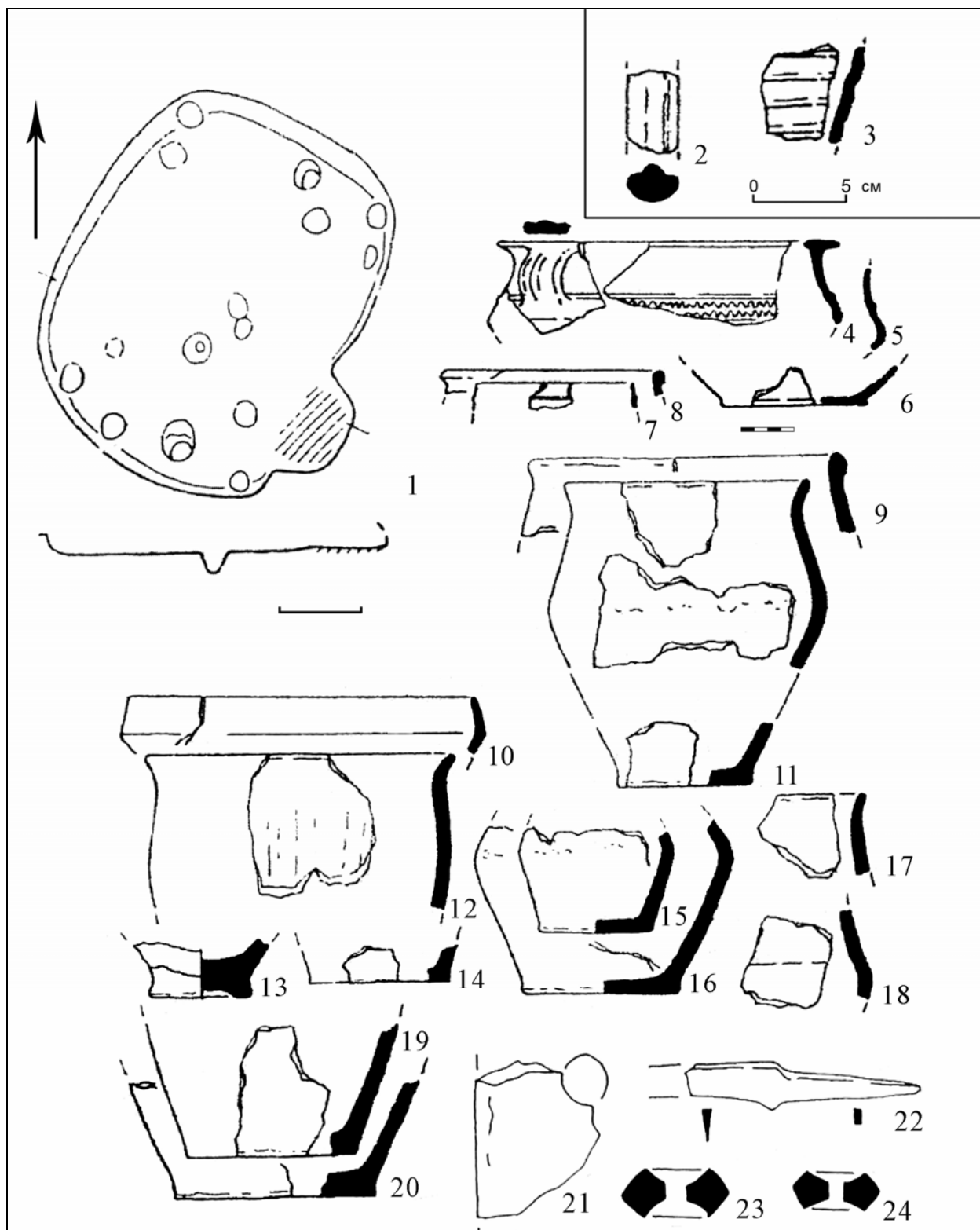

Рис. 36. Споруда 3 поселення Букреевка 2 (1) та знахідки з неї: 2 – фрагмент ручки амфори типу Шелов D; 3 – стінка вузькогорлої світлоглиняної амфори; 4–8 – кружальна кераміка; 23, 24 – глиняні пряслиця; 9, 11, 12–20 – ліпна кераміка з хрповатою поверхнею; 10 – ліпна кераміка з лискованою поверхнею; 21 – виріб з глини; 22 – залізний ніж (за: [Сымонович, 1990, рис. 5]).

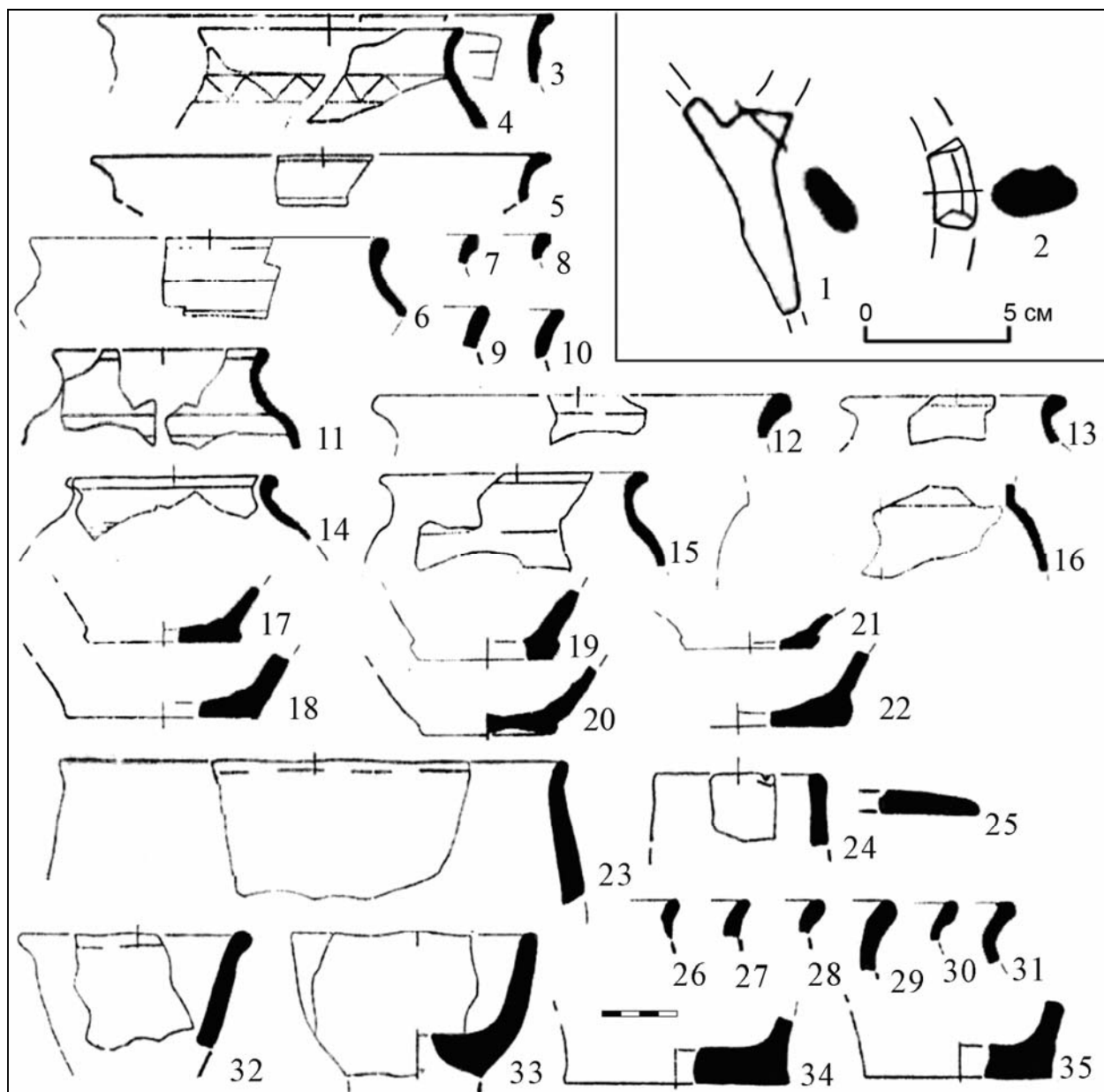

Рис. 37. Матеріали з ями 5 поселення Головіно 1: 1, 2 – фрагменти амфор типу Шелов D; 3–22 – кружальна кераміка; 23–35 – ліпна кераміка (за: [Обломский, 2001–2002, рис. 19]).

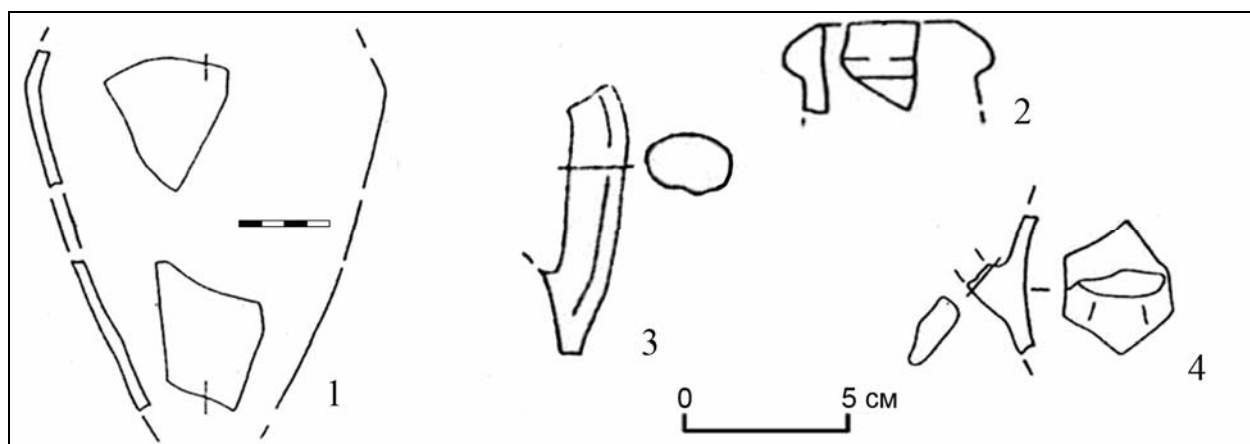

Рис. 38. Фрагменти амфор типу Шелов D з ями 3 та культурного шару поселення Головіно 1: 1, 2, 4 – культурний шар; 3 – яма 3 (за: [Обломский, 2001–2002, рис. 12, 11–13; 18, 9]).

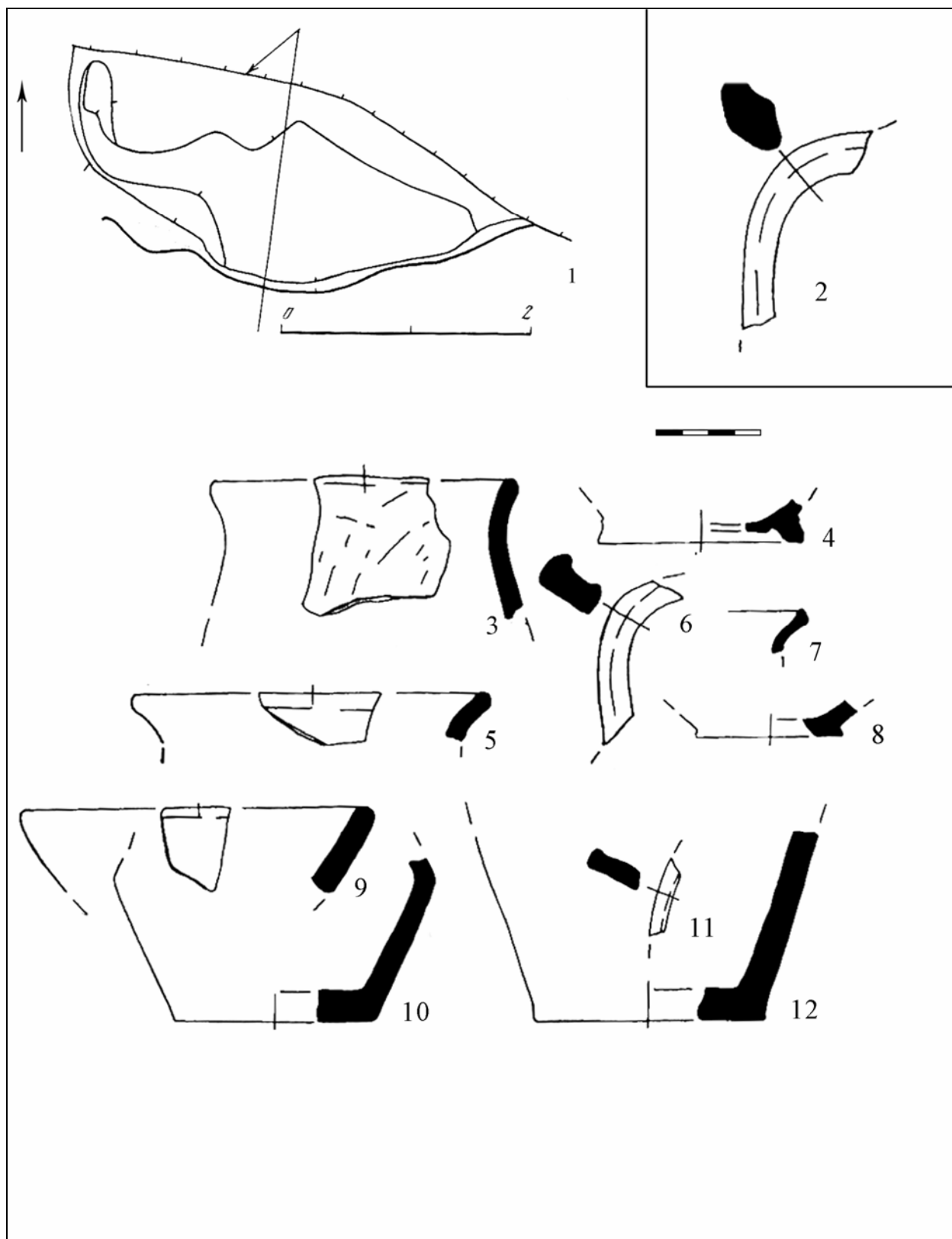

Рис. 39. Споруда 2 (частина, що збереглася) поселення 10-й Октябрь (1) та знахідки з неї: 2 – ручка амфори типу Шелов D; 3, 9–11 – ліпна кераміка; 4, 5, 7, 8, 6, 10 – кружальна кераміка (за: [Обломский, 2003, рис. 37, 39]).

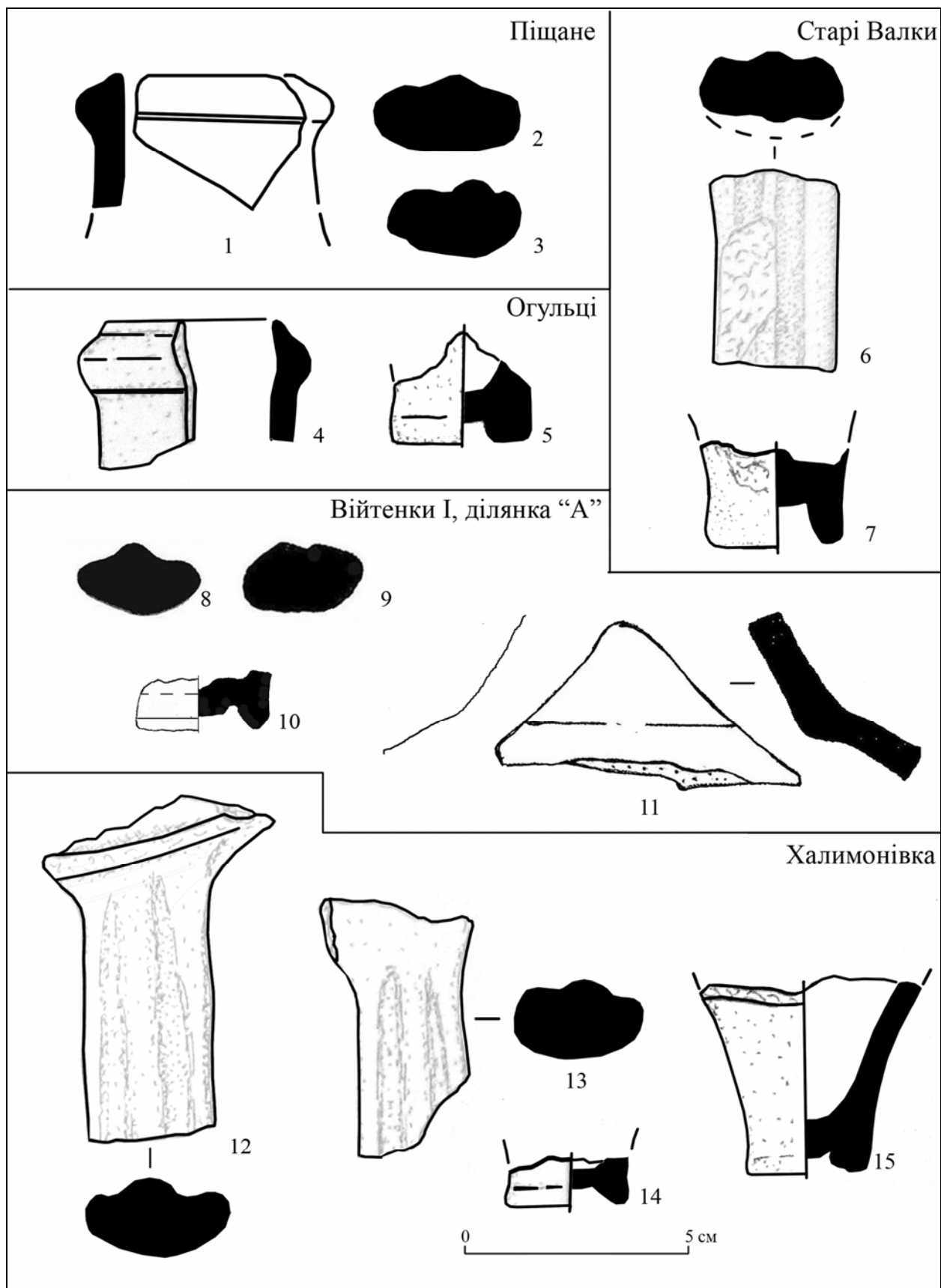

Рис. 40. Фрагменти амфор типу Шелов D з пам'яток лісостепового Дніпровського Лівобережжя – знахідки з культурного шару та підйомний матеріал (за: [Обломский, 1999, рис. 9, 2–4; Дідик, 2011, рис. 3]).

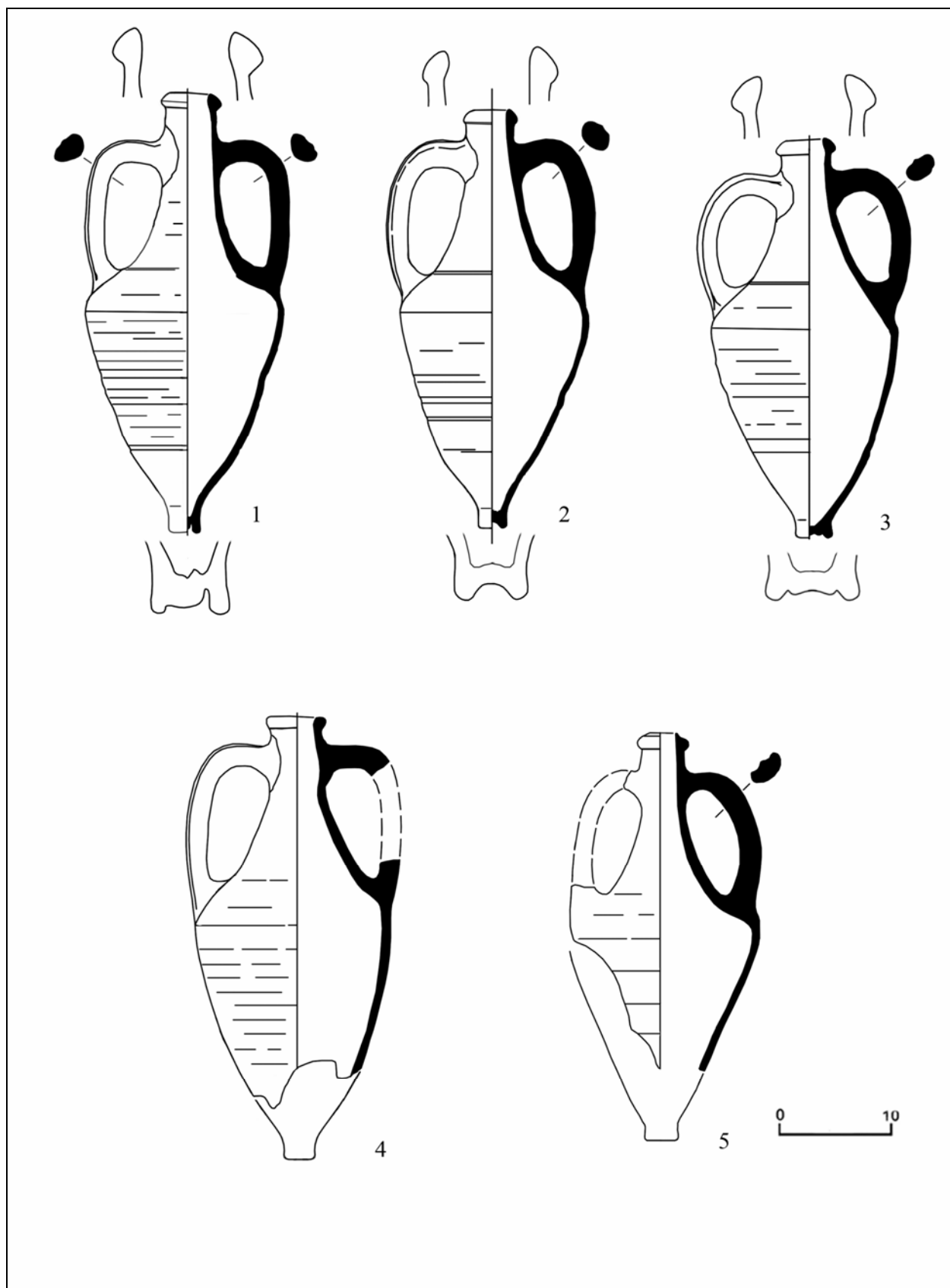

Рис. 41. Амфори типу Шелов D з ареалу черняхівської культури: 1 – Беседівка; 2 – Полтавська обл.; 3 – Білики; 4 – хутір Дубина (за: [Мокляк, 1991, рис. 4, 1]); 5 – Піщане, житло 1 (за: [Обломский, 1999, рис. 9, 1]).
(1–3 – рисунки С.В. Діденка).

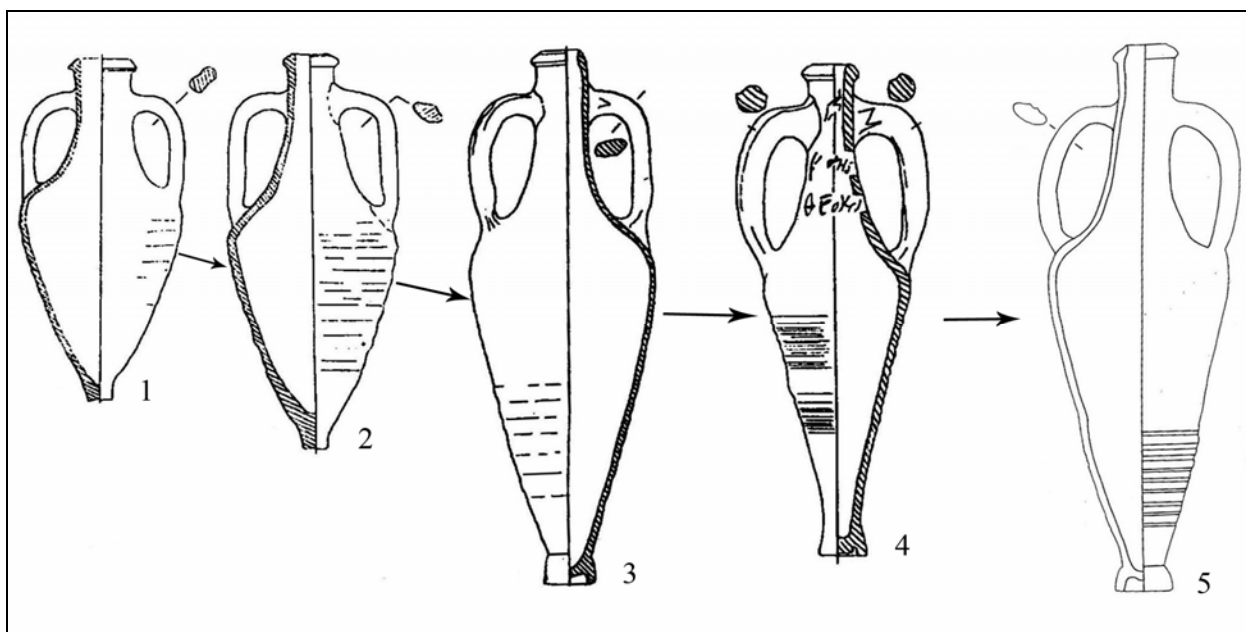

Рис. 42. Типологія світлоглиняних вузькогорлих амфор другої половини III – IV ст. за В.В. Кропотовим: 1, 2 – тип Шелов D, пізні варіанти (друга половина III ст.); 3 – тип Шелов F, варіант 1 (перша половина – середина IV ст.); 4 – тип Шелов F, варіант 2 (друга половина – середина IV ст.); 5 – тип Шелов F, варіант 3 (кінець IV – початок V ст.).

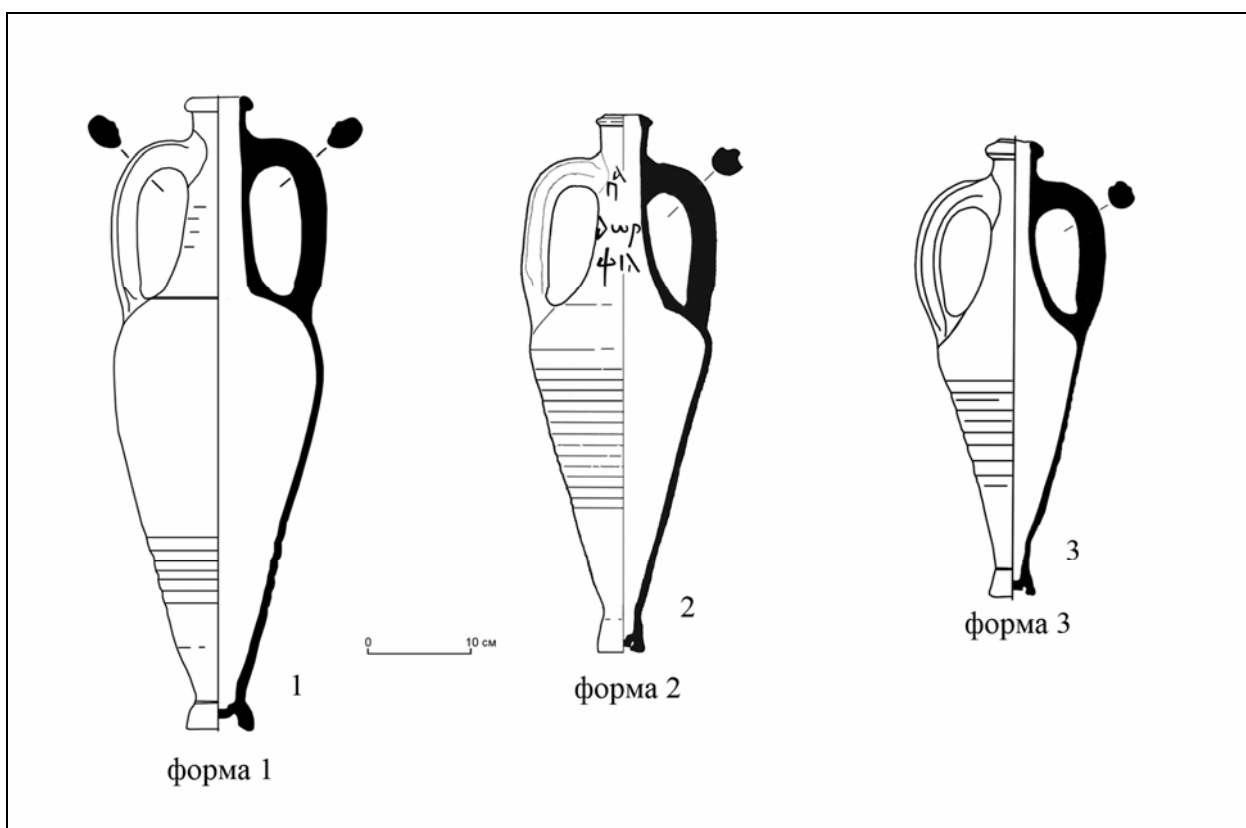

Рис. 43. Основні форми амфор типу Шелов F.

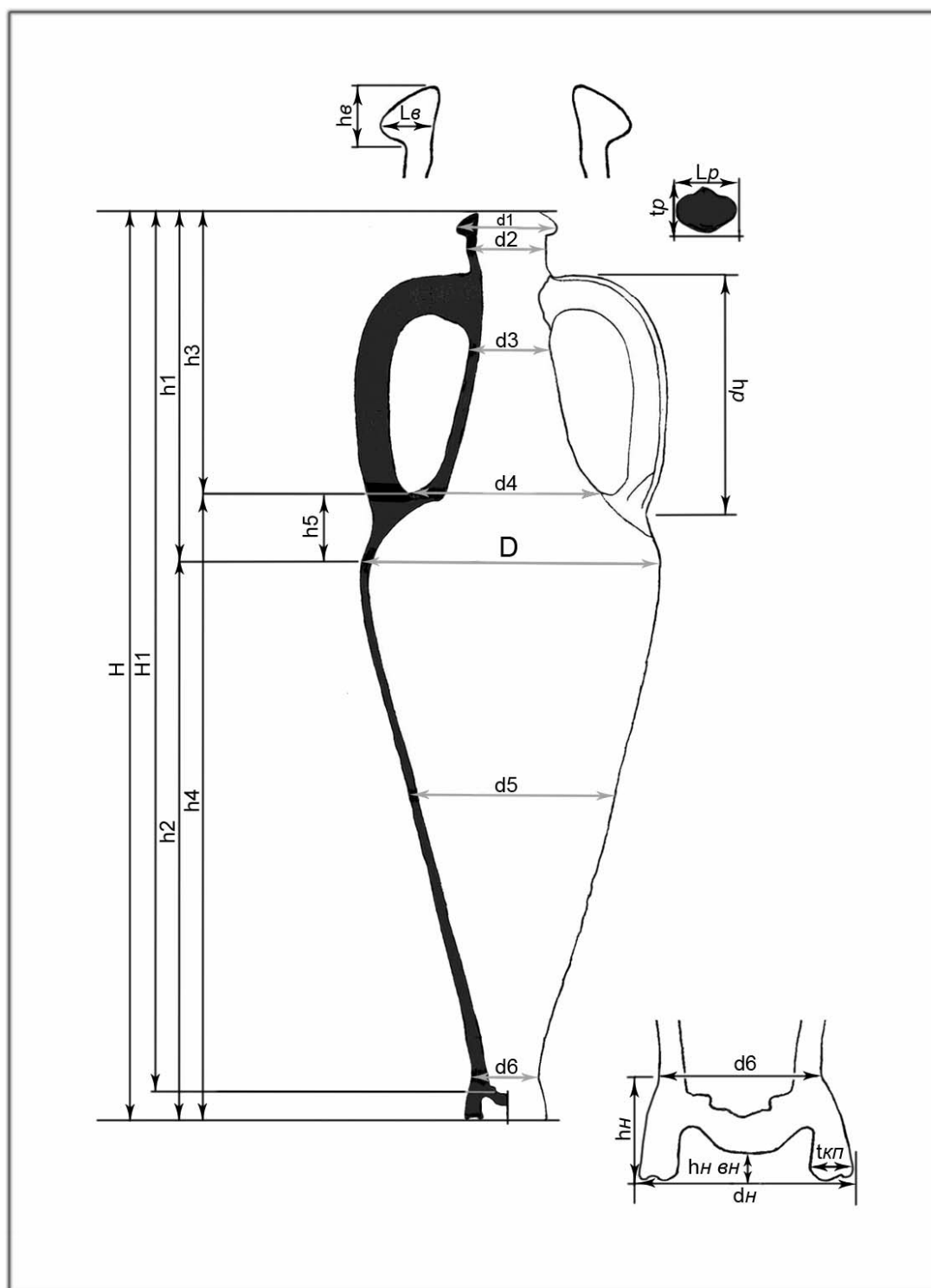
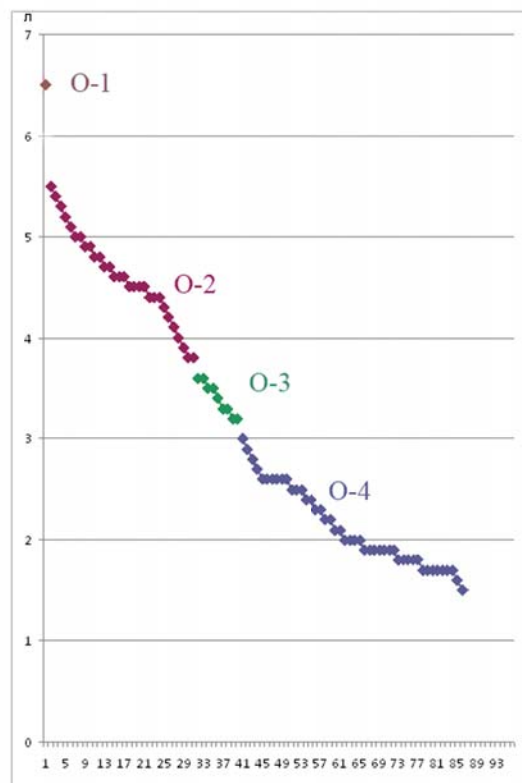

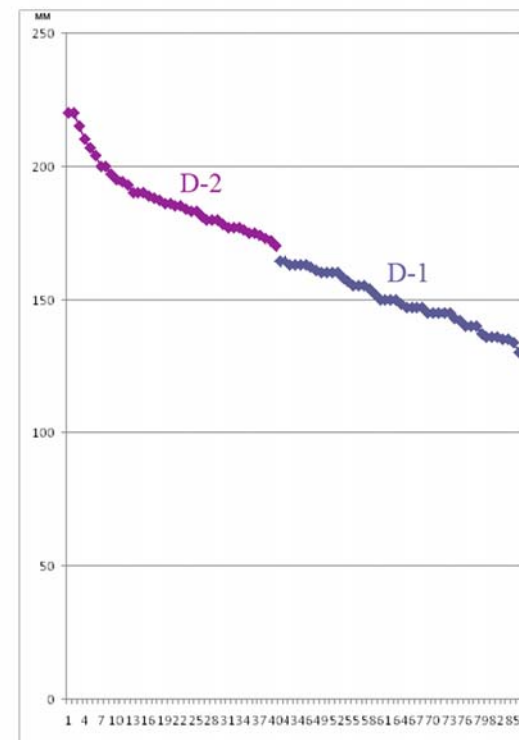
Рис. 44. Схема вимірювань амфор типу Шелов F.

1

2

3

Рис. 45. Розподіл амфор типу Шелов F за ознакою об'єму (1), висоти (2) та діаметра тулуба (3).

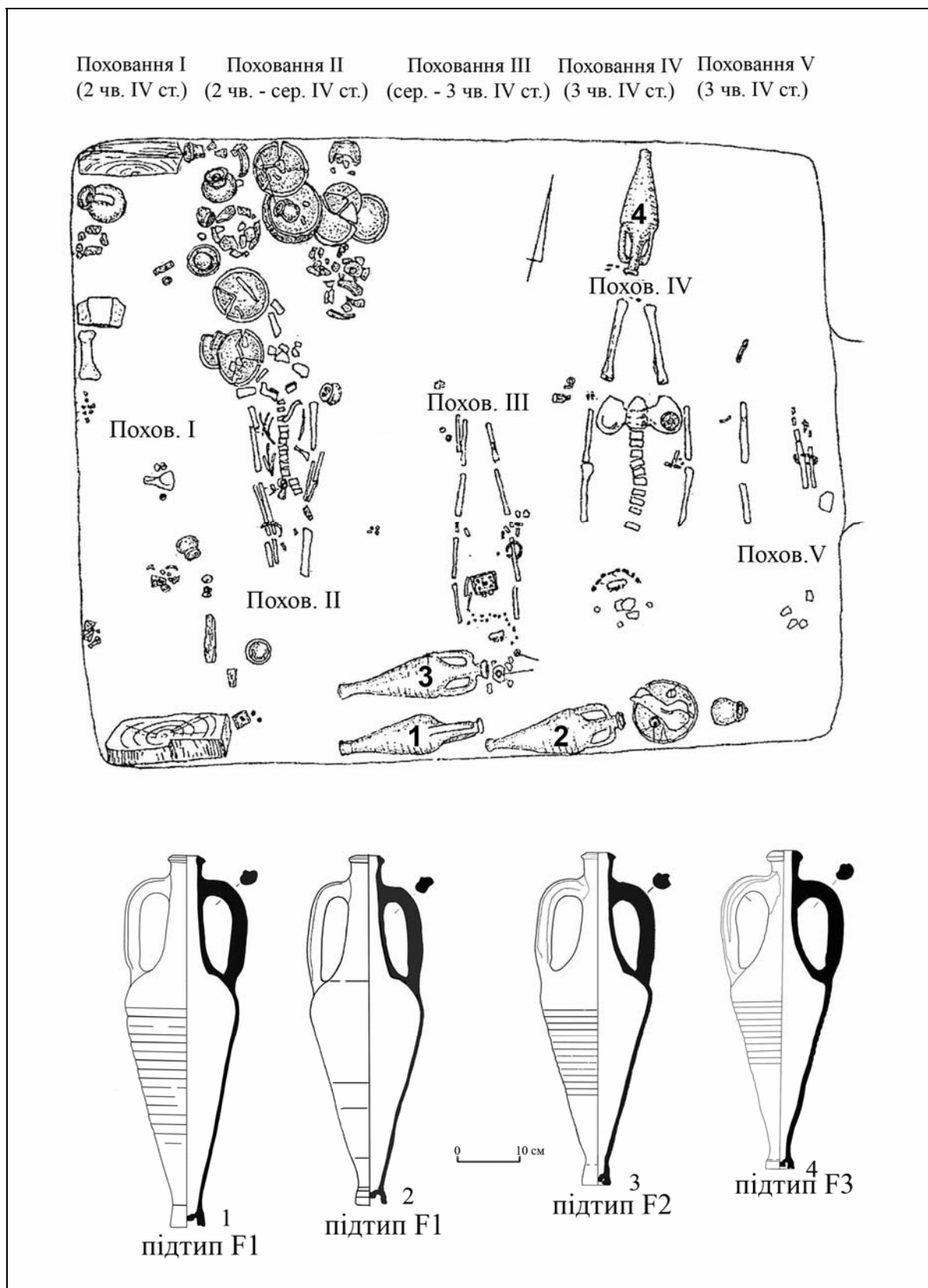

Рис. 46. Склеп 38 могильника Суворове 1 з амфорами типу Шелов F (за: [Юрочкин, Труфанов, 2003, рис. 1]).
 (1–4 – рис. С.В. Діденка).

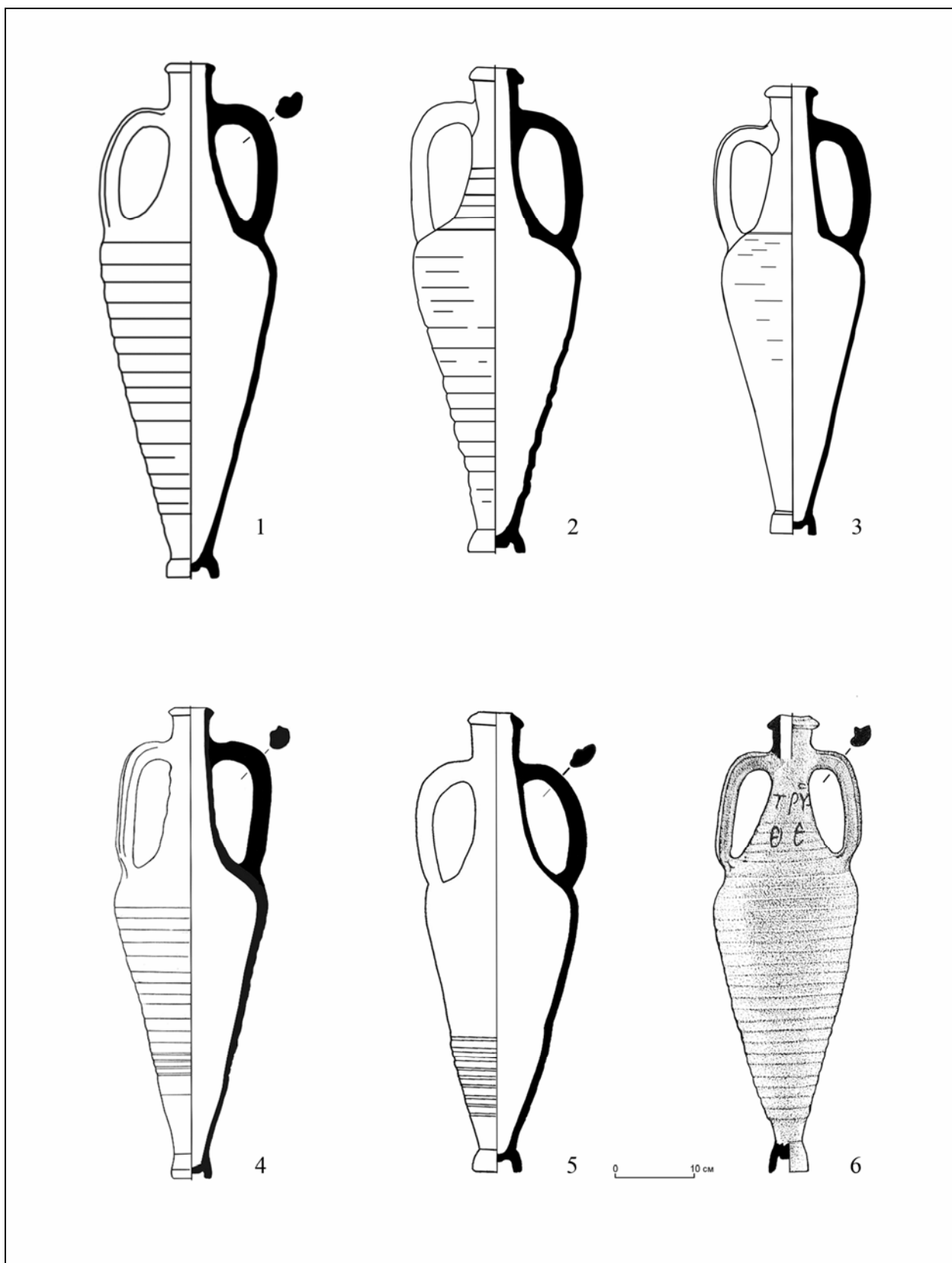

Рис. 47. Амфори типу Шелов F, підтип F1: 1 – Бранешти-Немцишор, курган 1; 2 – Станиця Воронізька; 3 – Богденешть, поховання 8; 4 – Алмалик-Дере, поховання 7/1999 р.; 5 – Херсонес, цистерна 1980 р.; 6 – Дружне, склеп 1 1984 р. (за: [Mihailescu-Bîrliба, 1980, fig. 17; Анфимов, 1952, рис. 7; Тау etc., 2009, cat. № 212; Ма́czyńska etc., 2016, Taf. 65, 1; Рыжов, 1986, рис. 8; Айбабин, 1994, рис. 20]).

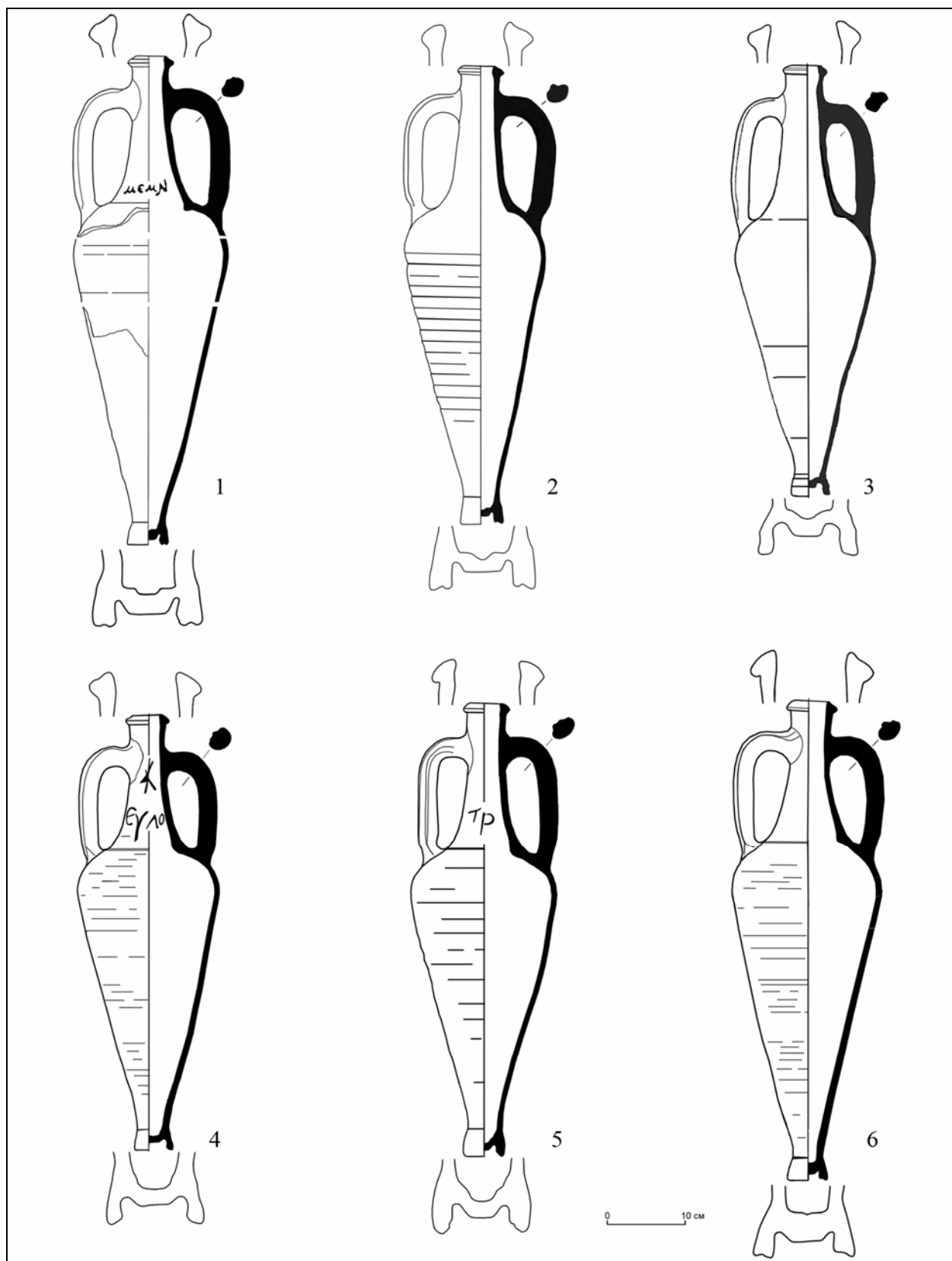

Рис. 48. Амфори типу Шелов F, підтип F1: 1 – Суворове 1, склеп 38, дромос; 2 – Суворове 1, склеп 38, поховання I; 3 – Суворове 1, склеп 38, поховання II; 4 – Нейзац, склеп 294; 5, 6 – Нейзац, склеп 275.
(рис. С.В. Діденка).

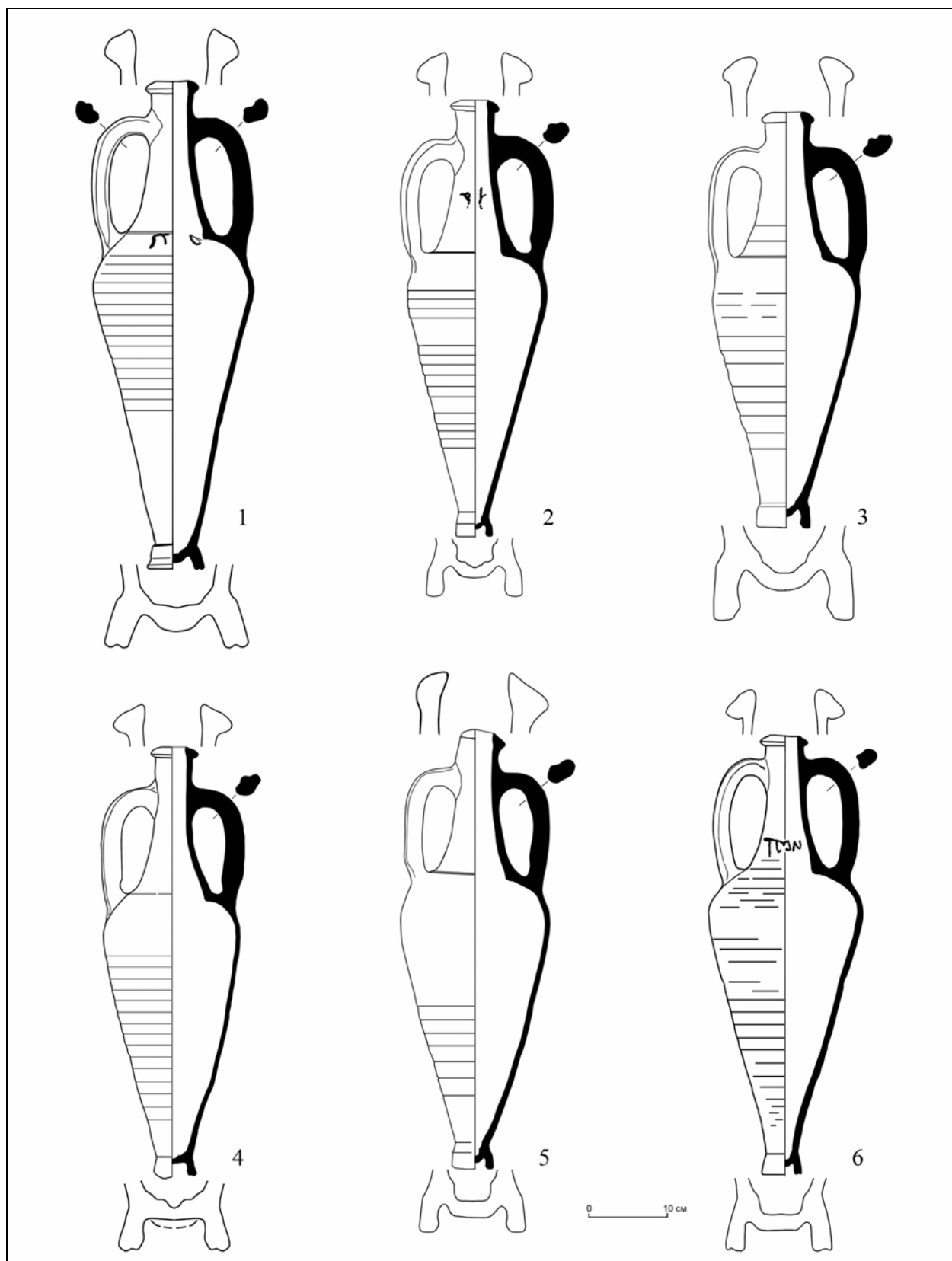

Рис. 49. Амфори типу Шелов F, підтип F1: 1–5 – Нейзац, склеп 4; 6 – Нейзац, підбійна могила 125.

(рис. С.В. Діденка).

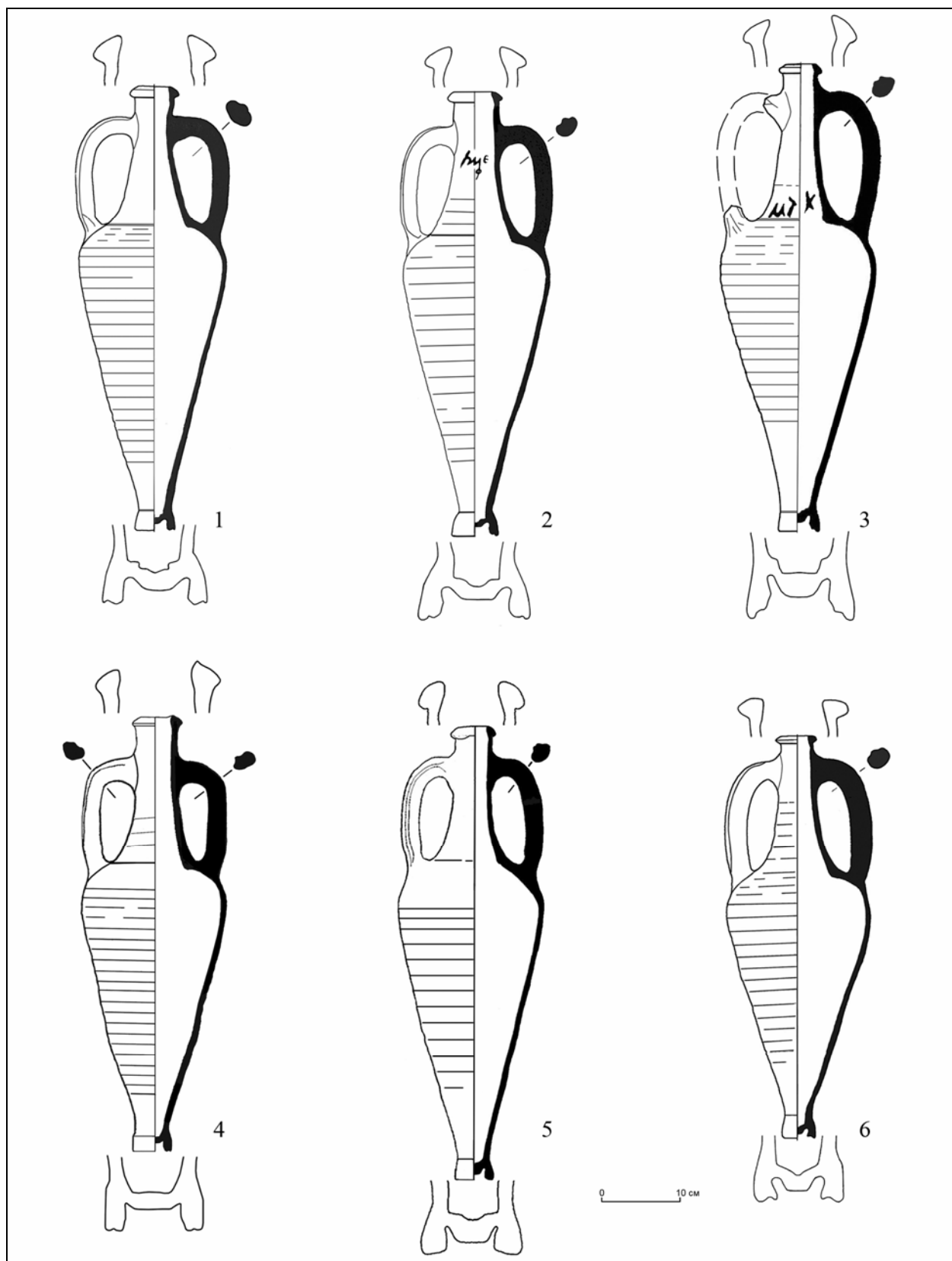

Рис. 50. Амфори типу Шелов F, підтип F1: 1 – Тас-Тепе, склеп 5; 2 – Тас-Тепе, склеп 6; 3 – Інкерман, випадкова знахідка на могильнику; 4 – Інкерман, підбійна могила 20; 5 – Озерне 3, склеп 1; 6 – Озерне 3, підбійна могила.
(рис. С.В. Діденка).

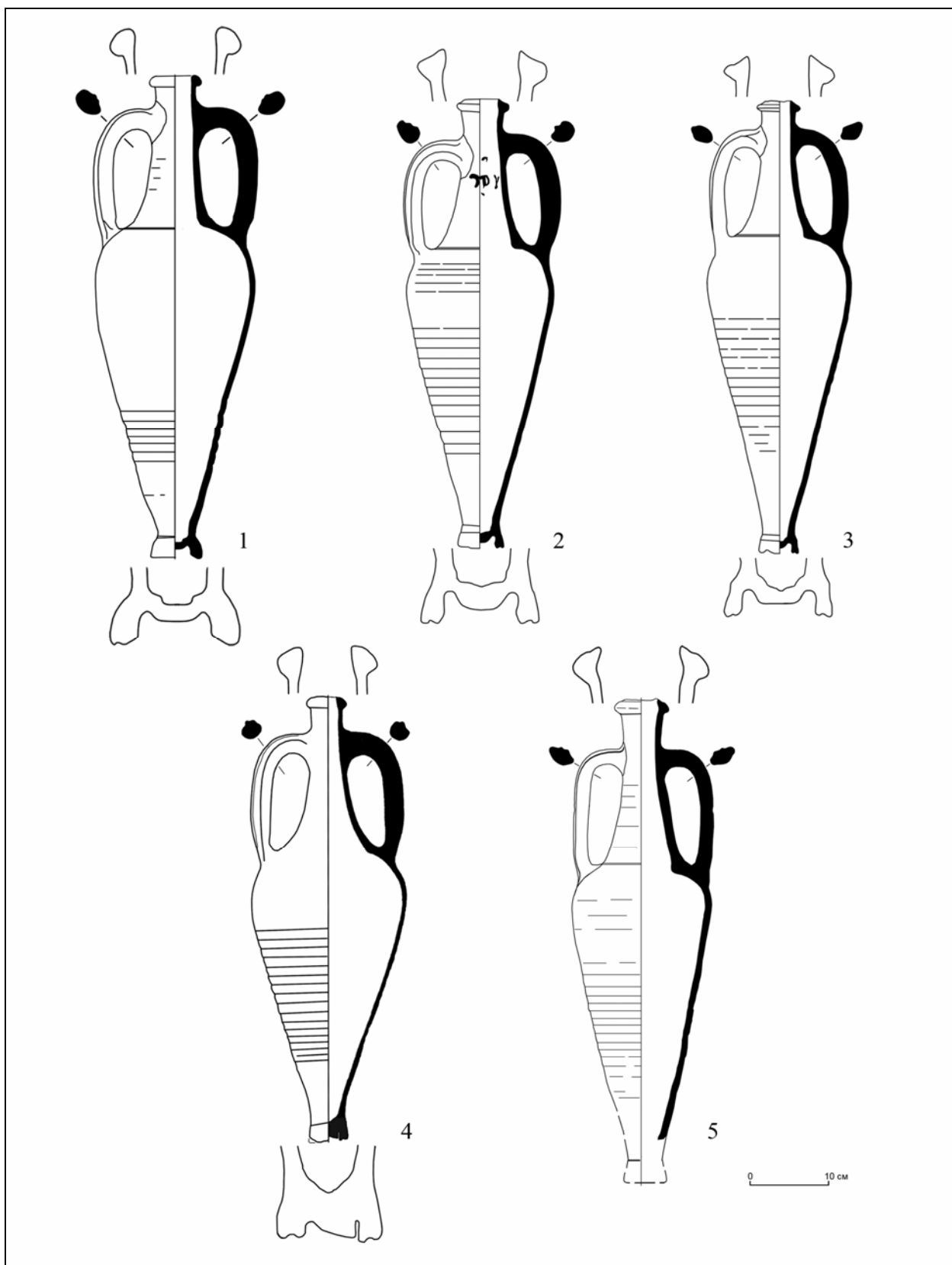

Рис. 51. Амфори типу Шелов F, підтип F1: 1 – Пилипи 1, курган 7; 2 – зібрання НМІУ, інв. № Б 6611; 3 – зібрання НМІУ, інв. № Б 8858; 4 – Немирівський р-н, випадкова знахідка; 5 – Василівка, поховання черняхівської культури.
(рис. С.В. Діденка).

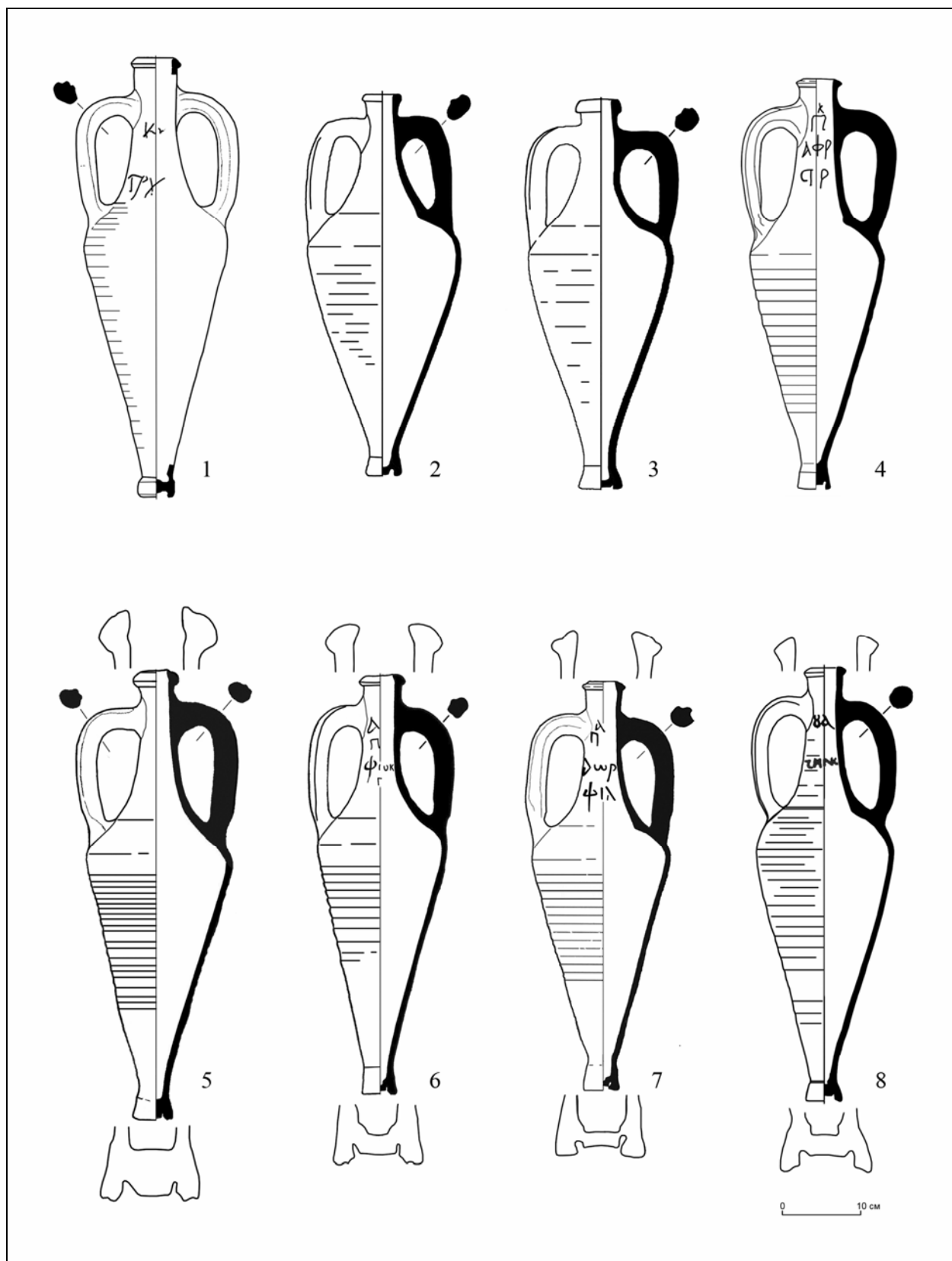

Рис. 52. Амфори типу Шелов F, підтип F2: 1 – Афіньська агора (за: [Ораїт, 2010, fig. 4]); 2, 3 – Ганнівка, курган 1 (за: [Вакуленко, 2010, рис. 69, 2, 3]); 4 – Дружне, склеп 3, поховання А; 5, 6 – Чорна Річка, без контексту; 7 – Суворове 1, склеп 38, поховання ІІІ; 8 – Сторожове, курган 10, поховання 1. (4–8 – рис. С.В. Діденка).

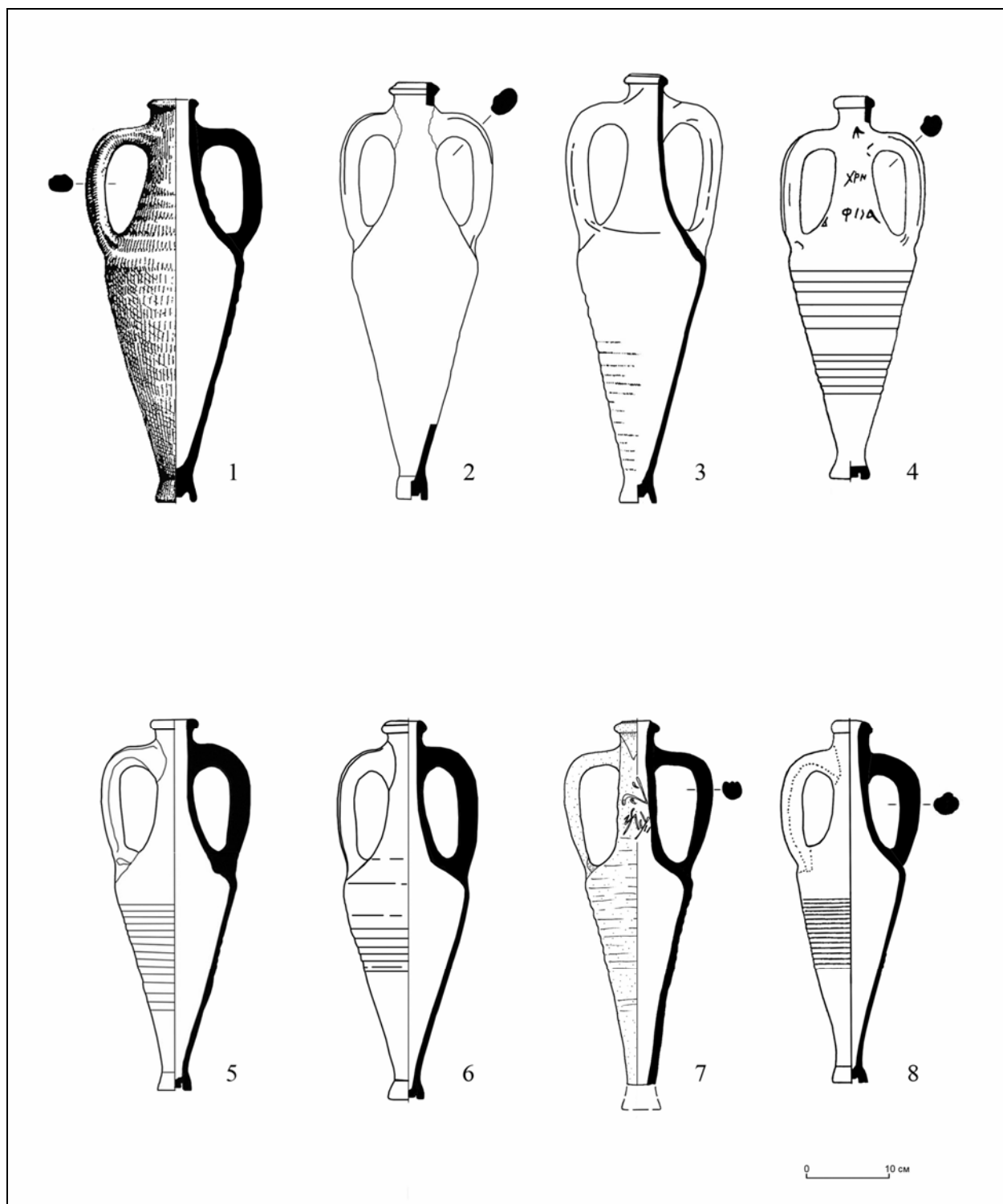

Рис. 53. Амфори типу Шелов F, підтип F3: 1 – Тиргшор, поховання 258; 2 – Городок Миколаївка, могила М; 3 – Черкаси-Центр, поховання 69; 4 – Кам'янка-Анчекрак, поховання 15; 5 – Слобозія-Кішкерень, поховання 10; 6 – Барча, поховання 119; 7 – Зачепилівка, зруйноване поховання черняхівської культури; 8 – Берое (за: [Diasoni, 1965, pl. CXXVI, 1; Ebert, 1913, Abb. 101; Куштан, Петраускас, 2011, рис. 20, 4; Магомедов, 2004, рис. 13, 4; Левинский, 1999, рис. 5, 2; Ғау etc., 2009, cat. № 585; Любичев, Мызгин, 2014, рис. 9, 5; Paraschiv, 2004, pi. 3, 17]).

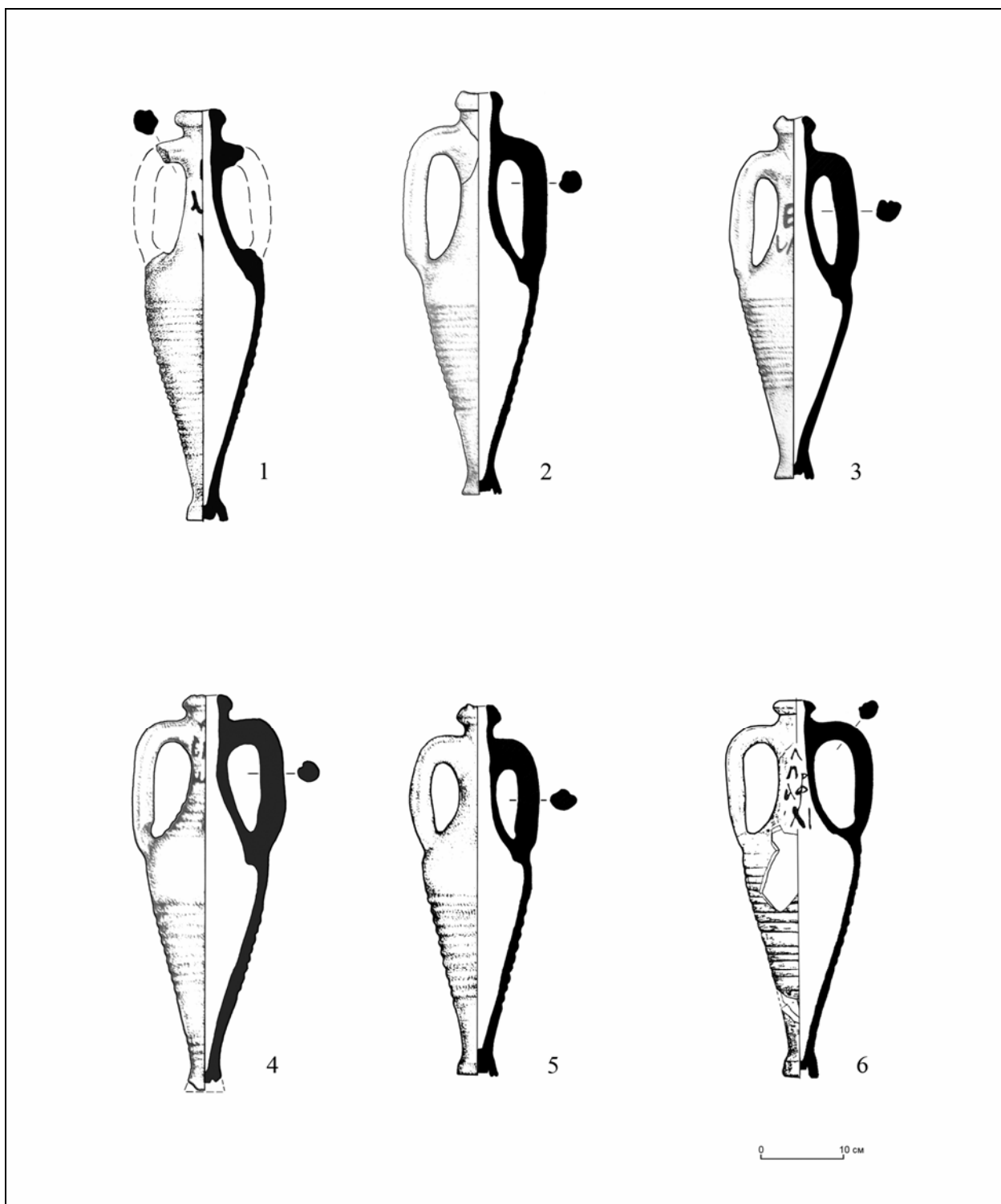

Рис. 54. Амфори типу Шелов F, підтип F3: 1–5 – Рогожкіно 13, яма 37/1987 р.; 6 – Пантікапей-Боспор, склеп 3 (за: [Гудименко, Толочко, 2012, рис. 11, 2; 12, 4, 5; 16, 1, 2; Лысенко, Юрочкин, 2004, рис. 10, 4]).

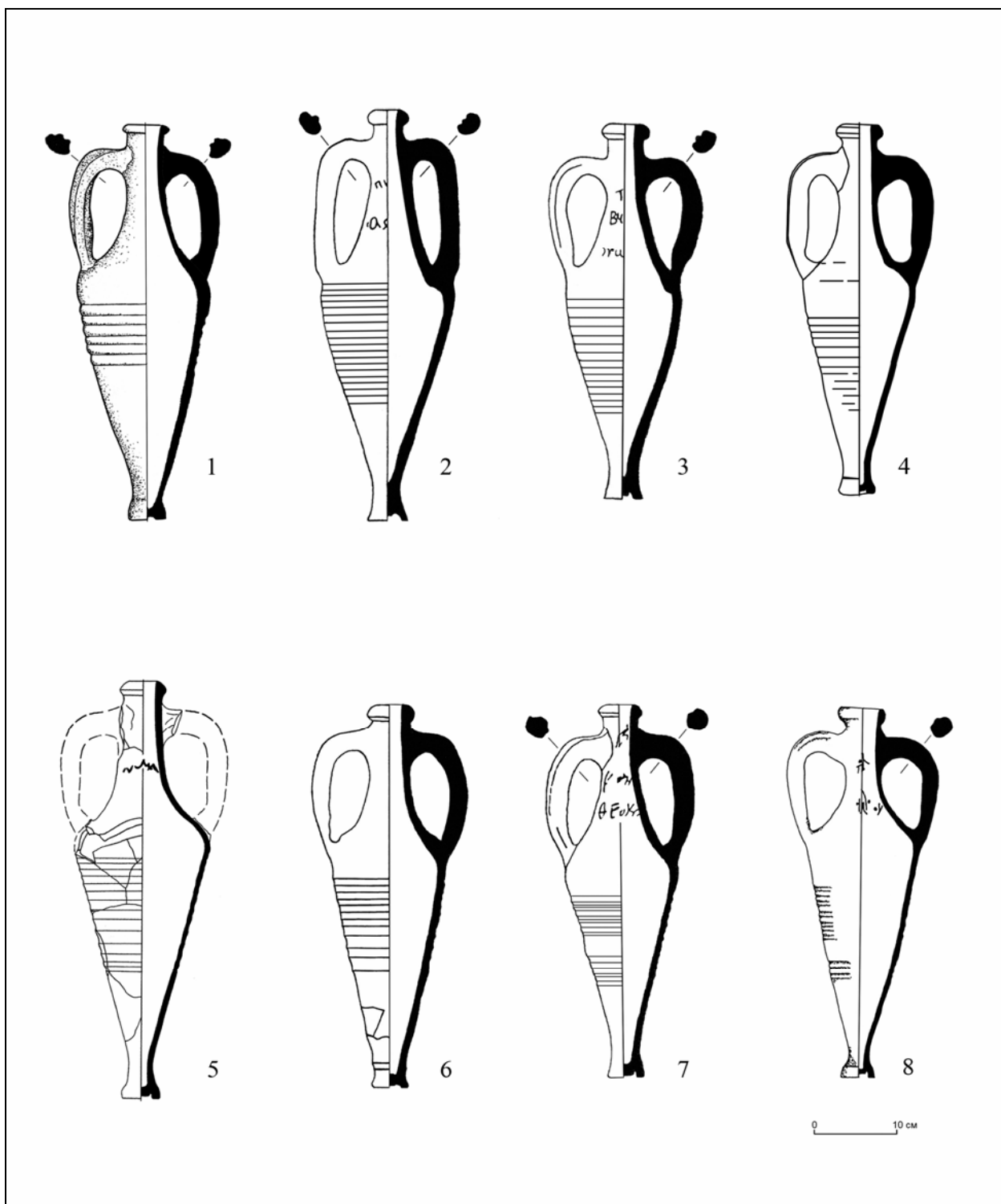

Рис. 55. Амфори типу Шелов F, підтип F3: 1 – Суворове 1, склеп 47; 2 – Інкерман, підбійна могила 18; 3 – Інкерман, склеп 3; 4 – Інкерман, склеп 1940 р.; 5 – Алмалик-Дере, поховання 2/1996 р.; 6 – Озерне 3, склеп 2; 7 – Дружне, склеп 84, поховання А; 8 – Червона Зоря, склеп 22, поховання 2 (за: [Пуздровский и др., 2001, рис. 9, 7; Веймарн, 1963, рис. 15, 13, 14; Стржелецкий, 1947, рис. 7; Mączyńska etc., 2016, Taf. 11; Лобода, 1977, рис. 6, 3; Храпунов, 2002, рис. 194, 2; Неневоля, Волошинов, 2001, рис. 4, 1]).

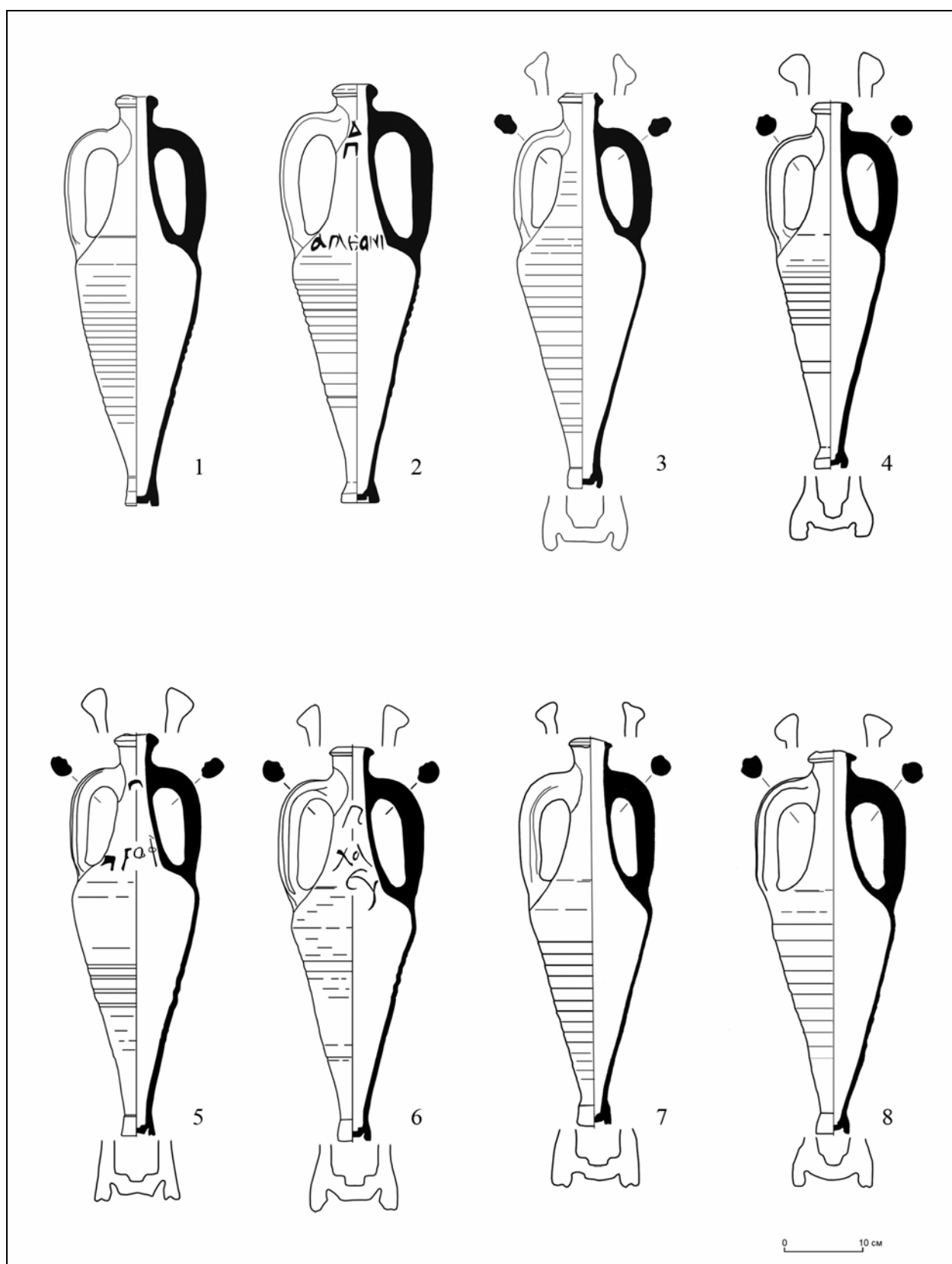

Рис. 56. Амфори типу Шелов F, підтип F3: 1, 2 – Чубівка; 3 – Велика Корениха; 4 – Кам'янка-Анчекрак, поховання 14; 5 – Біленьке, поховання 100; 6 – Біленьке, поховання 104; 7 – Вікторівка 2, поховання 1; 8 – Вікторівка 2, поховання 5. (рис. С.В. Діденка).

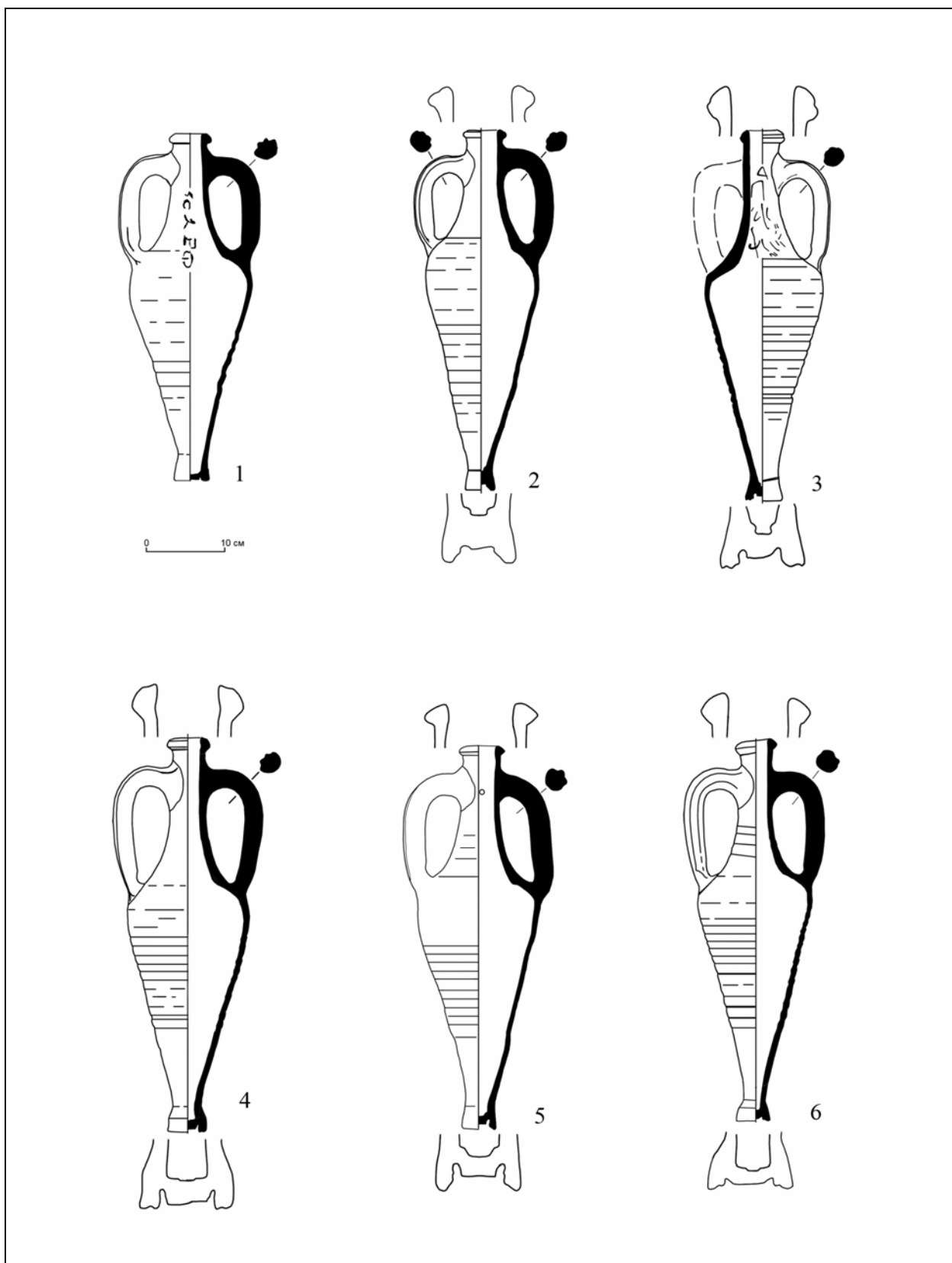

Рис. 57. Амфори типу Шелов F, підтип F3: 1 – Миколаїв-Старий Водопій; 2 – Чернігівська обл., випадкова знахідка; 3 – хутір Савинці, випадкова знахідка; 4 – Кельменці, випадкова знахідка; 5 – зібрання НМІУ, інв. № Б 6609; 6 – зібрання НМІУ, інв. № Б 6615. (рис. С.В. Діденка).

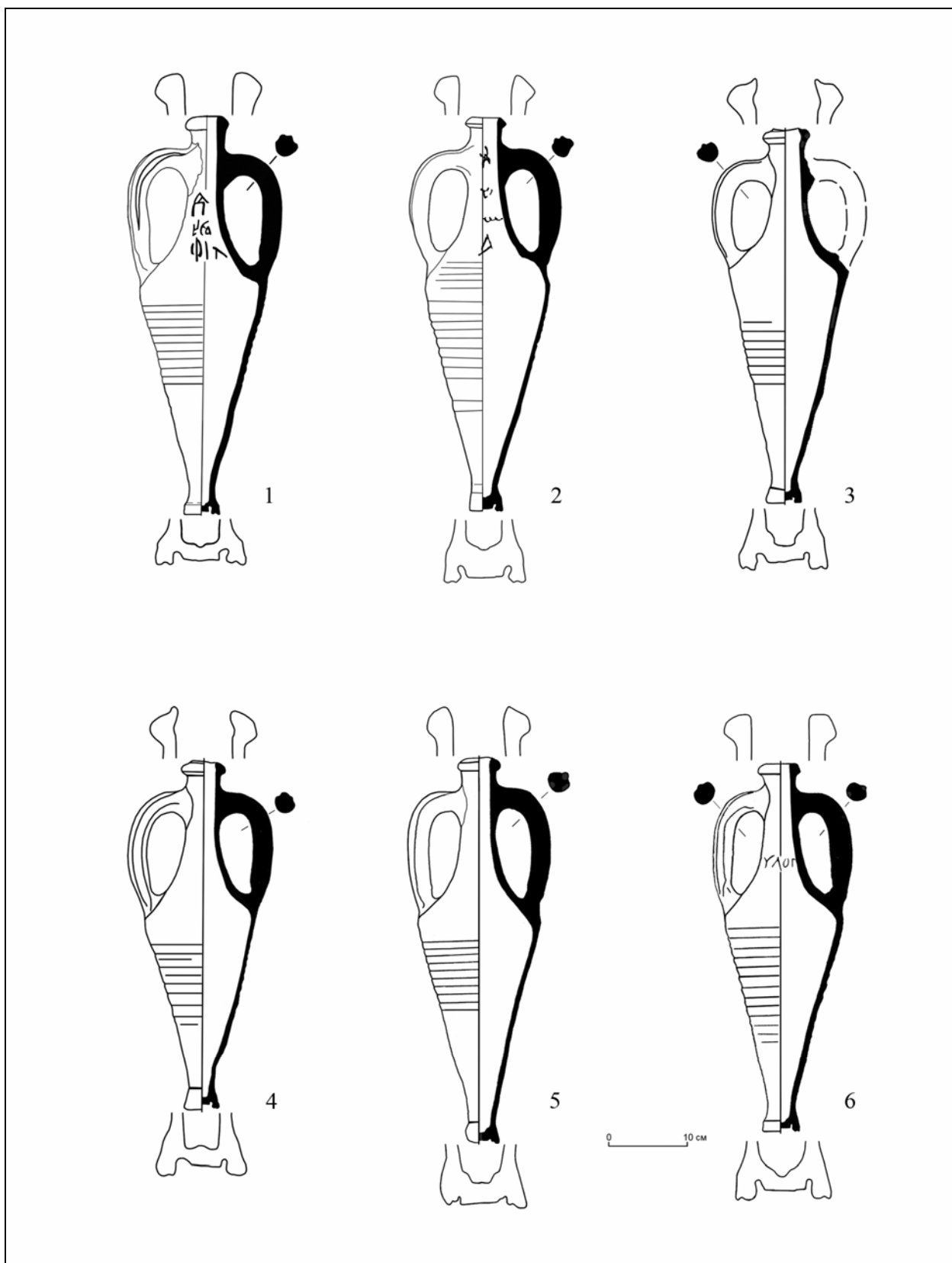

Рис. 58. Амфори типу Шелов F, підтип F3: 1 – Суворове 1, склеп 38, поховання IV; 2 – Дружне, склеп 3, поховання В; 3, 4 – Тас-Тепе, склеп 7; 5 – Інкерман, склеп 3; 6 – Інкерман, зруйноване поховання 1941 р.
(рис. С.В. Діденка).

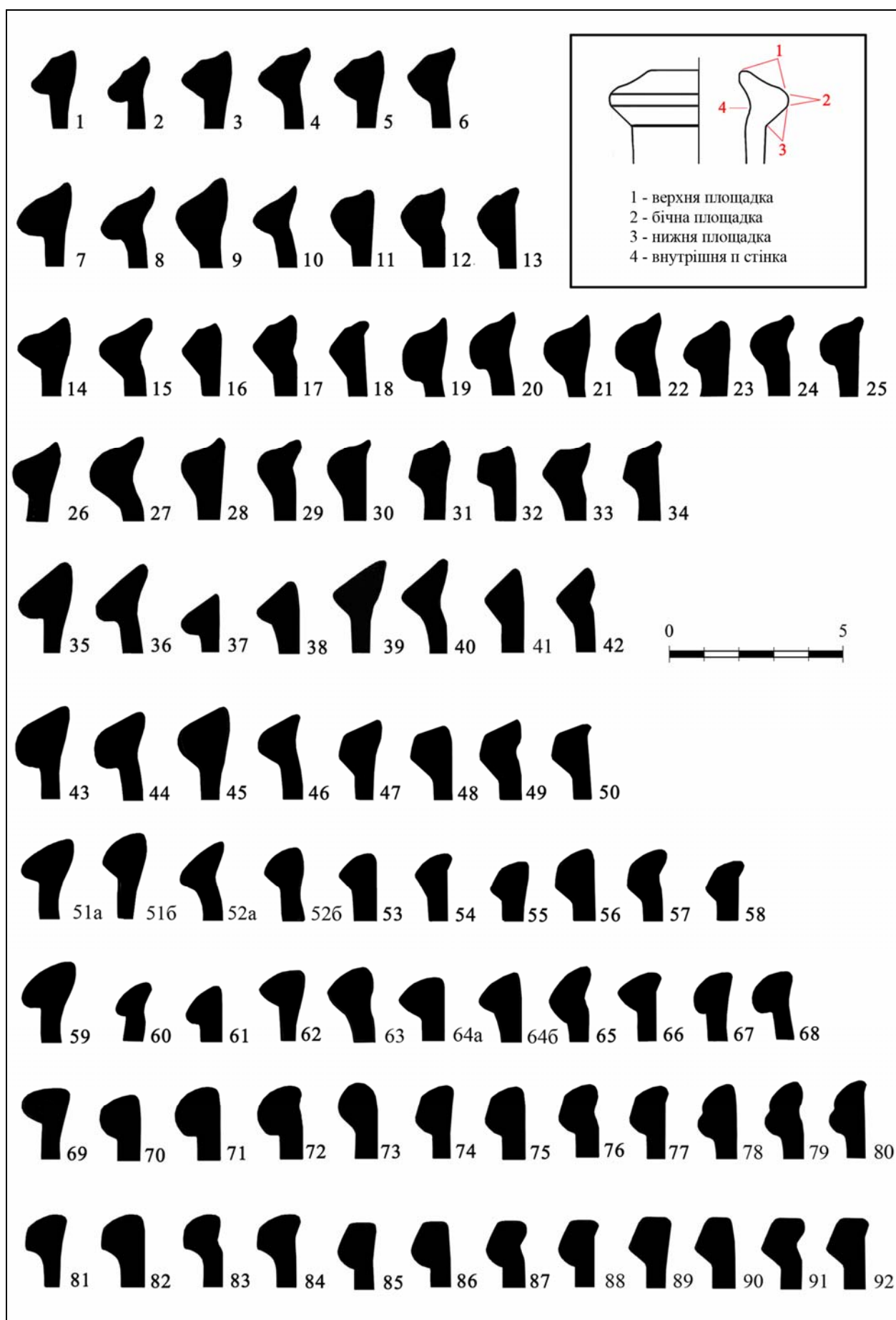

Рис. 59. Різновиди вінець амфор типу Шелов F.

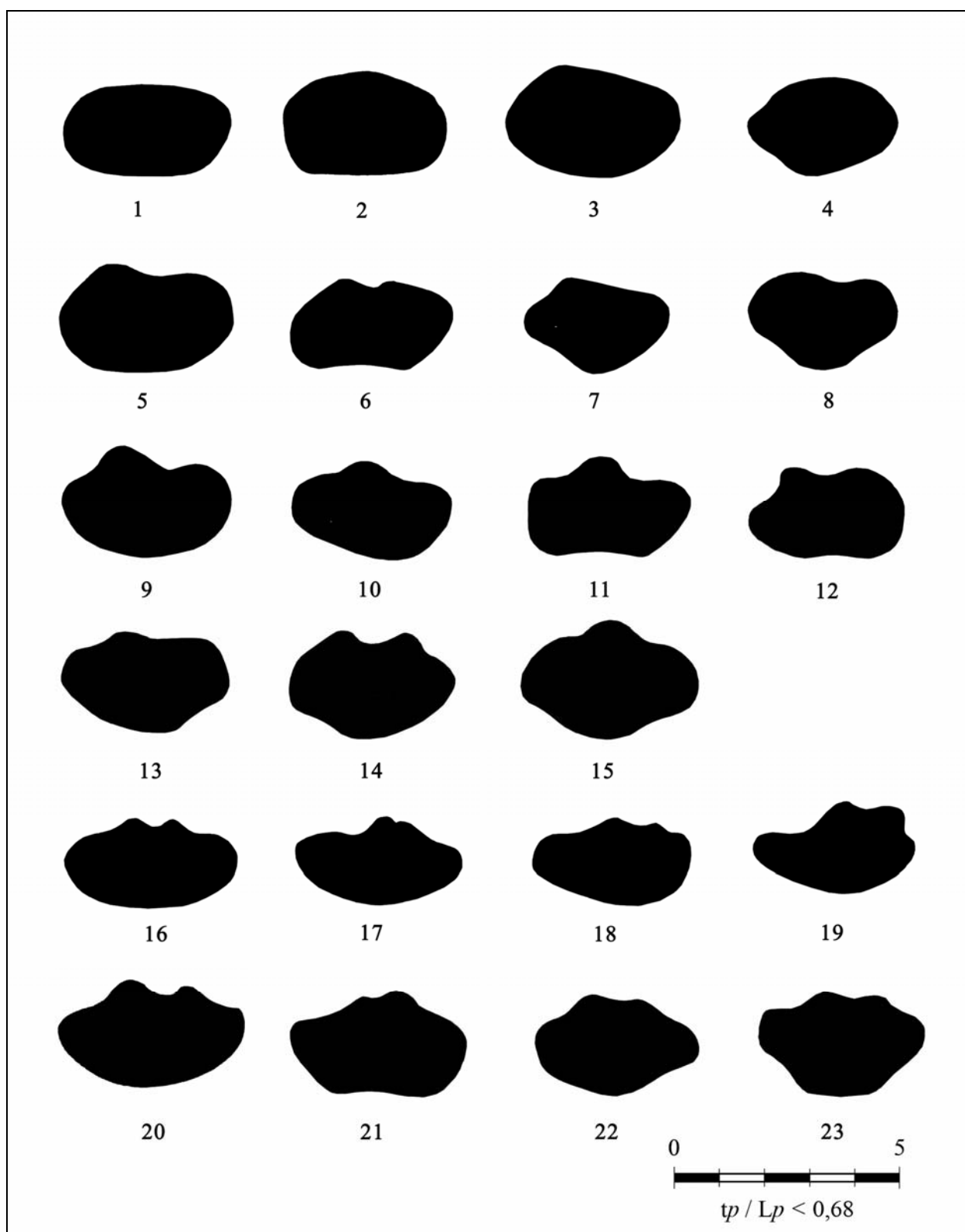

Рис. 60. Ручки амфор типу Шелов F, група 1.

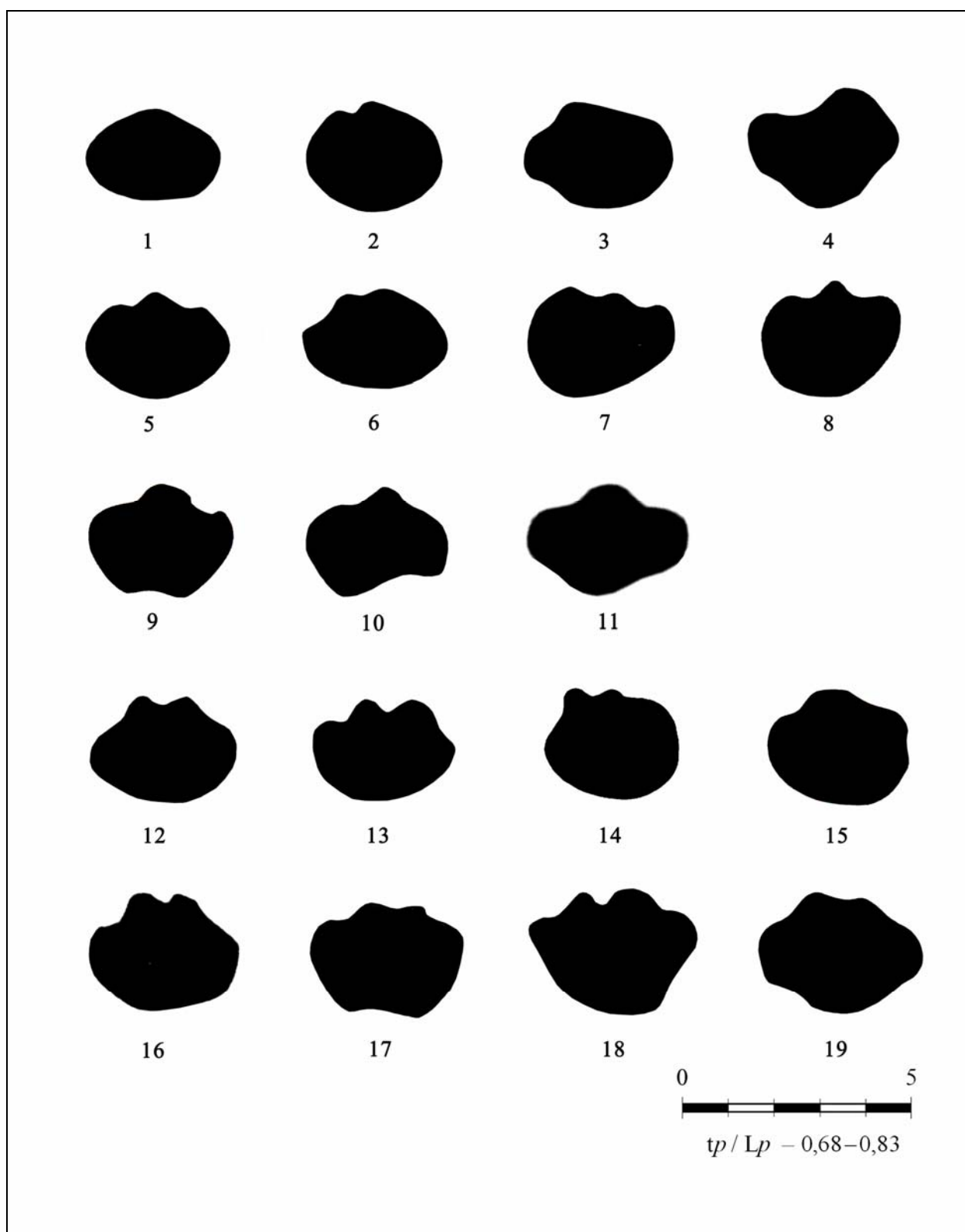

Рис. 61. Ручки амфор типу Шелов F, група 2.

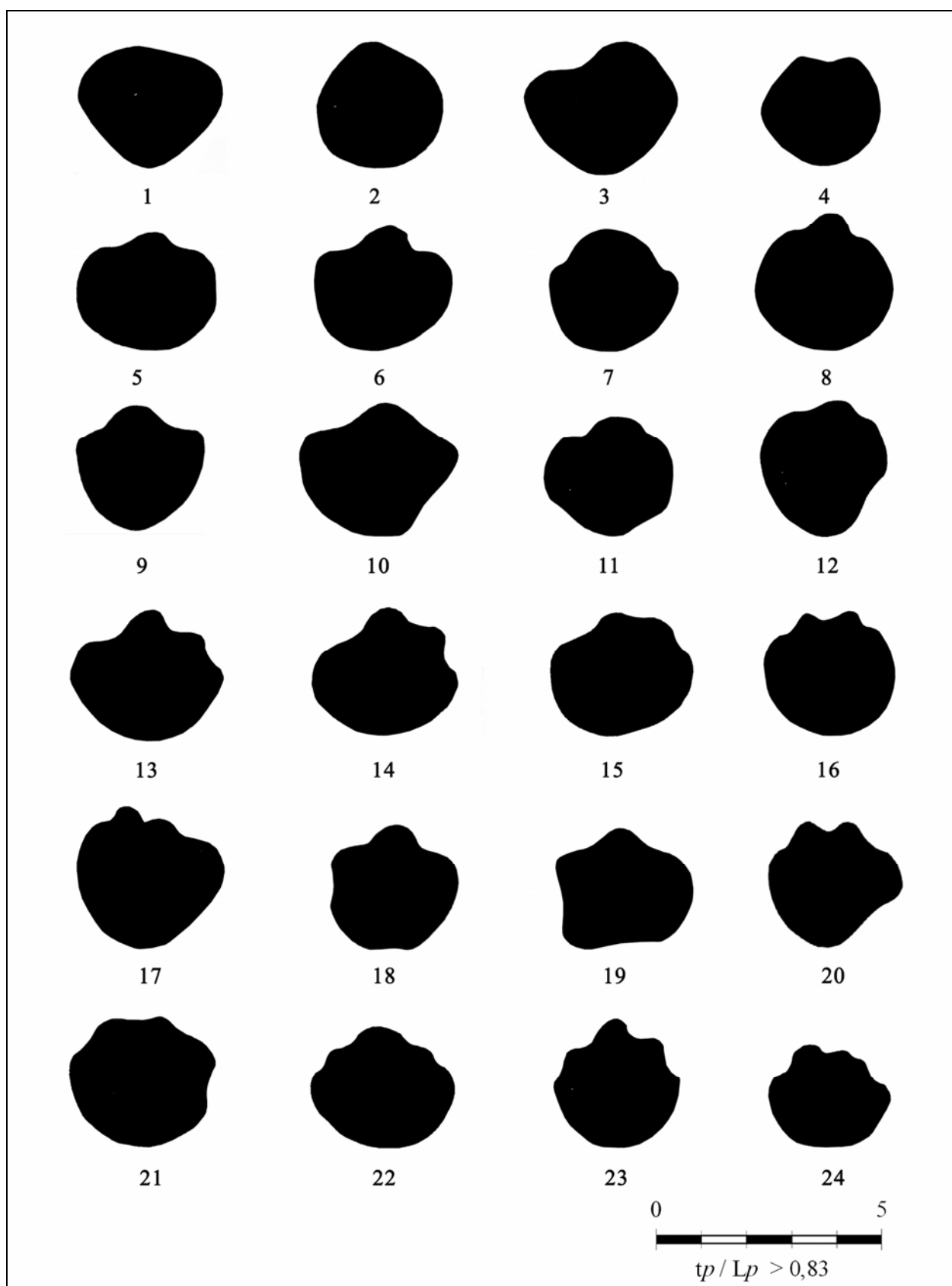

Рис. 62. Ручки амфор типу Шелов F, група 3.

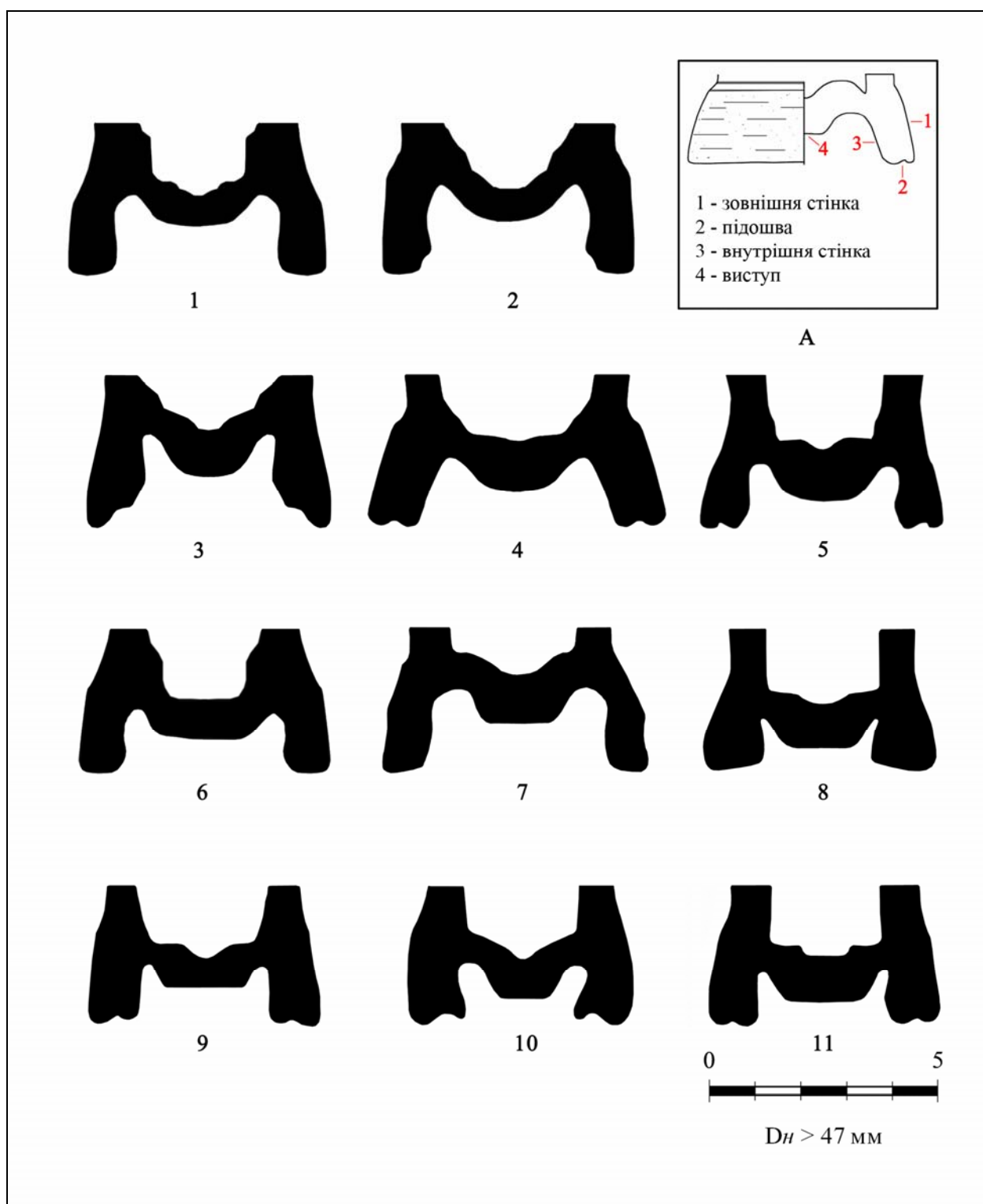

Рис. 63. Ніжки амфор типу Шелов F, група 1.

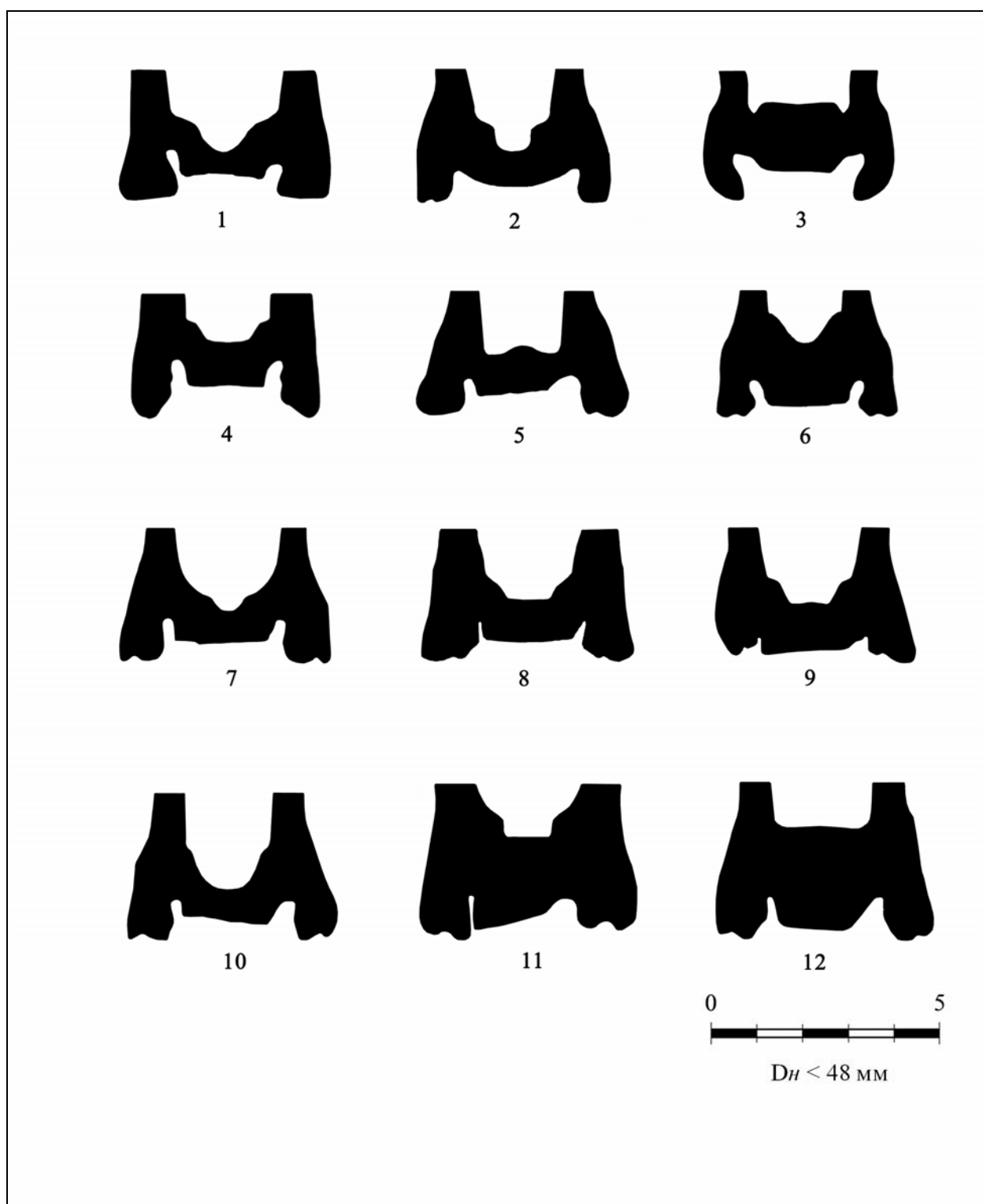

Рис. 64. Ніжки амфор типу Шелов F, група 2.

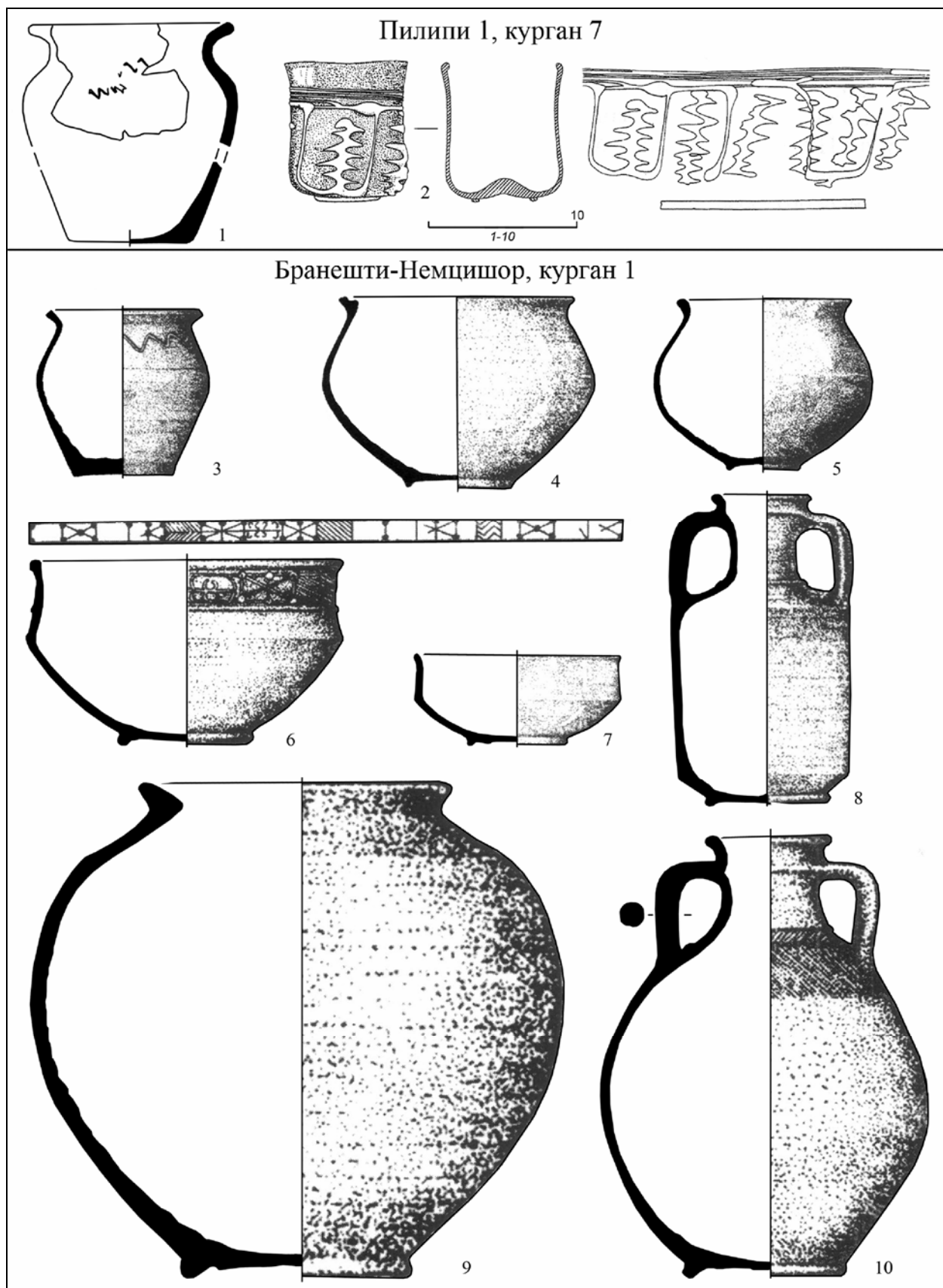

Рис. 65. Комплекси з амфорами типу Шелов F, підтип F1: Пилипи 1, курган 7; Бранешти-Немцишор, курган 1, (за: [Вакуленко, 2010, рис. 71, 10; 56, 7; Mihailescu-Bîrliba, 1980, fig. 14, 15]): 1, 3–10 – кружальний посуд; 2 – кубок з червоно-фіолетового скла, декорований синіми та жовтими скляними нитками.

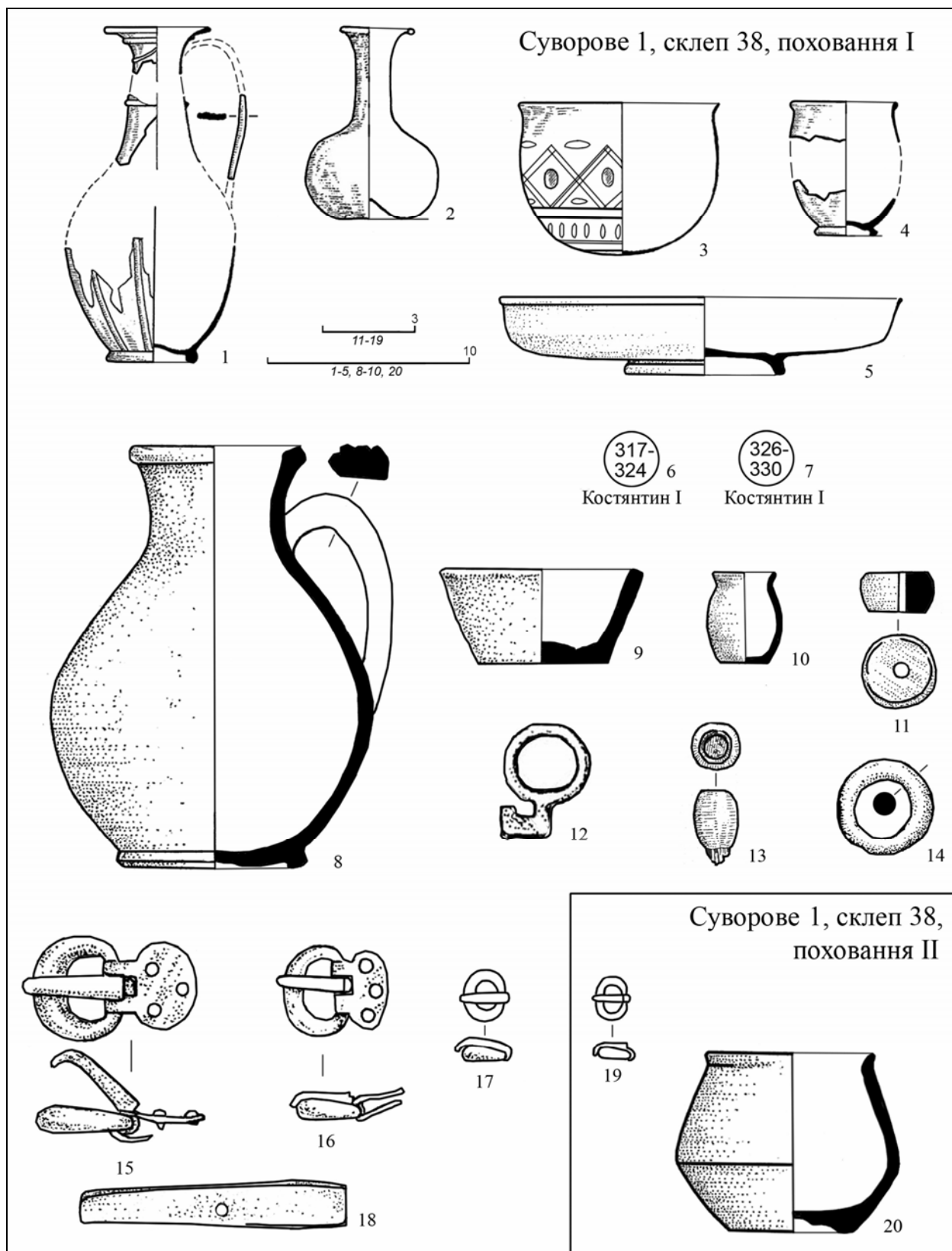

Рис. 66. Комплекси з амфорами типу Шелов F, підтип F1: Суворове 1, склеп 38, поховання I і II (за: [Юрочкин, Труфанов, 2003, рис. 1, 4, 5; 2, 6–16, 18–20, 24; 4, 46]): 1–5 – скляний посуд; 6, 7 – монети; 8, 20 – червонолаковий посуд; 9, 10, – ліпний посуд; 11 – наверх/пряслице; 12 – ключ-перстень; 13 – наверх нагайки; 14 – кільце; 15–17, 19 – пряжки; 18 – точильний брусок.

1–5 – скло; 6, 7, 12–16, 19 – бронза; 17 – срібло; 8–10, 20 – кераміка; 18 – камінь.

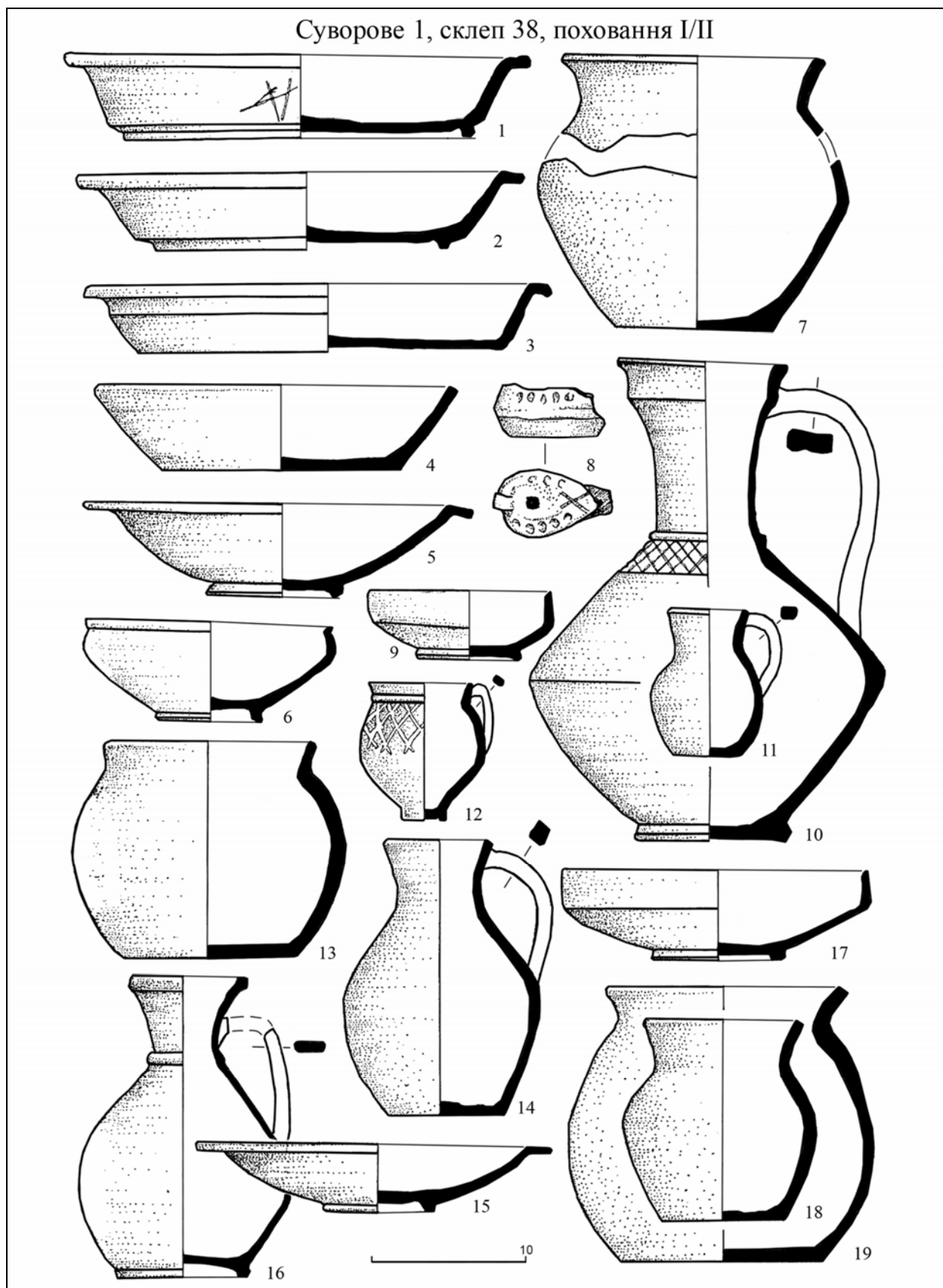

Рис. 67. Комплекси з амфорами типу Шелов F, підтип F1: Суворове 1, склеп 38, скупчення кераміки в районі поховань I і II (за: Юрочкин, Труфанов, 2003, рис. 3): 1, 2, 5, 6, 9, 15–17 – червонолаковий посуд; 3 – тарілка з сірим покриттям; 7, 11, 13, 18, 19 – ліпний посуд; 10, 14 – кружалні сіроглиняні глеки; 12 – кубок з розписом фібою фарбою; 8 – ліпний світильник.

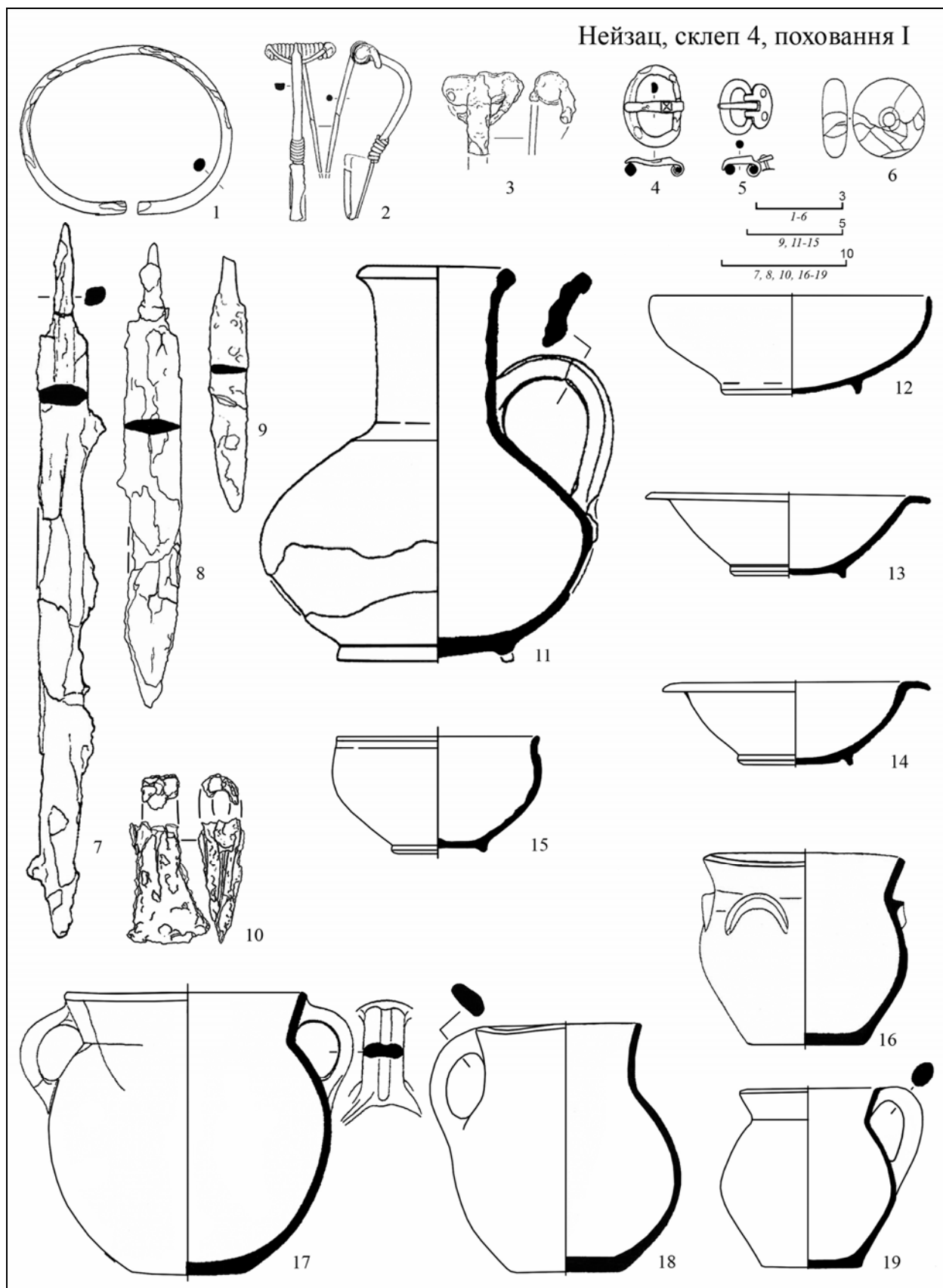

Рис. 68. Комплекси з амфорами типу Шелов F, підтип F1: Нейзац, склеп 4, поховання І (за: [Храпунов, 2008, рис. 3, 3, 6, 15; 4, 3, 10, 13; 6, 3; 7, 1, 3; 8, 5; 12, 4; 13, 1-3; 15, 1, 4; 17, 4-6]): 1 – браслет; 2, 3 – фібули; 4, 5 – пряжки; 6 – намистина; 7, 8 – мечі; 9 – ніж; 10 – сокира; 11-15 – червонолаковий посуд; 16-19 – ліпний посуд.
1, 2, 4, 5 – бронза; 3, 7-10 – залізо; 6 – бурштин; 11-19 – кераміка.

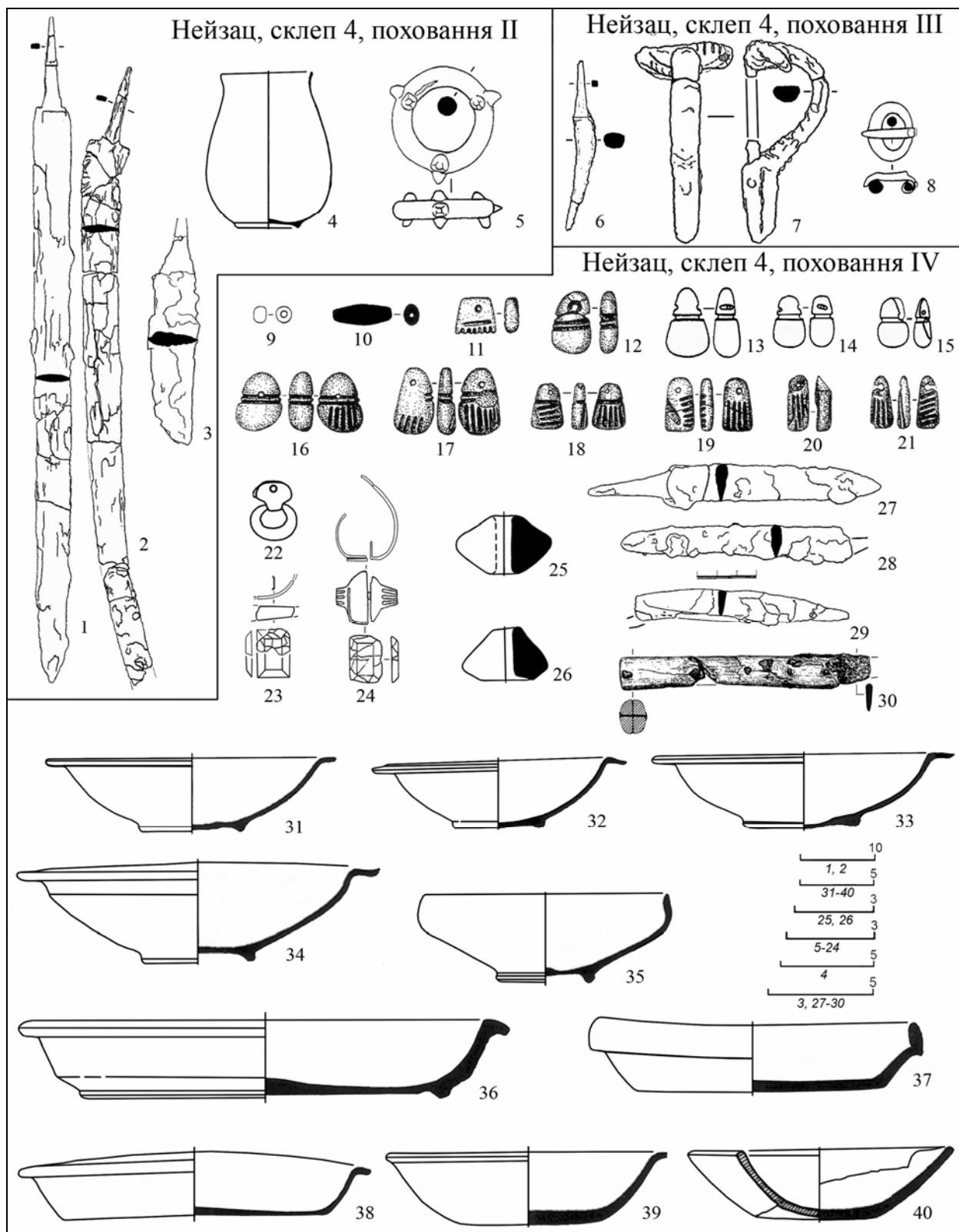

Рис. 69. Комплекси з амфорами типу Шелов F, підтип F1: Нейзац, склеп 4, поховання II–IV (за: [Храпунов, 2008, рис. 3, 9, 14, 15, 18, 20–22, 24, 25, 27–32; 4, 1, 4, 5, 27; 5, 3, 8, 16, 17, 20; 7, 4, 5; 8, 2, 3, 6, 8; 11, 3–7; 12, 5; 14, 2, 3, 5; 17, 1]): 1, 2 – мечі; 3, 27–30 – ножі; 4 – стакан; 5 – кільце с «шишечками»; 6 – шило; 7 – фібула; 8 – пряжка; 9, 10 – намистини; 11–21 – підвіски; 22 – кільце з зажимом; 23, 24 – фрагменти перснів; 25, 26 – пряслиця; 31–37 – червонолаковий посуд; 38 – сіроглиняне блюдо; 39, 40 – ліпний посуд. 1–3, 6, 7, 27–29 – залізо; 5, 8, 22 – бронза; 23, 24 – срібло, скло; 4, 9 – скло; 10 – гагат; 11–21 – бурштин; 25, 26, 31–40 – кераміка.

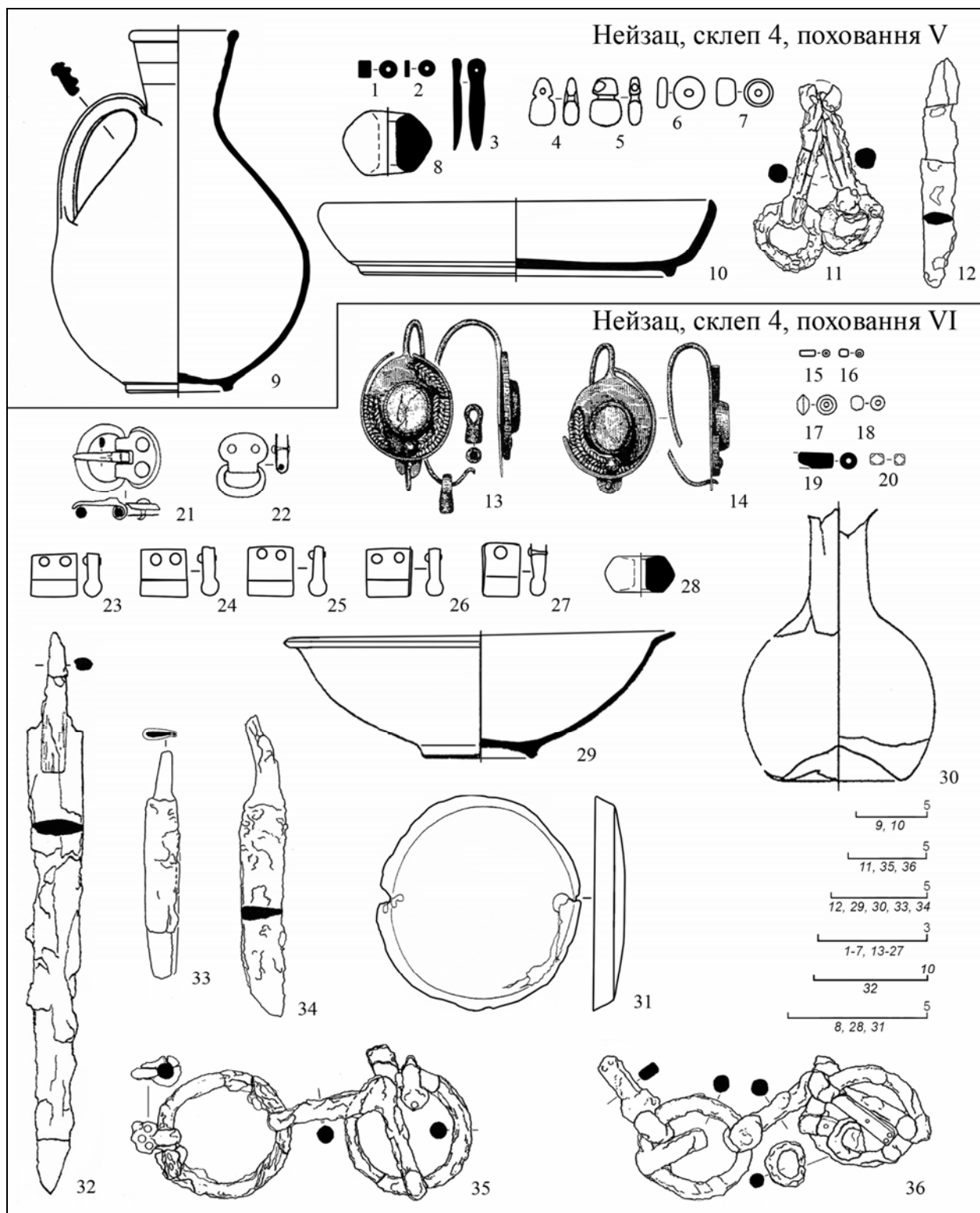

Рис. 70. Комплекси з амфорами типу Шелов F, підтип F1: Нейзац, склеп 1, поховання V, VI (за: [Храпунов, 2008, рис. 3, 1, 2, 4, 5, 7, 8, 10–12, 17, 23, 26; 4, 6, 8, 9, 15; 5, 18–20, 23, 25; 6, 1, 2, 4; 7, 2; 8, 1, 7, 9; 11, 1; 12, 2, 3; 16, 4]): 1, 2, 6, 7, 15–20 – намістини; 3–5 – підвіски; 8, 28 – пряслиця; 9, 10, 29 – червонолаковий посуд; 11, 35, 36 – вудила; 12, 33, 34 – ножі; 13, 14 – сережки; 21 – пряжка; 22 – кільце з зажимом; 23–27 – ремінні накладки; 30 – колба; 31 – пластинчастий предмет; 32 – меч.

1–3, 19 – гагат; 4–7 – бурштин; 8–10, 28, 29 – кераміка; 11, 12, 32–36 – залізо; 21, 31 – бронза; 22–27 – срібло; 13, 14 – срібло, золото, сердолік; 15–17, 20, 30 – скло; 18 – скло з металевою прокладкою.

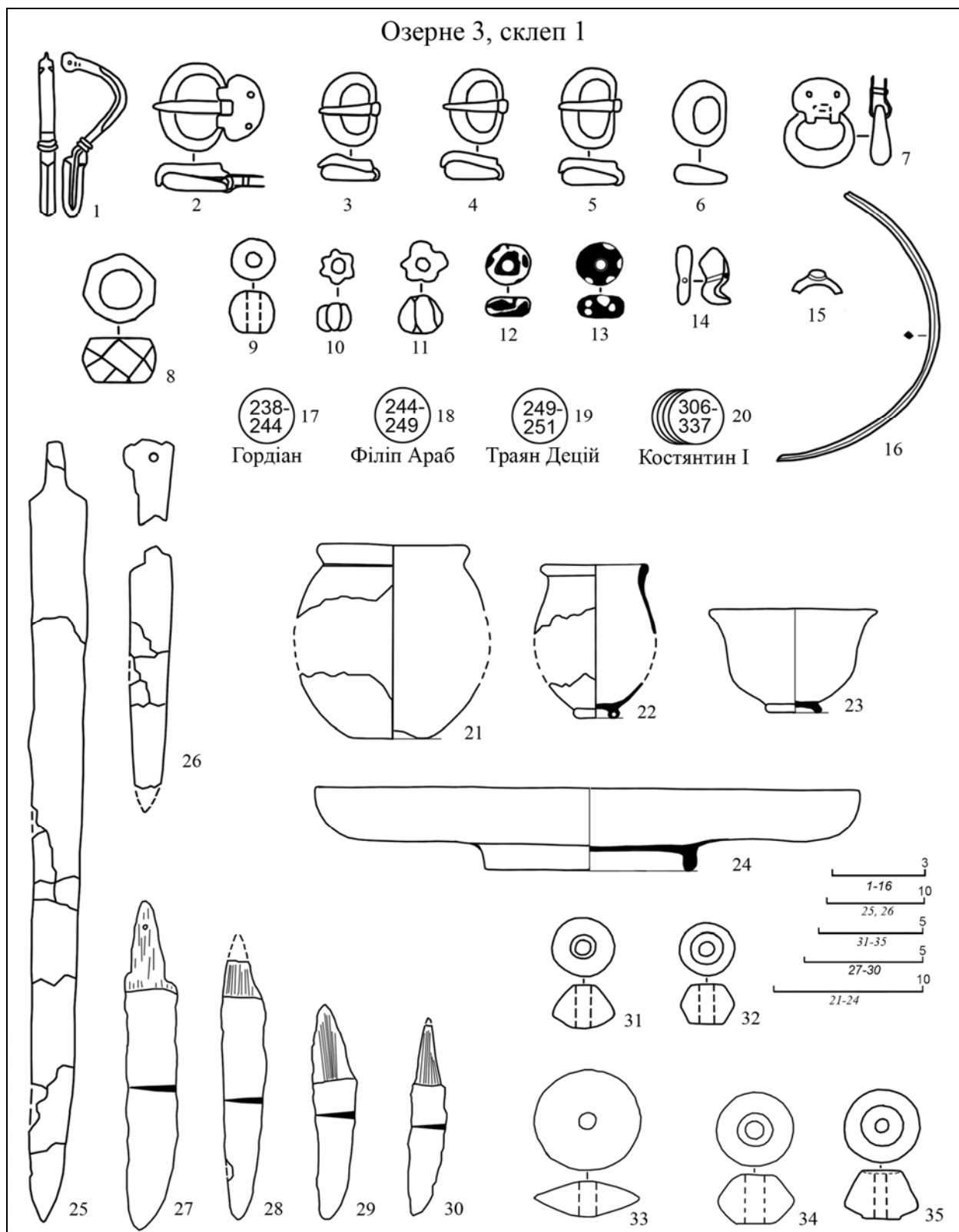

Рис. 71 (початок). Комплекси з амфорами типу Шелов F, підтип F1: Озерне 3, склеп 1 (за: [Лобода, 1977, рис. 3, в, е, з, к; 4, 1–8, 10–26; 5, 2, 5]): 1 – фібула; 2–6 – пряжки; 7 – кільце з зажимом; 8 – предмет у вигляді гранчастої намистини; 9–13 – намисто; 14 – підвіска; 15 – фрагмент персня; 16 – фрагмент гривни; 17–20 – монети; 21–24 – скляний посуд; 25 – меч; 26 – кинджал; 27–30 – ножі; 31–35 – пряслиця.

1–8, 15, 16, 20 – бронза; 17–19 – срібло; 25–30 – залізо; 9–14, 21–24 – скло; 31–35 – глина.

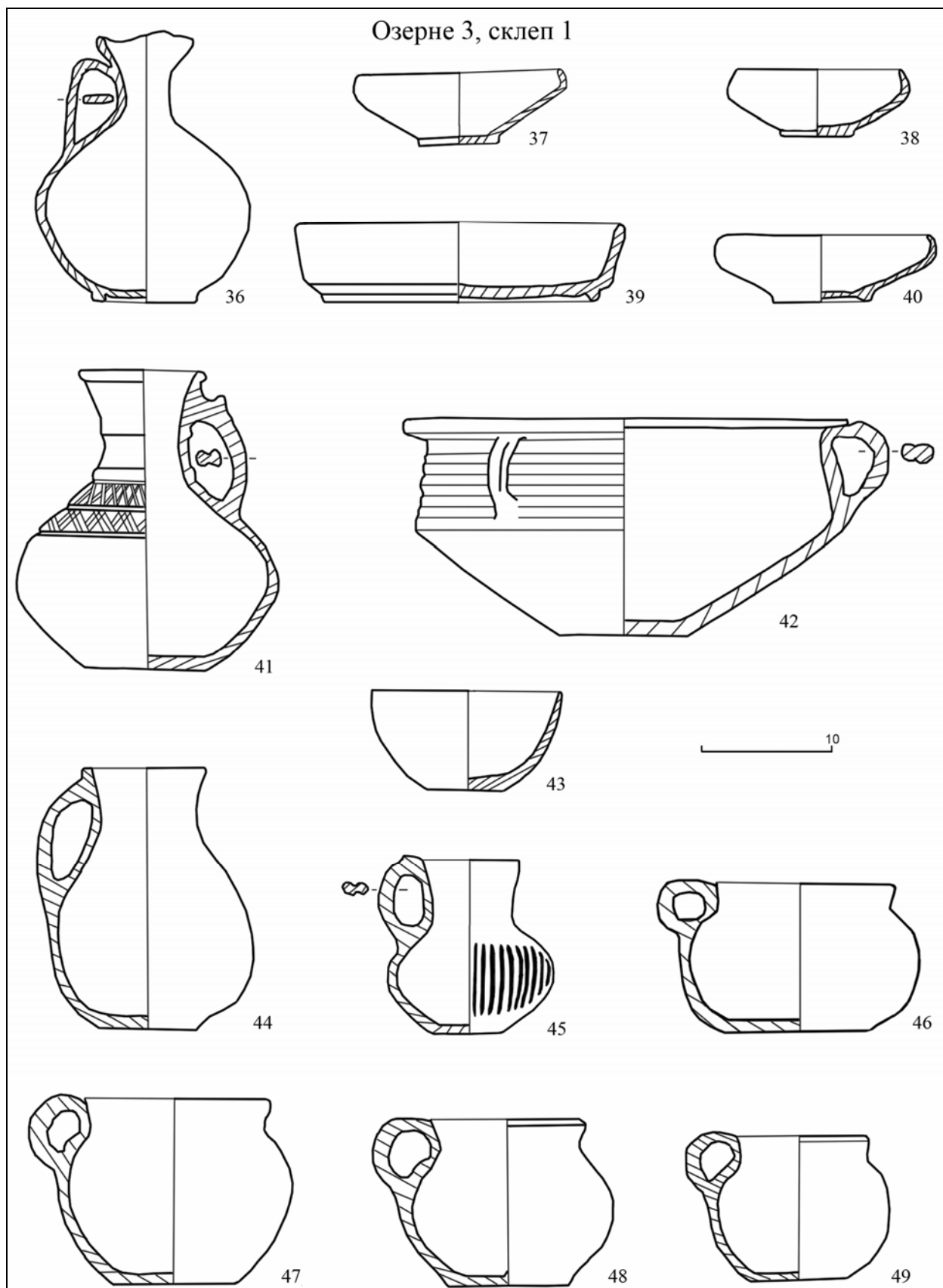

Рис. 71 (закінчення). Комплекси з амфорами типу Шелов F, підтип F1: Озерне 3, склеп 1 (за: [Лобода, 1977, рис. 5, 1, 3, 4, 7–17]): 36 – червоноглиняний глек-ойнохоя; 37, 38, 40 – червонолакові тарілки; 39 – червонолакове блюдо; 41 – кружальний темноглиняний глек; 42 – кружальна триручна ваза; 43 – ліпна миска; 44, 45 – ліпні глеки; 46–49 – ліпні одноручні горщики.

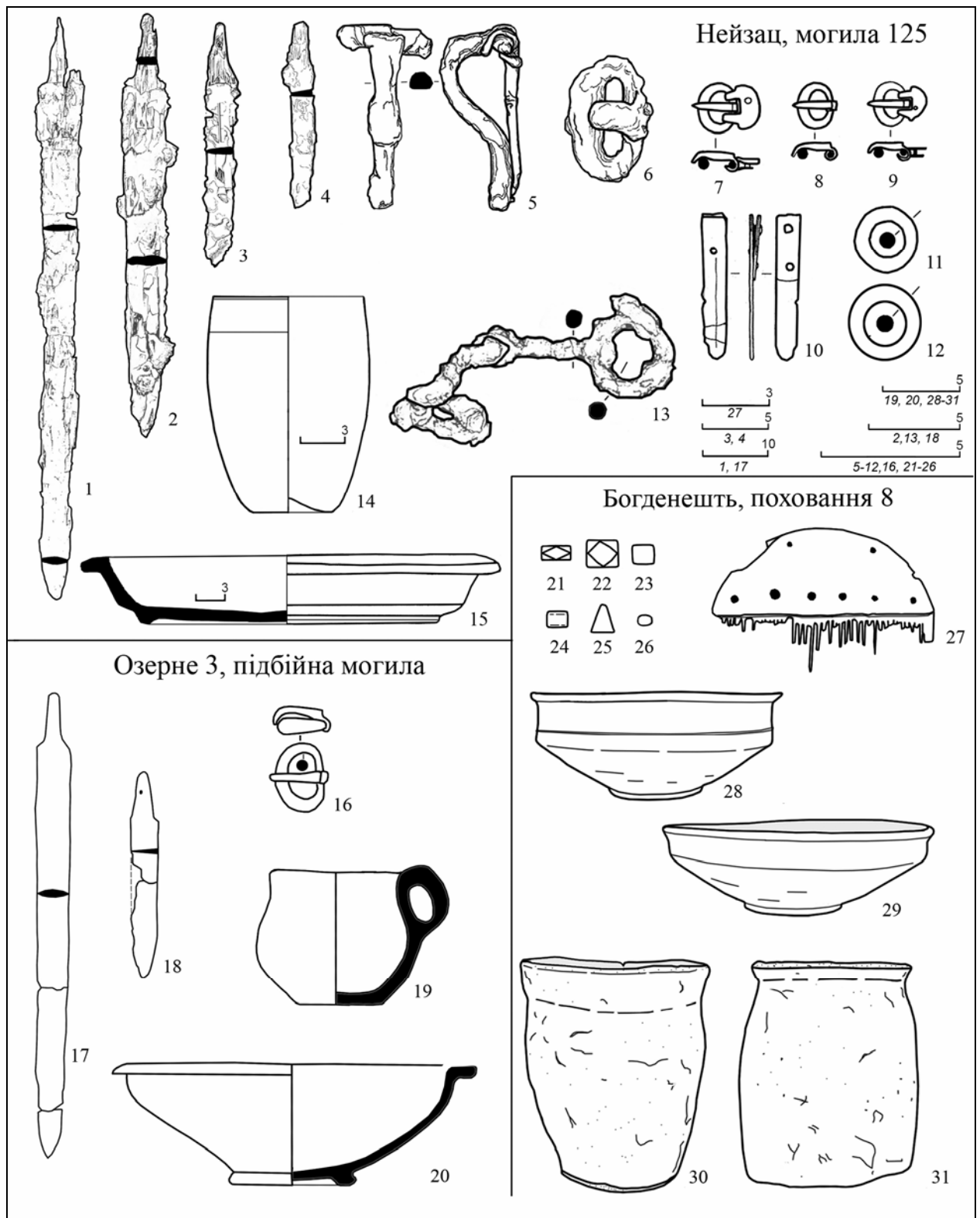

Рис. 72. Комплекси з амфорами типу Шелов F, підтип F1: Нейзац, могила 125; Озерне 3, підбійна могила; Богденешть, поховання 8 (за: [Храпунов, 2006, рис. 3, 1, 3; 4, 3–5; 5, 2, 5; 6, 1–6, 8, 10; Лобода, 1977, рис. 1, 8–12; Тау etc., 2009, cat. №№ 205–207, 209, 211, 212]): 1, 17 – мечі; 2 – кинджал; 3, 4, 18 – ножі; 5 – фібула; 6–9, 16 – пряжки; 10 – наконечник ремня; 11, 12 – кільця; 13 – вудила; 14 – стакан; 15, 20 – червонолаковий посуд; 28, 29 – сіроглиняний посуд; 19, 30, 31 – ліпний посуд; 21–26 – намистини; 27 – гребінь. 1–6, 13, 17, 18 – залізо; 7, 9–12, 16 – бронза; 8 – срібло; 14, 21–26 – скло; 27 – кістка, ріг, бронза; 15, 19, 20, 28–31 – кераміка.

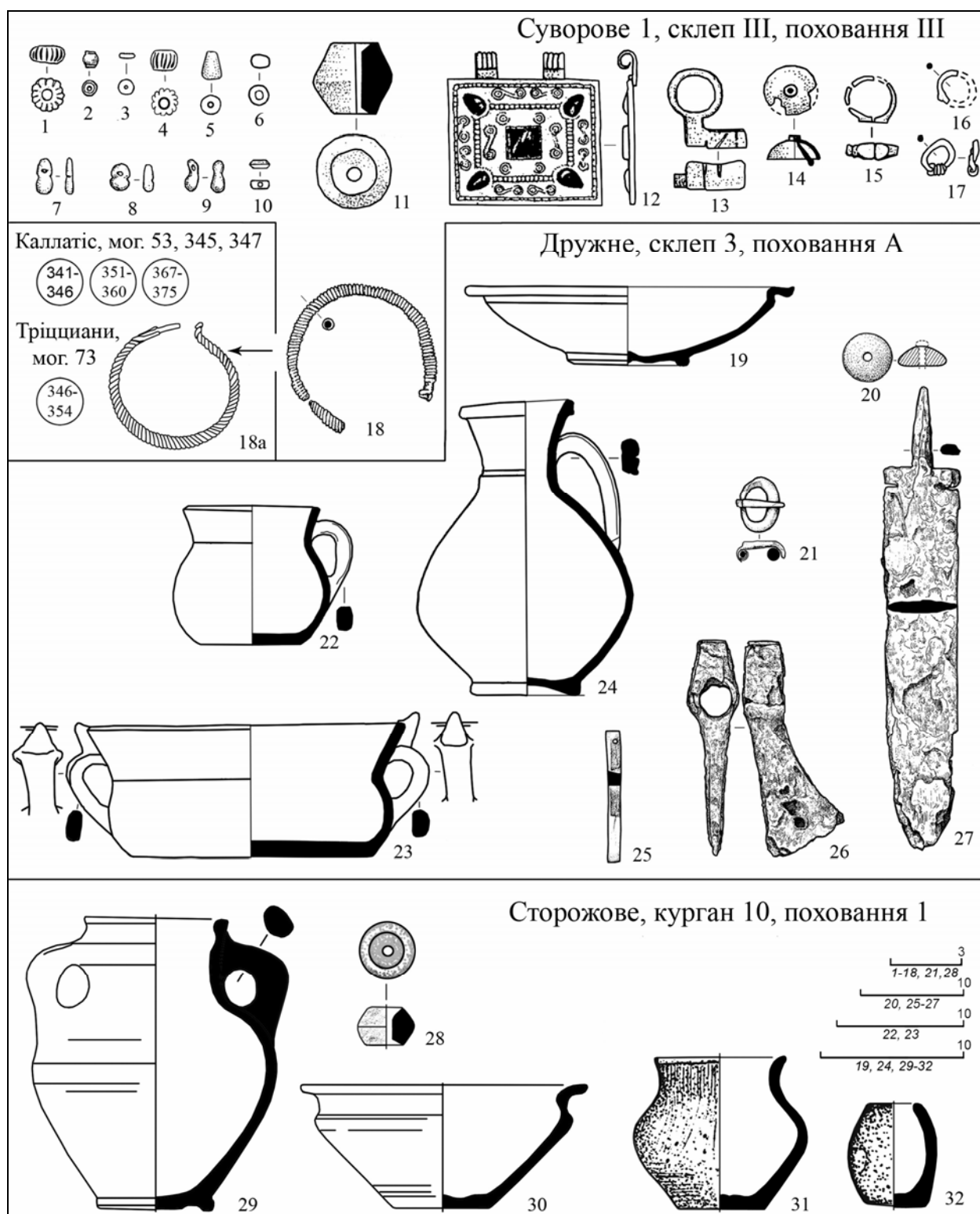

Рис. 73. Комплекси з амфорами типу Шелов F, підтип F2: Суворове 1, склеп 38, поховання III; Дружне, склеп 3, поховання А; Сторожове, курган 10, поховання 1 (за: [Юрочкин, Труфанов, 2003, рис. 4, 47–49, 51–55; Храпунов, 2002, рис. 69, 10–12; 70, 15; 71, 11; 72, 1, 3, 8; 73, 13; Луговий, Коваленко, 2013, рис. 2]): 1–10 – намистини й підвіски; 11, 28 – пряслиця; 12 – медальон; 13 – ключ-перстень; 14 – дзвіночок; 15 – перстень; 16, 17 – дротяні сережки; 18 – браслет; 19, 24 – червонолаковий посуд; 20 – навершя; 21 – пряжка; 22, 23, 31, 32 – ліпний посуд; 25 – точильний брусок; 26 – сокира; 27 – кинджал; 29, 30 – сіро глиняний кружальний посуд.

1–6, 10 – скло; 12 – бронза, позолота, скло; 13–18, 21 – бронза; 7–9, 20 – бурштин; 26, 27 – залізо; 25 – камінь; 11, 19, 22–24, 28–32 – кераміка.

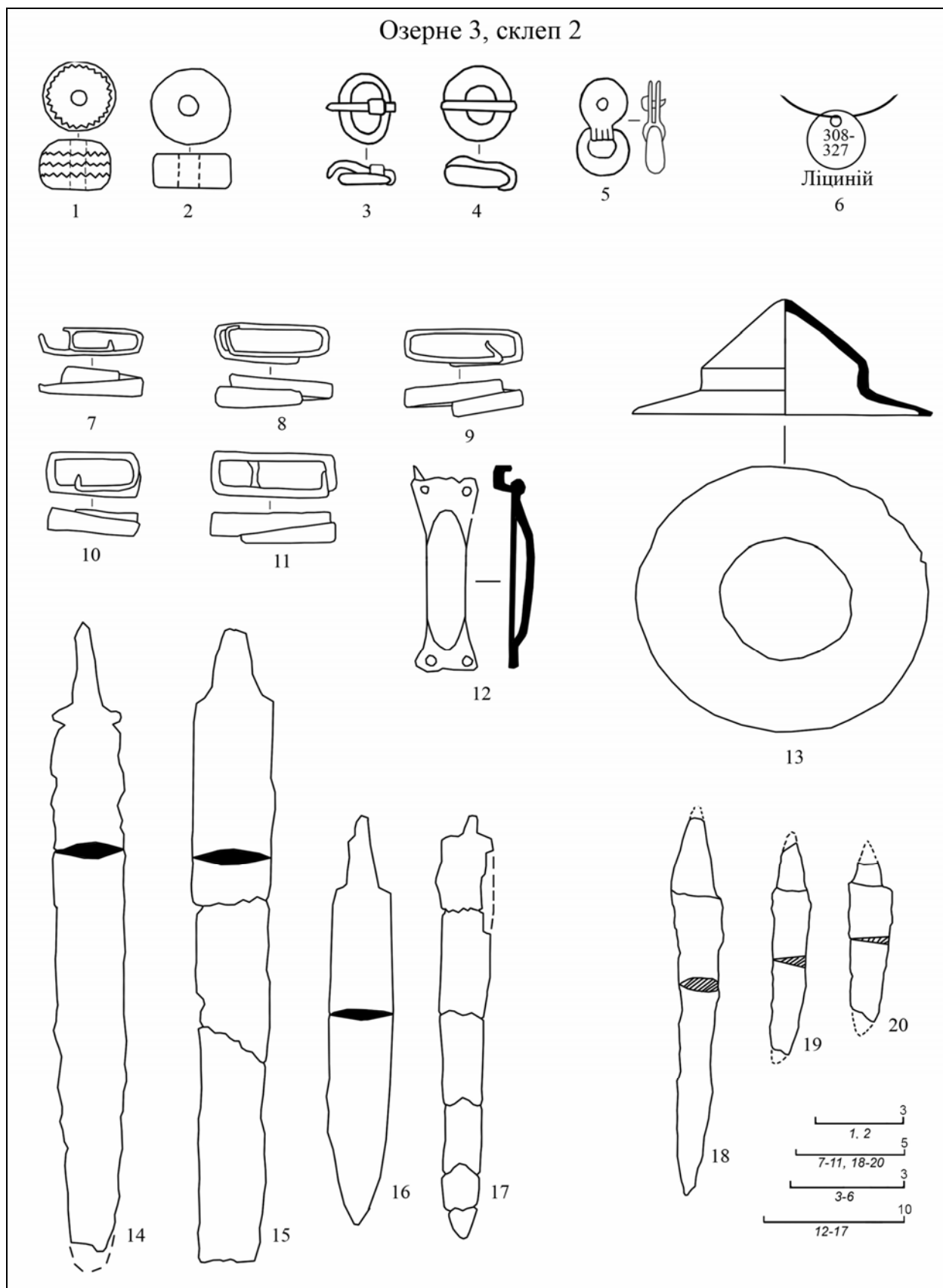

Рис. 74 (початок). Комплекси з амфорами типу Шелов F, підтип F3: Озерне 3, склеп 2 (за: [Лобода, 1977, рис. 3, и; 6, 12-24]): 1, 2 – намистини; 3, 4 – пряжки; 5 – кільце з зажимом; 6 – монета; 7-11 – скоби від щита; 12 – ручка щита; 13 – умбон; 14, 15 – мечі; 16, 17 – кинджали; 18-20 – ножі.

1 – вапняк; 2 – скло; 3-6 – бронза; 7-20 – залізо.

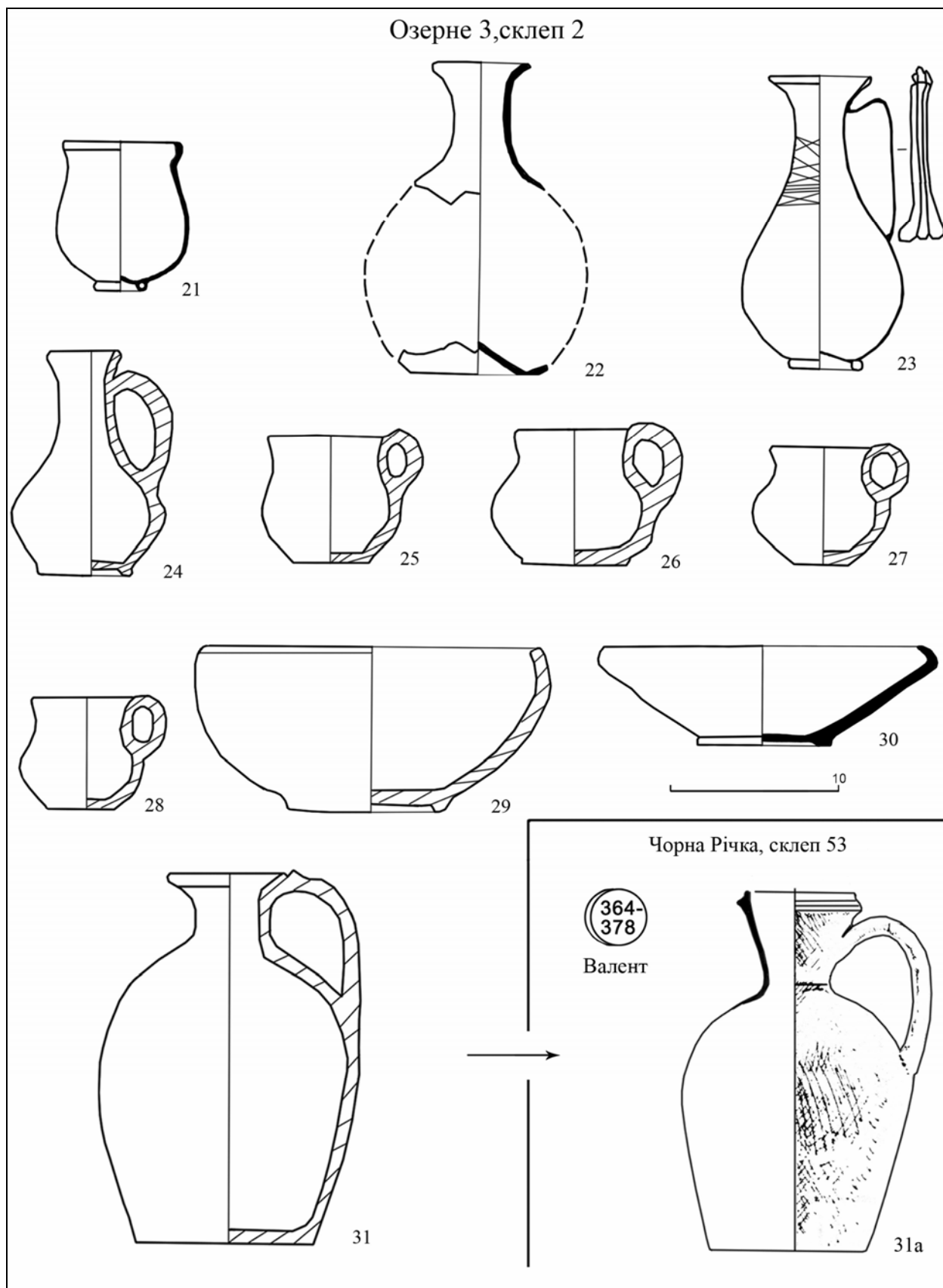

Рис. 74 (закінчення). Комплекси з амфорами типу Шелов F, підтип F3: Озерне 3, склеп 2 (за: [Лобода, 1977, рис. 3, г, д, ж, и; 6, 1, 2, 6–11]): 21 – стакан з прозорого голубуватого скла; 22 – колба з прозорого зеленкуватого скла; 23 – глек з прозорого голубуватого скла; 24 – ліпний глек; 25–28 – ліпні одноручні горщики; 29 – ліпна миска; 30 – кружальна червоноглиняна миска; 31, 31a – кружальні червоноглиняні глеки.

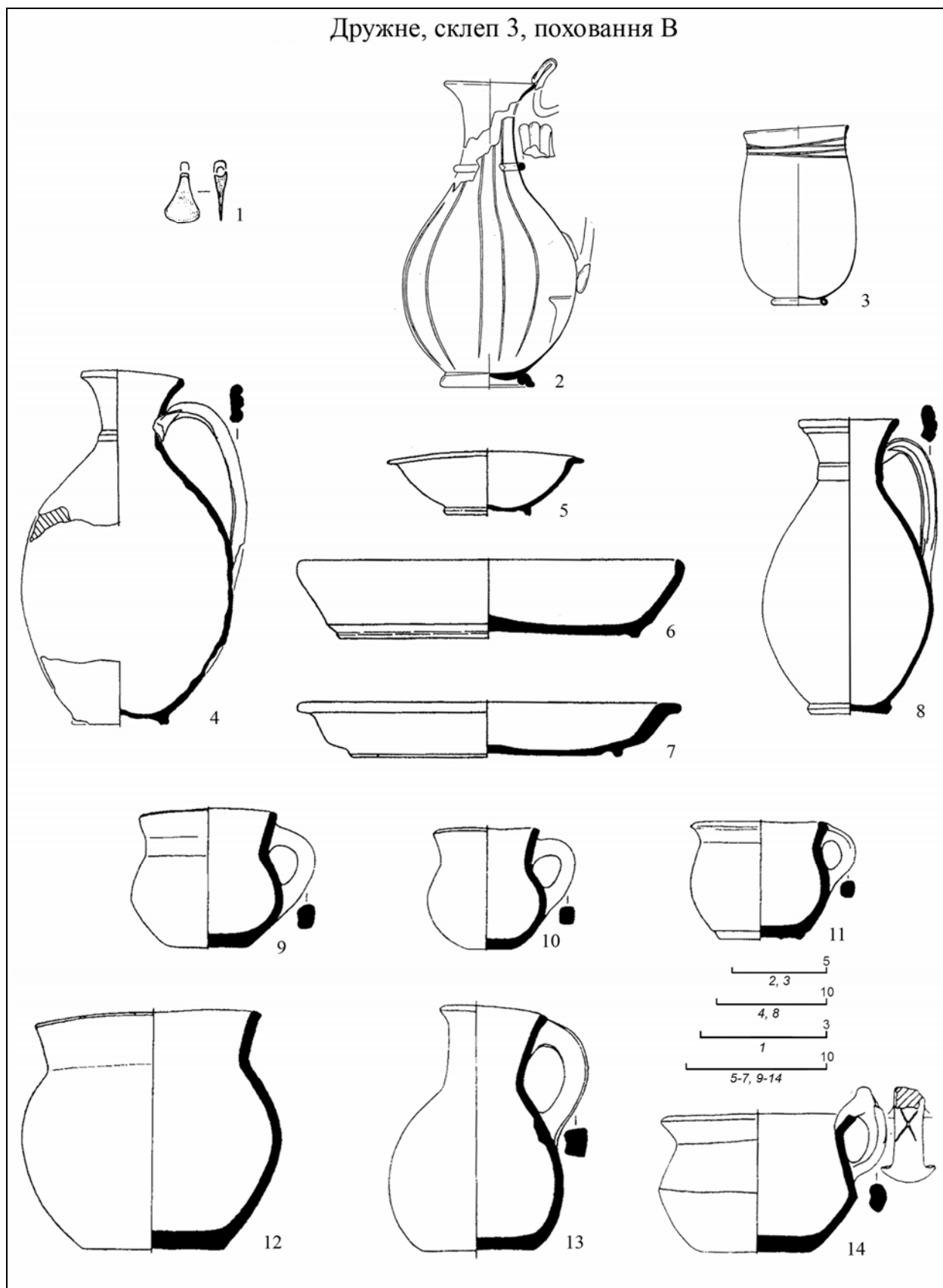

Рис. 75. Комплекси з амфорами типу Шелов F, підтип F3: Дружне, склеп 3, поховання В (за: [Храпунов, 2002, рис. 69, 1, 4, 6, 7, 9, 14, 16; 70, 6, 8, 9, 14; 71, 13, 15; 73, 18]): 1 – бронзова сокиркоподібна підвіска; 2, 3 – скляний посуд; 4–8 – червонолаковий посуд; 9–14 – ліпний посуд.

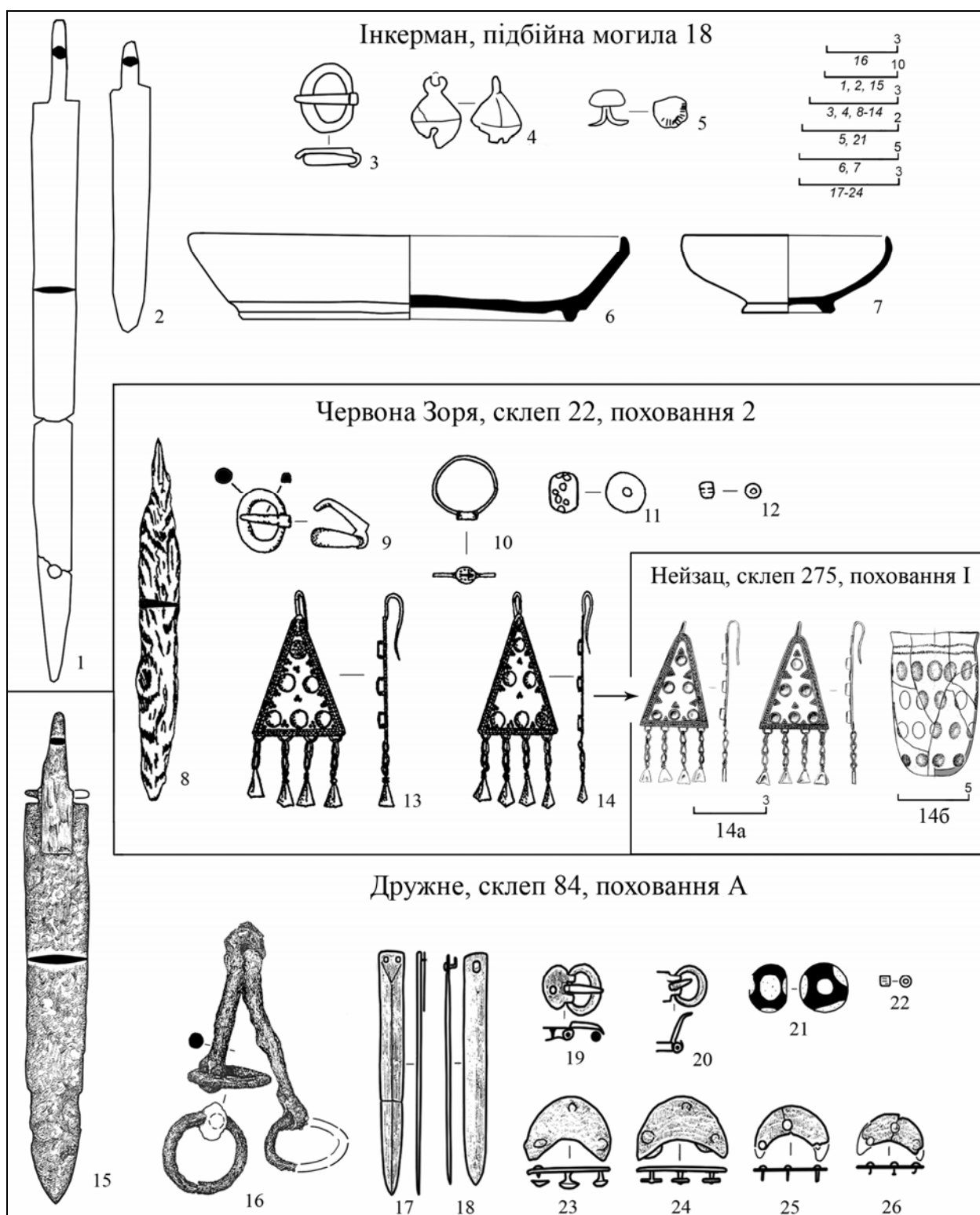

Рис. 76. Комплекси з амфорами типу Шелов F, підтип F3: Інкерман, підбійна могила 18; Червона Зоря, склеп 22, поховання 2; Дружне, склеп 84, поховання А (за: [Веймарн, 1963, рис. 7, 7; 8, 5, 12; 9, 2; 10, 8; 13, 7; 17, 2; Неневоля, Волошинов, 2001, рис. 4; Храпунов, 2006, рис. 199, 1, 6; 200, 1, 11, 14, 15, 18, 19, 25–27]): 1, 15 – мечі; 2 – кинджал; 3, 9, 19, 20 – пряжки; 4 – бубонець; 5 – заклепка; 6, 7 – червонолаковий посуд; 8 – ніж; 13, 14 – сережки; 11, 12, 20, 21 – намистини; 10 – перстень; 16 – вудила; 17, 18 – наконечники ремінні; 23–26 – ремінні накладки.
1, 2, 8, 15, 16 – залізо; 3–5, 10, 23–26 – бронза; 9, 17–20 – срібло; 13, 14 – золото, скло; 6, 7 – кераміка; 11, 12, 21, 22 – скло.

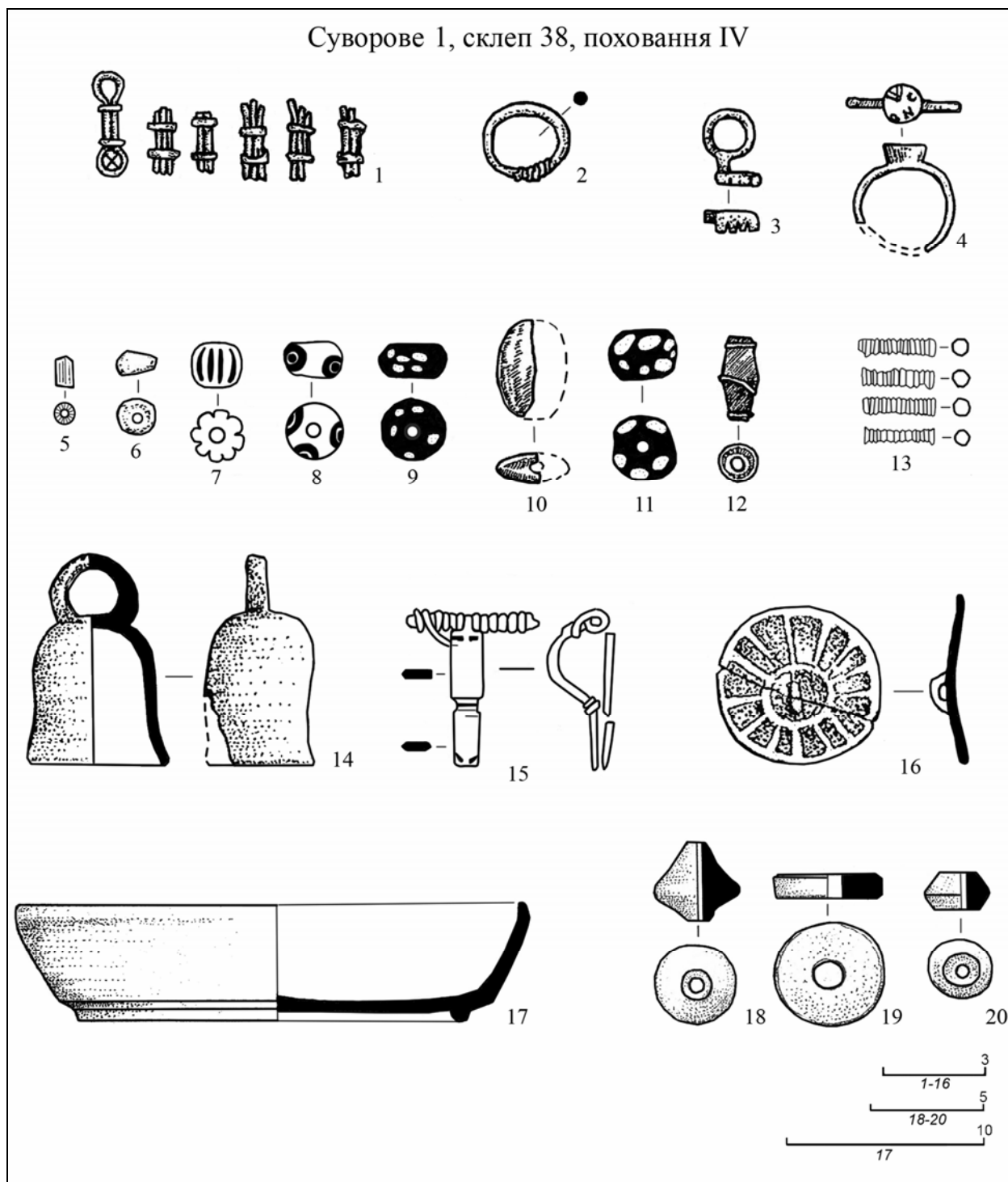

Рис. 77. Комплекси з амфорами типу Шелов F, підтип F3: Суворово 1, склеп 38, поховання IV (за: [Юрочкин, Труфанов, 2003, рис.4, 50; 5, 60–66, 69–72, 78]): 1 – підвіски зі скляними вставками; 2 – дротяна сережка; 3 – ключ-перстень; 4 – перстень; 5–12 – намисто; 13 – пронизки; 14 – дзвіночок; 15 – фібула; 16 – дзеркало; 17 – червонолакове блюдо; 18–20 – пряслиця.

1 – бронза, скло; 2–4, 14–16 – бронза; 5–12 – скло; 13 – золото; 17–20 – кераміка, глина.

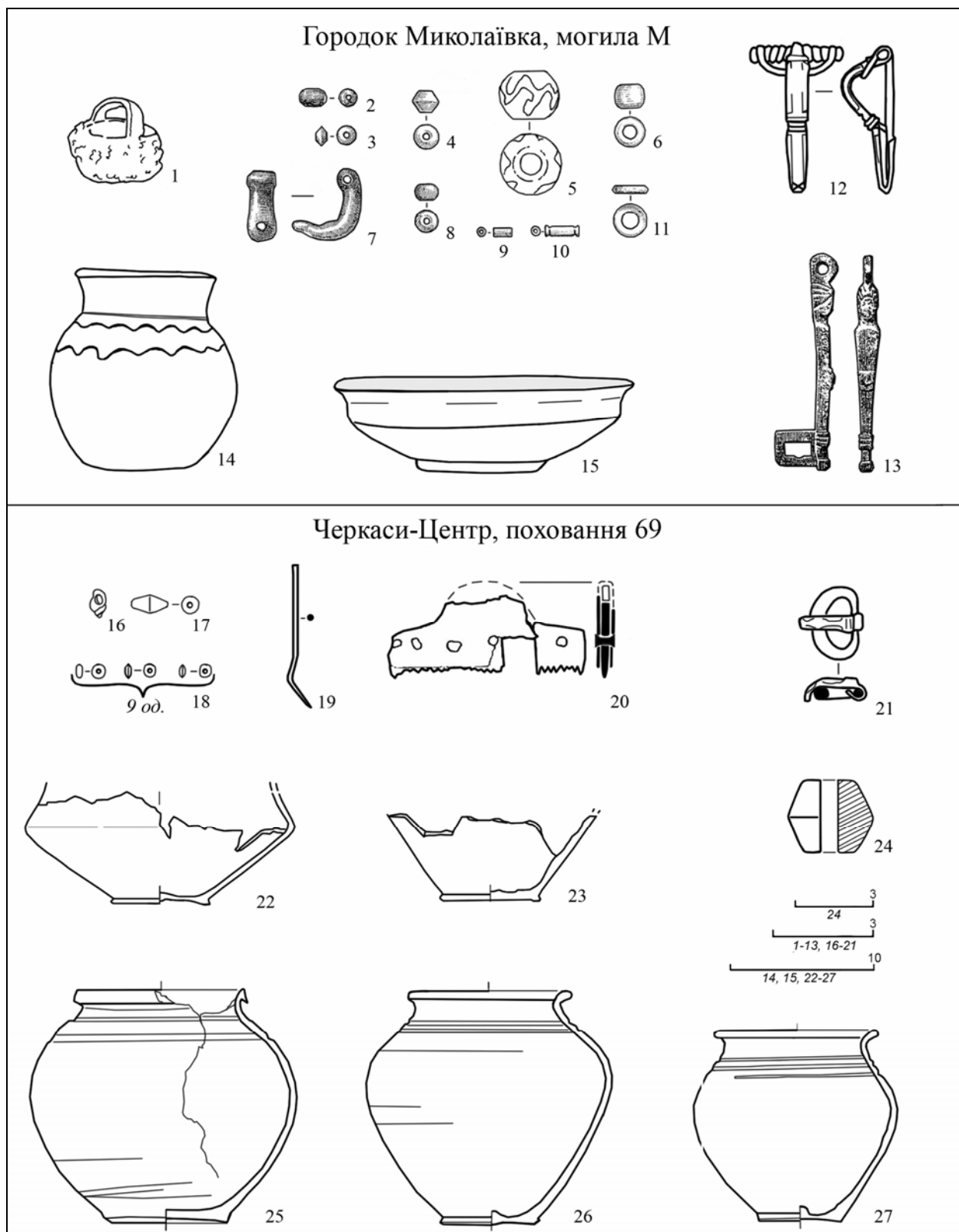

Рис. 78. Комплекси з амфорами типу Шелов F, підтип F3: Городок Миколаївка, могила М; Черкаси-Центр, поховання 69 (за: [Ebert, 1913, Abb. 101, b, k; 104; 105, c, e, i; Куштан, Петраускас, 2012, рис. 19, 20]): 1 – підвіска відерцеподібна; 2–11, 16–18 – намистини й підвіски; 12 – фібула; 13 – ключ; 14 – ліпний горщик; 15, 22, 23, 25–27 – кружальний посуд; 19 – голка; 20 – гребінь; 21 – пряжка; 24 – пряслице. 1 – залізо; 12, 13, 19, 21 – бронза; 20 – кістка, ріг, бронза; 2 – сердолік; 3–7, 11, 17, 18 – скло; 8 – скло, корал; 9, 10 – корал; 16 – мушля Bithynia; 14, 15, 22–27 – кераміка.

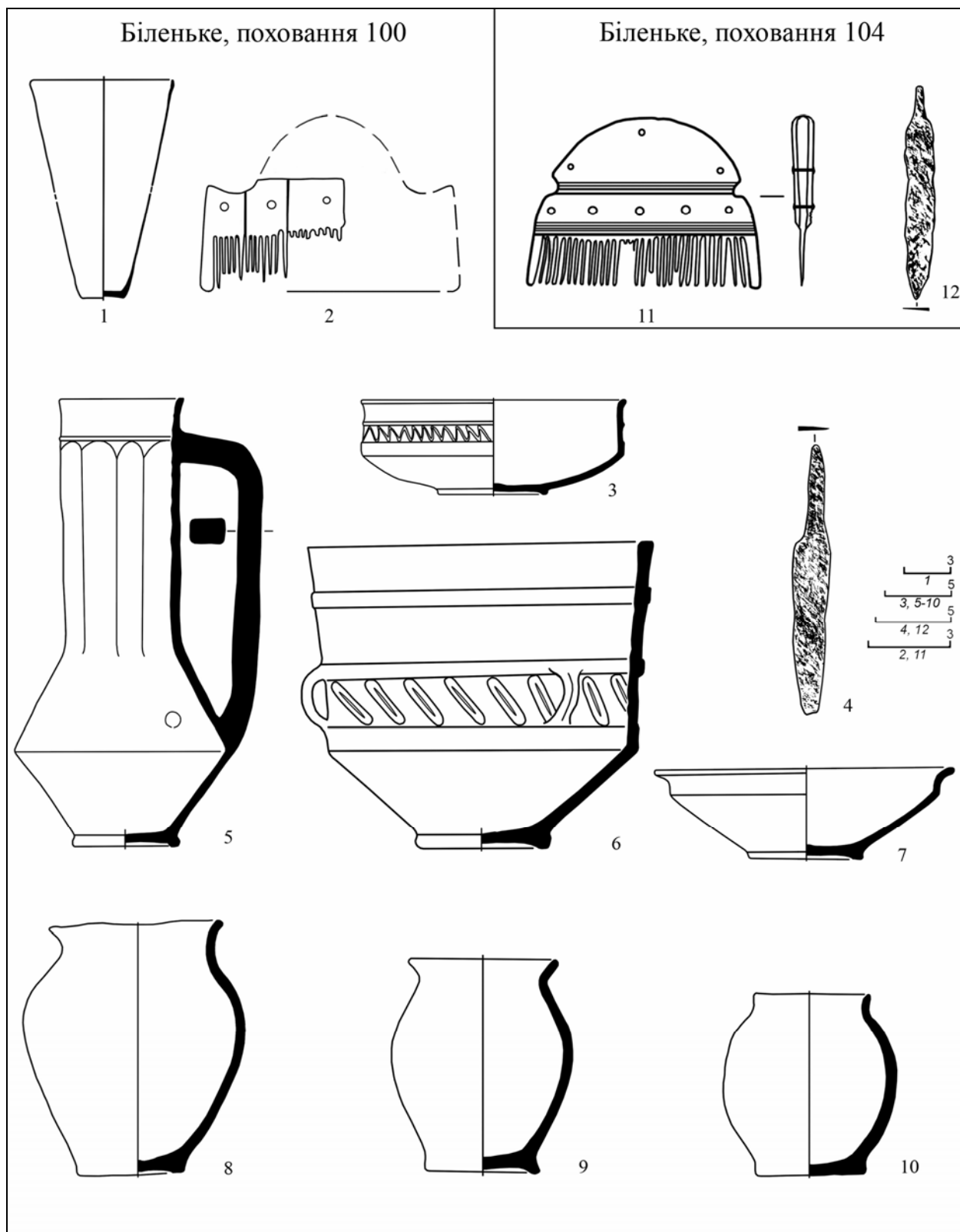

Рис. 79. Комплекси з амфорами типу Шелов F, підтип F3: Біленьке, поховання 100 та 104 (за: [Росохацкий, 1989, табл. 27–29; 32]): 1 – кубок з прозорого скла; 2, 11 – рогові гребені; 4, 12 – залізні ножі; 3, 5–7 – сіроглиняний посуд; 8–10 – ліпний посуд.

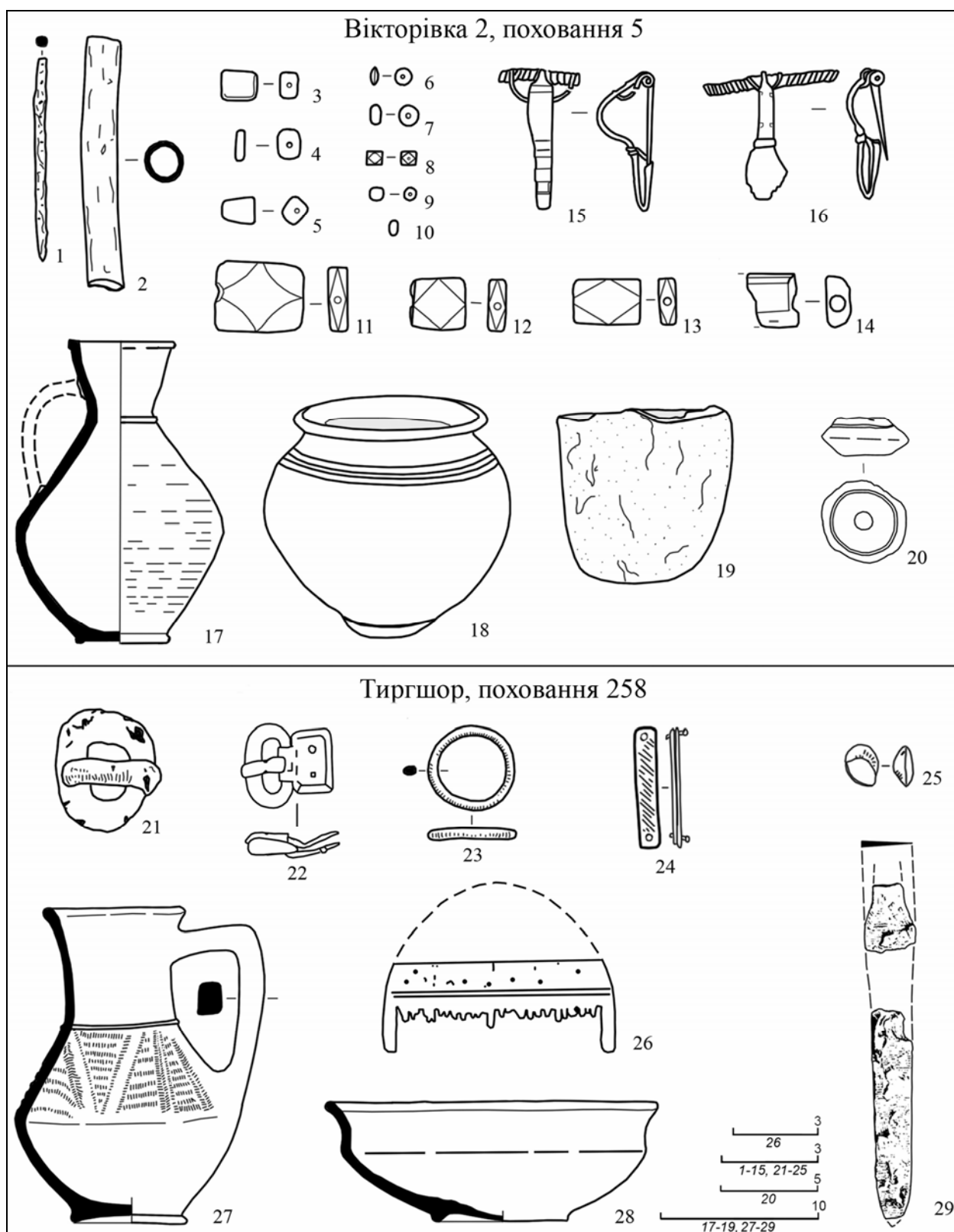

Рис. 80. Комплекси з амфорами типу Шелов F, підтип F3: Вікторівка 2, поховання 5; Тиргшор, поховання 258 (за: [Симонович, 1967; рис. 4, 5, 10, 12, 6, 1, 2, 12–21, 23, 31, 34–36, 38, 18, 6; Diaconi, 1965, pl. CXXVI]): 1 – голка; 2 – футляр для голок; 3–14 – намисто; 15, 16 – фібули; 17 – червонолаковий глек; 18, 27, 28 – кружальний сіроглиняний посуд; 19 – ліпна посудина; 20 – пряслице; 21, 22 – пряжки; 23 – кільце; 24 – ремінна накладка; 25 – підвіска з мушлі; 26 – гребінь; 29 – ніж.
1, 21, 29 – залізо; 15, 16, 22–24 – бронза; 2 – кістка; 3–5 – бурштин; 6–10 – скло; 11–14 – сердолик; 17–20, 27, 28 – кераміка; 26 – ріг, кістка, бронза.

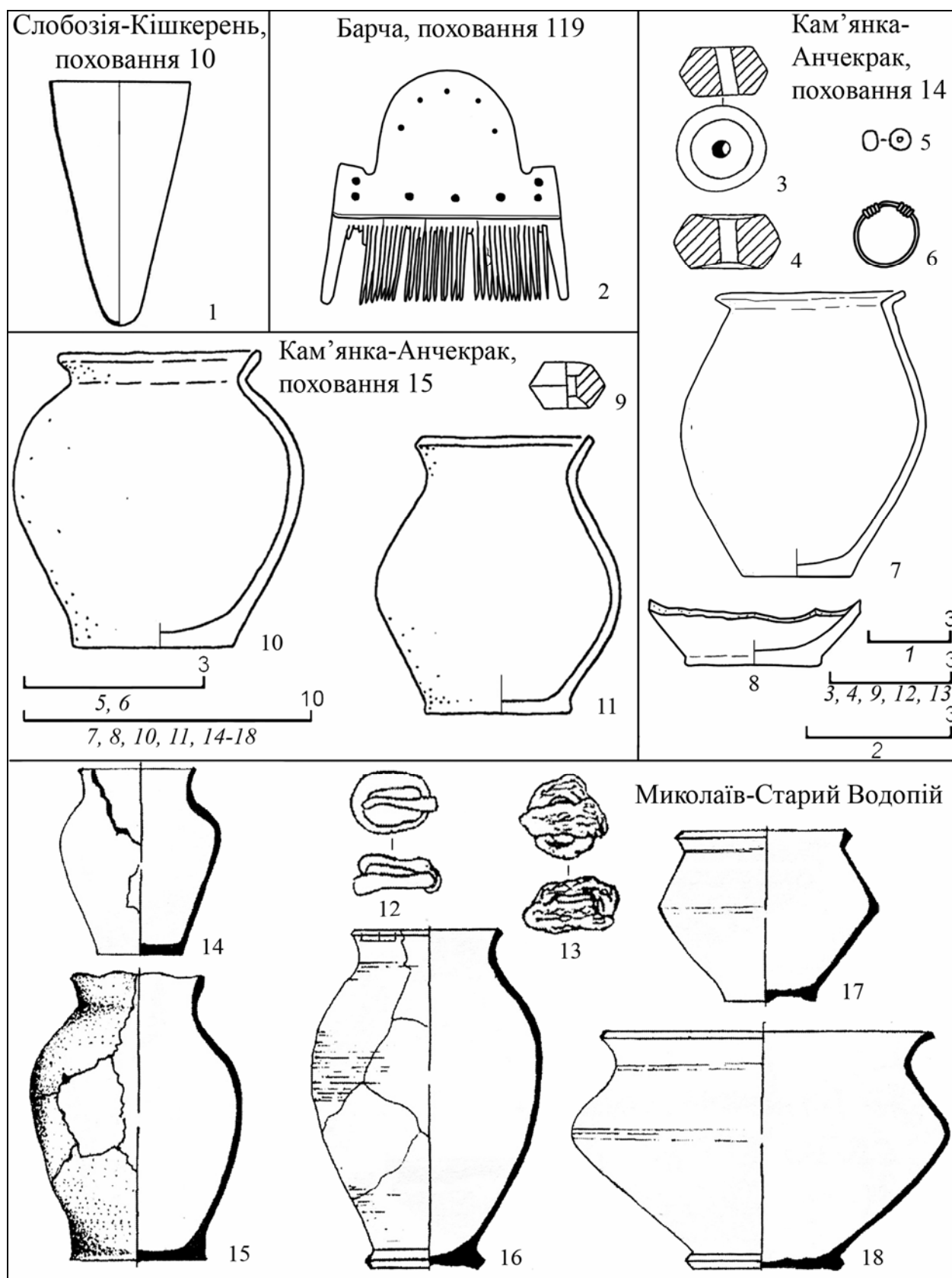

Рис. 81. Комплекси з амфорами типу Шелов F, підтип F3: Слобозія-Кішкерень, пох. 10; Барча, пох. 119, Кам'янка-Анчекрак, пох. 14, 15; Миколаїв-Старий Водопій (за: [Левинский, 1999; Тау etc., 2009, cat. № 586; Магомедов, 2004, рис. 12, 13; Гребенников, 2016, рис. 22]): 1 – кубок скляний; 2 – гребінь; 7, 10, 11, 14, 15 – ліпні горщики; 16–18 – кружальний посуд; 12 – бронзова пряжка; 13 – залізна пряжка; 3, 4, 9 – пряслиця; 6 – бронзове скроневе кільце; 5 – скляна намистина; 8 – світильник із дна ліпного горщика.

Тип амфори	Могильник, поховання	Роки																		
		270	280	290	300	310	320	330	340	350	360	370	380	390	400	410				
D, підтип 5	Оселівка, поховання 86 Дружне, могила 21, поховання А Сучидава, могила 375																			
F, підтип 1	Нейзац, могила 4, поховання I II IV V VI Нейзац, могила 125 Нейзац, могила 275 Озерне 3, підбійна могила Озерне 3,склеп 1 Суворово I, склеп 38, поховання I II Богденешть, поховання 8																			
F, підтип 2	Суворово I, склеп 38, поховання III Дружне, могила 3, поховання А Сторожове, курган 10																			
F, підтип 3	Городок-Миколаївка, могила М Барча, поховання 119 Біленьке, поховання 100 104 Черкаси-Центр, поховання 68 Слобозія-Кішкерень, поховання 10 Вікторівка 2, поховання 5 Озерне 3, склеп 2 Суворово I, склеп 38, поховання IV Дружне, могила 84, поховання А Червона Зоря, склеп 22 поховання 2																			

Рис. 82. Кореляція закритих комплексів з пізнім підтипом амфор типу Шелов D та амфорами типу Шелов F.

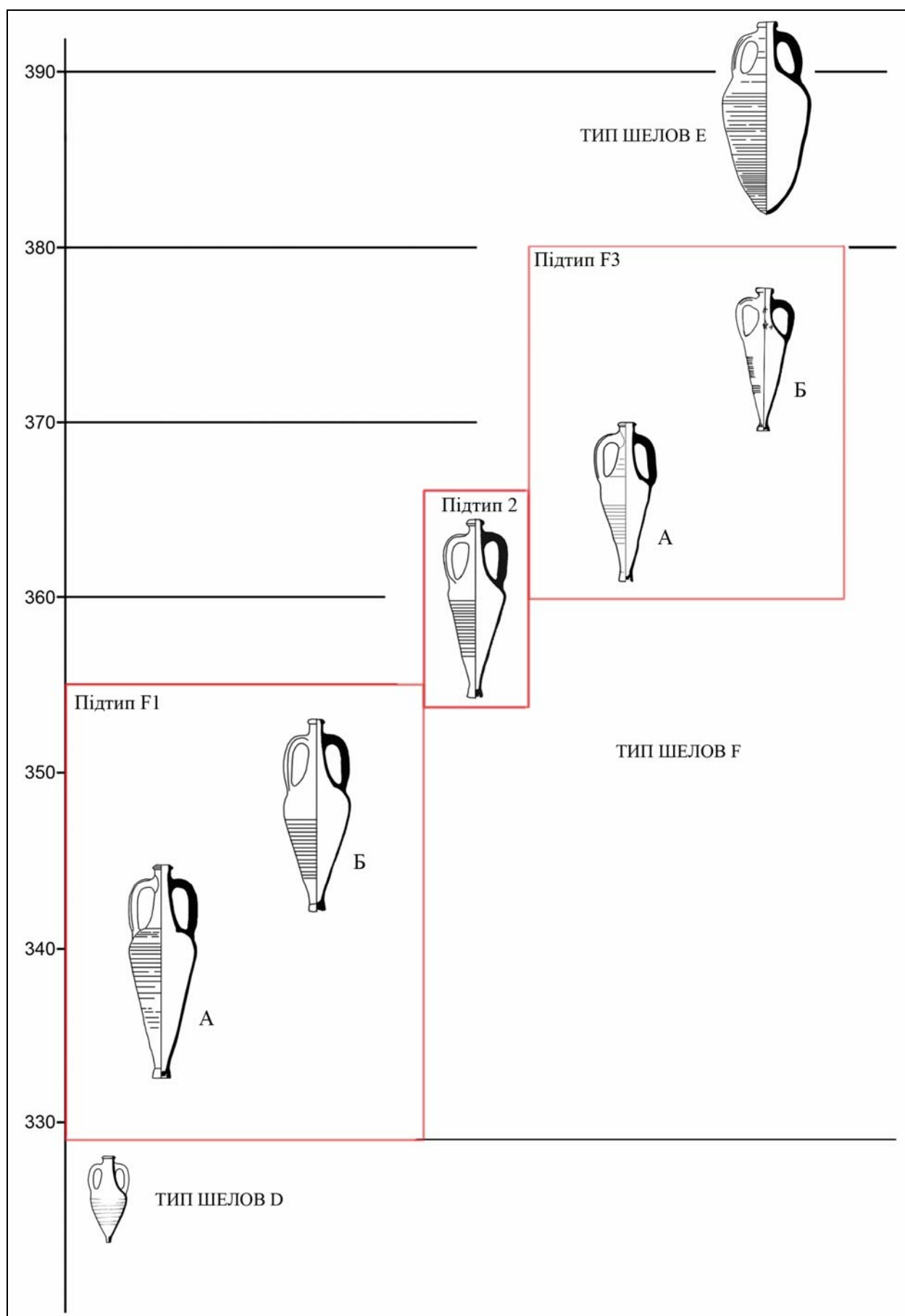

Рис. 83 Еволюція та хронологія амфор типу Шелов F

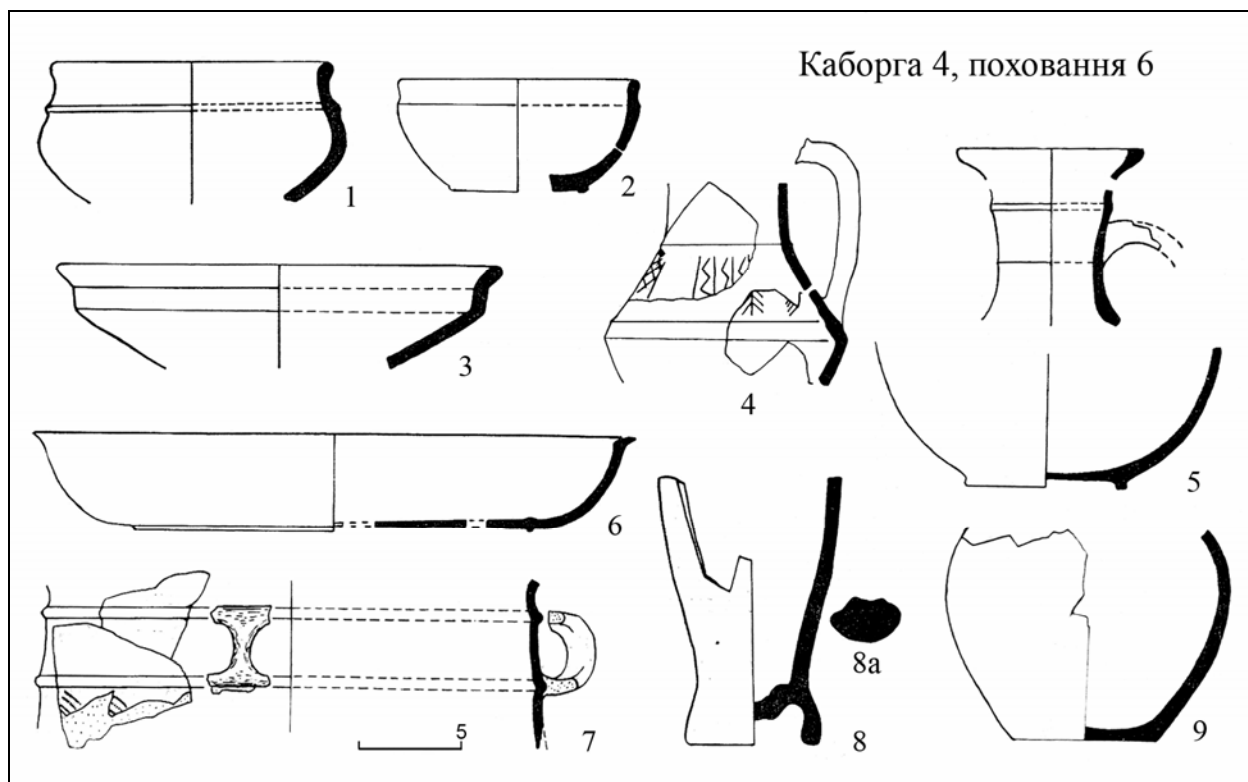

Рис. 84 Матеріали поховання 6 могильника Каборга 4: 1–4, 7, 9 – кружальний сіроглиняний посуд; 5, 6 – червонолаковий посуд; 8 – фрагменти амфори типу Шелов F, підтипу F1 (за: [Магомедов, 1979, табл. VIII, 1–9]).

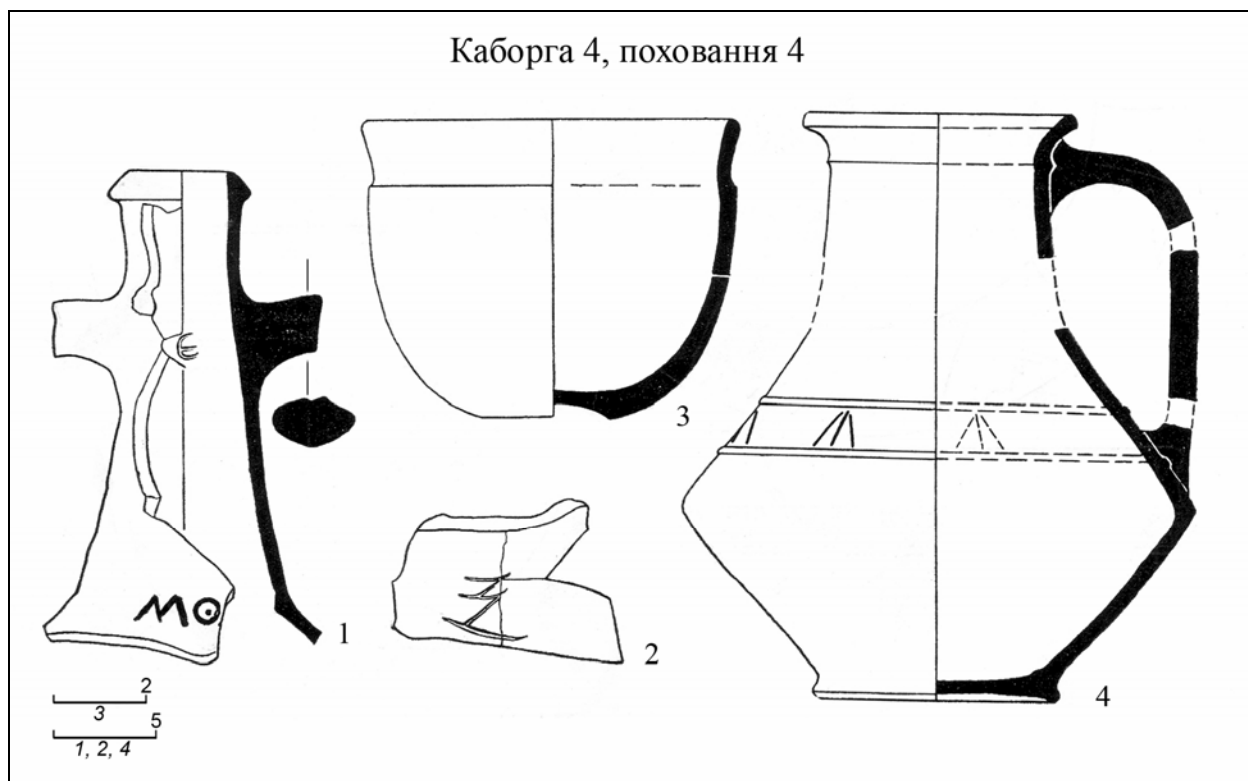

Рис. 85 (початок) Матеріали поховання 4 могильника Каборга 4: 1, 2– фрагменти амфори типу Шелов F, підтипу F1; 3, 4 – кружальний сіроглиняний посуд (за: [Магомедов, 1979, табл. IV, 8–11]).

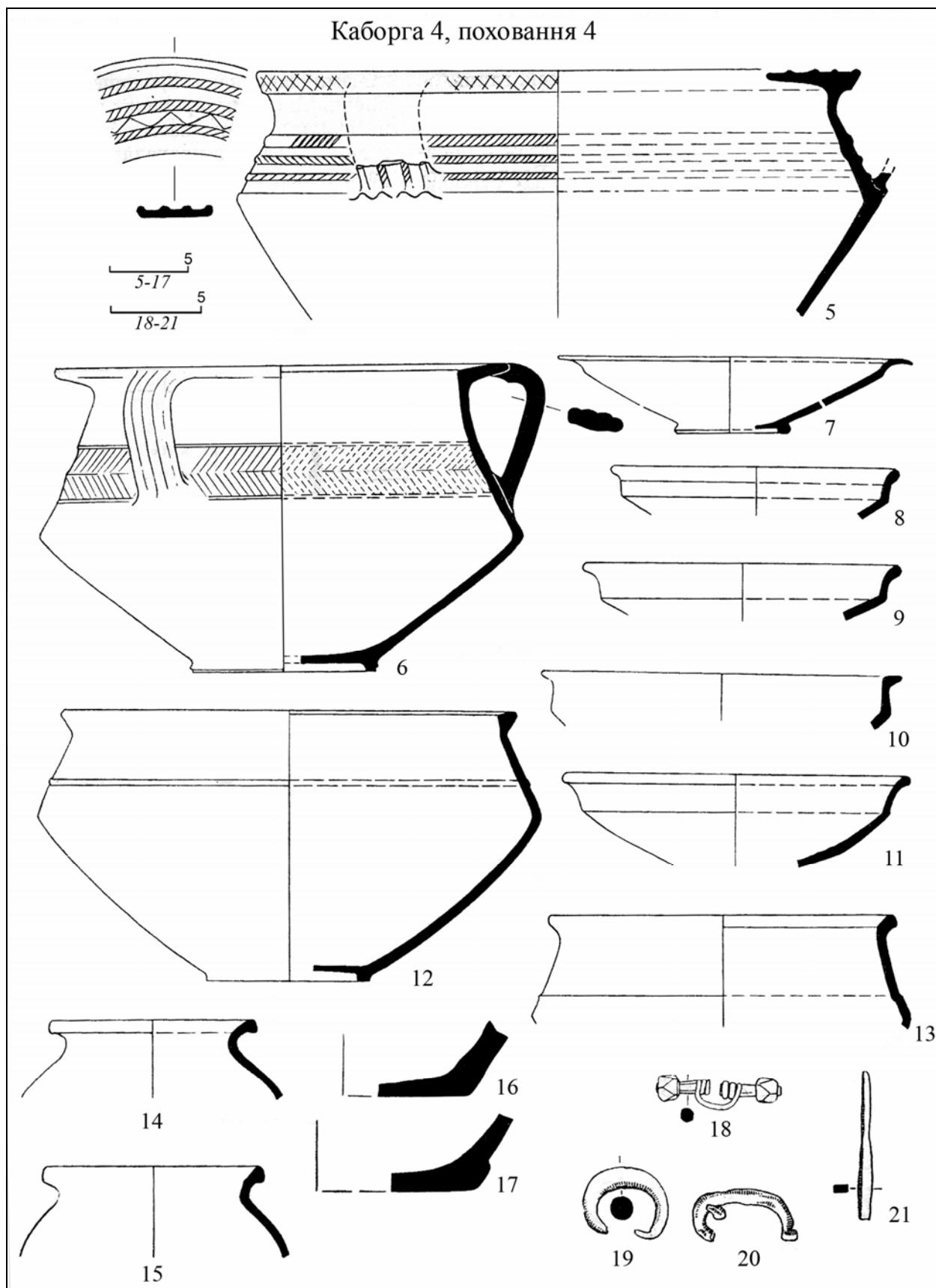

Рис. 85 (закінчення). Матеріали поховання 4 могильника Каборга 4: 5, 6, 8–17 – кружальний сіроглиняний посуд; 7 – червонолакова миска; 18 – фрагмент бронзової фібули з залізною віссю; 19 – бронзова пряжка; 20 – срібна пряжка; 21 – залізний стрижень (за: [Магомедов, 1979, табл. V]).

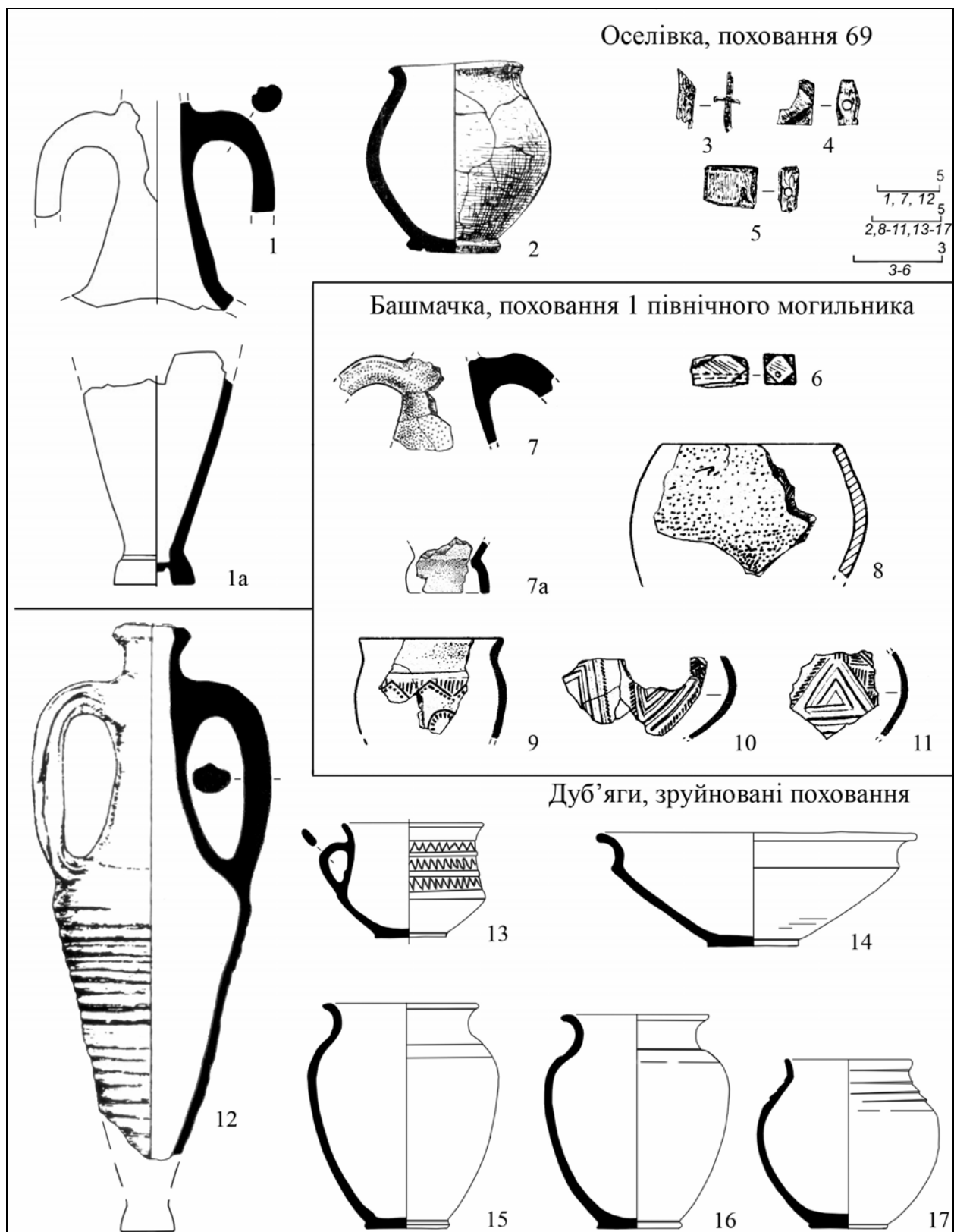

Рис. 86. Матеріали з поховання 69 могильника Оселівка (1–5), підкурганного тілоспалення 1 північного могильника біля городища Башмачка (6–11) та зруйнованих поховань біля с. Дуб'яги (12–17): 1, 7 – фрагменти амфор типу Шелов F, підтипу F1; 12 – фрагментована амфора типу Шелов F, підтипу F3; 2, 13–17 – кружальний посуд; 8–11 – ліпний посуд; 3 – фрагмент рогового гребеня; 4–6 – сердолікові намистини (за: [Никитина, 1988, табл. 37; Смиленко, 1992, рис. 20, 3; 28, 4, 5, 7; 29, 1, 2; Горюнов, Усова, 1974, рис. 2]).

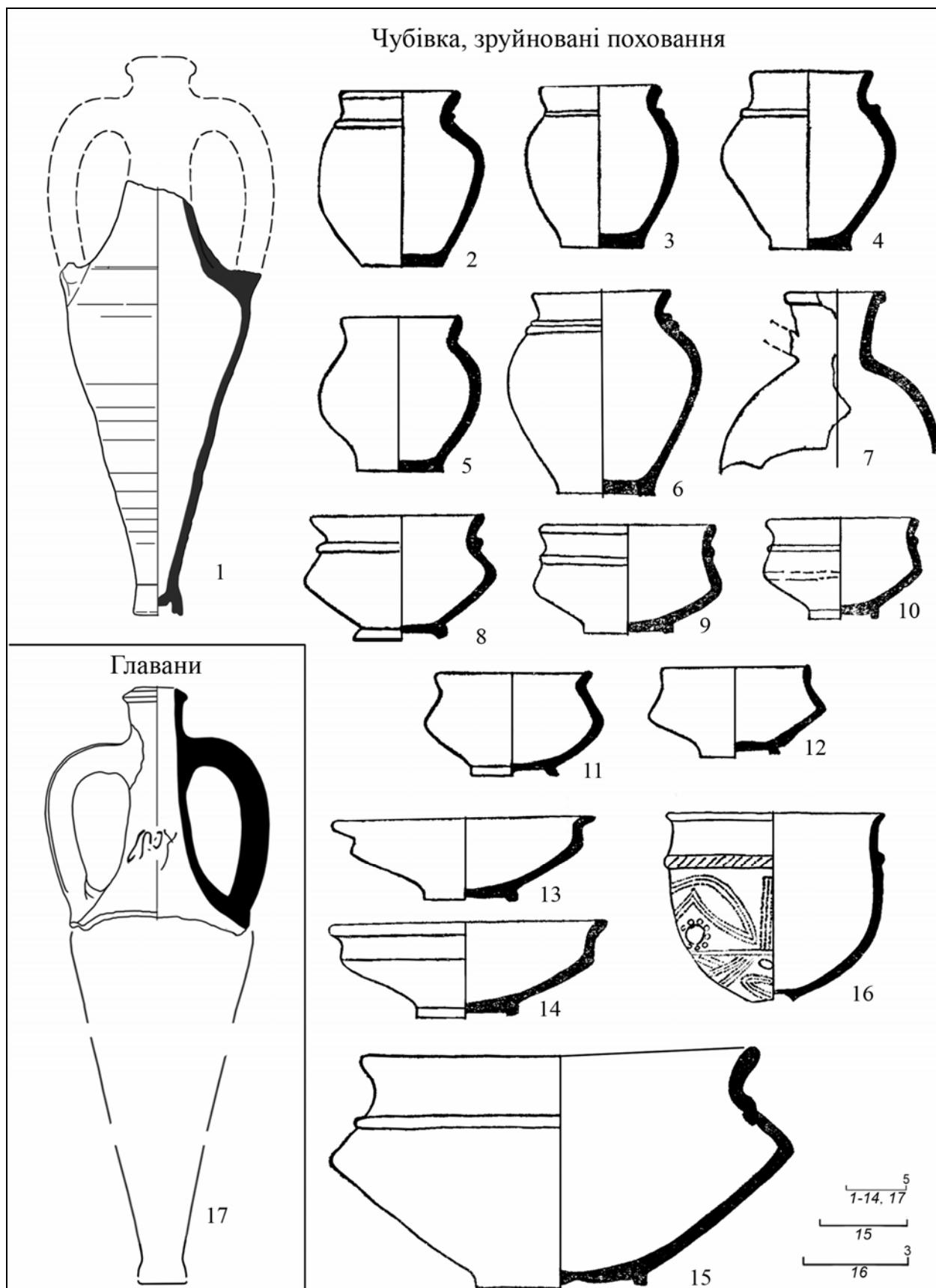

Рис. 87. Матеріали зі зруйнованих поховань могильника Чубівка (1–16) (за: [Гребенников и др., 1982, рис. 2, 3]) та поселення Главани (17): 1, 17 – фрагментовані амфори типу Шелов F, підтипу F3; 2–6, 8–16 – кружальний сіроглиняний посуд; 7 – частина червонолакового глека. (17 – рис. С.В. Діденка).

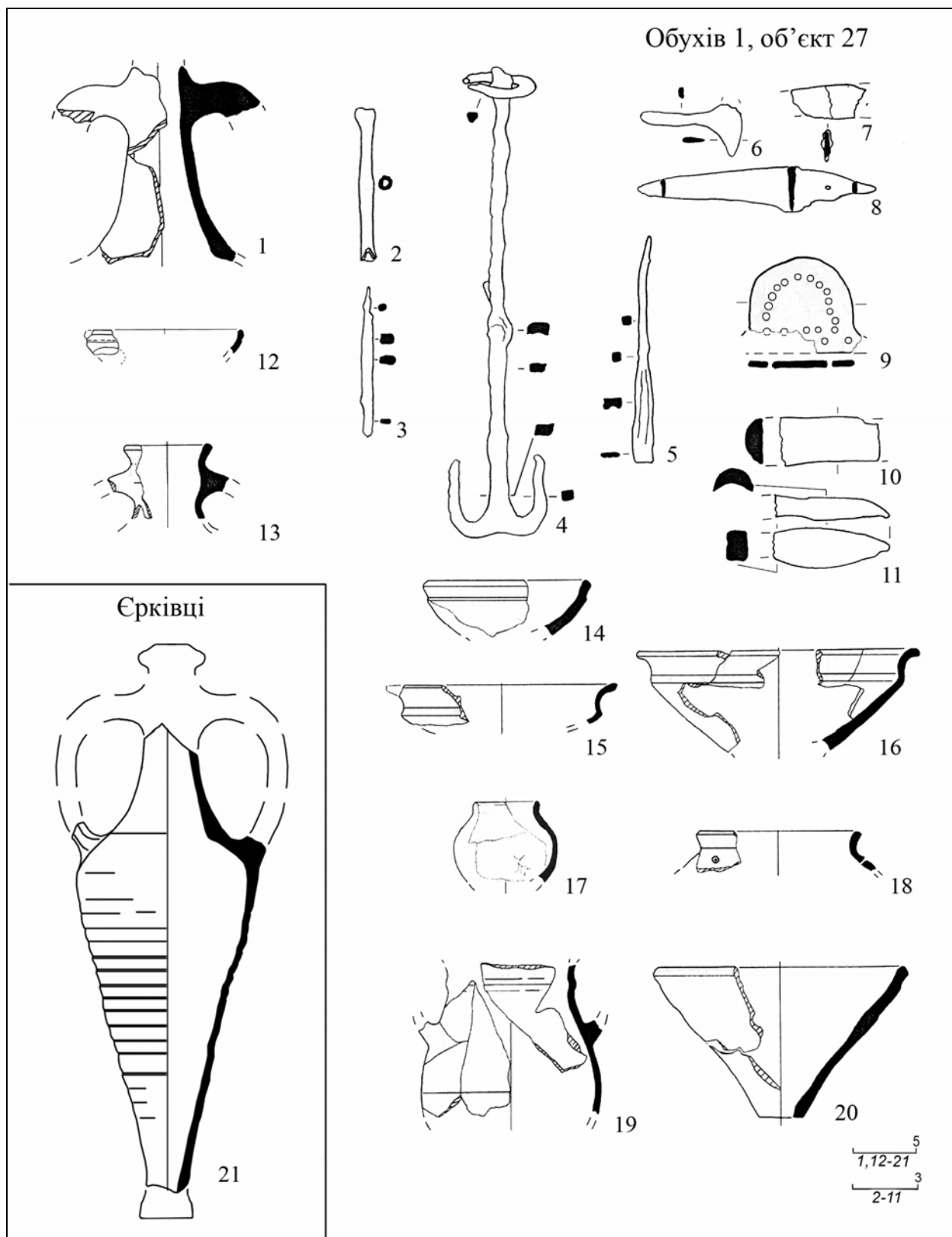

Рис. 88. Матеріали з поселень Обухів 1 (1–20) (за: [Кравченко *et al.*, 2007, рис. 76, 77]) та Єрківці (21): 1 – горло амфори підтипу F1/F2; 21 – фрагментована амфора підтипу F3; 2 – трубочка з кістки; 3–8, 10, 11 – залізні вироби; 9 – фрагмент рогового гребеня; 12 – уламок скляної посудини; 13–20 – кружальний посуд. (21 – рис. С.В. Діденка).

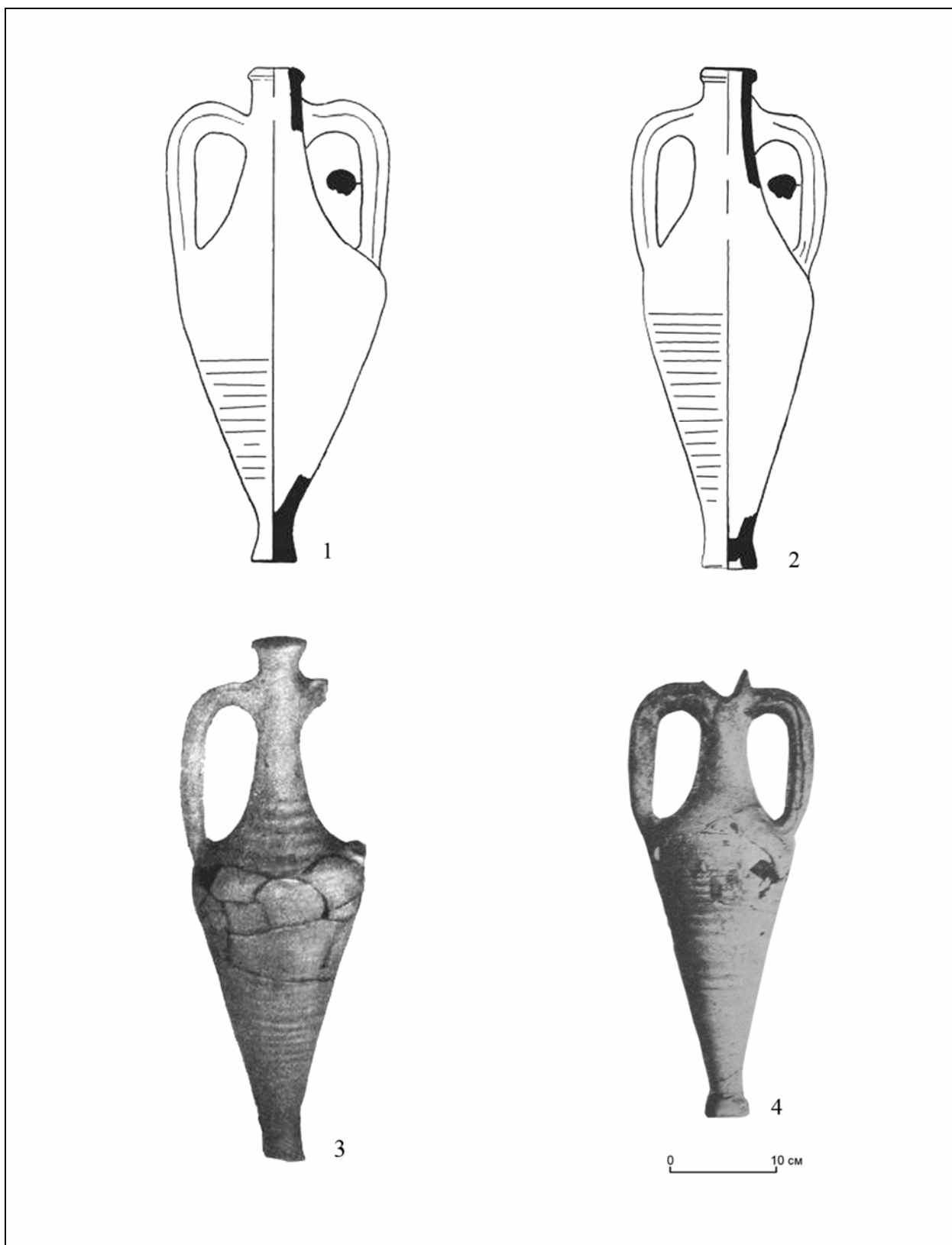

Рис. 89. Амфори типу Шелов F, підтипу F3 з ареалу черняхівської культури: 1 – Холодний Яр (Сумська обл.); 2 – Гурбинці (Чернігівська обл.); 3 – Максимівка (Полтавська обл.); 4 – Максимівка (Тернопільська обл.). (за: [Кропоткин, 1970, рис. 31, 3, 4; 34–35, 9; Majewski, 1949, tabl. X, 4]).

1, 2 – рисунки виконані схематично.

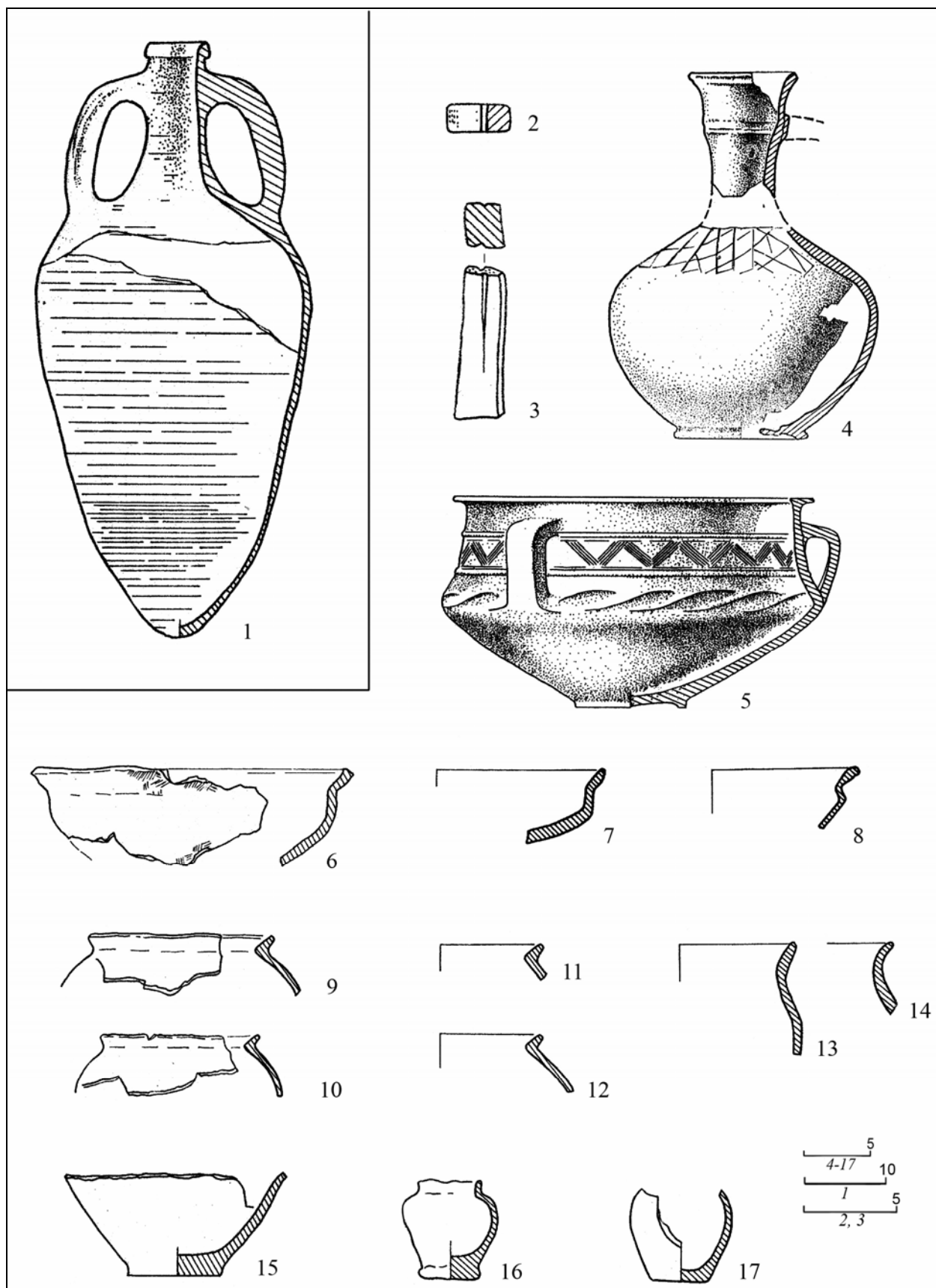

Рис. 90. Матеріали з приміщення 9 (розкоп 2) поселення Кам'янка-Анчекрак: 1 – амфора типу Шелов Е; 2 – глиняне пряслице; 3 – точильний брусок; 4, 5, 7, 8 – кружальний столовий посуд; 6, 9–17 – ліпний посуд (за: [Магомедов, 1991, рис. 8, 6, 7; 10, 1; 11, 3; 12, 1, 6; 13, 2, 3, 9, 10; 14, 5, 6; 15, 5, 8; 16, 5; 20, 3, 14]).

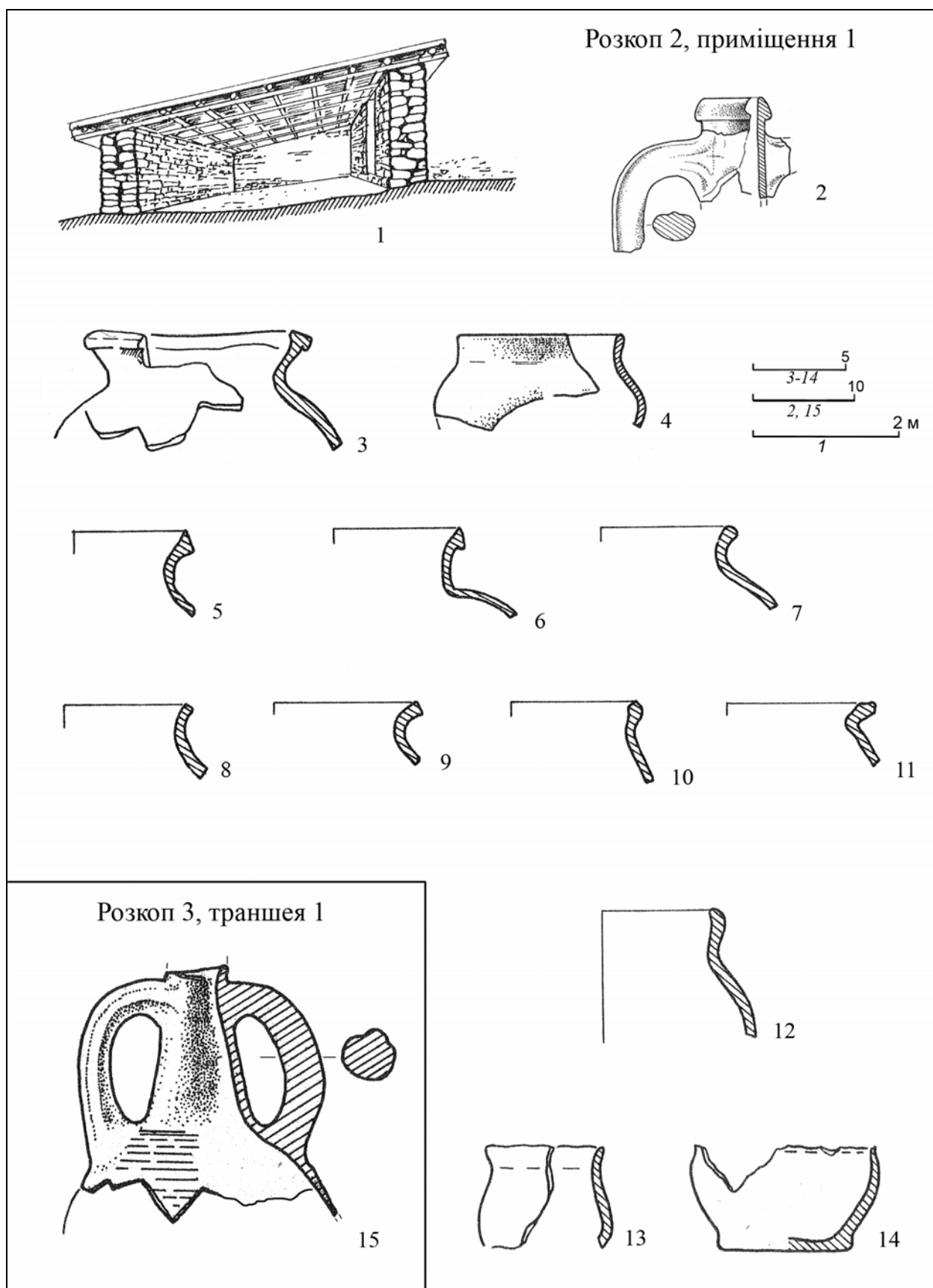

Рис. 91. Матеріали з приміщення 1 (розкоп 2) та траншеї 1 (розкоп 3) поселення Кам'янка-Анчекрак: 1 – реконструкція приміщення 1; 2, 15 – частини амфор типу Шелов Е; 3–11 – кружальний посуд; 12–14 – ліпний посуд (за: [Магомедов, 1991, рис. 5, 2; 7, 7–9, 11–15; 11, 5; 12, 2, 3, 10; 14, 7; 17, 3; 18, 3]).

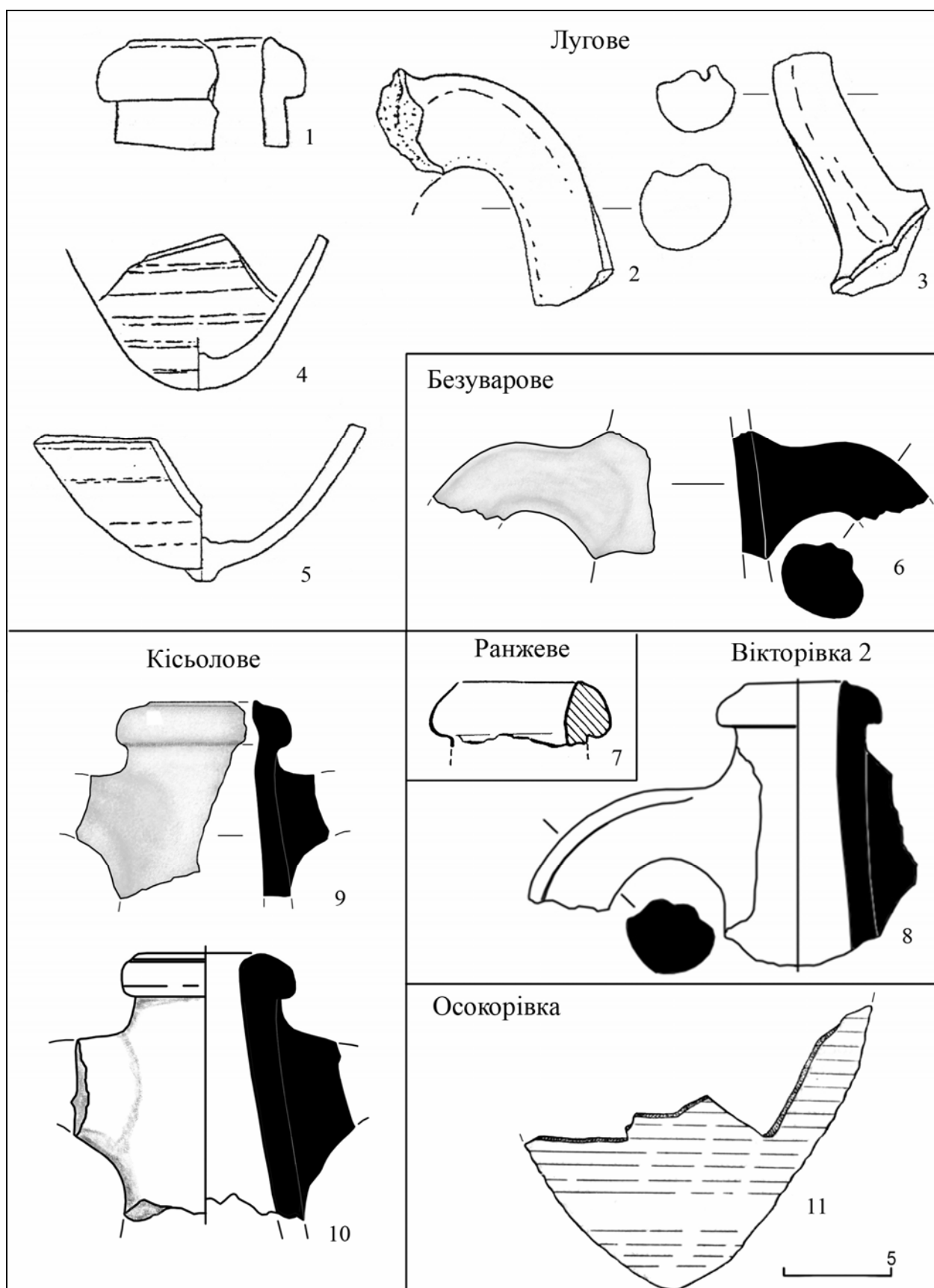

Рис. 92. Фрагменти амфор типу Шелов Е з поселень черняхівської культури (за: [Магомедов, Гудим-Левкович, 2003, рис. 10, 13, 17–20; Раевский, 1955, рис. 4, 9; Сымонович, 1967, рис. 18, 9; Сымонович, Яровой, 1968, рис. 8, 14; Пешанов, Сымонович, 1964, рис. 1, 13; Сымонович, 1979, рис. 21, 13]).
(6, 9 – рис. С.В. Діденка).

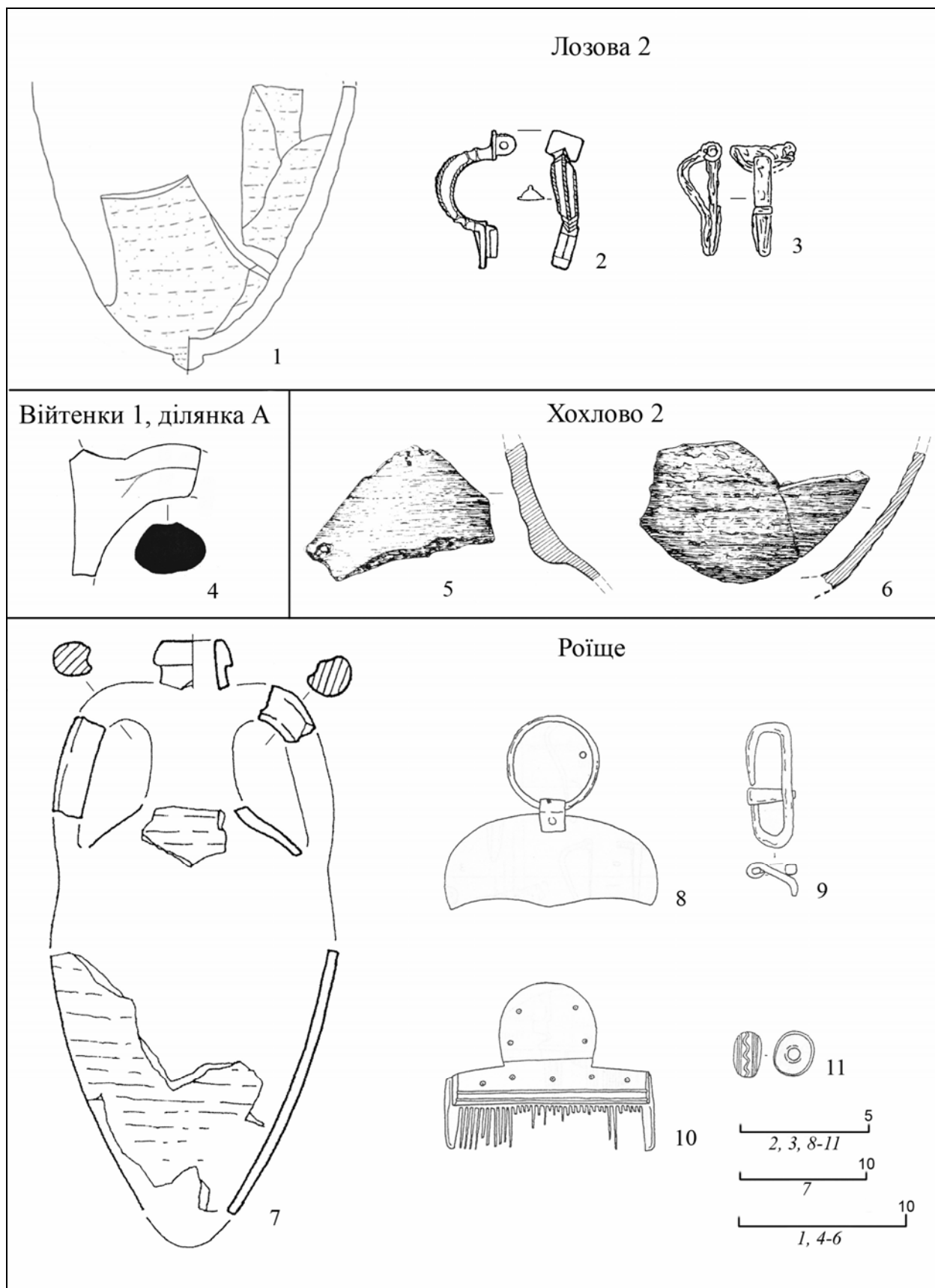

Рис. 93. Матеріали з поселень черняхівської (Лозова 2, Війтенки 1, Хохлово 2) та київської (Роїще) культур: 1, 4-7 – частини амфор типу Шелов Е; 2 – бронзова фібула; 3 – залізна фібула; 7 – срібна лунниця; 8 – залізна пряжка; 9 – роговий гребінь; 10 – скляна поліхромна намистина (за: [Скирда, 2000, рис. 2; 2002, рис. 1, 1; Любичев, 2007, рис. 3, 4; Кропоткин, Кропоткин, 1979, рис. 6, 1, 4; Терпиловский, 2004, рис. 62, 3, 5, 6, 11]).

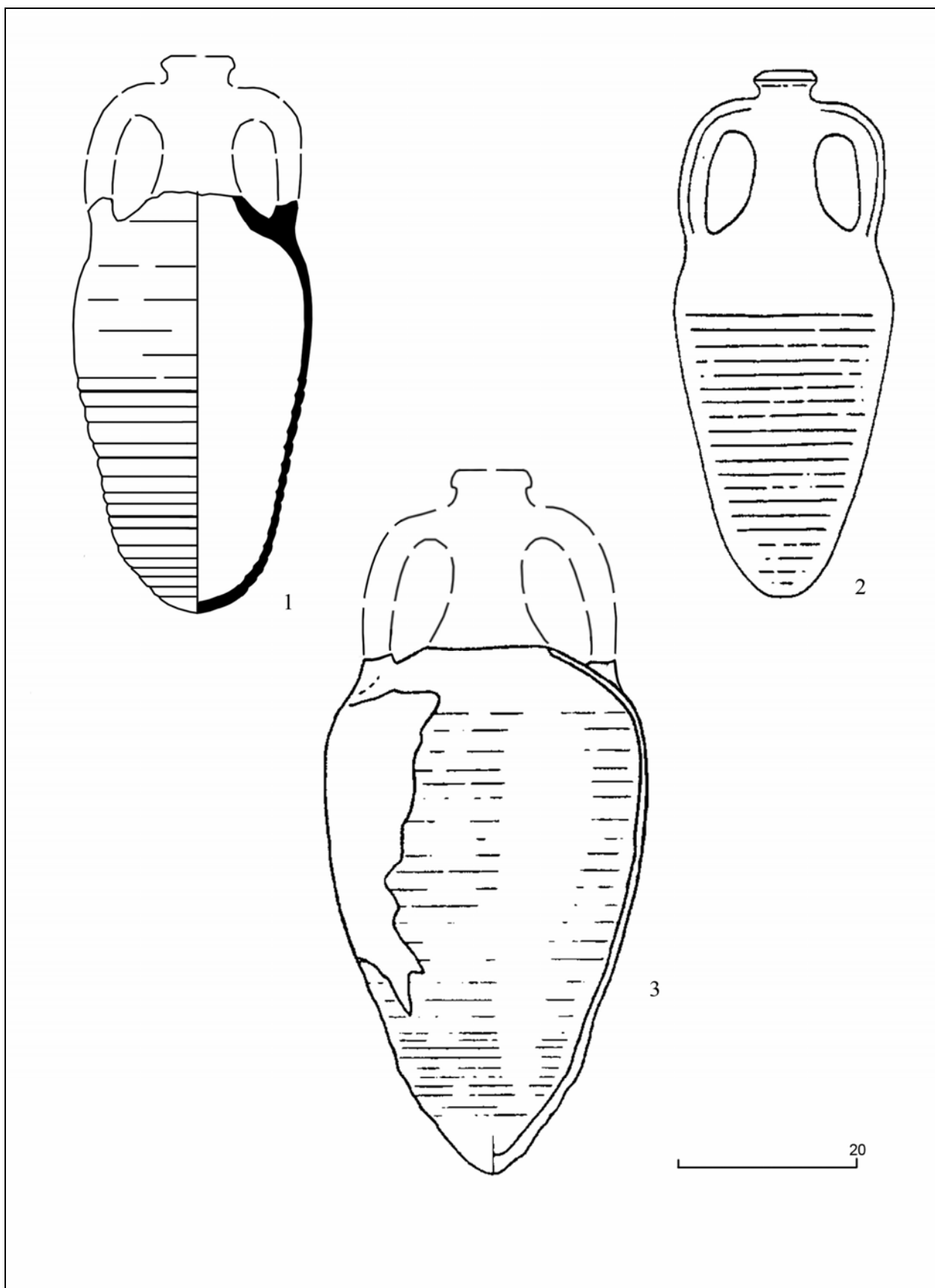
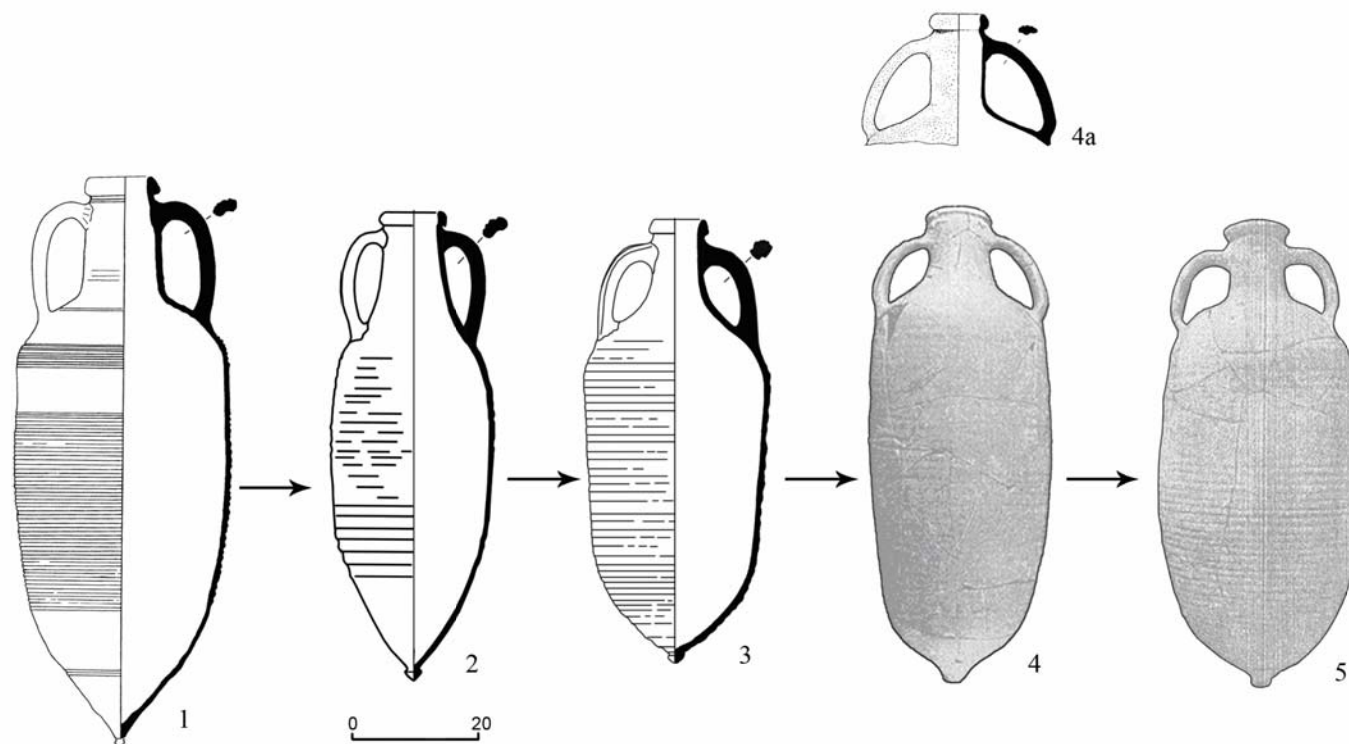

Рис. 94. Амфори типу Шелов Е з ареалу черняхівської культури: 1 – Кісьолове, приміщення 2; 2 – Басівка, випадкова знахідка; 3 – Олександрівка, розкоп 1, приміщення 2 (за: [Раевский, 1955, рис. 3, 3; Сымонович, 1964, рис. 3, 8; Магомедов, 1987б, рис. 9, 2]).

1 - Танаїс, підвал ЕК садиби 18 - кінець II - середина III ст.

2 - "Радгосп 10", могила 96 - друга половина III ст.

3 - Чатир-Даг, могила 1 - 310-320-ті рр.

4 - Харакс, могила 29 - близько другої третини IV ст.

4a - Ятрус - період А, 300-360-ті рр.

5 - Харакс, могила 33 - остання третина IV ст.

Рис. 95. Еволюція амфор класу північнопонійських з жолобчастими ручками.

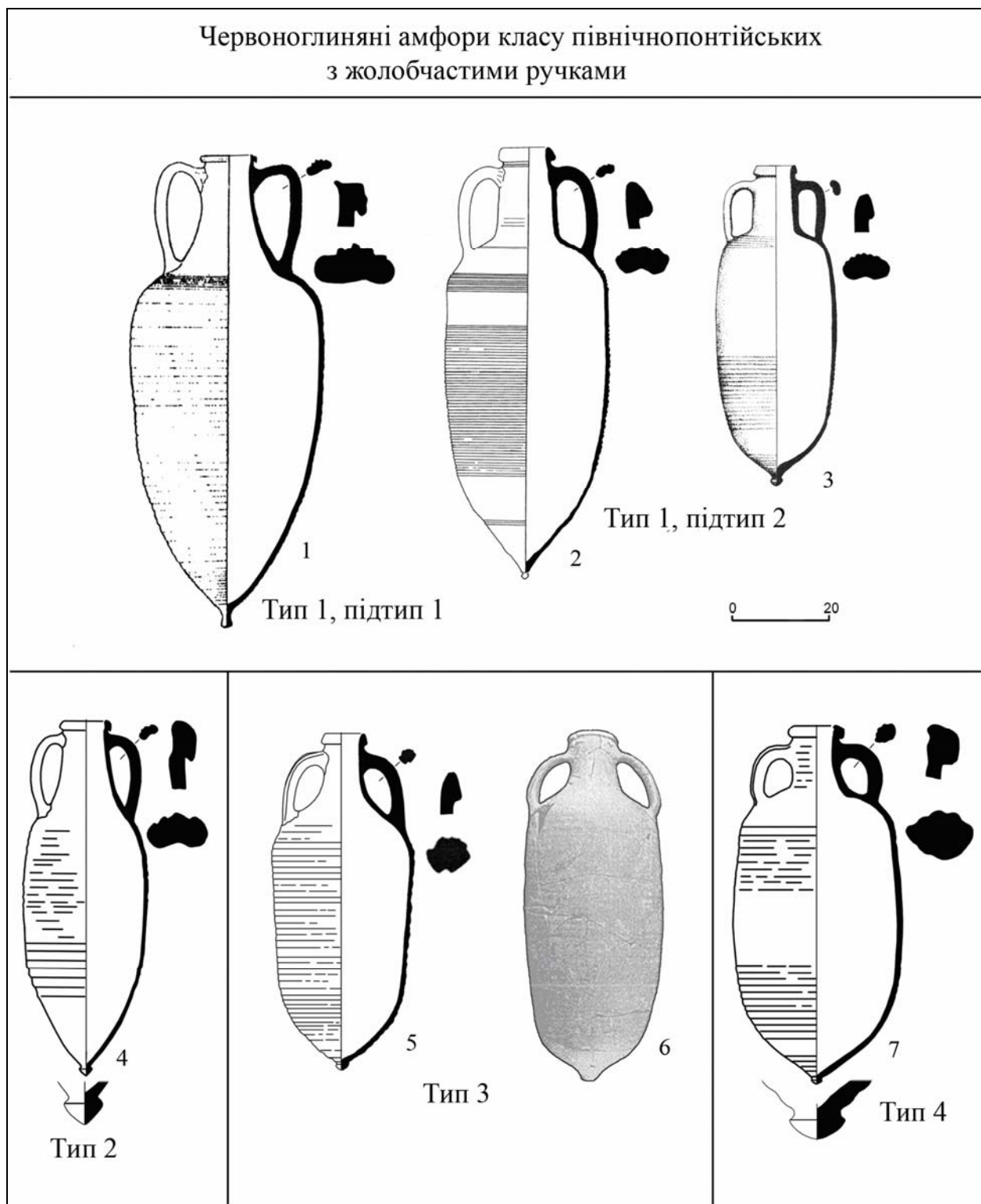

Рис. 96. Типологія амфор північнопонтійського класу з жолобчастими ручками: 1, 4 – Радгосп 10; 2, 3 – Танаїс; 5 – Чатир-Даг, могила 1; 6 – Харакс, могила 29; 7 – Тіра, післяготський будинок.

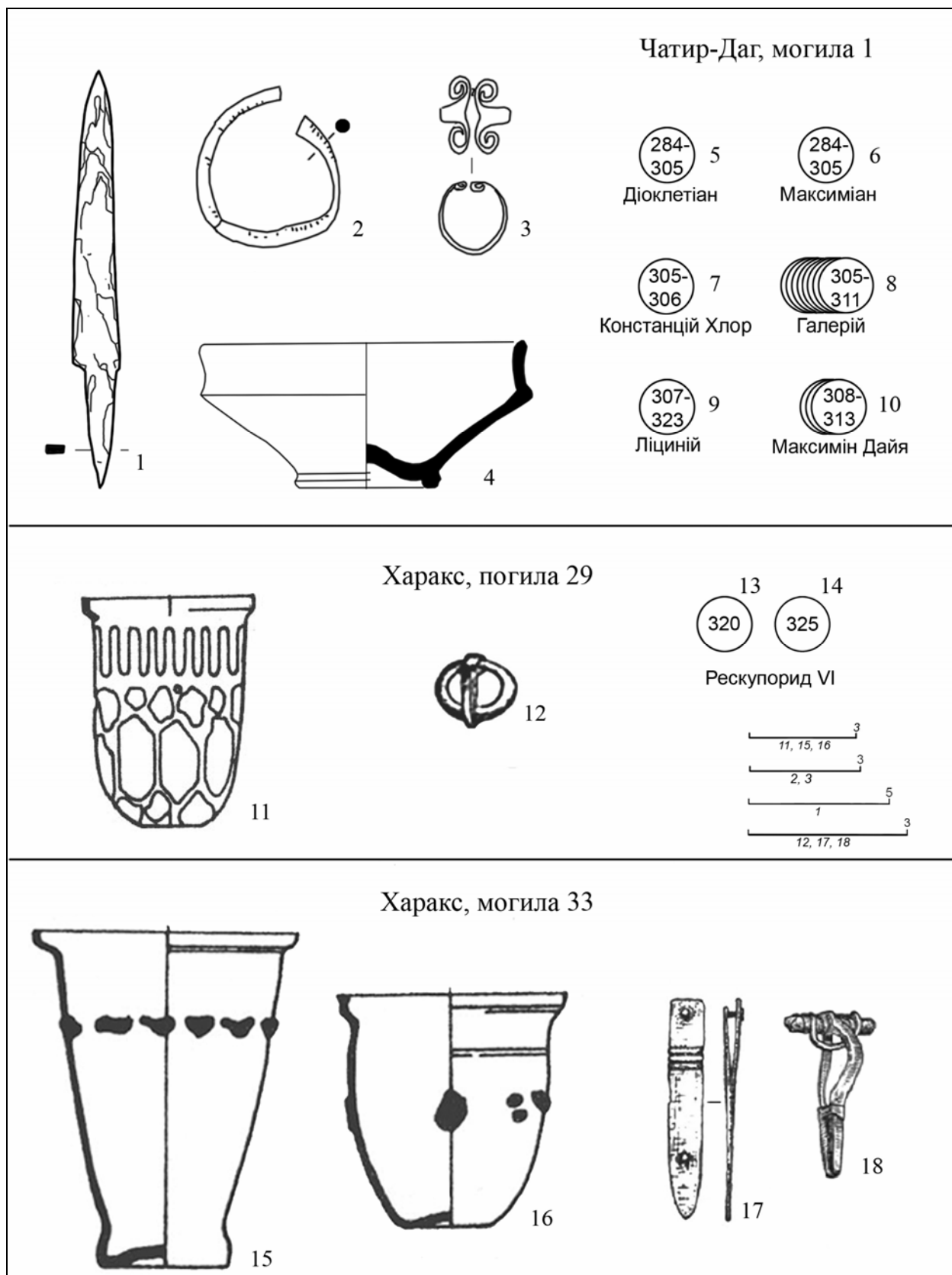

Рис. 97. Поховальні комплекси з амфорами північнопонтійського класу з жолобчастими ручками: Чатир-Даг, могила 1; Харакс, могили 29 і 33 (за: [Мыц etc., 2006, с. 147; табл. 4; Блаватский, 1951, рис. 10, 8; Сорокина, 1973, рис. 2, 2, 3, 10; Айбабин, 1999, табл. XXIII, 8]). 1 – ніж; 2 – браслет; 3 – перстень; 4 – чаша червонолакова; 5–10, 13, 14 – монети; 11, 15, 16 – скляний посуд; 12 – пряжка; 17 – наконечник ремня; 18 – фібула.
 1 – залізо; 2, 3, 12, 17, 18 – бронза; 5–10, 13, 14 – мідь.

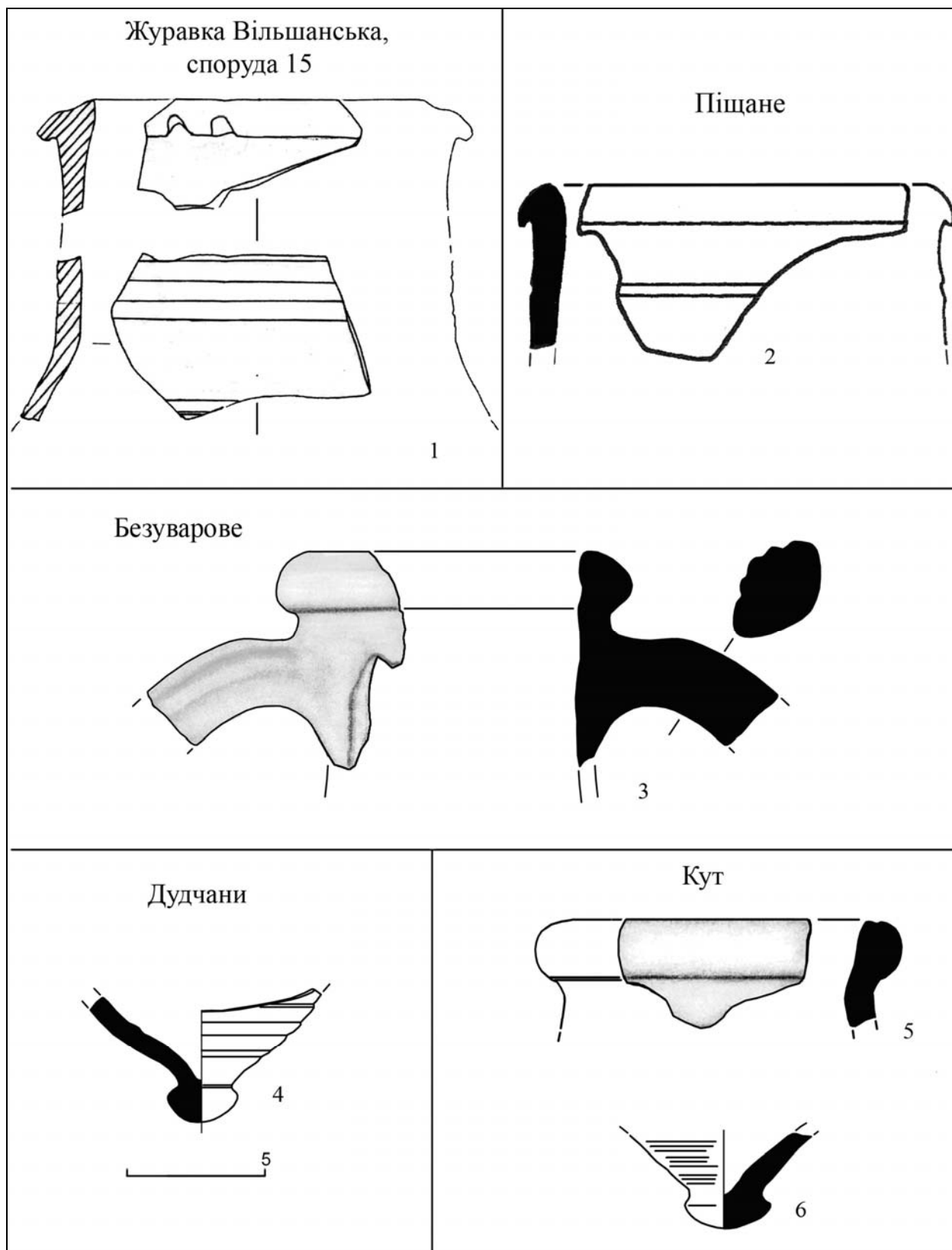

Рис. 98. Фрагменти амфор північнопонтійського класу з жолобчастими ручками з ареалу черняхівської культури (за: [Обломский, 2010, рис. 26, 6; Обломский, 1999, рис. 9, 7; Вязьмітіна, 1960, табл. II, 32; Сымонович, 1967, рис. 5, 14, 15]).
(3 – рис. С.В. Діденка).

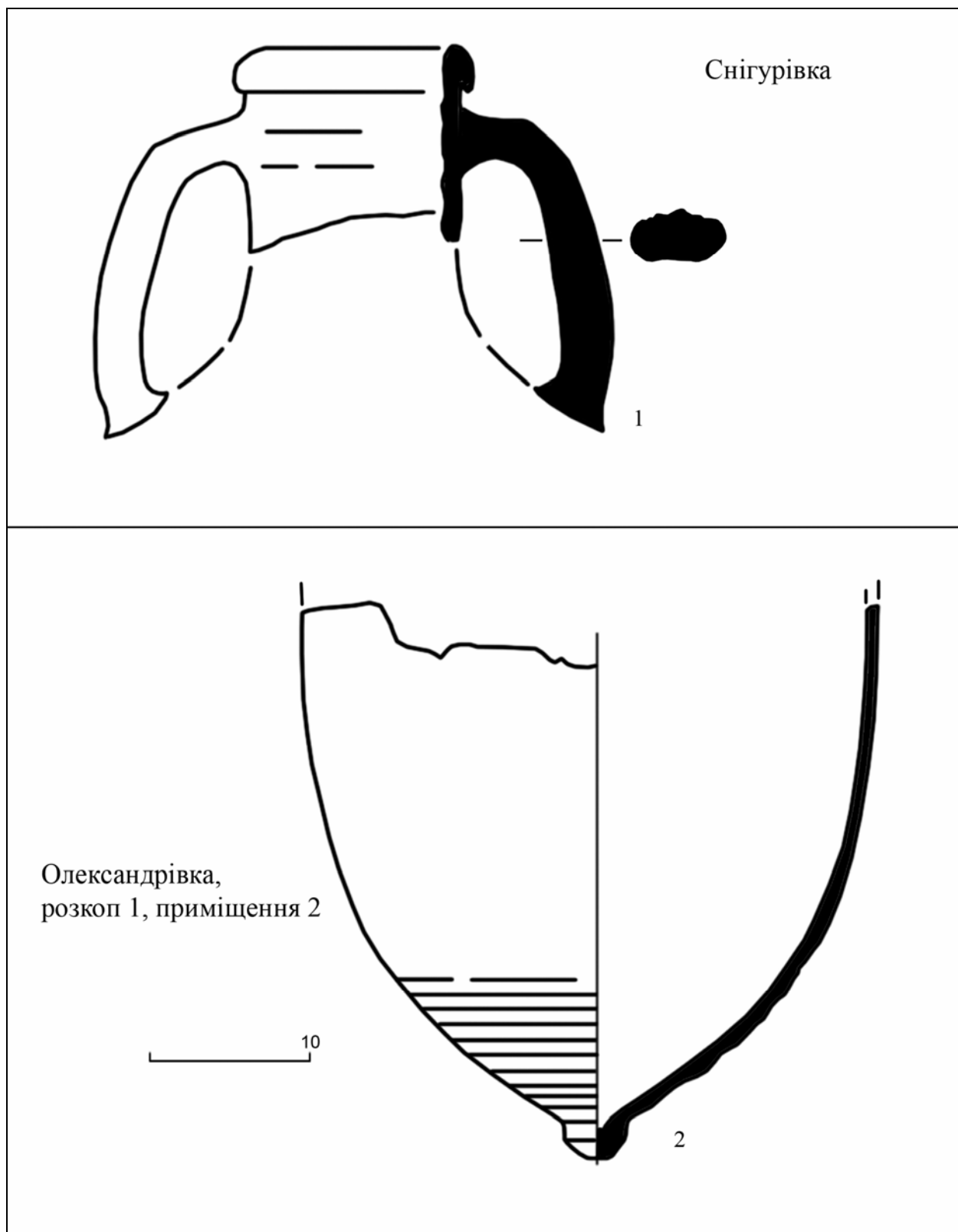

Рис. 99. Фрагменти амфор північнопонтійського класу з жолобчастими ручками з поселень черняхівської культури (за: [Магомедов, 1987а, рис. 34, 2; Магомедов, 1987б, рис. 9, 3]).

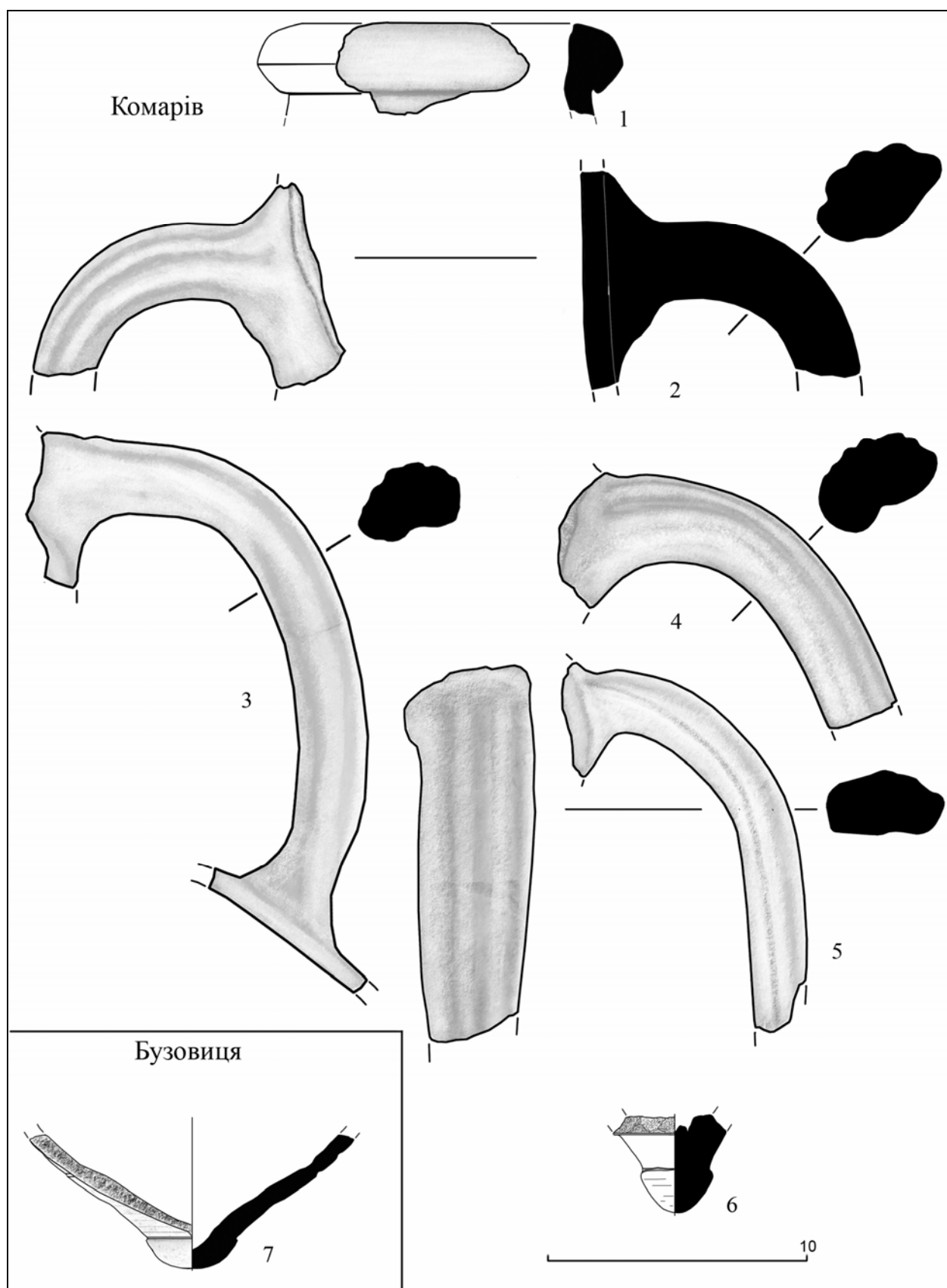

Рис. 100. Фрагменти амфор північнопонтійського класу з жолобчастими ручками з поселень черняхівської культури (рис. С.В. Діденка).

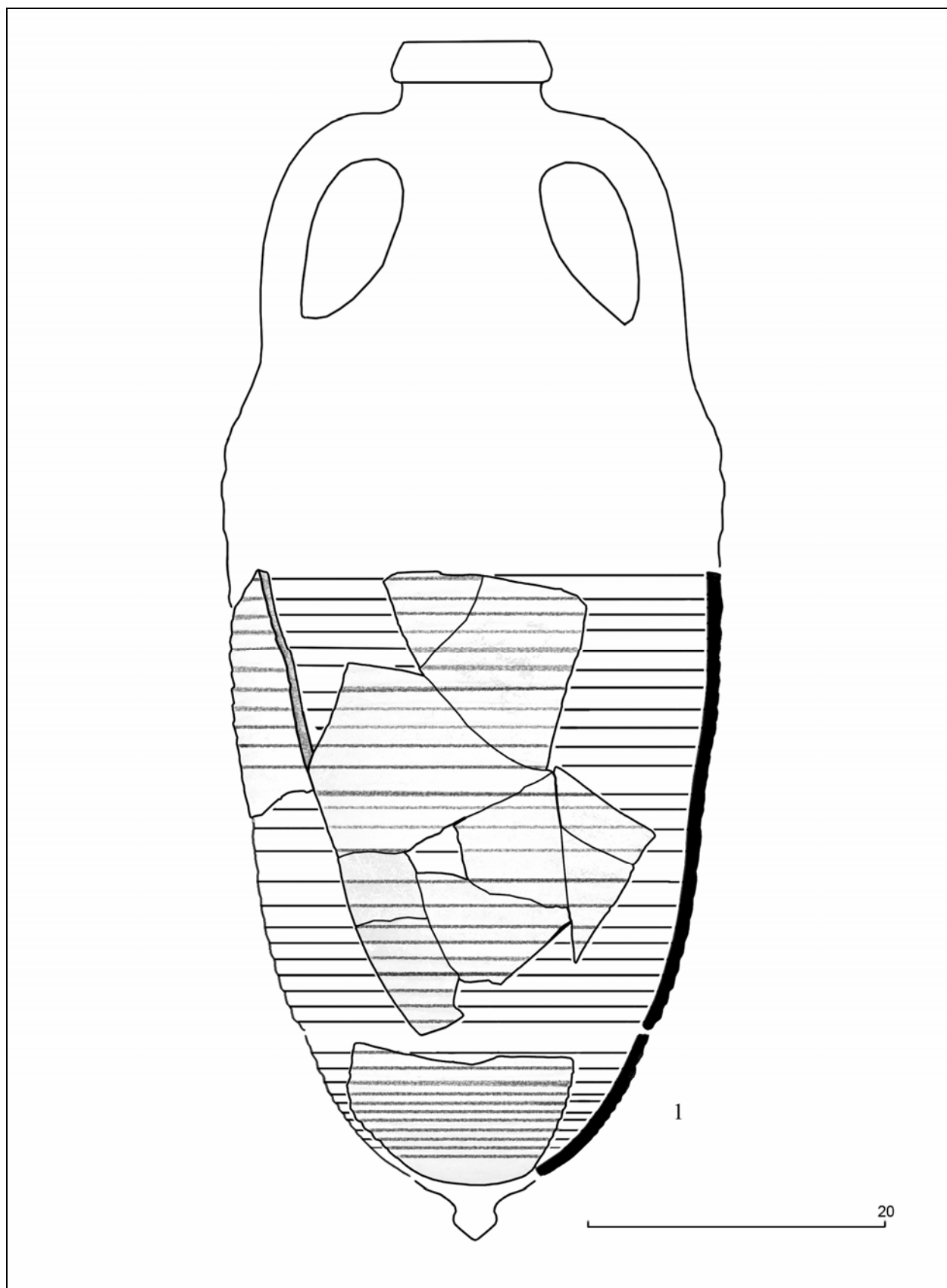

Рис. 101. Частина амфори північнопонтійського класу з жолобчастими ручками з об'єкту 9/2013 р. (гончарний горн) поселення Комарів (за: [Діденко, 2013, рис. 4]).

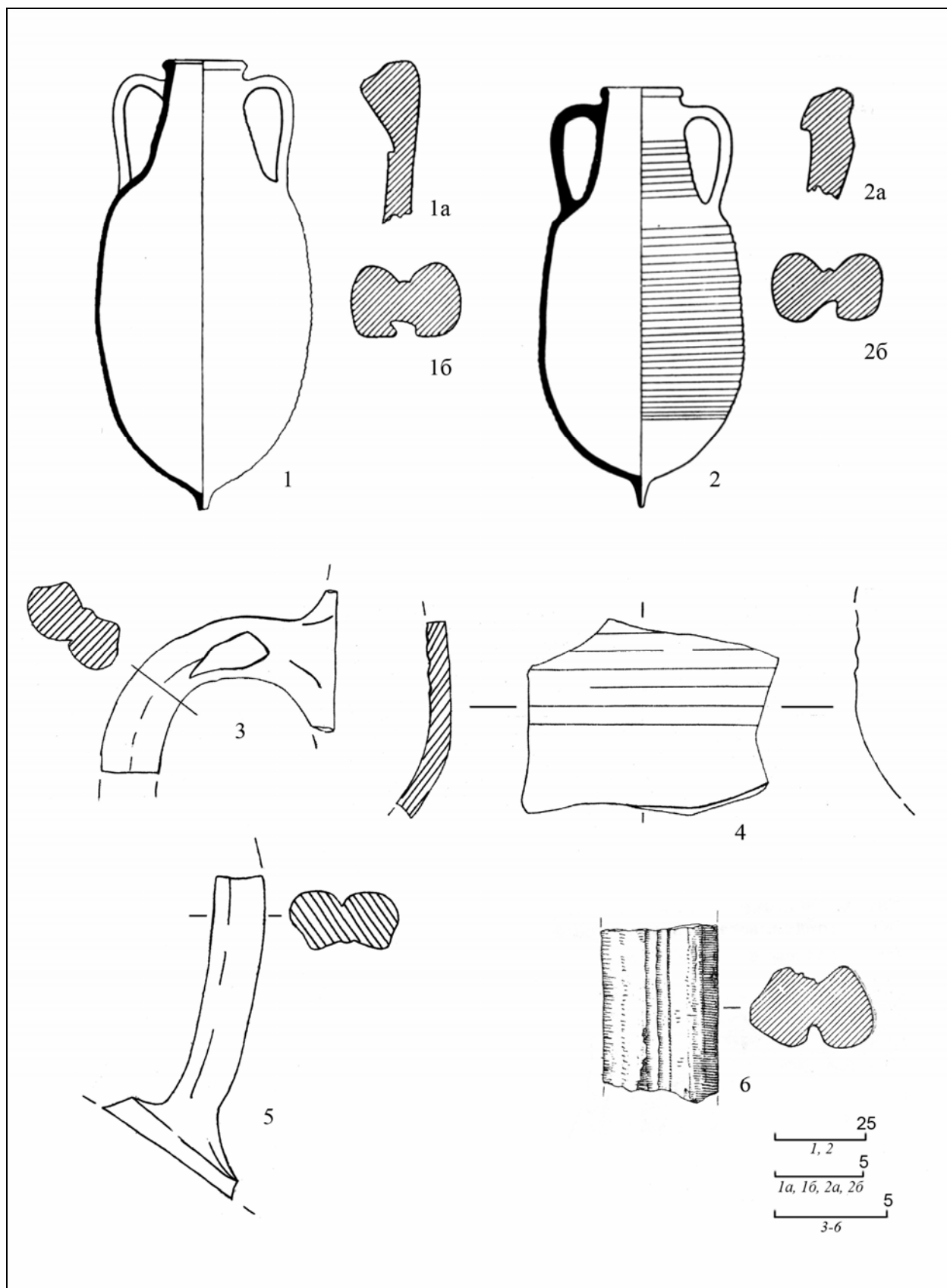

Рис. 102. Червоноглиняні амфори зі складнопрофільованими ручками типу Зеест 75: 1 – Ольвія; 2 – Істрія; 3, 4 – Журавка Вільшанська, землянка 9; 5 – Журавка Вільшанська, землянка 15; 6 – Дубове, підйомний матеріал (за: [Зеест, 1960, табл. XXXI, 75а, 75б; Обломский, 2010, рис. 19, 3, 26, 5; Кропоткин, Кропоткин, 1988, рис. 3, 7]).

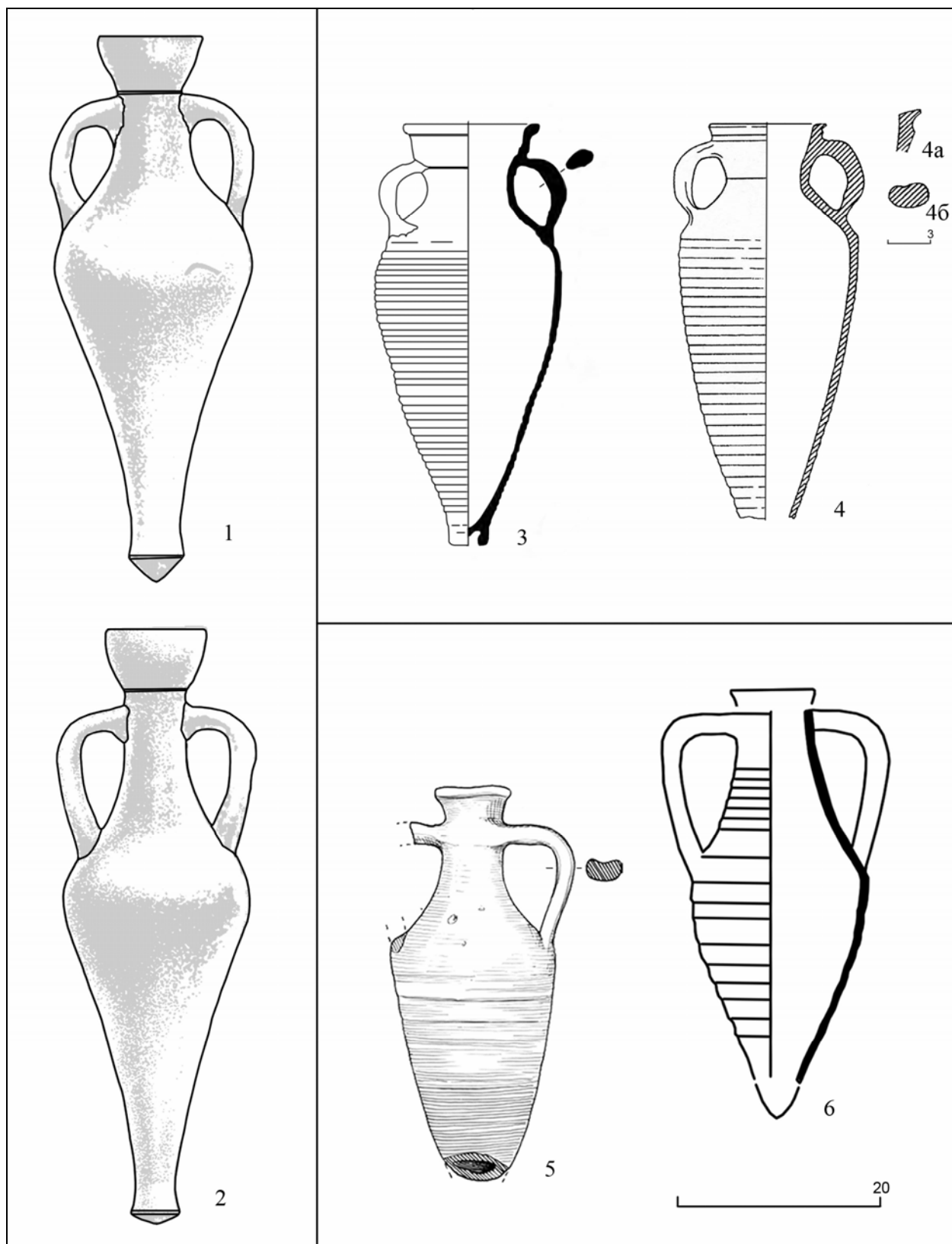

Рис. 103. Амфори виробництва провінцій Нижнього Подунав'я з ареалу черняхівської культури та аналогії. Тип Дафна (1, 2), тип Парасків 9А (3, 4), тип Кузманов XVIII (5, 6): 1, 2 – Нагірне 2, поховання 45 і 46; 3, 4 – Тіра; 5 – Комарів, культурний шар; 6 – Одесос (за: [Магомедов, 2013, рис. 8, 3, 4; Самойлова, 1978, рис. 4, 5; Кравченко, Корпусова, 1975, рис. 5, 5; Смішко, 1956, табл. IV, 3; Кузманов, 1985, табл. 13, A/33]).

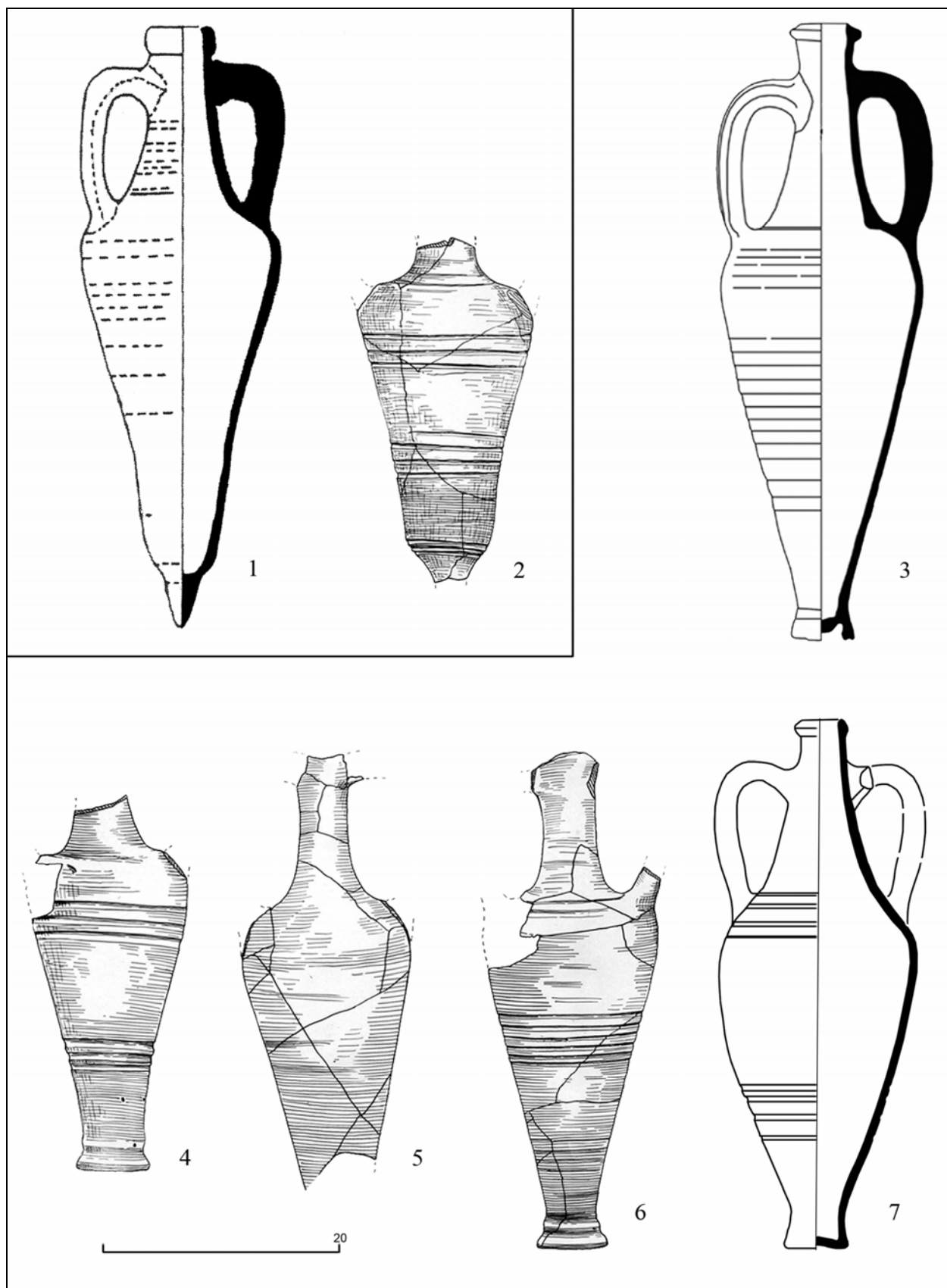

Рис. 104. Амфори виробництва провінцій Нижнього Подунав'я з пам'яток черняхівської культури (2, 4–7), їх аналогії (1) та прототипи (3): 1 – Плопу (Румунія); 2, 4–6 – Комарів, споруда I/1956 р.; 3 – колекція НМІУ; 7 – могильник Романківці (за: [Смішко, 1956, табл. IV, 1, 2, 4, 5; Никитина, 1996, с. 71, рис. 2; Paraschiv, 2002, pl. 3, 16]).

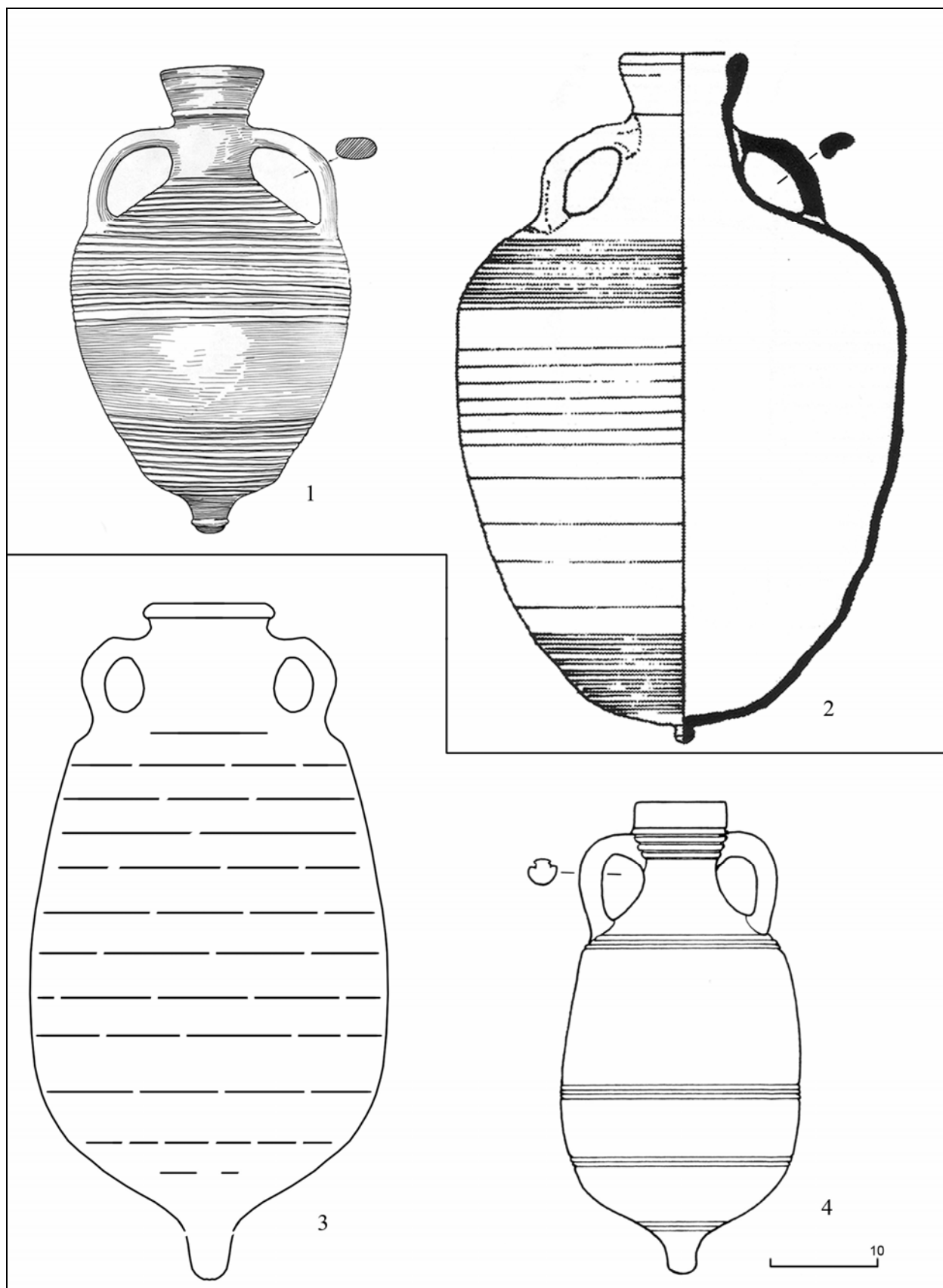

Рис. 105. Дунайські наслідування амфорам типів LRA 2 Benghazi (1), Робінсон М 273 (4) та їх прототипи (2, 3): 1 – Комарів, споруда I/1956 р.; 2 – Нови (Болгарія); 3 – Афіни; 4 – Нагірне 2, поховання 75 (за: [Смішко, 1956, табл. IV, 6; Opat, 2004, p. 11, pl. 6, 7; Robinson, 1959, tabl. 29, № М 273; Gudkova, Schultze, 2017, Taf. 61, 6]).

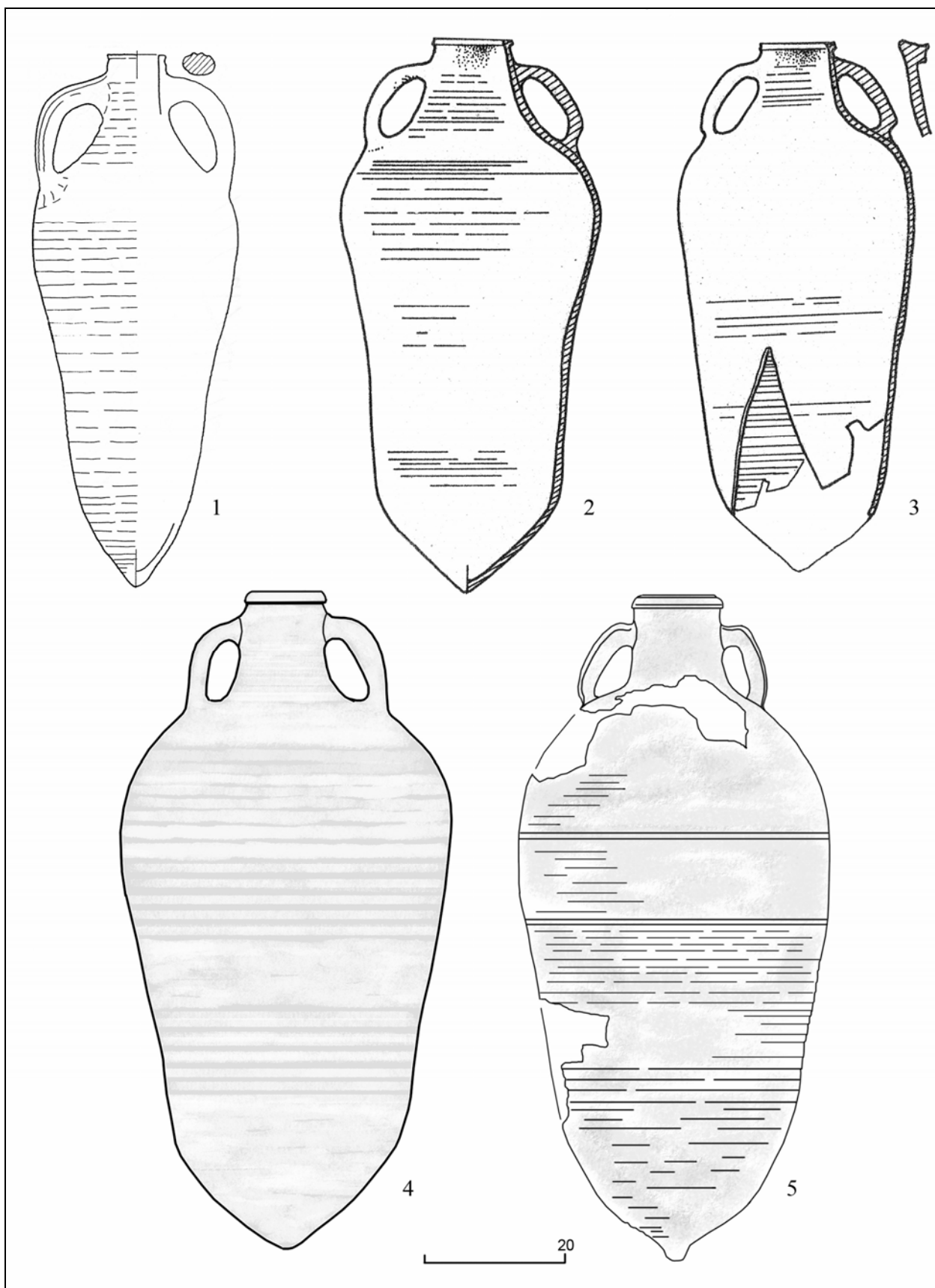

Рис. 106. Амфори типу Делакеу з ареалу черняхівської культури: 1 – Гусінка, випадкова знахідка; 2, 3 – Кам'янка-Анчекрак, розкоп 2, приміщення 9; 4 – Делакеу; 5 – Комарів, кам'яний будинок (за: [Магомедов, 1991, рис. 17, 1, 2; Кропоткин, 1970, рис. 32, 7; 34–35, 6; Кропоткин, Кропоткин, 1988, рис. 2, 1]).

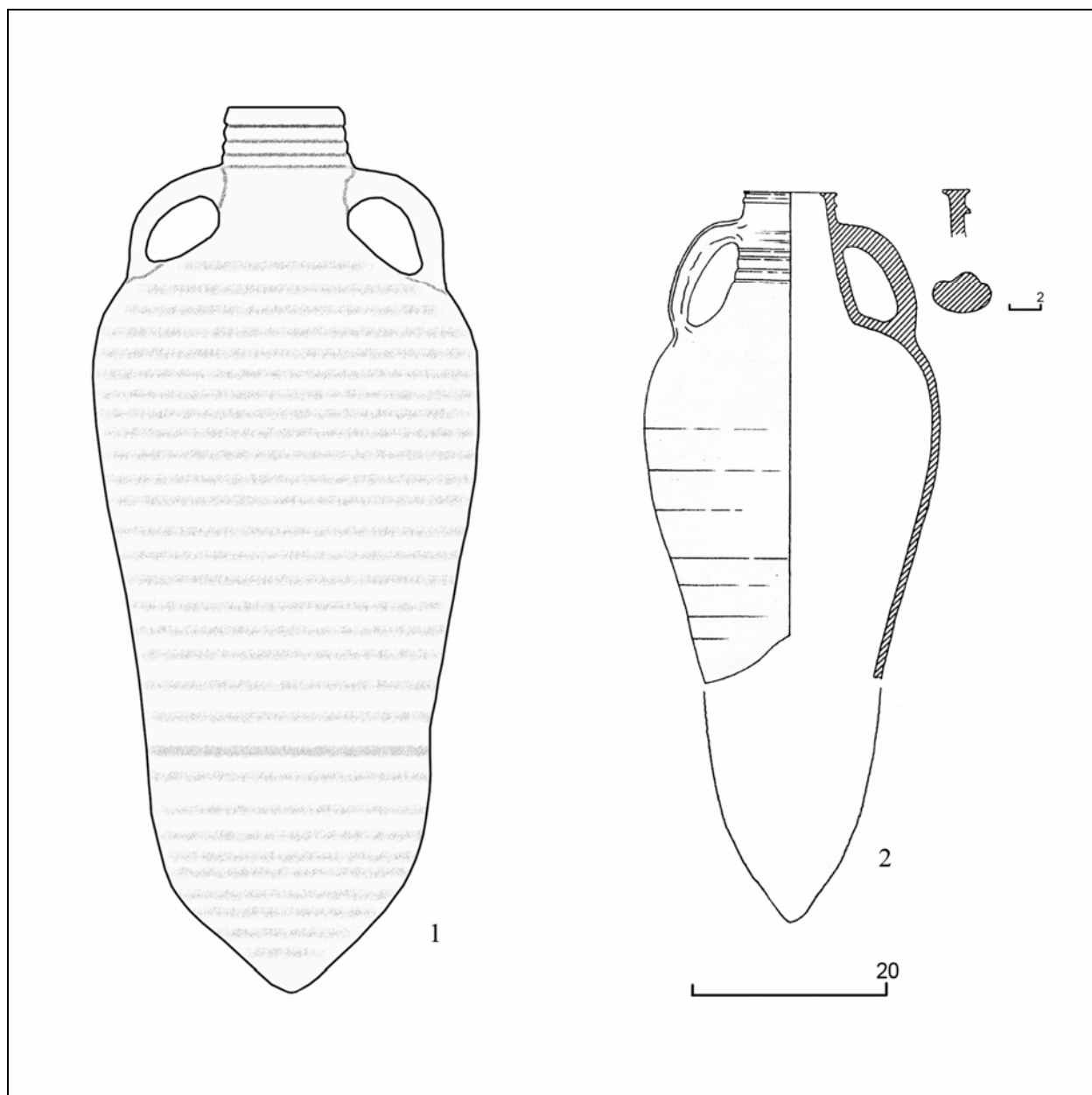

Рис. 107. Амфори типу Делакеу з Тіри: 1 – без контексту; 2 – післяготський будинок (за: [Кравченко, Корпусова, 1975, рис. 5, 3, 7, 1]).

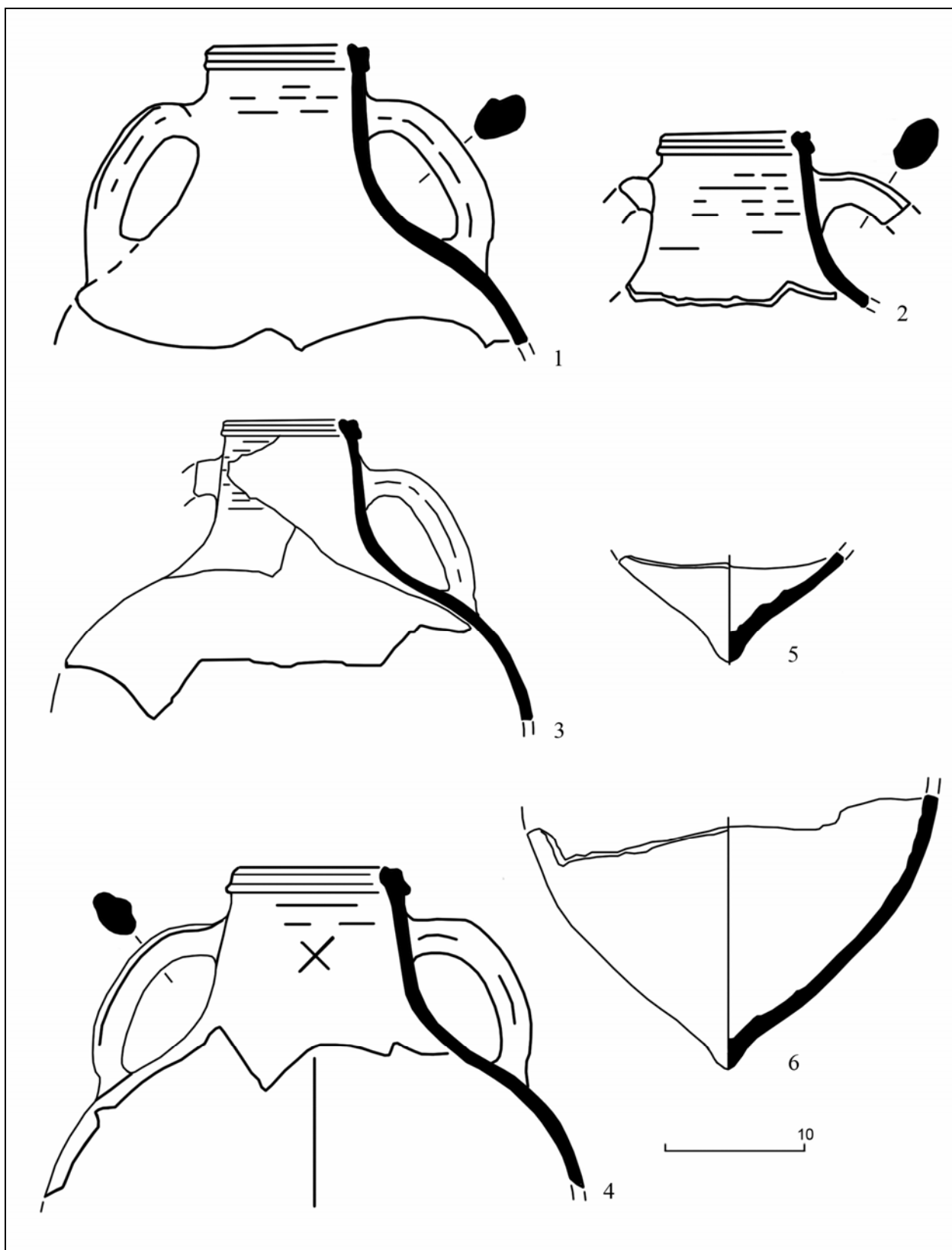

Рис. 108. Фрагменти амфор типу Делакеу з городища Олександрівка: 1–3, 5, 6 – розкоп 1, приміщення 2; 4 – розкоп 1, приміщення 1 (за: [Магомедов, 1987б, рис. 8, 9, 1]).

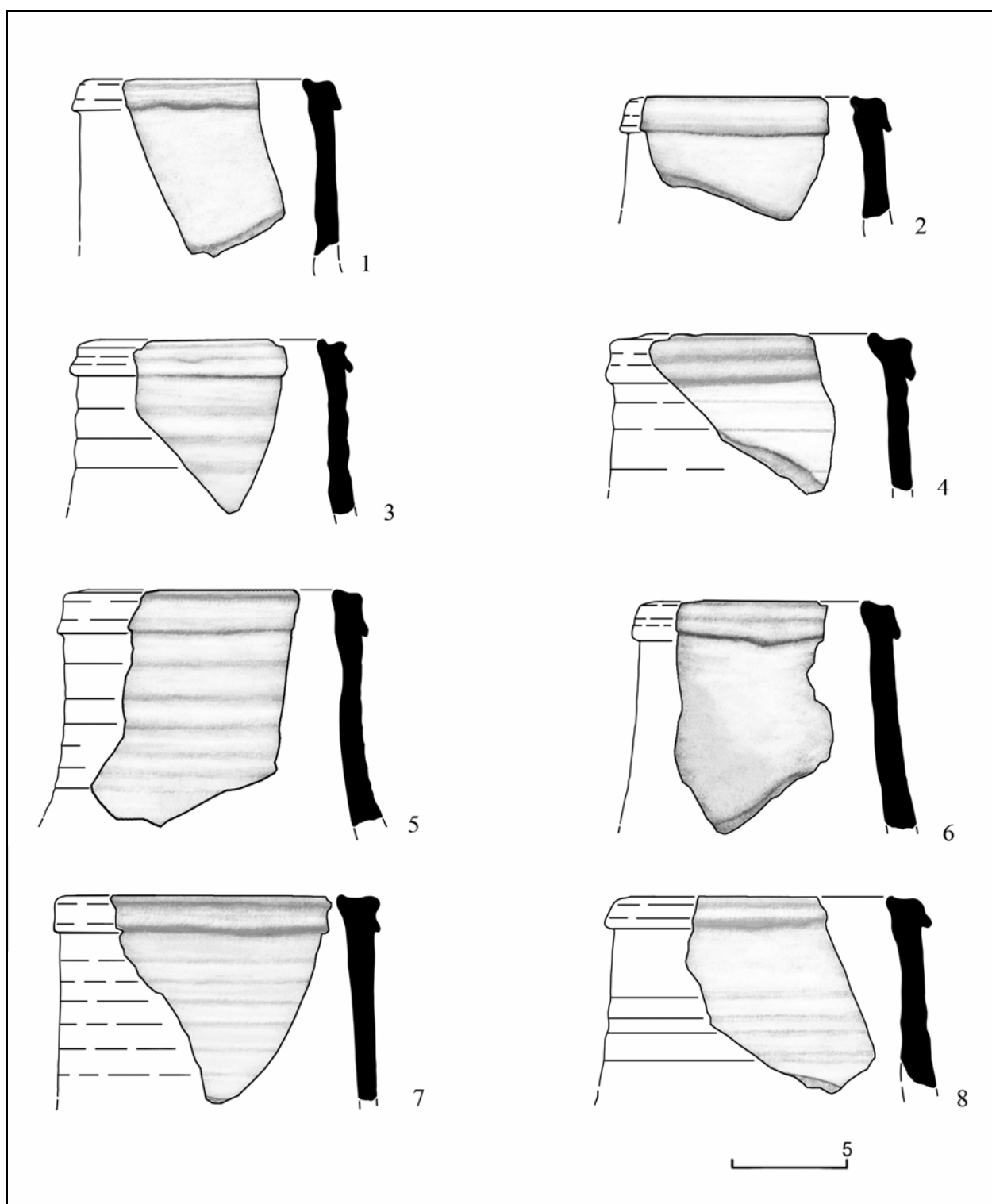

Рис. 109. Фрагменти амфор типу Делакеу з поселення Кісьолове (рисунки С.В. Діденка).

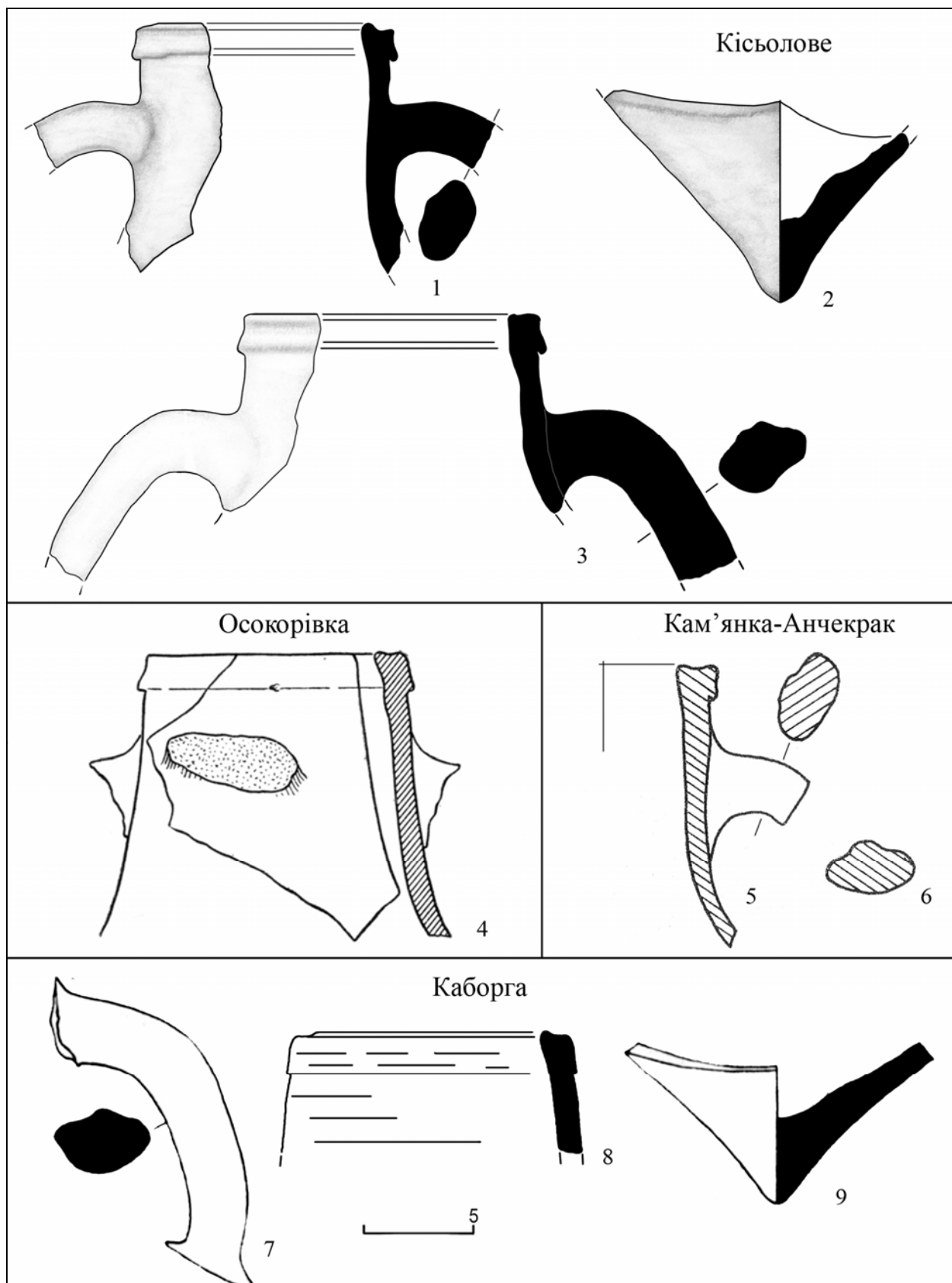

Рис. 110. Фрагменти амфор типу Делакеу з поселень черняхівської культури (за: [Пешанов, Сымонович, 1964, рис. 1, 14; Магомедов, 1979, табл. II, 4, 6, 11; Магомедов, 1991, рис. 18, 1]).

(1–3 – рисунки С.В. Діденка)

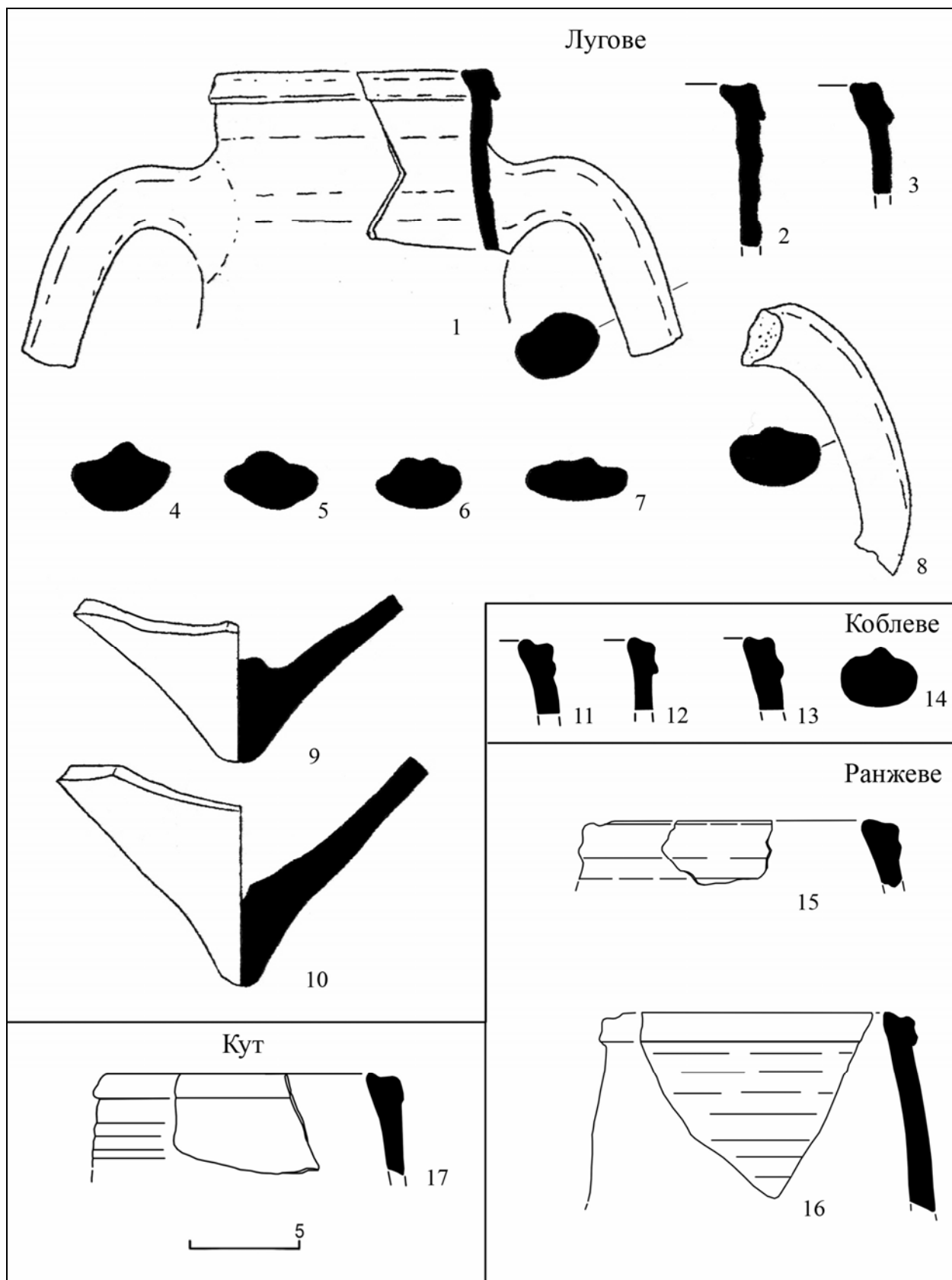

Рис. 111. Фрагменти амфор типу Делакеу з поселень черняхівської культури (за: [Магомедов, Гудим-Левкович, 2003, рис. 10, 1–12; Сымонович, 1967, рис. 7, 6; 1979, рис. 14, 8, 13, 14; 21, 11]).

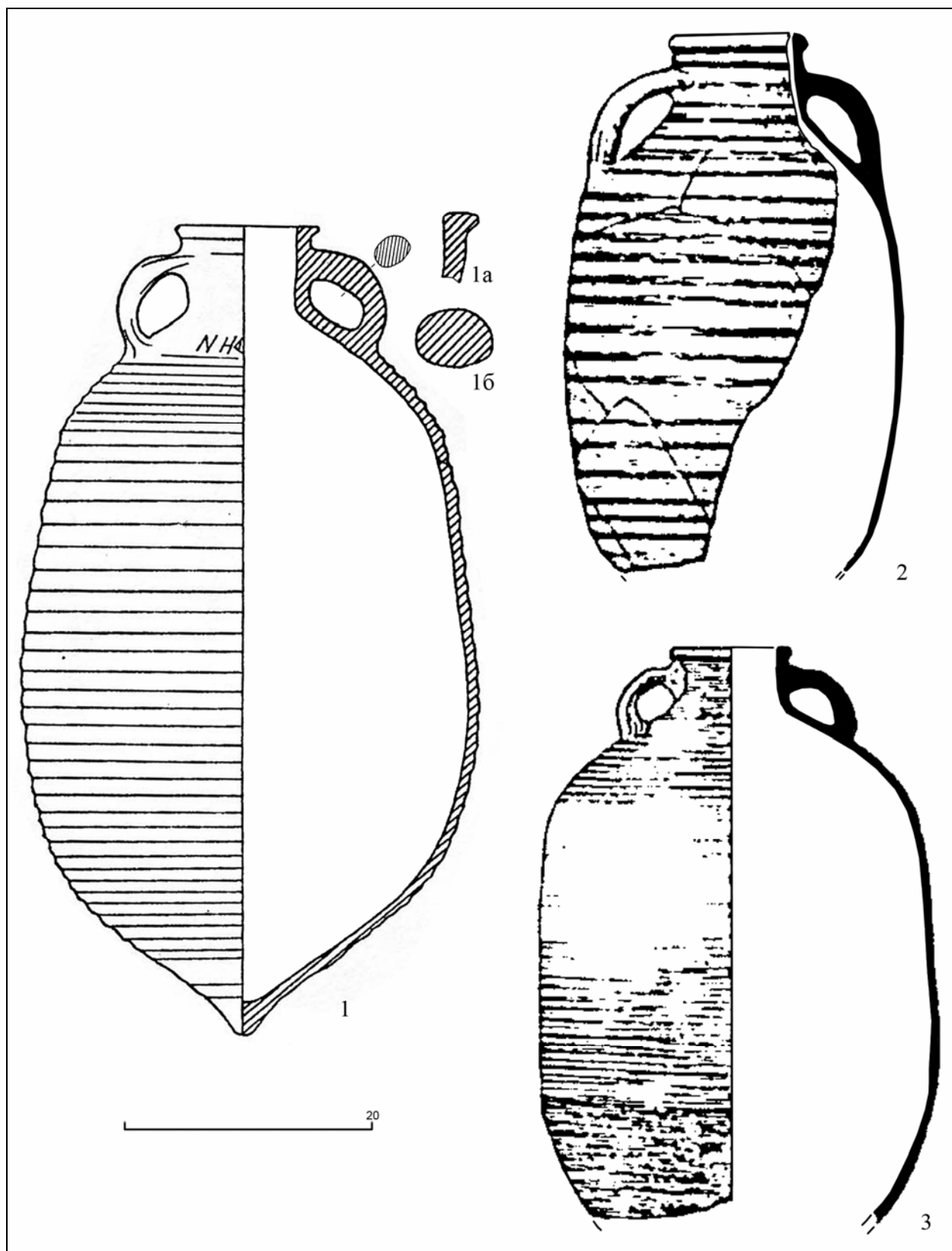

Рис. 112. Амфори типу Robinson M 273 з ареалу черняхівської культури: 1 – Тіра, післяготський будинок; 2 – Ріпнів 2, житло 11; 3 – Ягнятин (за: [Кравченко, Корпусова, 1975, рис. 5, 4; Баран, 1981, табл. LXIV, 17; Магомедов, 2006, рис. 2, 6]).

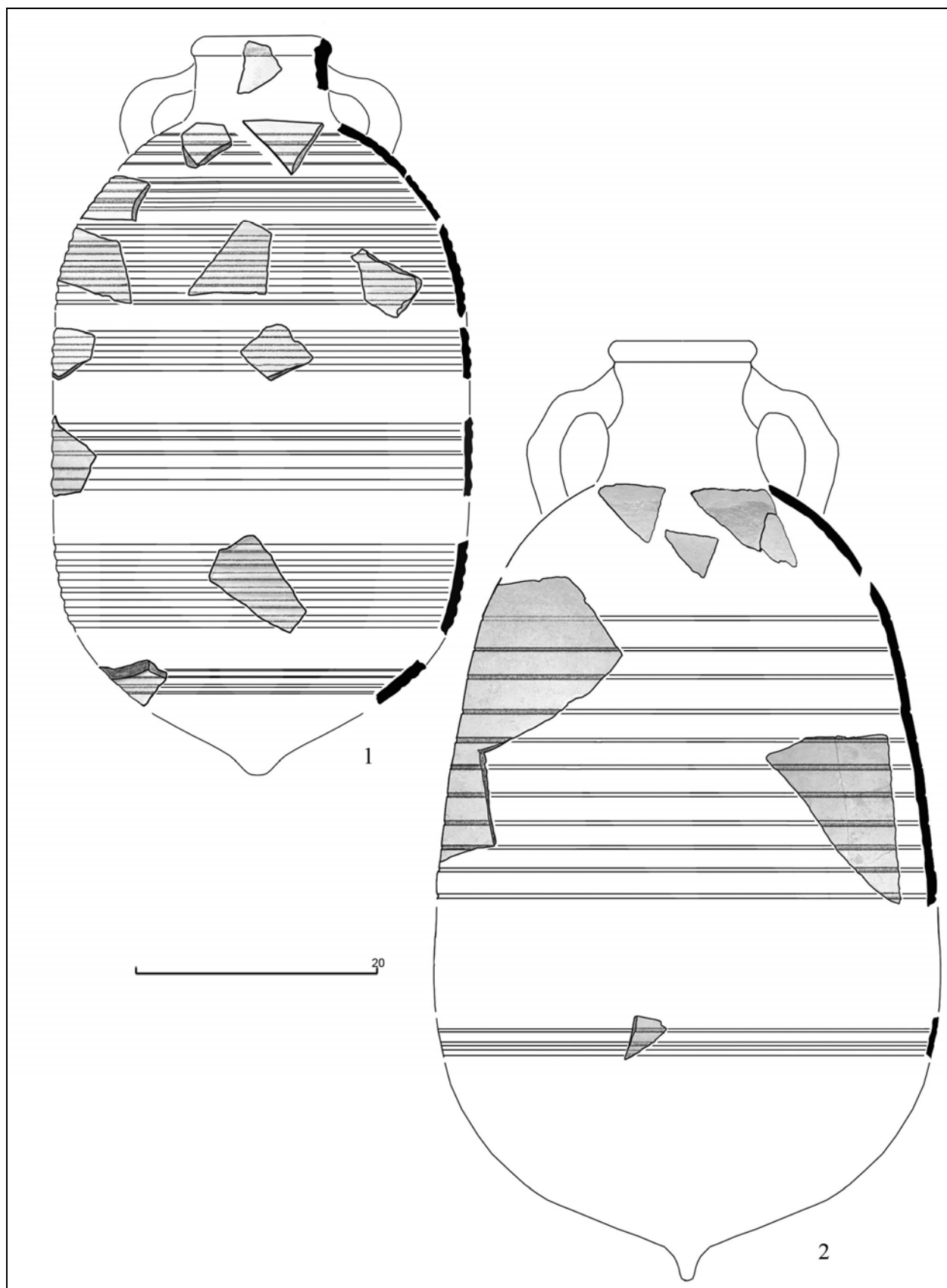

Рис. 113. Амфори типу Robinson M 273 з поселення Комарів: 1 – об'єкт 19/2014 р.; 2 – об'єкт 16/2014 р. (за: [Діденко, 2014а, рис. 6, 11]).

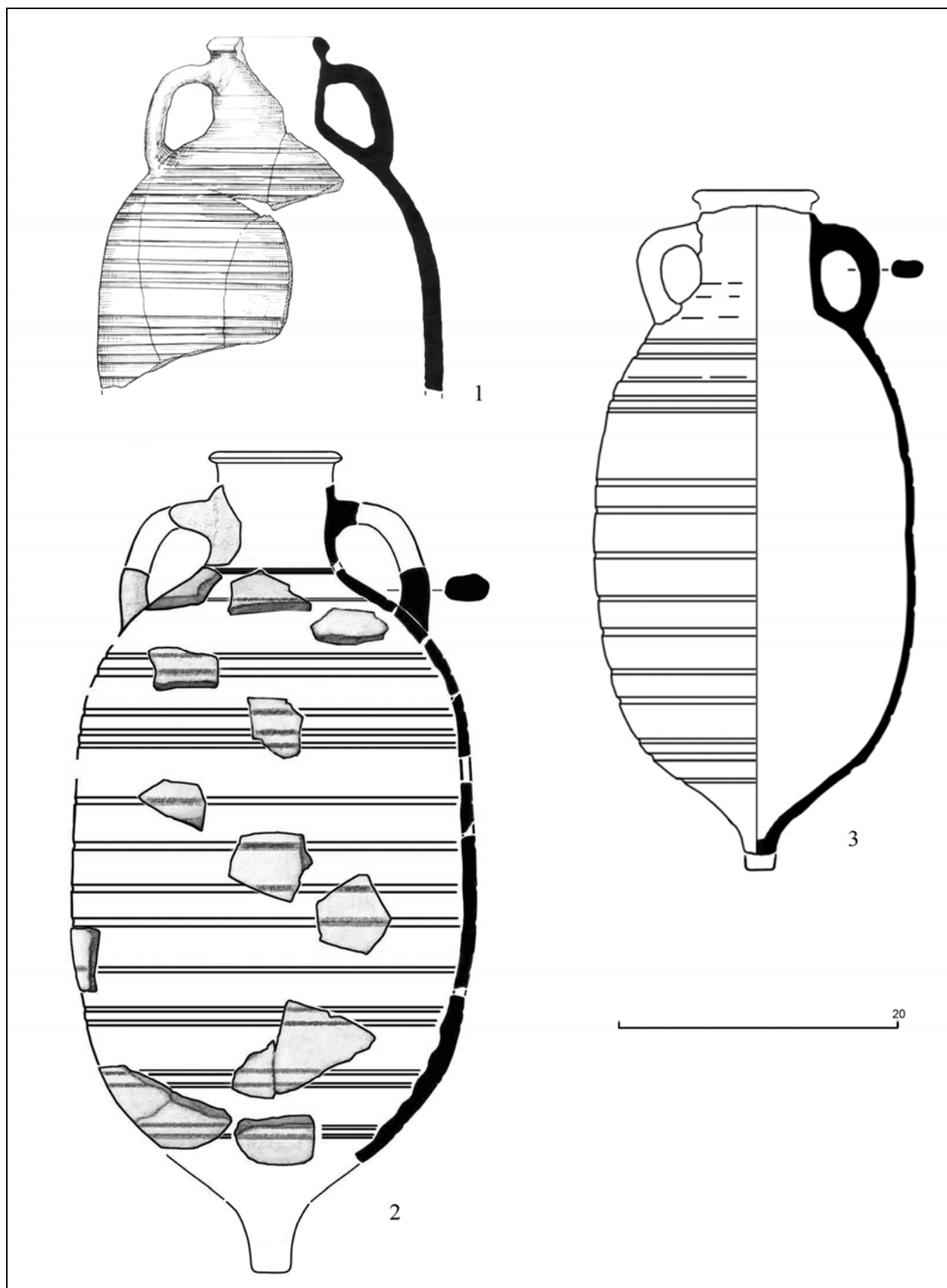

Рис. 114. Амфори типу Robinson M 273 з пам'яток черняхівської культури: 1 – поселення Комарів, розкоп IV/1962 р.; 2 – могильник Комарів 1, культовий шар; 3 – Фрунзівка, зруйноване поховання (за: [Смішко, 1962, табл. 1, 12; Діденко, 2015г, рис. 7, 5; Кравченко, 1967, рис. 1, 3]).

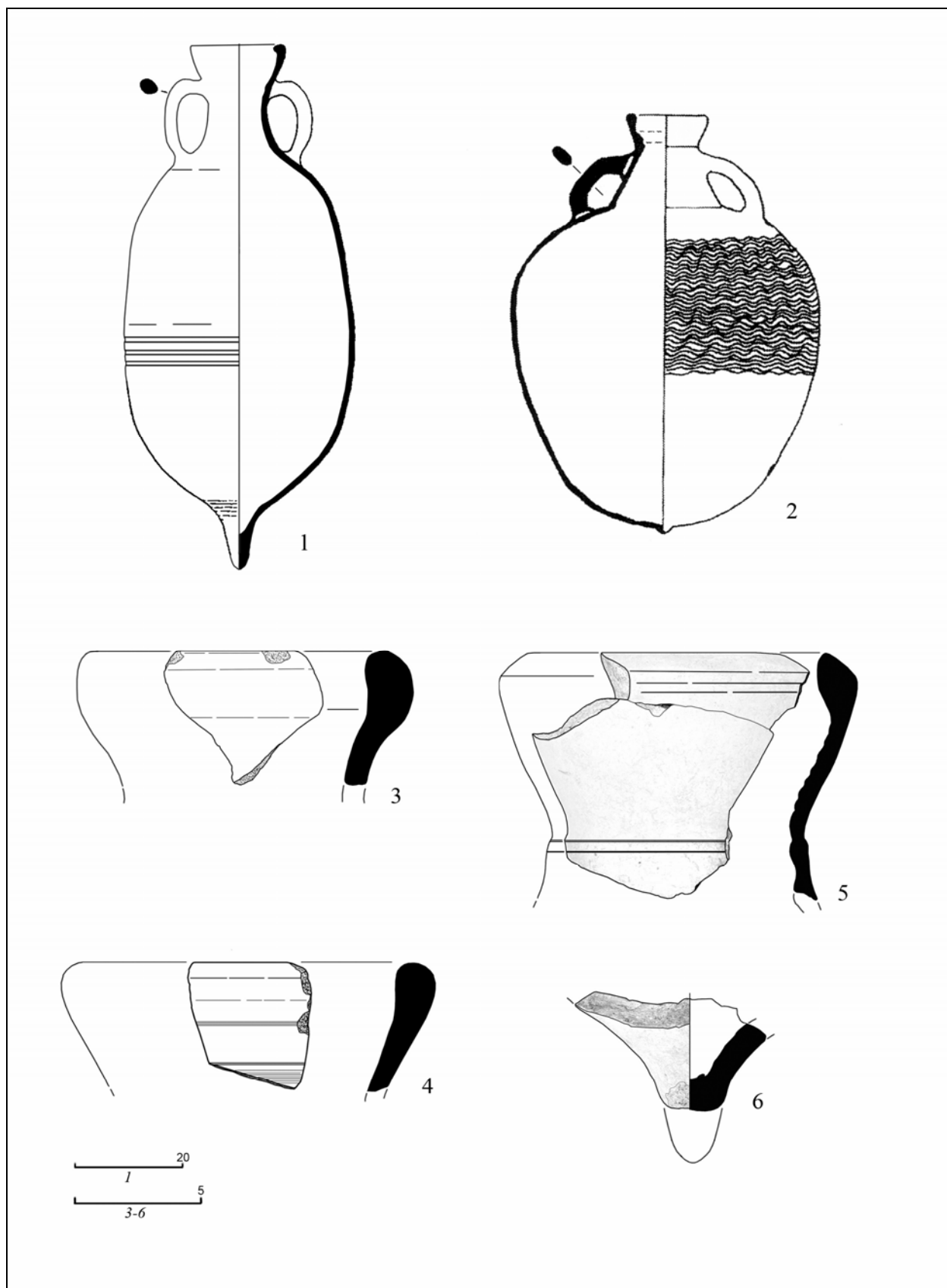

Рис. 115. Амфори з лійчастим горлом типів Зеєст 90/MRA 18 Benghazi та LRA 2 Benghazi з поселення Комарів (3–6) та аналогії (1, 2): 1 – Танаїс, садиба 18, підвал EX; 2 – Мурігіол; 3, 4 – Комарів, підйомний матеріал; 5, 6 – Комарів, об'єкт 19/2014 р. (за: [Арсеньева, Науменко, 1992, рис. 31; Ораїт, 2004, pl. 6, 2; Діденко, 2012, рис. 4, 2, 3; 2013, рис. 2, 1; 2014a, рис.12, 1, 2]).

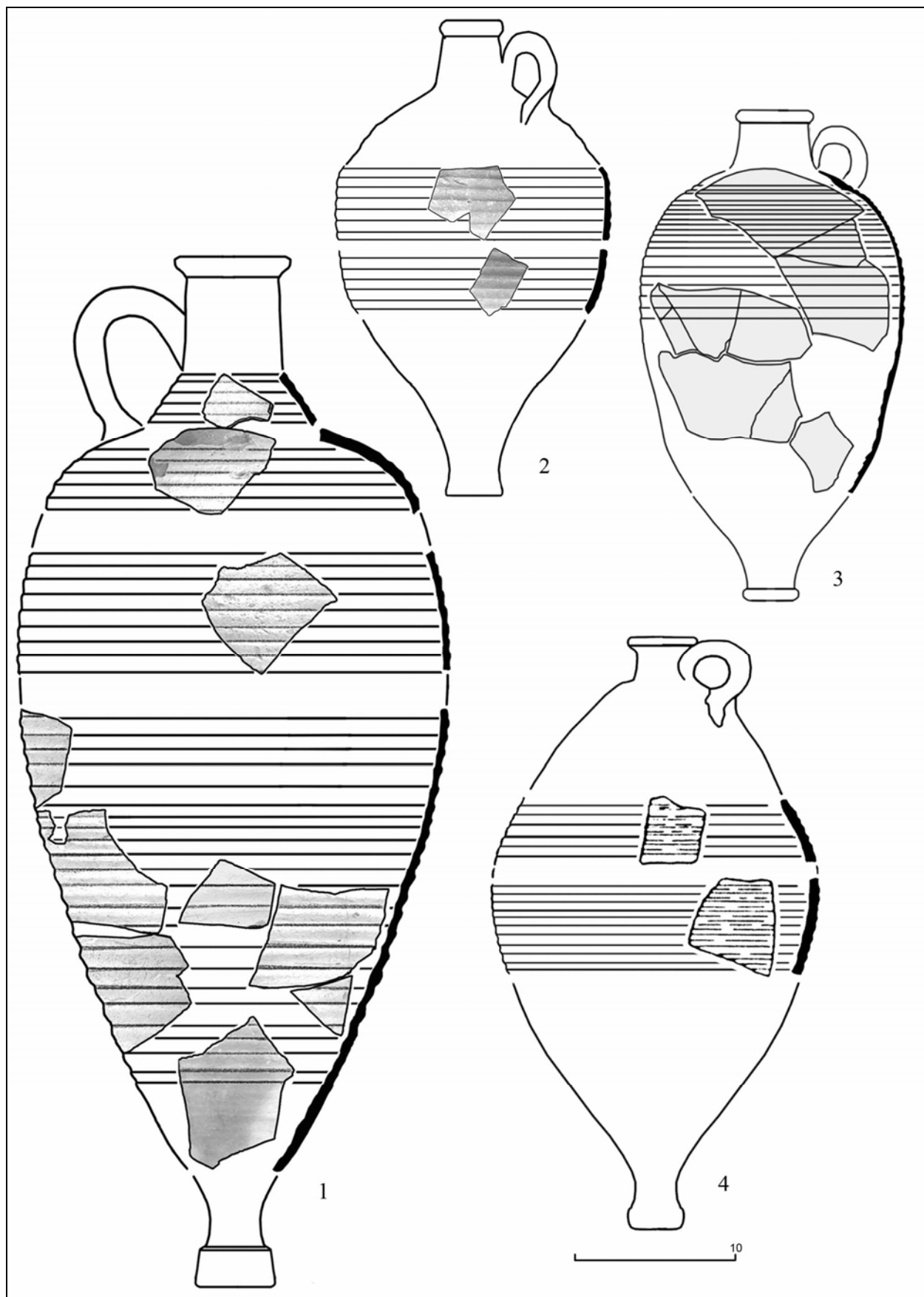

Рис. 116. Амфори-глека типу MRA 3 Benghazi з поселень Комарів (1–3) та Боромля 2 (4): 1 – об’єкт 19/2014 р.; 2 – об’єкт 16/2014 р.; 3 – об’єкт 9/2013 р.; 4 – споруда 5 (за: [Діденко, 2013, рис. 5; 2014а, рис. 5, 4; 10; Некрасова, 2006, рис. 27, 36]).

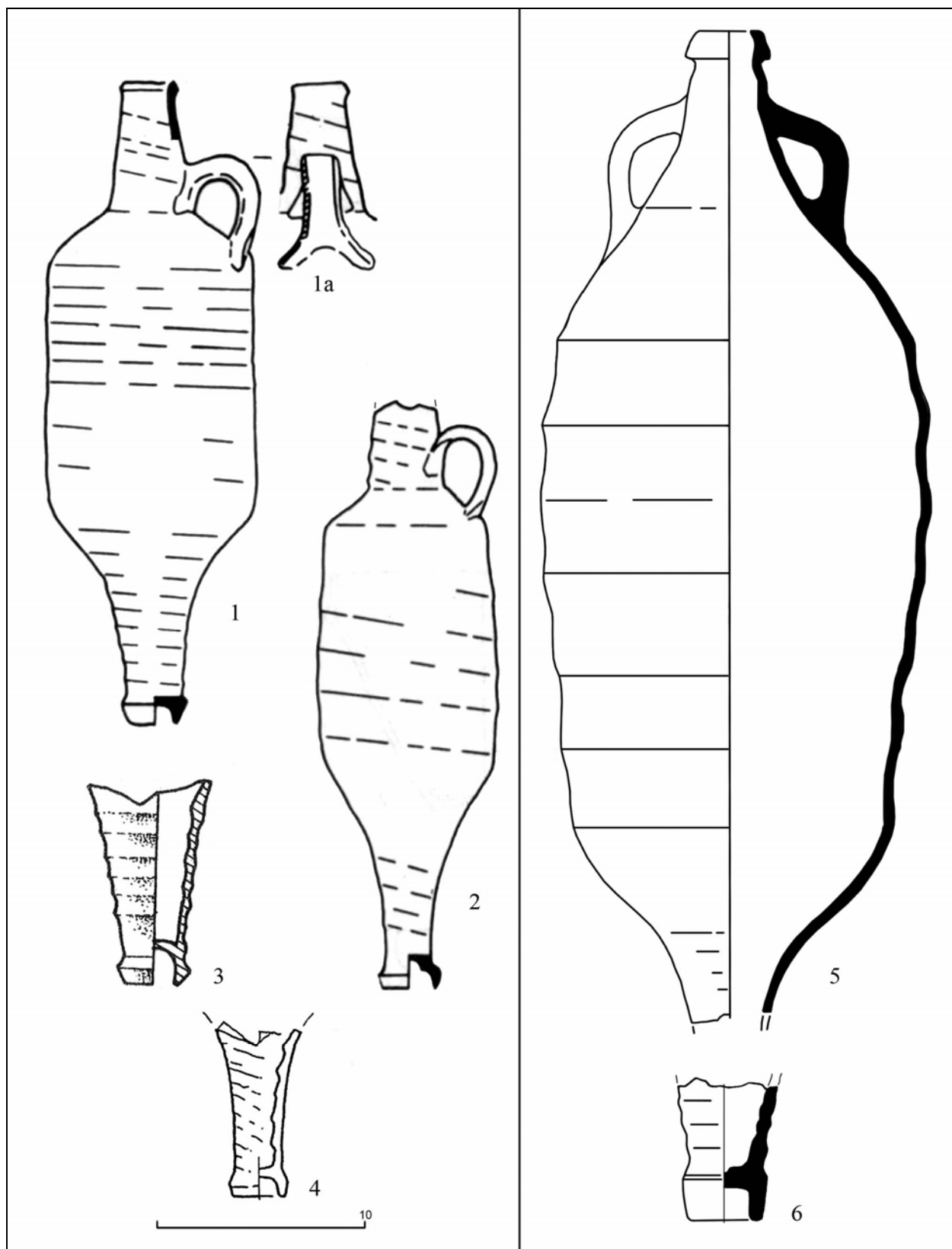

Рис. 117. Амфори-глека типу MRA 3 Benghazī (1–4) та амфори типу LRA 10 Benghazī (5, 6) з ареалу черняхівської культури: 1 – могильник Кам'янка-Анчекрак, поховання 8; 2 – могильник Кам'янка-Анчекрак, поховання 5 (імітація); 3 – поселення Кам'янка-Анчекрак; 4 – поселення київської культури Верхньостриженське 2; 5 – поселення Кокоара 2; 6 – поселення Ранжеве (за: [Магомедов, 1991, рис. 19, 4; 2004, рис. 4, 7, 7, 1; Терпиловский, 2004, рис. 83, 9; Рикман, 1975, рис. 27, 9; Симонович, 1979, рис. 21, 14]).

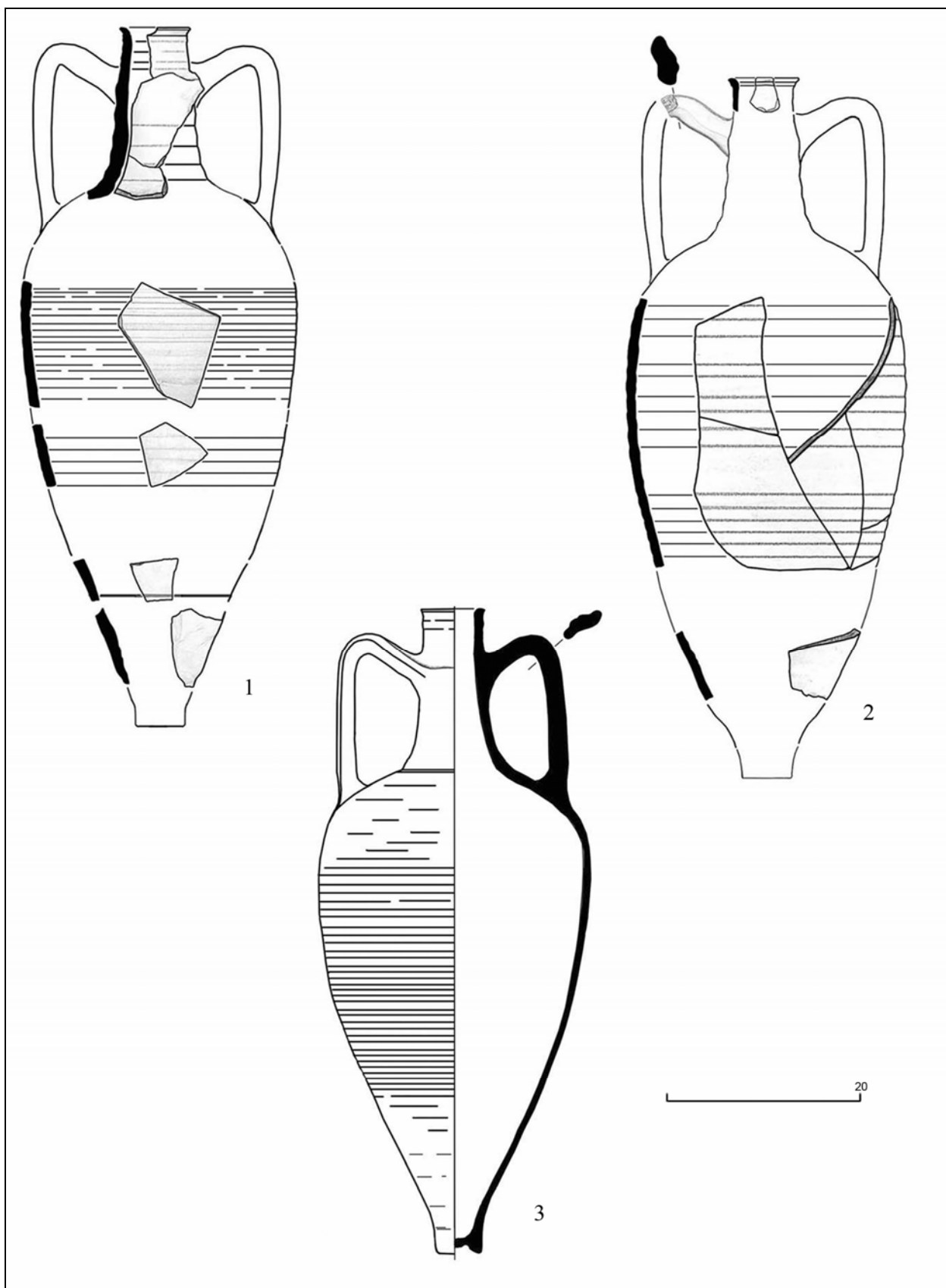

Рис. 118. Амфори типу Форлімпополі з ареалу черняхівської культури: 1, 2 – Комарів, об'єкти 13 та 19 (за: [Діденко, 2014а, рис. 3, 13]); 3 – Нігин, випадкова знахідка
Рис. С.В. Діденка.

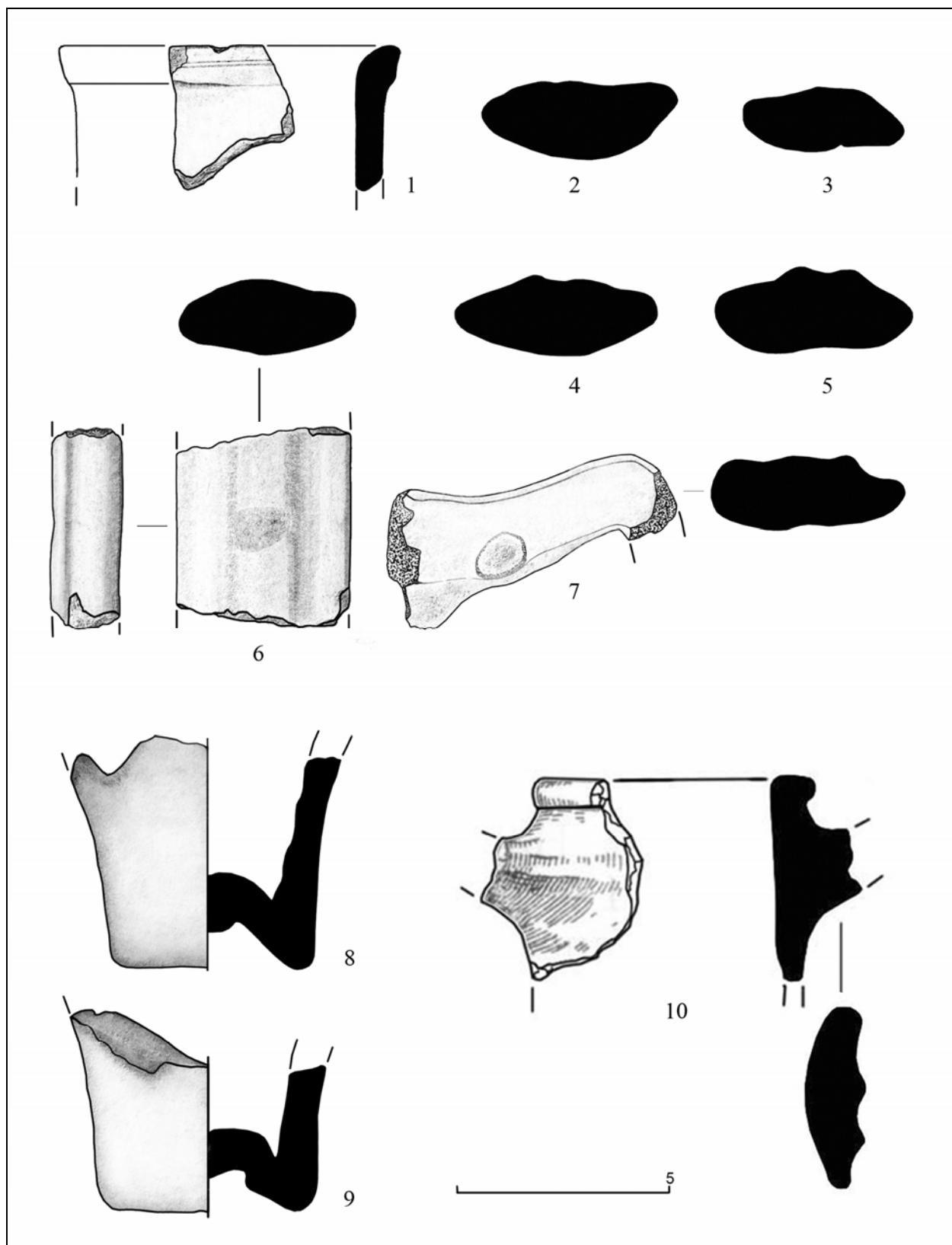

Рис. 119. Фрагменти амфор типу Форлімпополі з поселень Комарів (1–9) та Незвисько (10) (за: [Діденко, 2012, рис. 2, 1–12; 2014а, рис. 8, 1; 16, 7, 9; 2015в, рис. 2, 1–3; 5, 1–3; Смирнова, 1964, рис. 4, 8]).

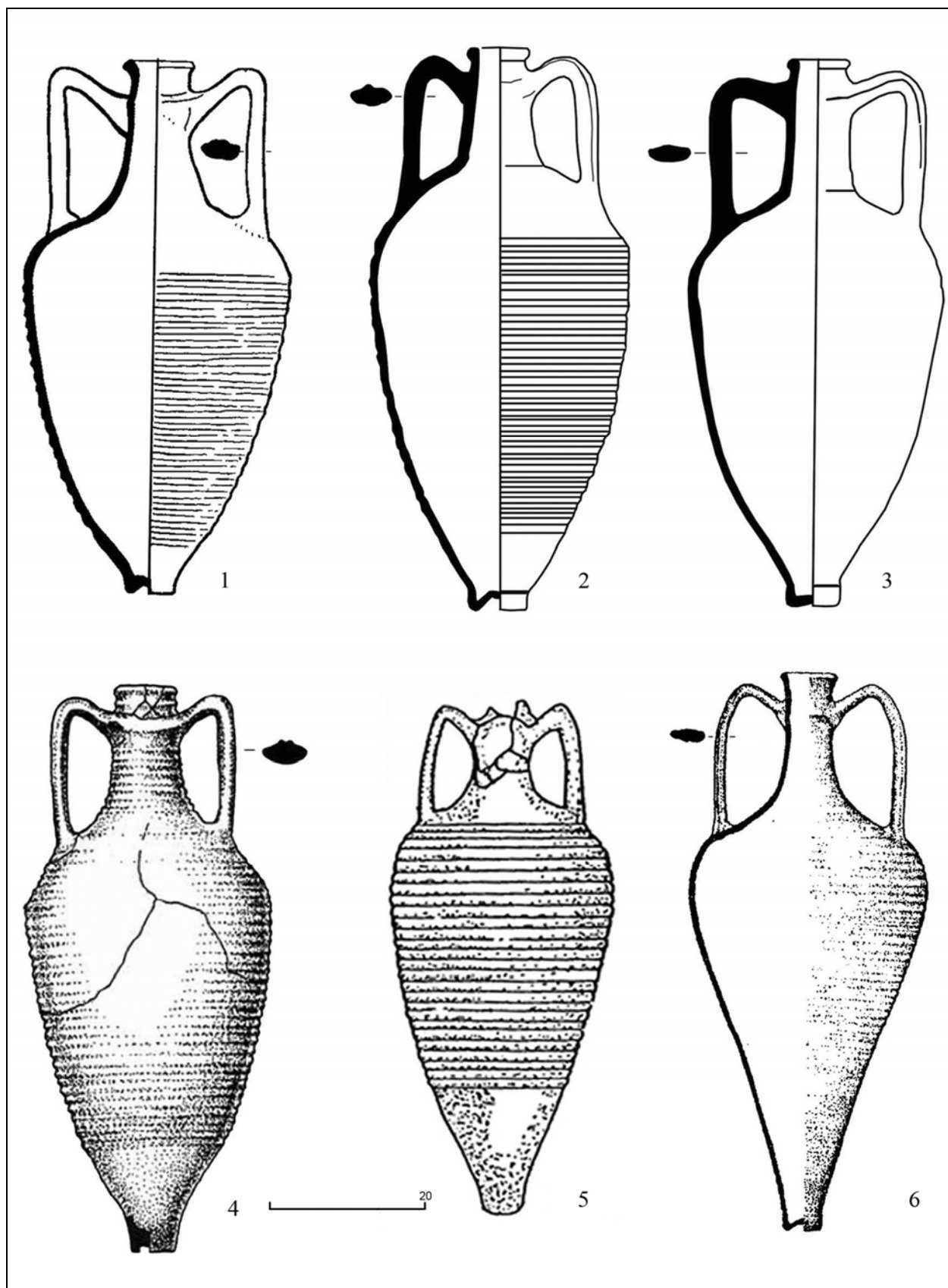

Рис. 120. Амфори типу Форлімпополі: 1–3 – Танаїс (за: [Брашинский, 1984, табл. LXXIV, 6; Арсеньева, Науменко, 1992, рис. 27, 2; Naumienko, Paszyńska, 2001, fig. 6]); 4 — Чауш, курган 5, поховання 1 (за: [Симоненко, 2011, рис. 88, 5]); 5 – Камінна, курган 2 (за: [Вакуленко, 2010, рис. 68, 4]); 6 – Бранешти-Немцишор, курган 1 (за: [Mihailescu-Birliba, 1980, fig. 22]).

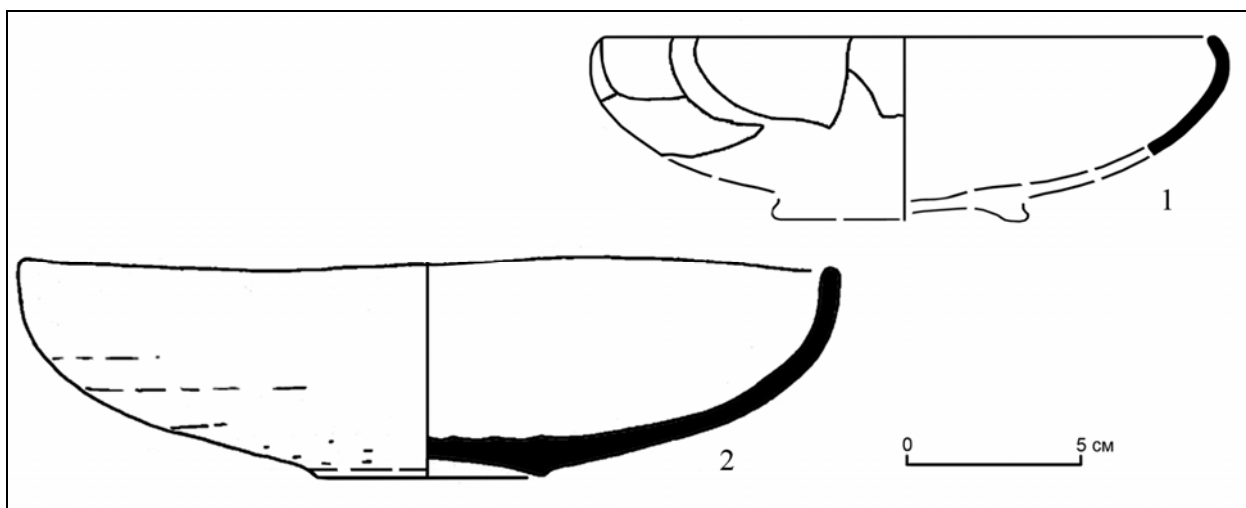

Рис. 121. Миски типу 1: 1 – Війтенки 1, поховання 48; 2 – Легедзине, поховання 24 (за: [Шульце, Любичев, 2010, рис. 22, 12; Магомедов, Диденко, 2009а, рис. 15, 8, 30]).

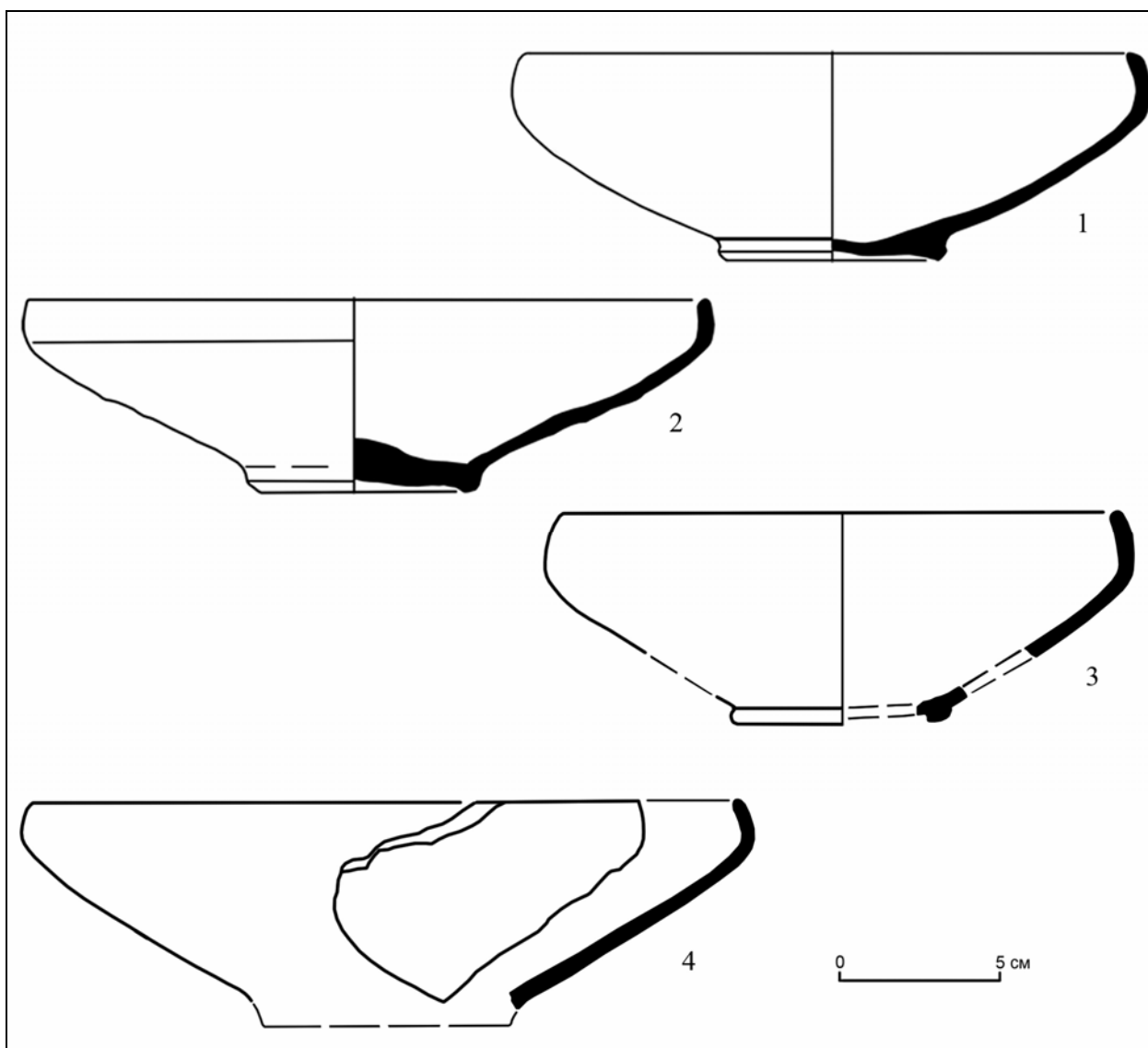

Рис. 122. Миски типу 2, варіанту 1: 1, 2 – Біленьке, поховання 205 та 131; 3 – Каборга 4, поховання 5; 4 – Кам'янка-Анчекрак, шар поселення (за: [Магомедов, 1979, табл. VII, 6; 1991, рис. 19, 7; Росохацкий, 1989, табл. 56, 5; 1991, табл. 43, 4]).

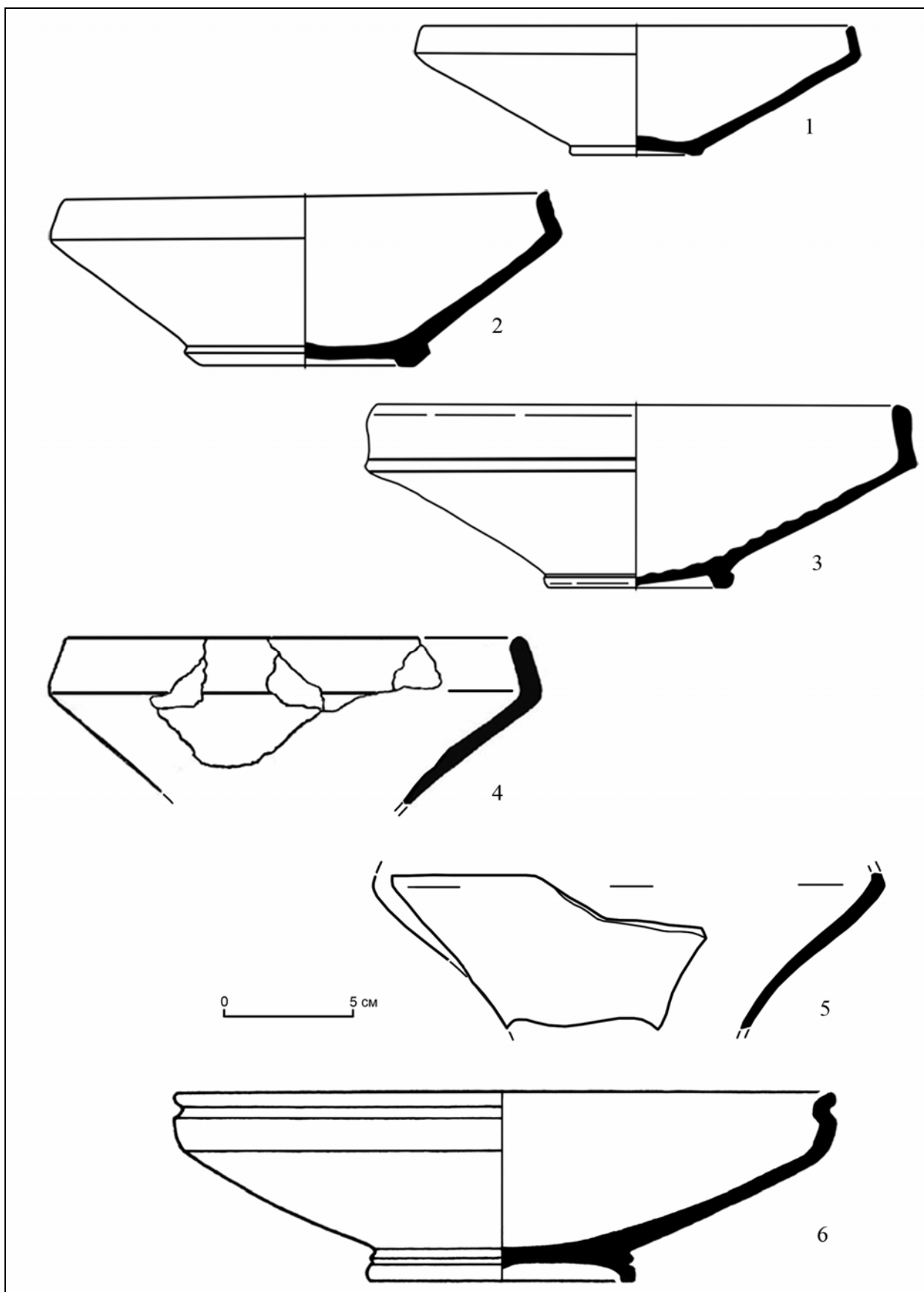

Рис. 123. Миски типу 2, варіанти 2 (1–5) та 3 (6): 1–3 – Біленьке, поховання 77, 169 та 163; 4 – Вікторівка 2, шар поселення; 5 – Легедзине, поховання 60; 6 – Нагірне 2, поховання 18 (за: [Росохацкий, 1988, табл. 48, 5; 1990, табл. 18, 3, 24, 4; Симонович, 1967, рис. 18, 10; Магомедов, Диденко, 2011, рис. 4, 11]).

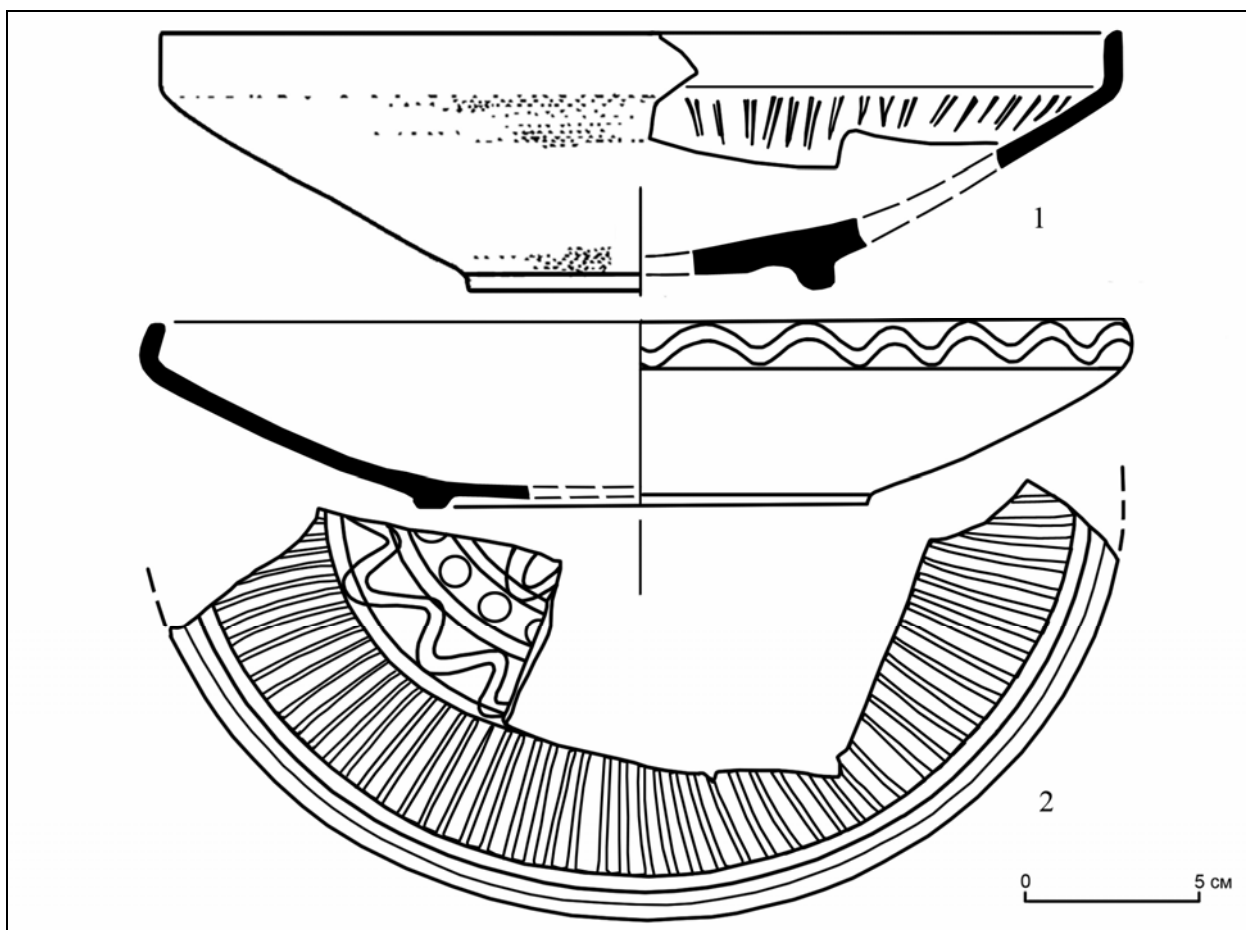

Рис. 124. Миски типу 3: 1 – Кам'янка-Анчекрак, приміщення 9; 2 – Суворове, склеп 51 (за: [Магомедов, 1991, рис. 19, 6; Зайцев, Мордвинцева, 2003, рис. 2, 12]).

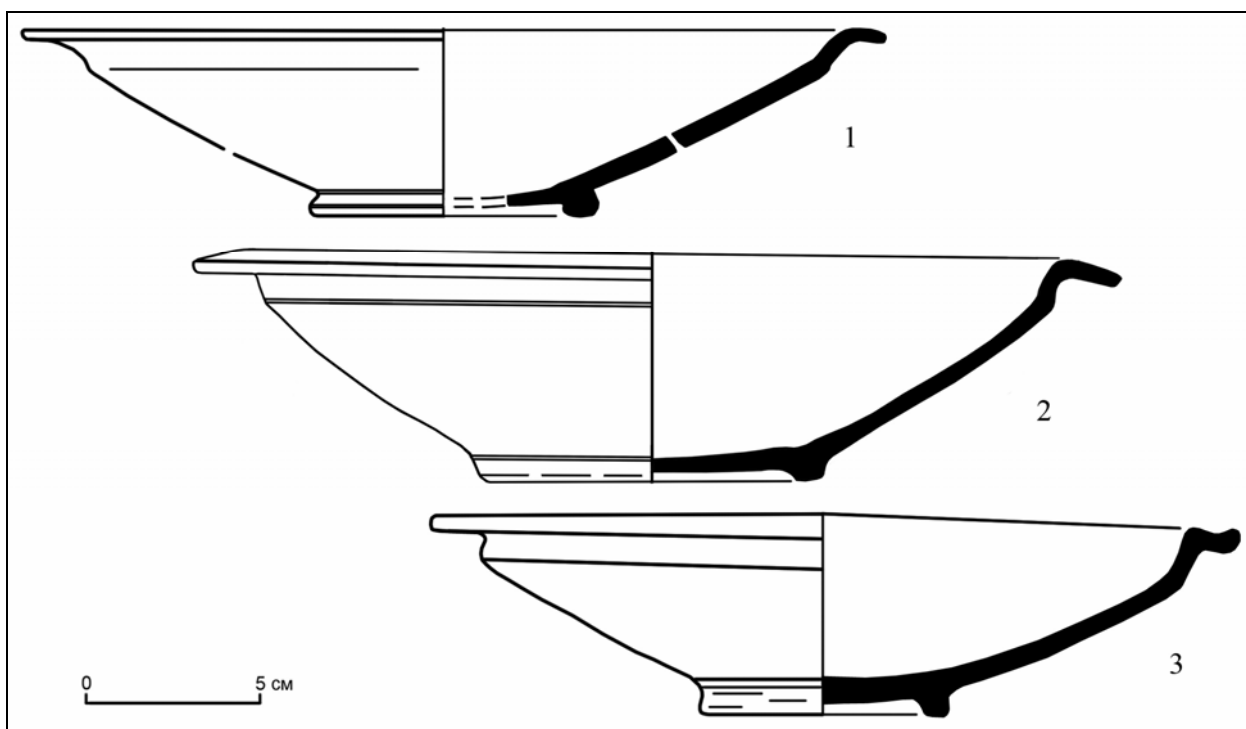

Рис. 125. Тарілки варіантів 1 (1, 2) та 2 (3): 1 – Каборга 4, поховання 4; 2 – Біленьке, поховання 116; 3 – Кісьолове, приміщення 2 (за: [Магомедов, 1979, табл. V, 4; Росохацкий, 1989, табл. 43, 2; Раевский, 1955, рис. 4, 3]).

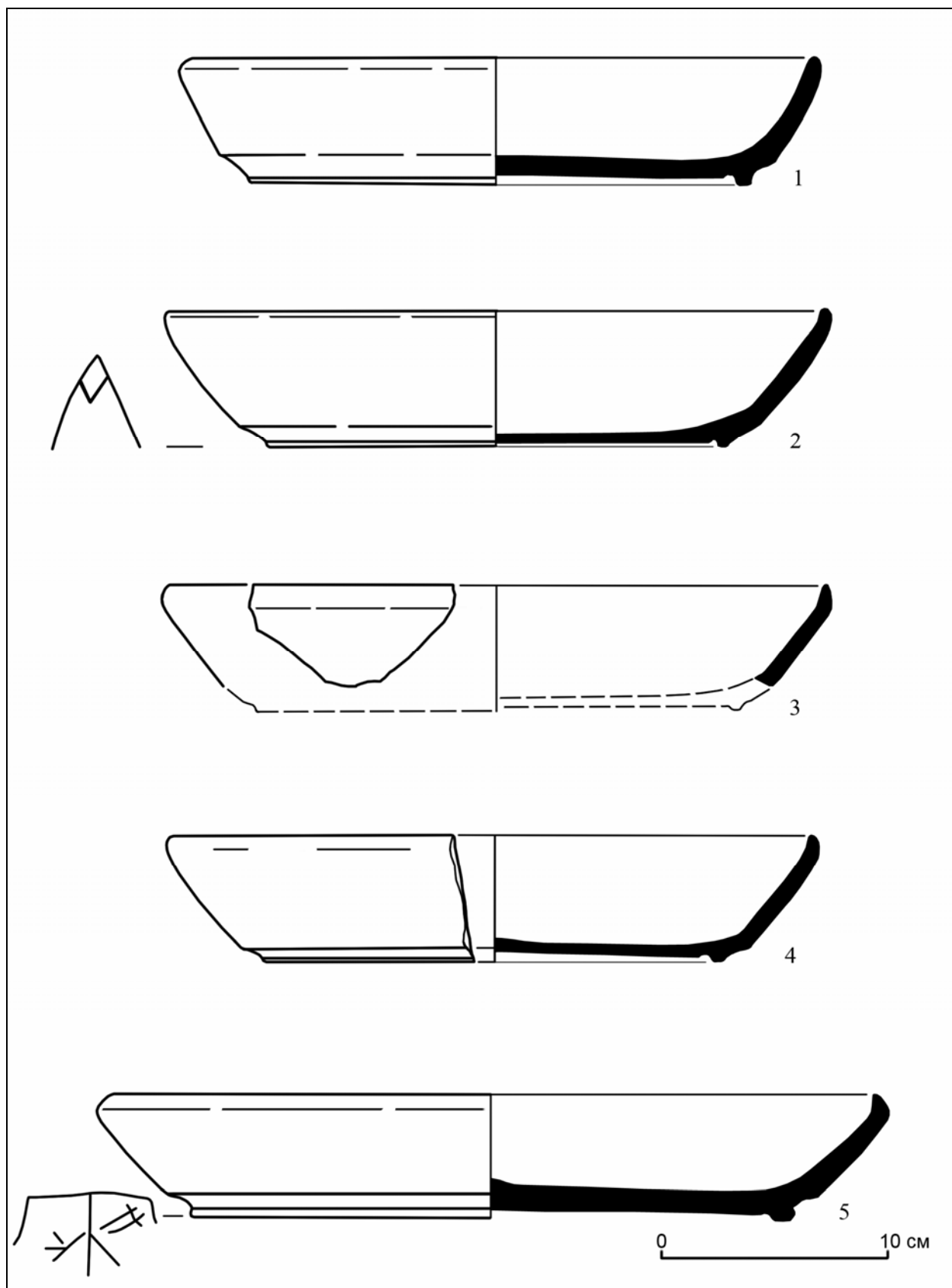

Рис. 126. Блюда типу 1: 1 – Вікторівка 2, шар поселення; 2, 3 – Кам'янка-Анчекрак, приміщення 7; 4 – Лугове, шар поселення; 5 – могильник Сичавка (за: [Сымонович, Яровой, 1968, рис. 6, 17; Федоров, Рошаль, 1979, рис. 2, 5, 6; Магомедов, 1991, рис. 19, 8, 9; Магомедов, Гудим-Левкович, 2003, рис. 11, 1].

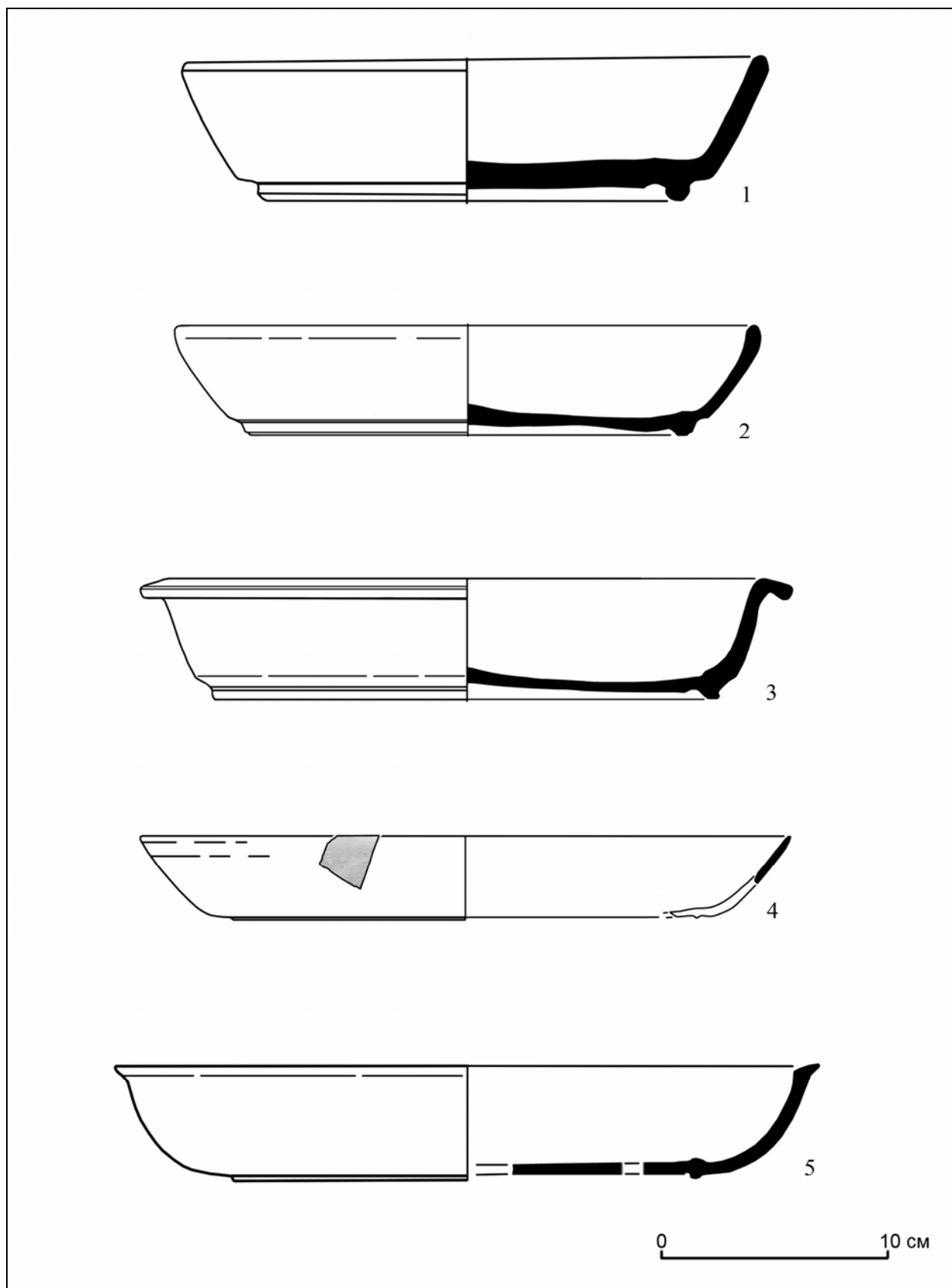

Рис. 127. Блюда типів 1 (1, 2), 2 (3), 3 (4) та 4 (5): 1–3 – Біленьке, поховання 160, 175 та 180; 4 – Комарів, шар поселення; 5 – Каборга 4, поховання 6 (за: [Росохацкий, 1990, табл. 12, 5, 35, 1; 1991, рис. 15, 1; Діденко, 2014а, рис. 17, 6; Магомедов, 1979, табл. VIII, 6].

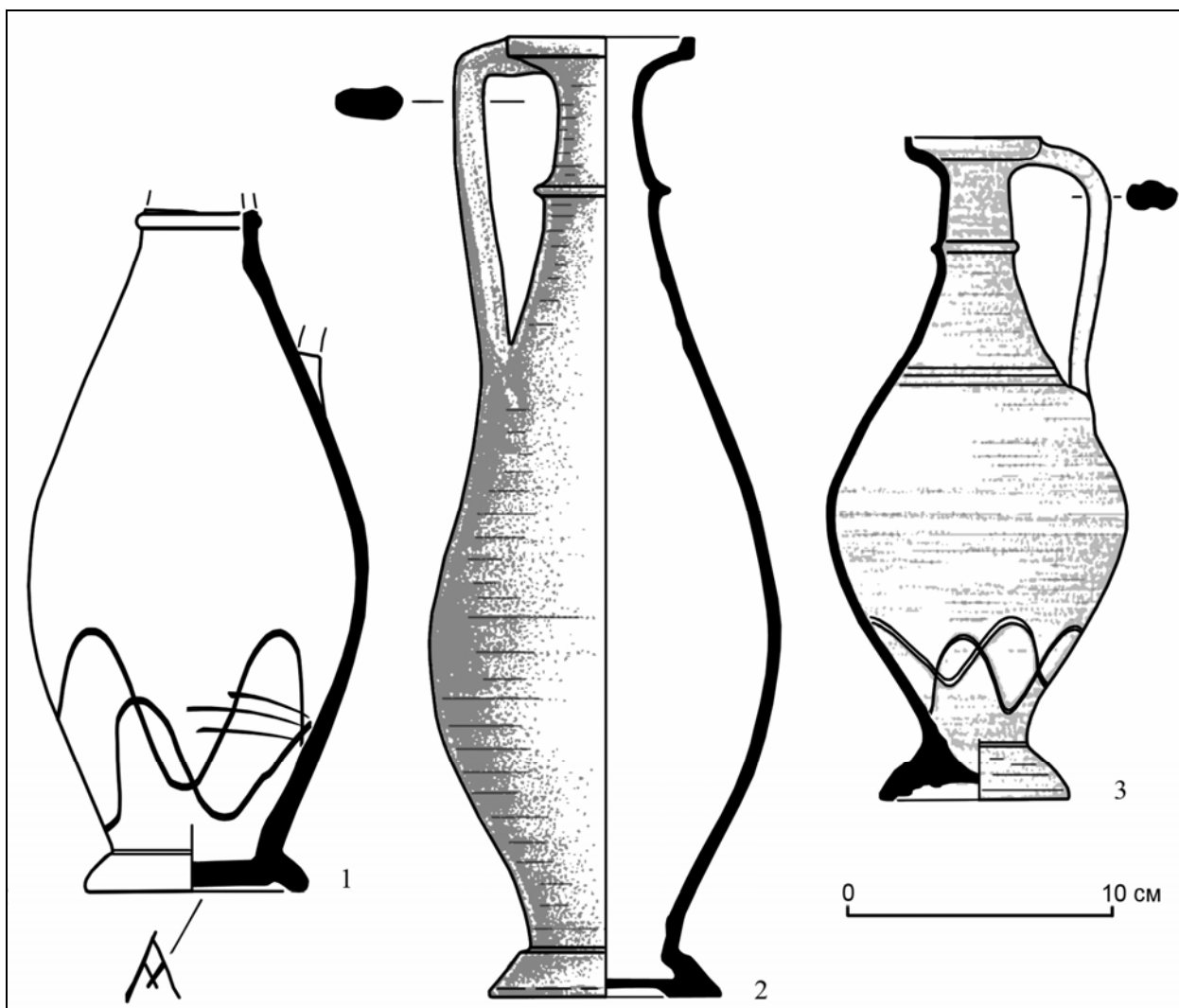

Рис. 128. Одноручні глеки типу 1: 1 – Кам'янка-Анчекрак, приміщення 7; 2 – Кілен-Балка, склеп 1968 р.; 3 – Червоний Мак, склеп 2 (за: [Магомедов, 1991, рис. 19, 2; Нессель, 2003, рис. 5, 1; Лобода, 2005, табл. II, 18]).

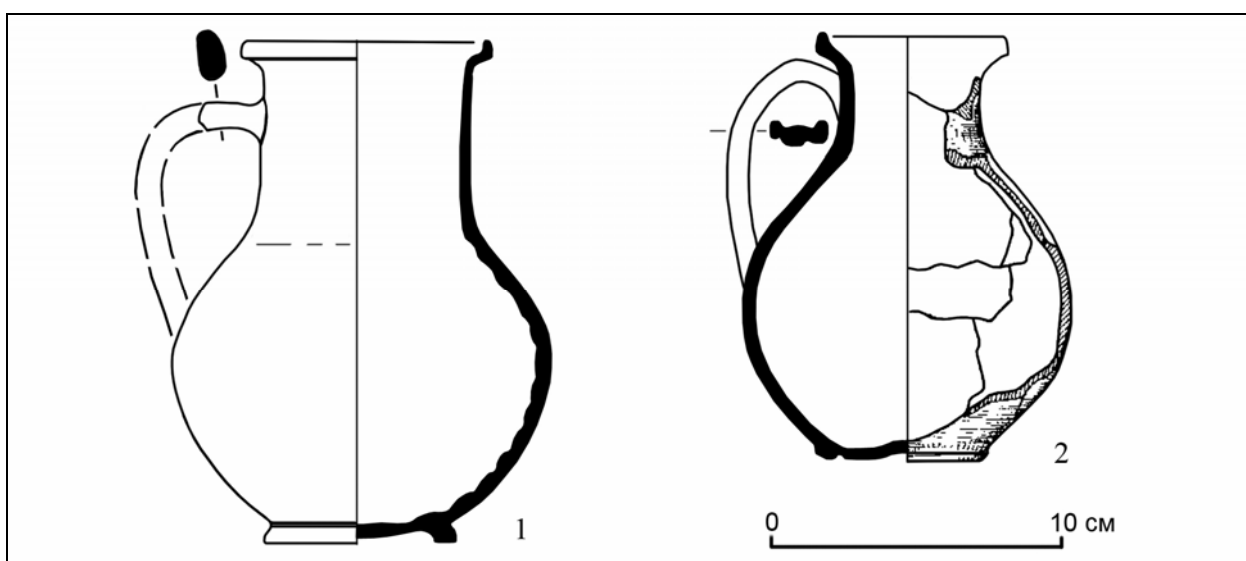

Рис. 129. Одноручні глеки типу 2: 1 – Черняхівський могильник; 2 – Чорна Річка, склеп 20 (за: [Айбабин, 1999, табл. XV, 1]). 1 – рис. С.В. Діденка.

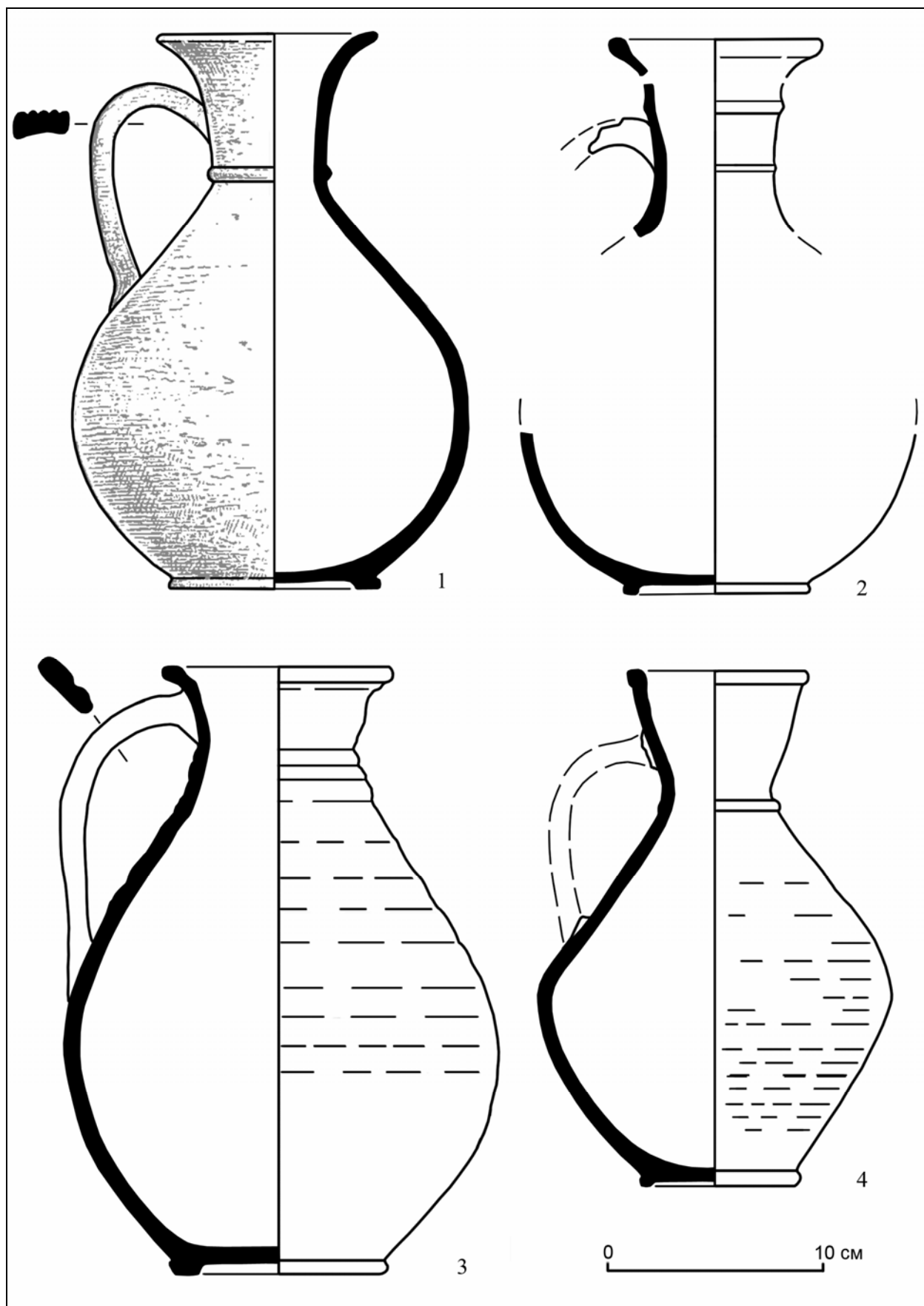

Рис. 130. Одноручні глеки типу 3: 1 – Гаврилівка, поховання 68; 2 – Каборга 4, поховання 6; 3 – Коблеве, поховання 26; 4 – Вікторівка 2, поховання 5 (за: Симонович, 1960, табл. 9, 15; 1967, рис.11, 19, 18, 6; Магомедов, 1979, табл. VIII, 8].

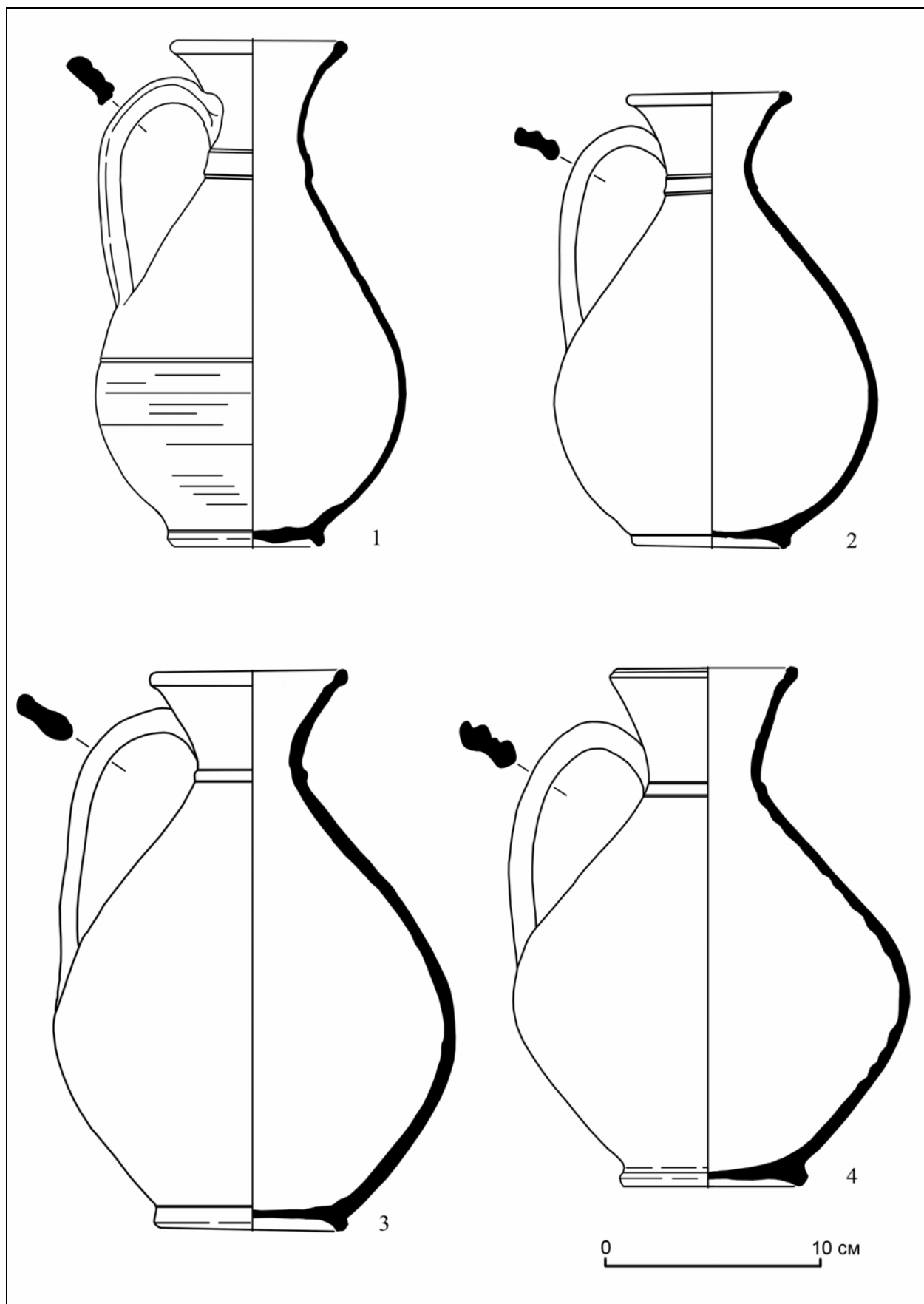

Рис. 131. Одноручні глеки типу 3: 1–4 – Біленьке, поховання 205, 175, 131, 123 (за: [Росохацкий, 1989, табл. 55, 2; 1990, табл. 33, 2, 40, 2; 1991, рис. 43, 3]).

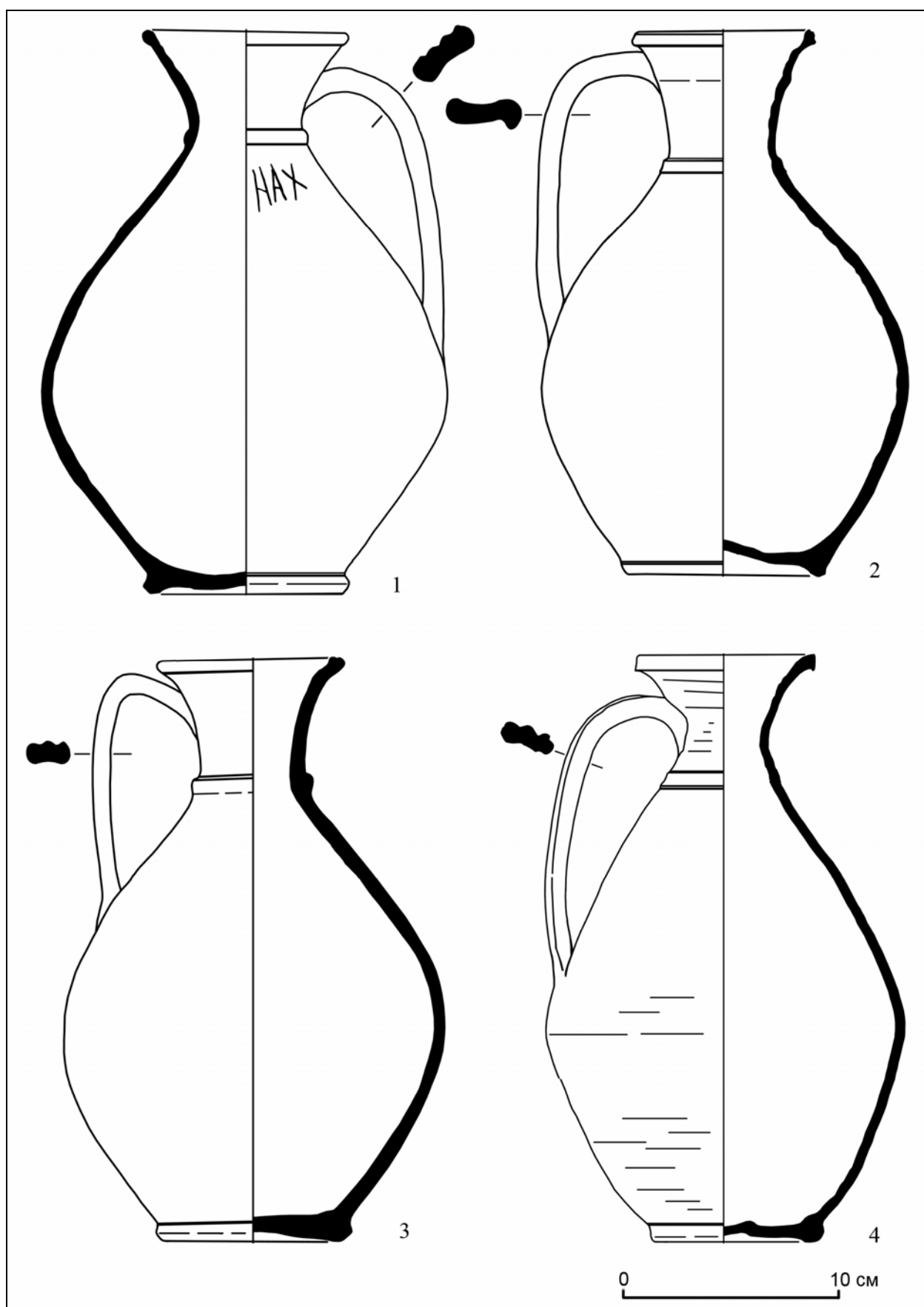

Рис. 132. Одноручні глеки типу 3: 1–4 – Біленьке, поховання 121, 174, 77, 180 (за: [Росохацкий, 1988, табл. 48, 1; 1989, табл. 48, 6; 1990, табл. 31, 3; 1991, рис. 14, 3]).

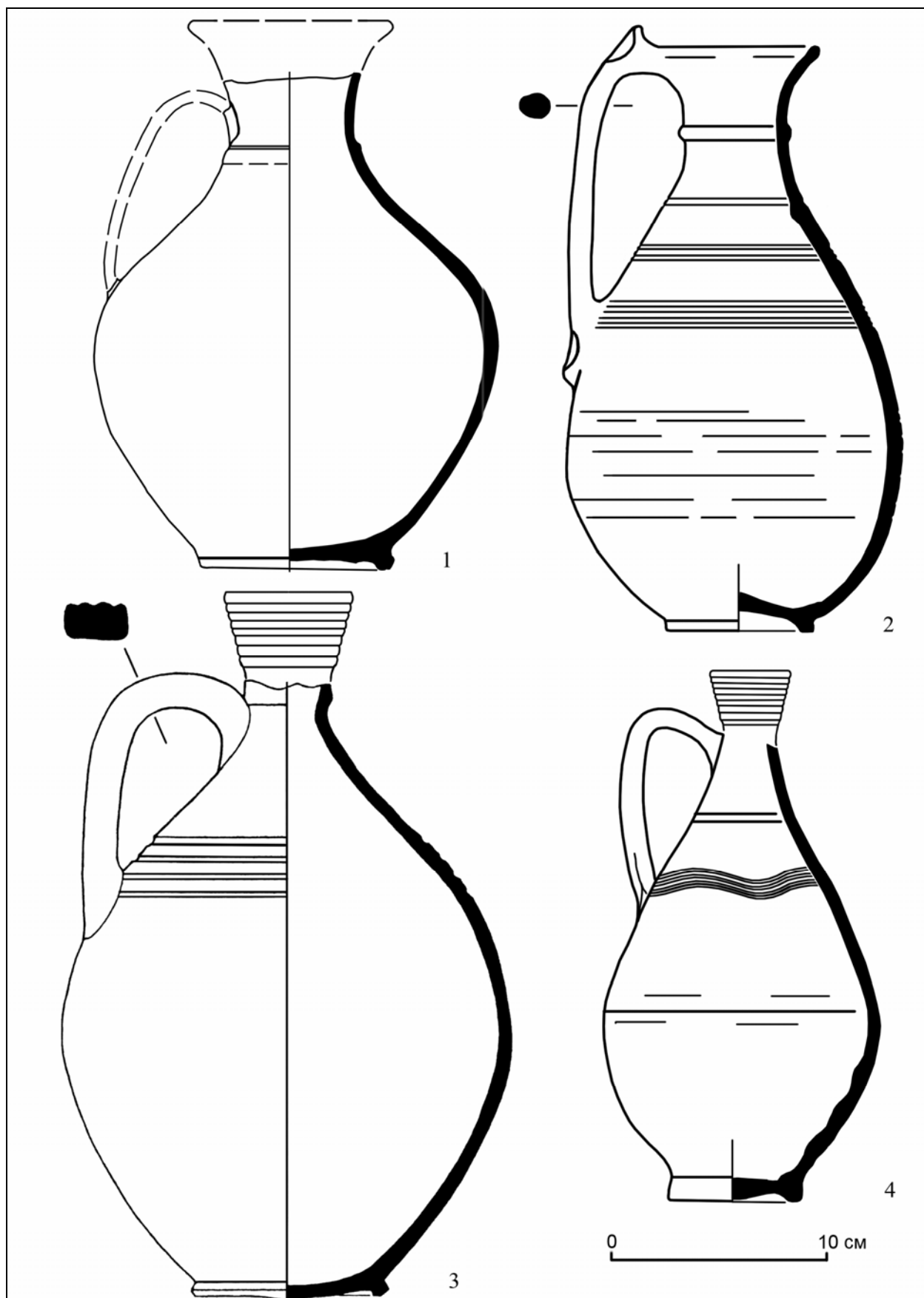

Рис. 133. Одноручні глеки типів 3 (1), 4 (2) та 5 (3, 4): 1 – Біленьке, поховання 94; 2 – Каборга 4, поховання 5; 3 – Нагірне 2, культовий шар могильника; 4 – Фурманівка, випадкова знахідка на могильнику (за: [Росохацкий, 1989, табл. 20, 2; Магомедов, 1979, табл. VI, 2; Magomedov, Didenko, 2012, fig. 6, 1; Gudkova, Schultze, 2016, Taf. 83, 9].

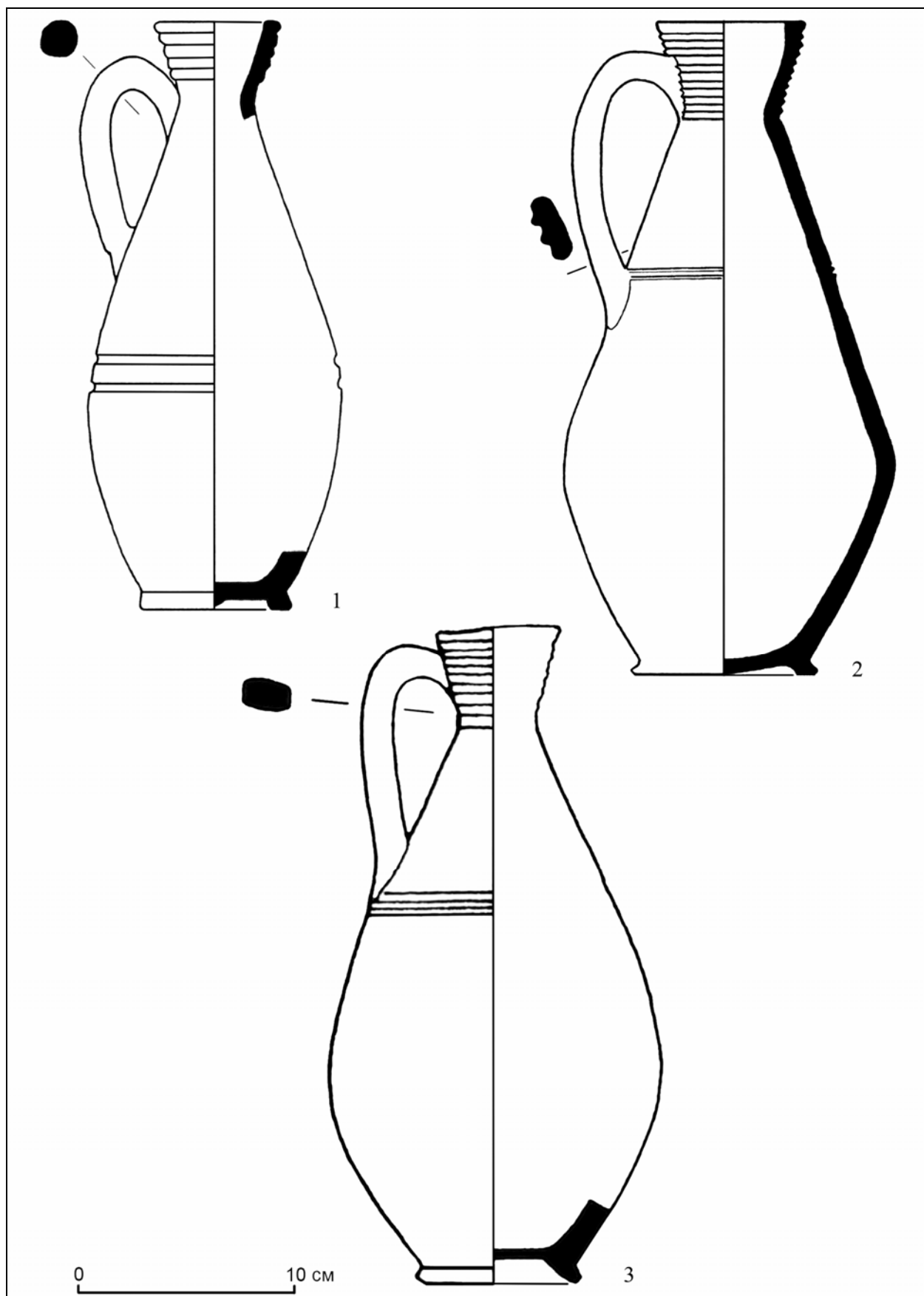

Рис. 134. Одноручні глеки типу 5: 1–3 – Нагірне 2, поховання 87, 38 та 61 (за: [Gudkova, Schultze, 2016, Taf. 33, 3, 48, 13, 75, 2]).

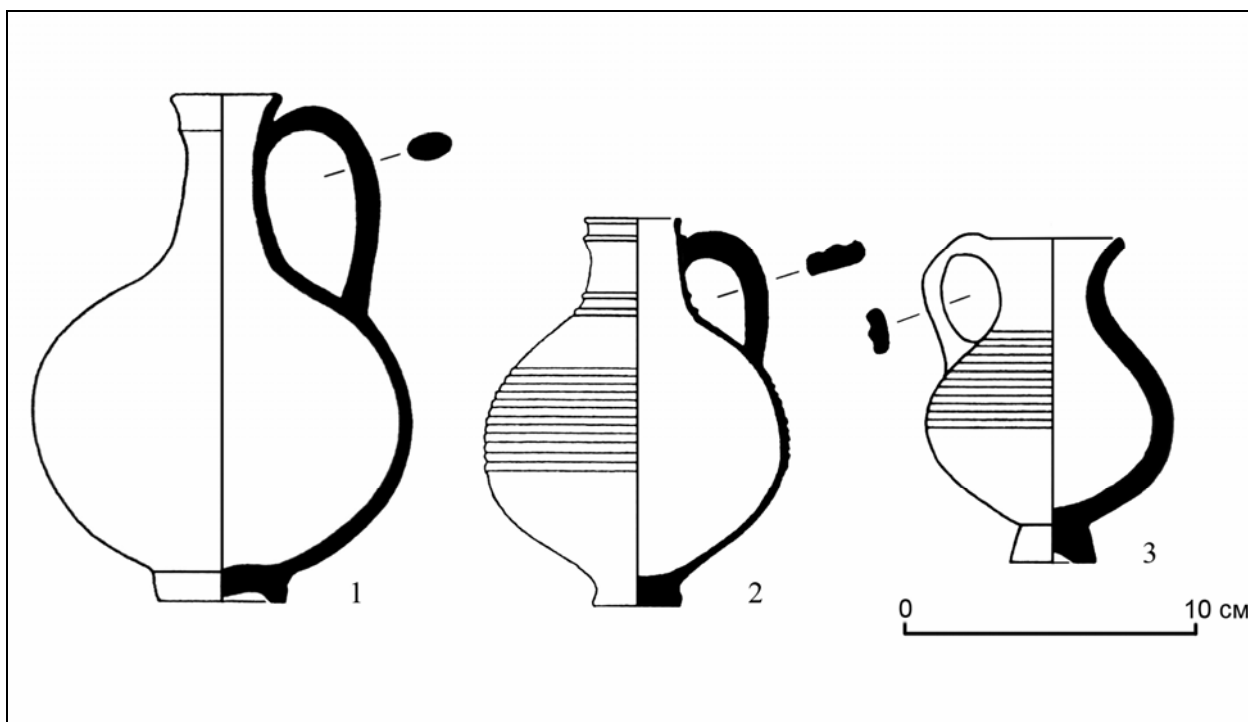

Рис. 135. Одноручні глеки типів 6 (1) та 7 (2, 3): Нагірне 2, поховання 67, 73 та 84 (за: [Gudkova, Schultze, 2016, Taf. 57, 3, 59, 2, 68, 4]).

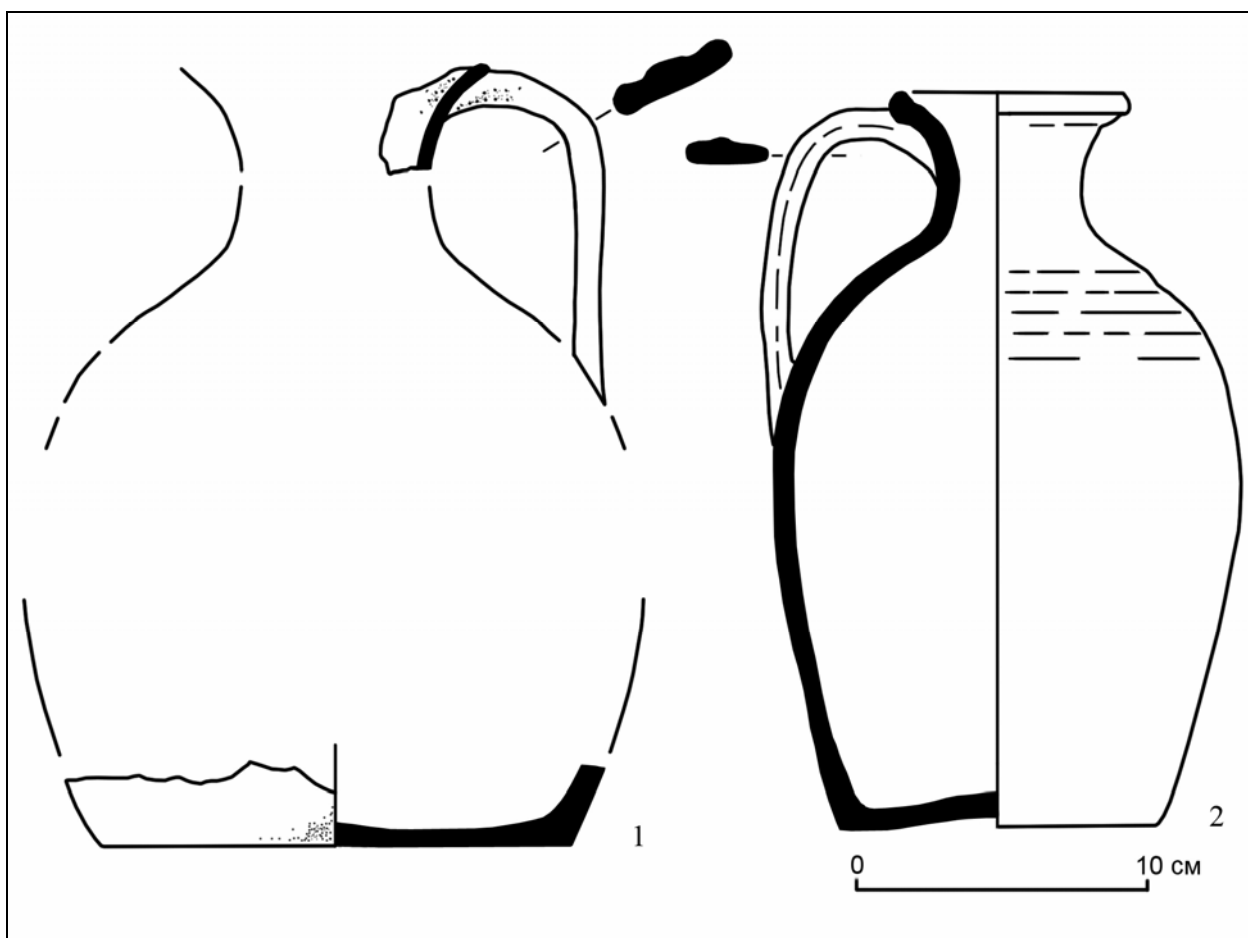

Рис. 136. Одноручні глеки типу 8: 1 – Кам'янка-Анчекрак, шар поселення; 2 – Ранжеве, поховання 2 (за: [Сымонович, 1979, рис. 21, 17; Магомедов, 1991, рис. 19, 1]).

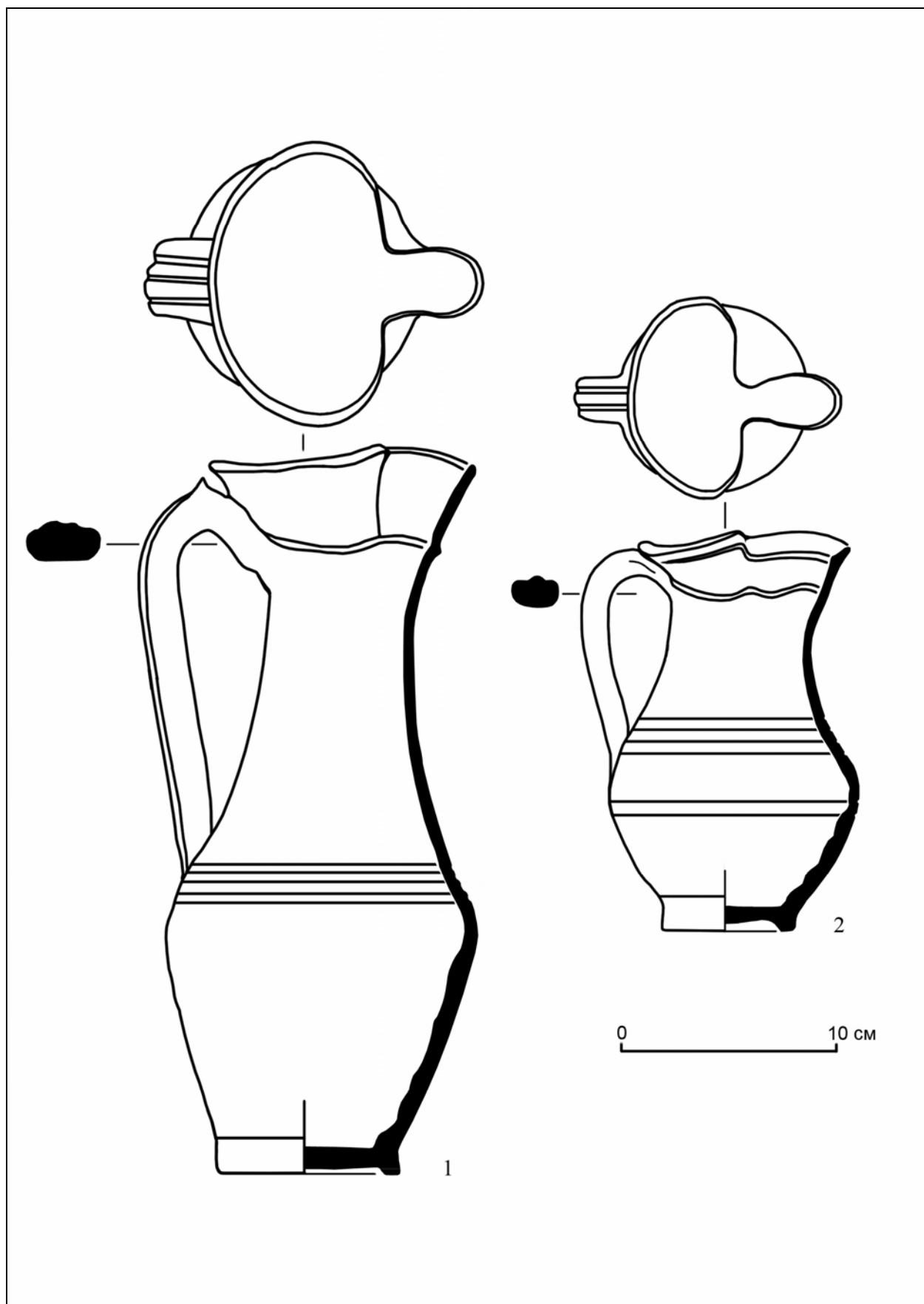

Рис. 137. Глеки-ойнохої типу 1: 1 – Фурманівка, поховання 8; 2 – Холмське 1, поховання 17 (за: [Magomedov, Didenko, 2012, fig. 7, 1, 7]).

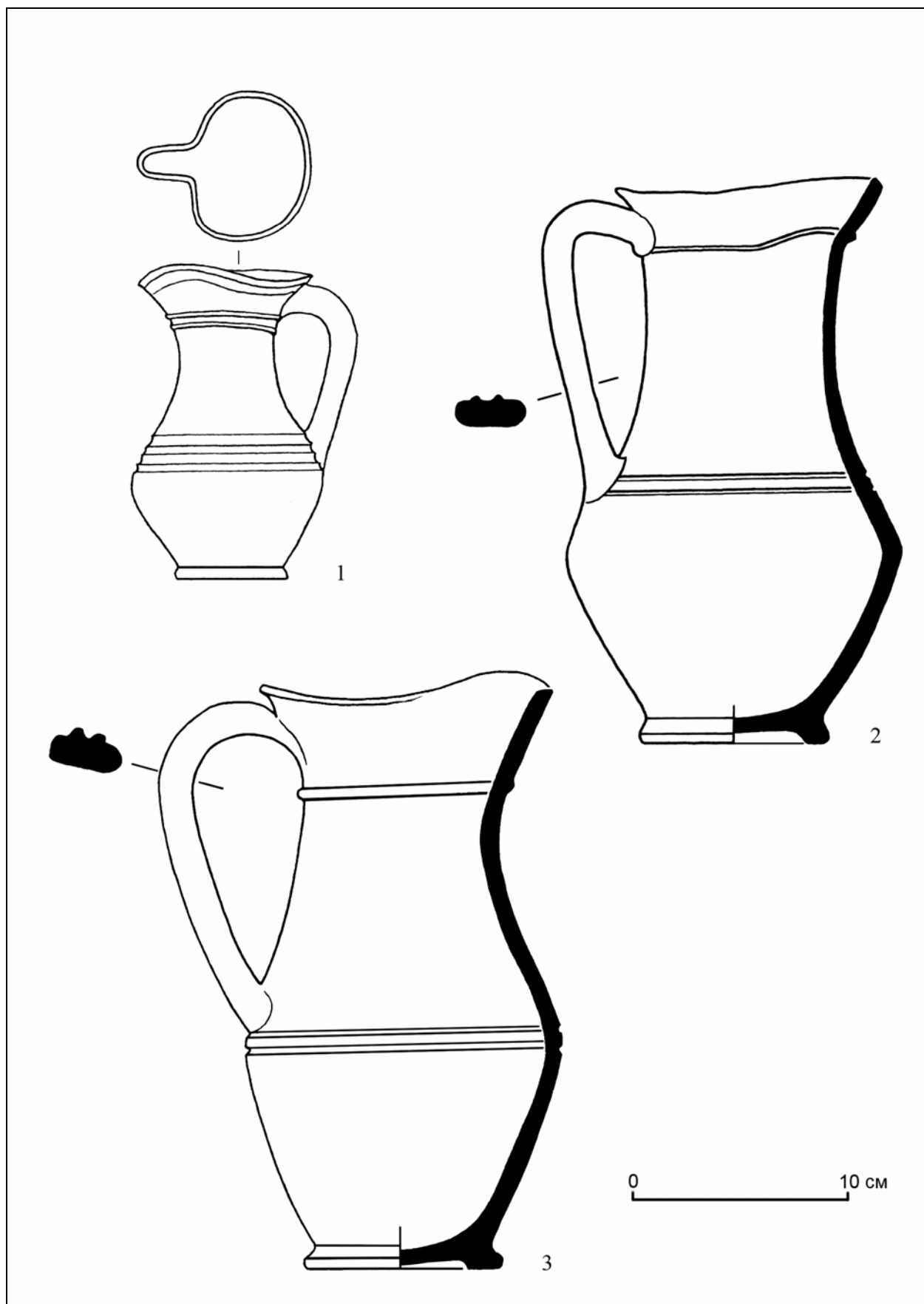

Рис. 138. Глеки-ойнохої типу 1: 1–3 – Нагірне 2, поховання 66, 30 та 36 (за: [Gudkova, Schultze, 2016, Taf. 28, 7, 29, 8, 54, 6]).

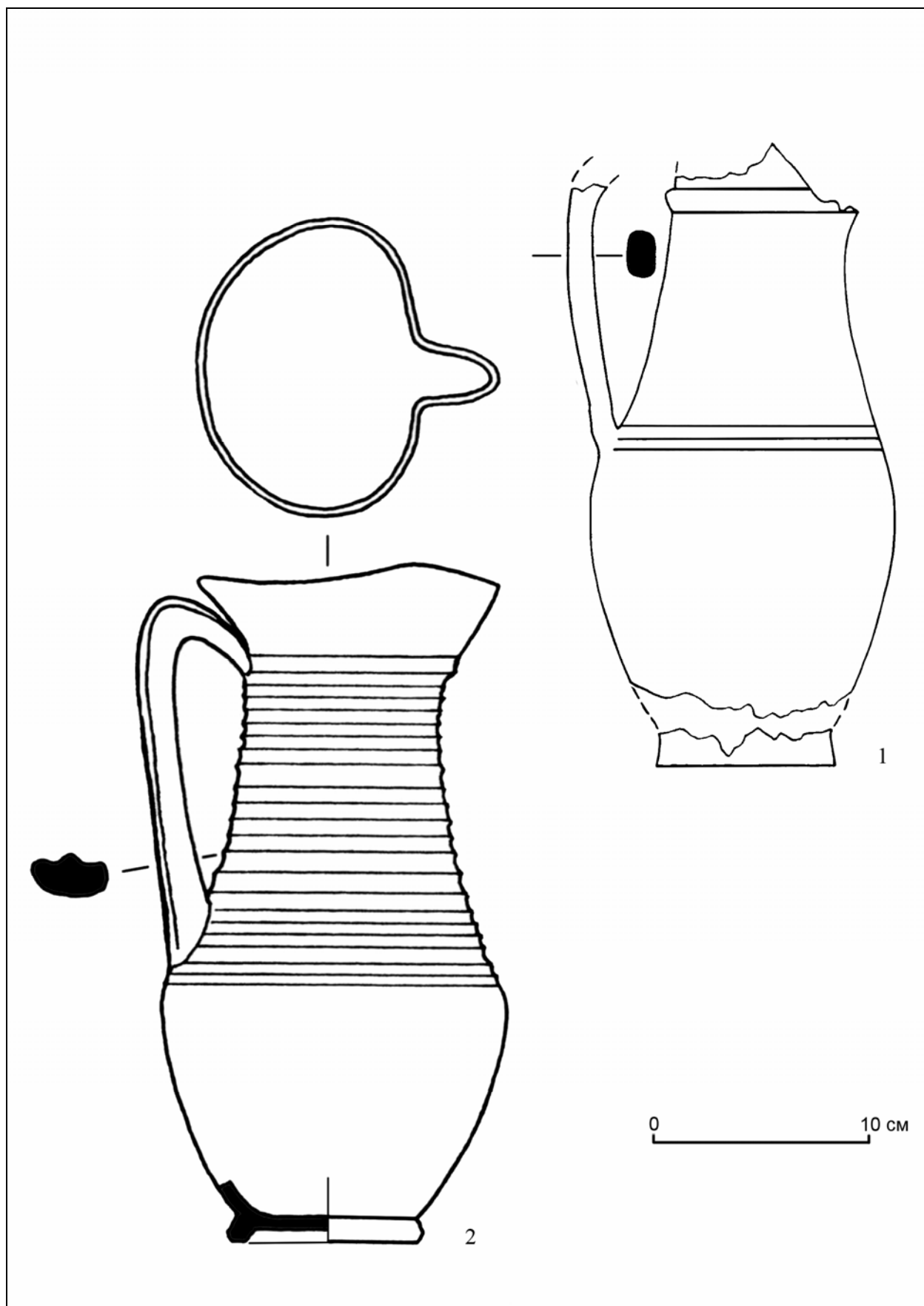

Рис. 139. Глеки-ойнохої типу 1: Нагірне 2, поховання 1 та 75 (за: [Gudkova, Schultze, 2016, Taf. 2, 3, 61, 5]).

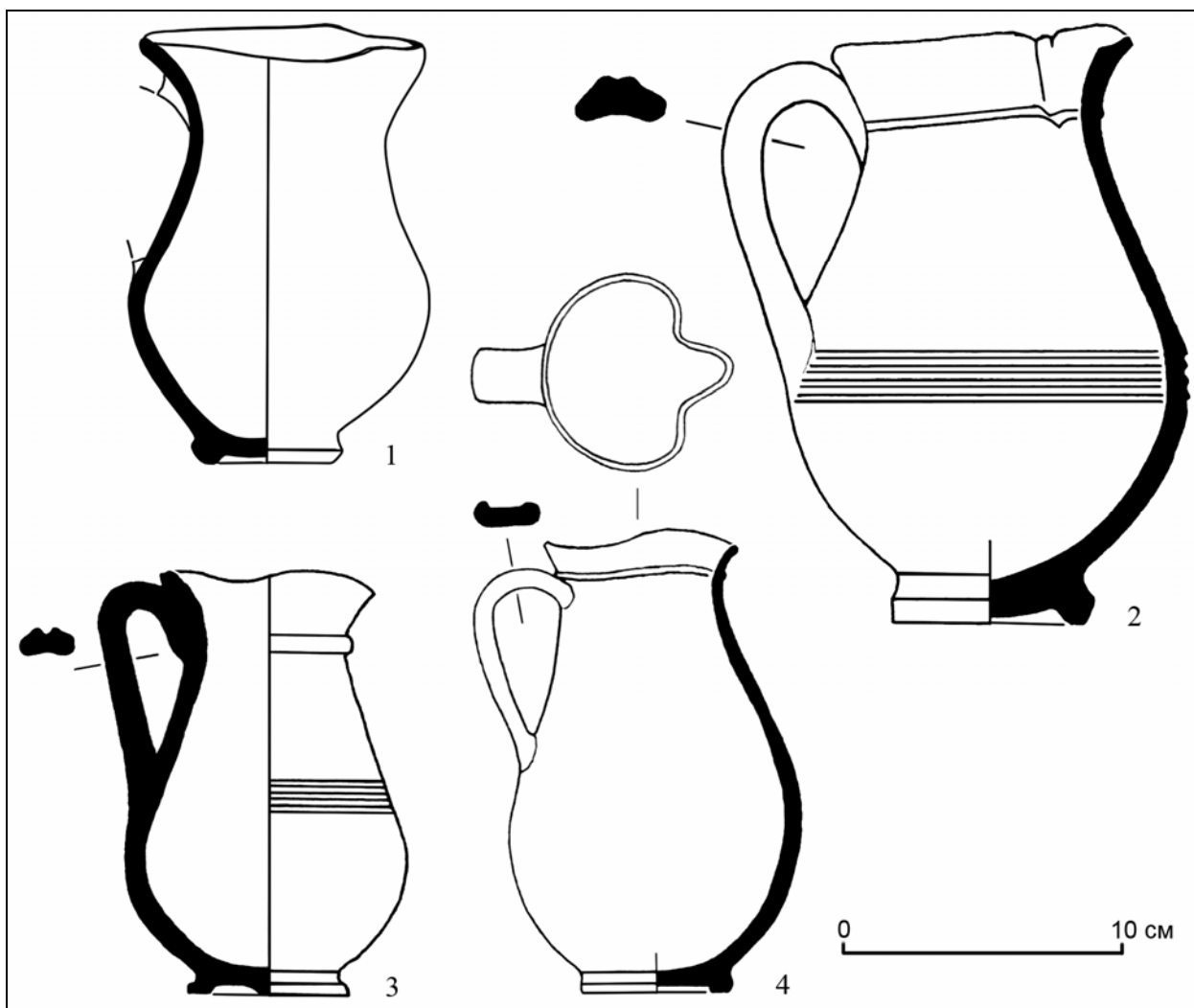

Рис. 140. Глеки-ойнохої типу 2: 1 – Фурманівка, поховання 14; 2–4 – Нагірне 2, поховання 23, 18, 34 (за: [Сымонович, 1988, рис. 10, 2; Gudkova, Schultze, 2016, Taf. 21,3, 23,3; 33,4]).

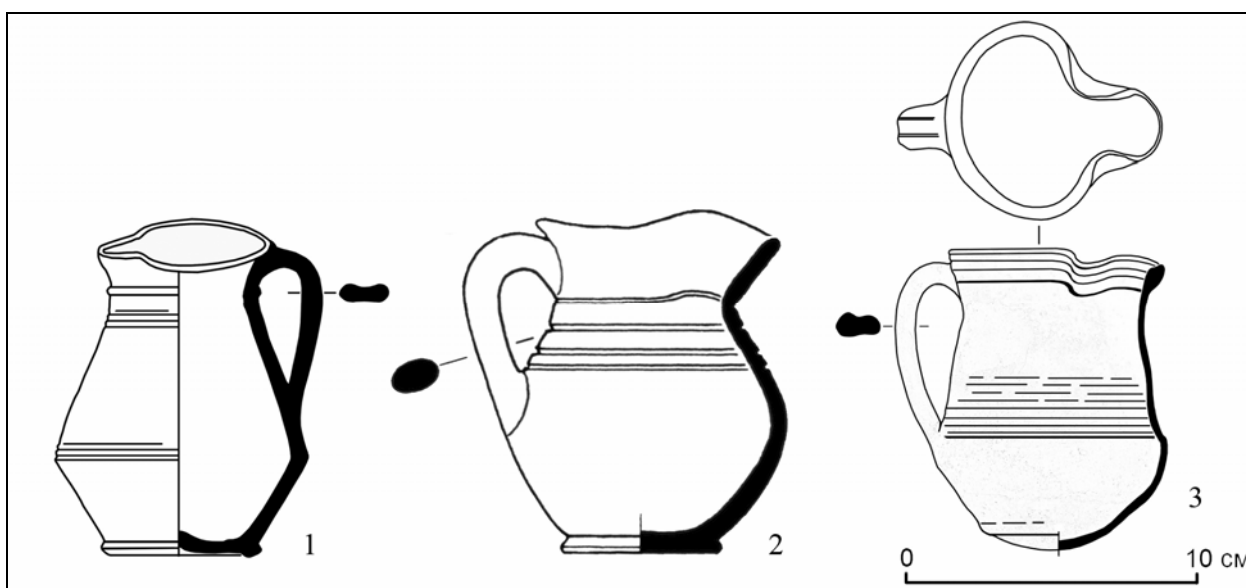

Рис. 141. Глеки-ойнохої типів 3 (1), 4, (2) та 5 (3): 1, 3 – Біленьке, поховання 77 та 60; 2 – Нагірне 2, поховання 37 (за: [Росохацкий, 1988, табл. 48, 2; 1990, табл. 13, 4; Gudkova, Schultze, 2016, Taf. 35, 8]).

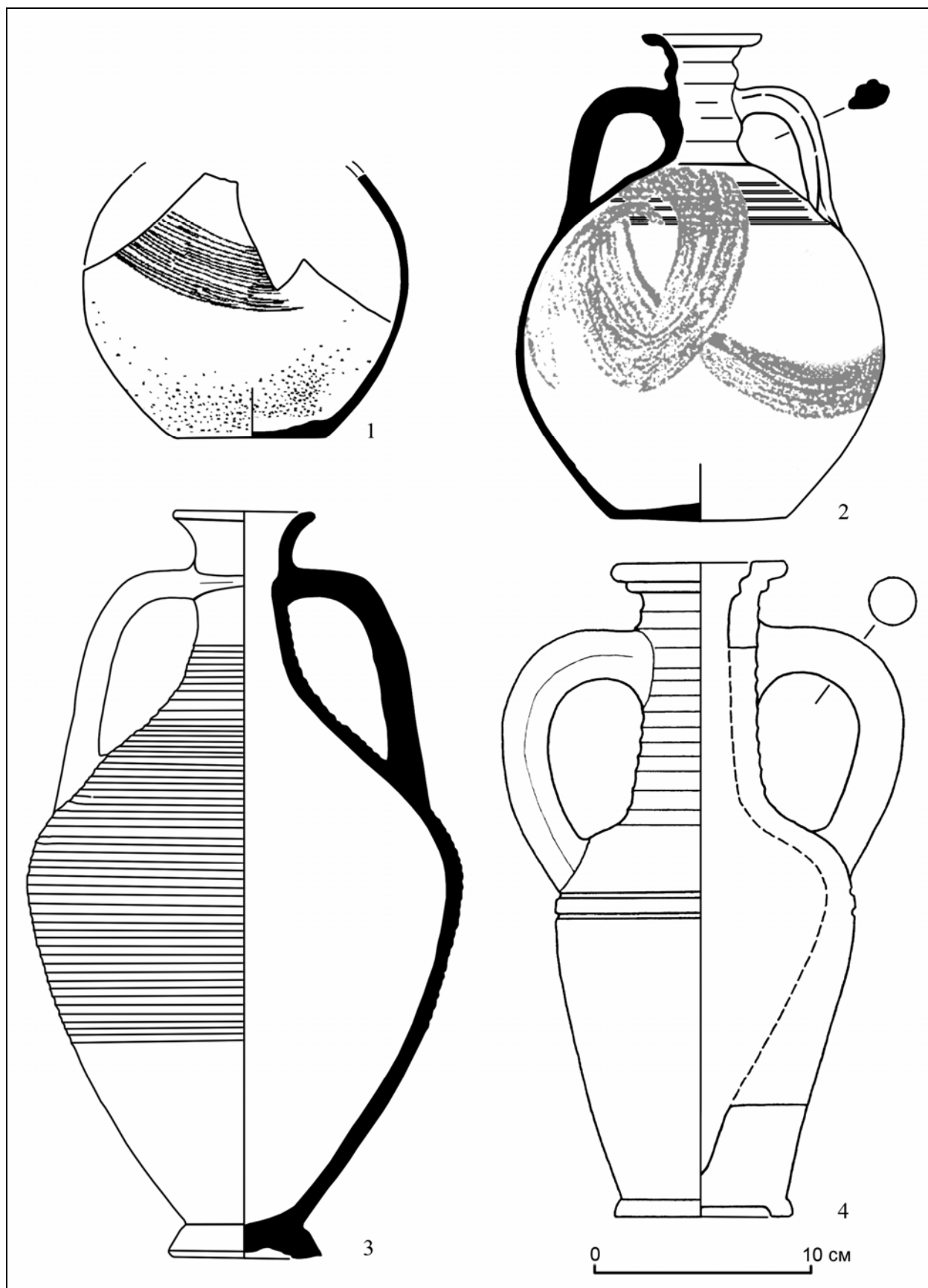

Рис.142. Дворучні глеки типів 1 (1, 2), 2 (3) та 3 (4): 1 – Кам'янка-Анчекрак, приміщення 7; 2 – Кілен-Балка, склеп 3; 3 – Біленьке, поховання 132; 4 – Нагірне 2, поховання 85 (за: [Магомедов, 1991, рис. 19, 3; Нессель, 2003, рис. 8, 1; Росохацкий, 1989, табл. 58, 2; Gudkova, Schultze, 2016, Taf. 71, 3]).

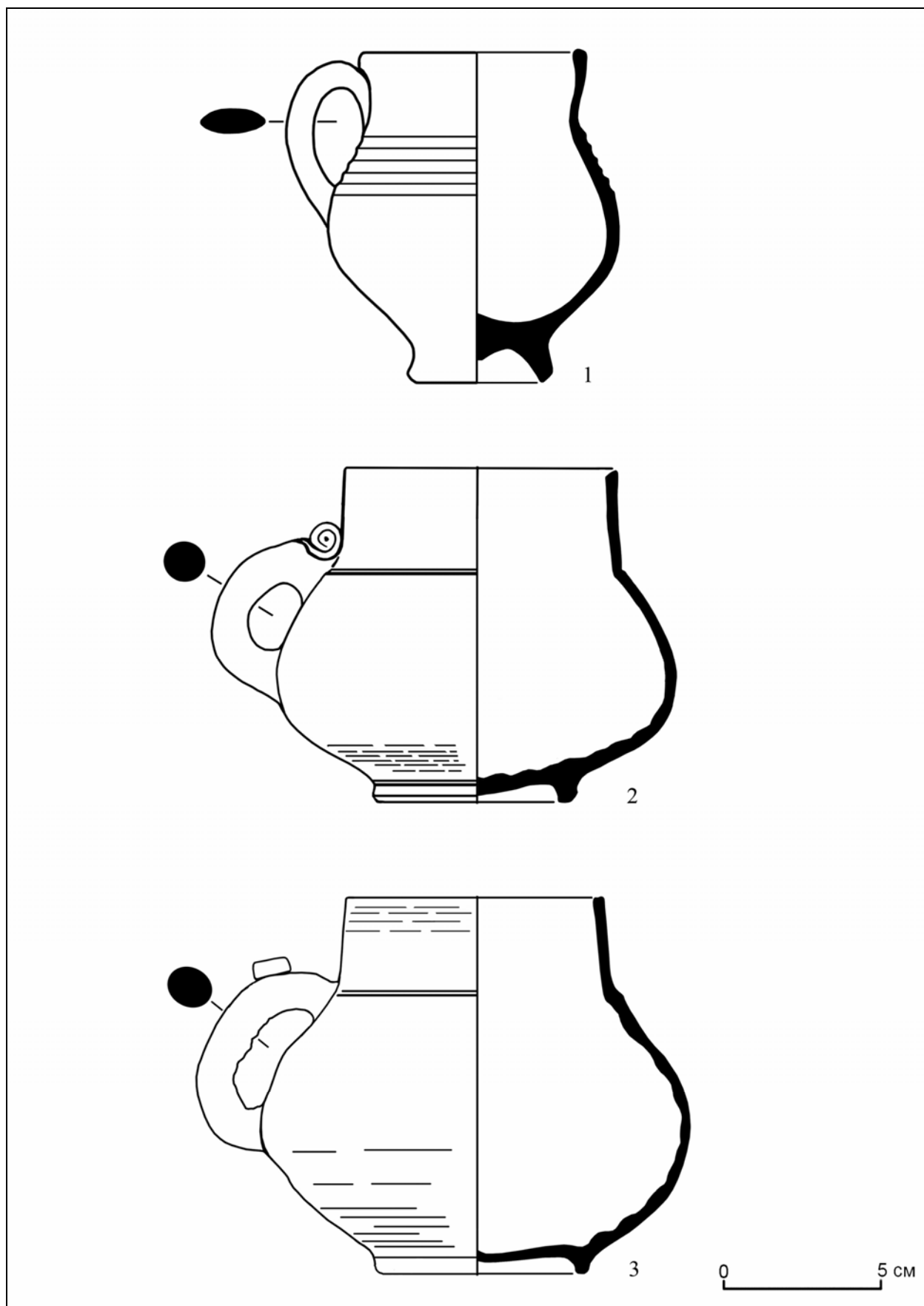

Рис. 143. Кухлі типів 1 (1) та 2 (2, 3): 1 – Нагірне 2, поховання 86; 2, 3 – Біленьке, поховання 134 та 161 (за: [Росохацький, 1989, табл. 60, 6; 1990, табл. 14, 8; Gudkova, Schultze, 2016, Taf. 73, 8]). 2, 3 – рис. С.В. Діденка.

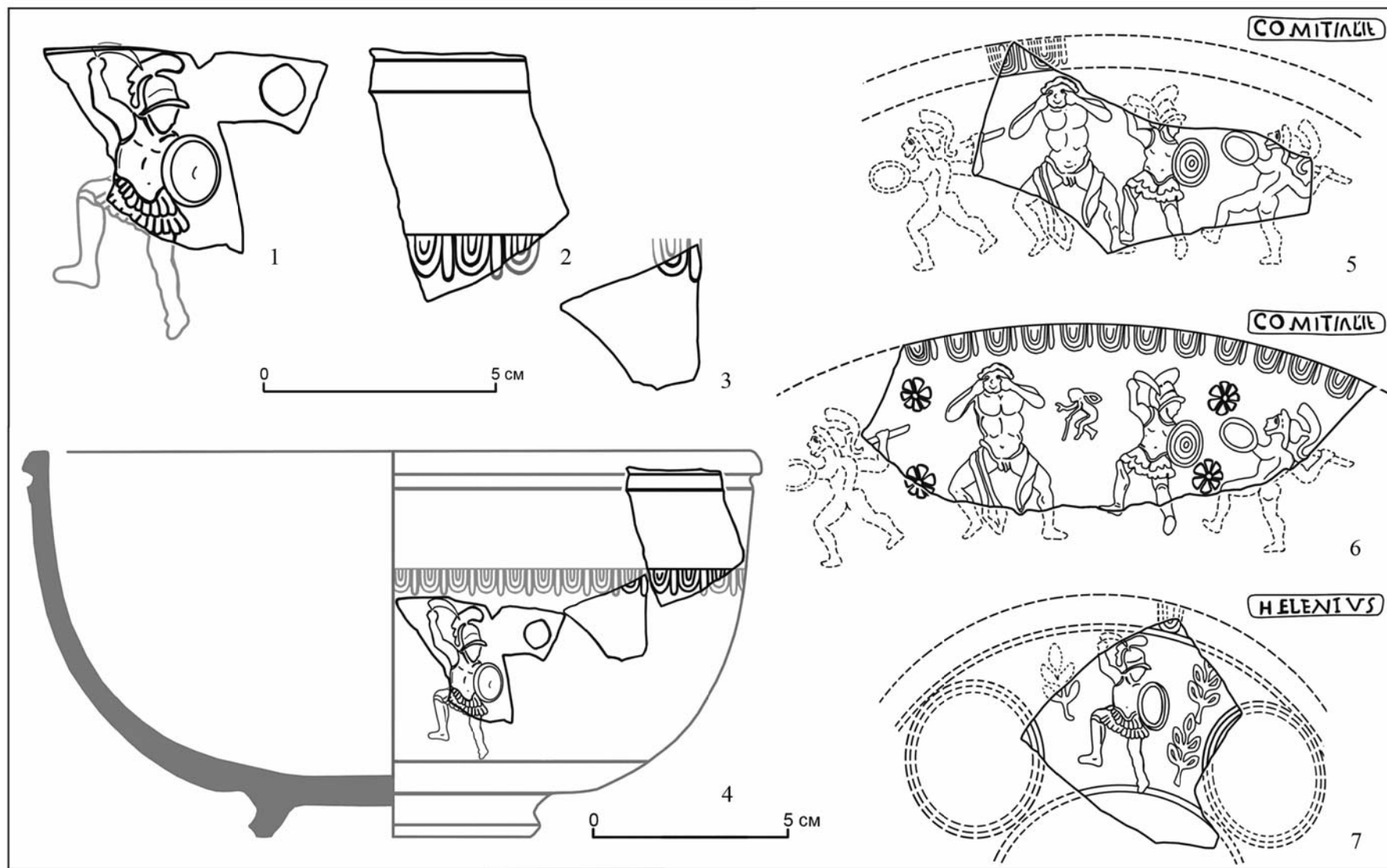

Рис. 144. Фрагменти чаш типу 1 з поселення Черепин та аналогії: 1 – житло 6; 2 – житло 11; 3 – культурний шар; 4 – реконструкція С. В. Діденка за матеріалами з Черепина; 5–7 – сюжети на чашах райнцабернської сигілати стилів Comitialis III та Helenius (за: [Баран, 1981, табл. XXIV, 2, 3, XL, 9, XLIV, 8; Karnitsch, 1959, Taf. 129, 3, 130, 5, 167, 2]).

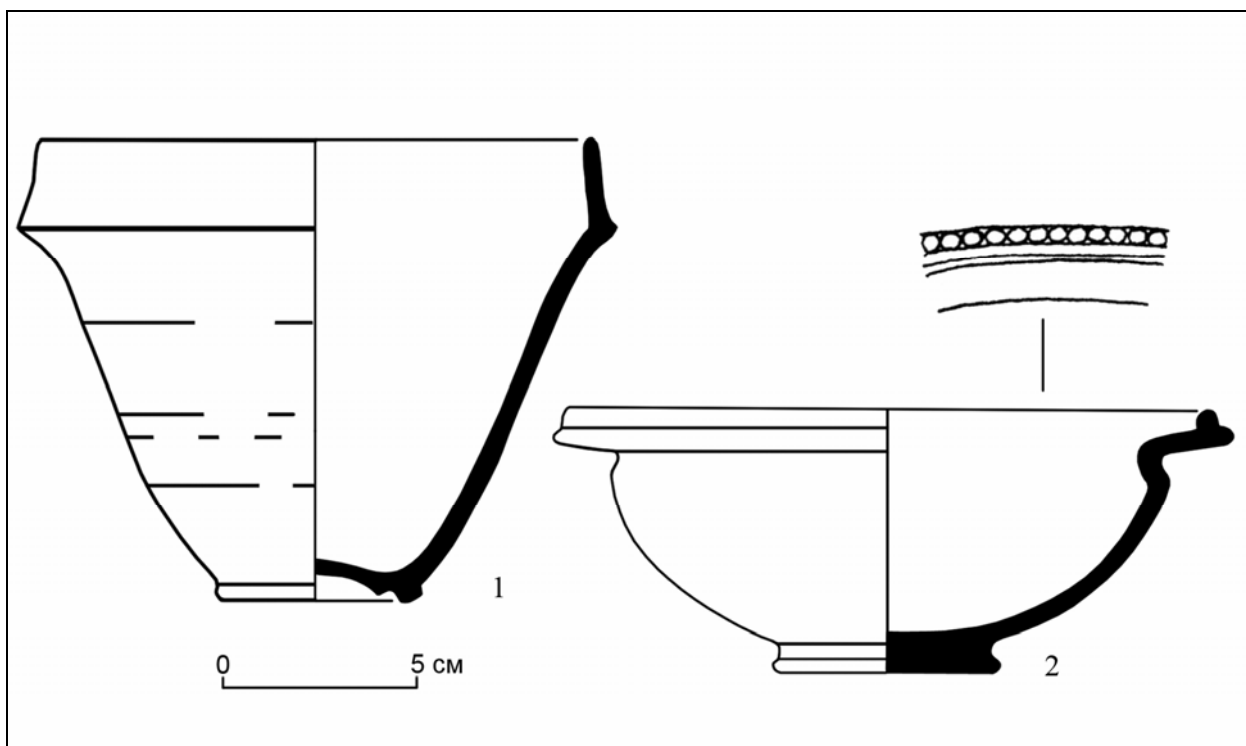

Рис. 145. Чаші типів 2 (1) та 3 (2): 1 – Тіра, післяготський будинок; 2 – Нагірне 2, пох. 67 (за: [Кравченко, Корпусова, 1975, рис. 8, 6; Gudkova, Schultze, 2016, Taf. 57, 9]).

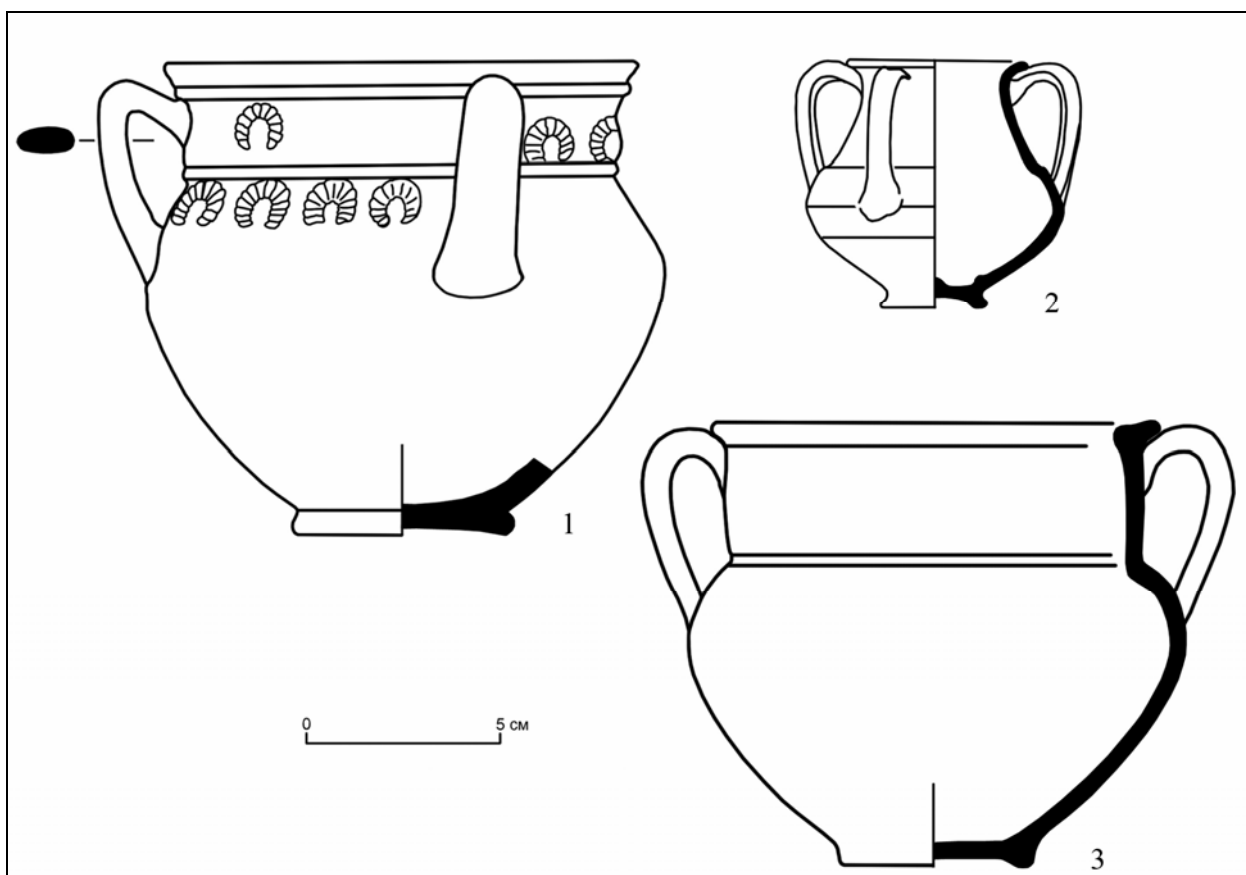

Рис. 146. Ваза з поховання 60 могильника Нагірне 2 (1) та аналогії: 2 – Гомолава; 3 – Олтенія (за: [Gudkova, Schultze, 2016, Taf. 47, 11; Popilian, 1976, pl. XXXIX, 399–404; Dautova-Ruševljan, Brukner, 1992, tab. 5, 39]).

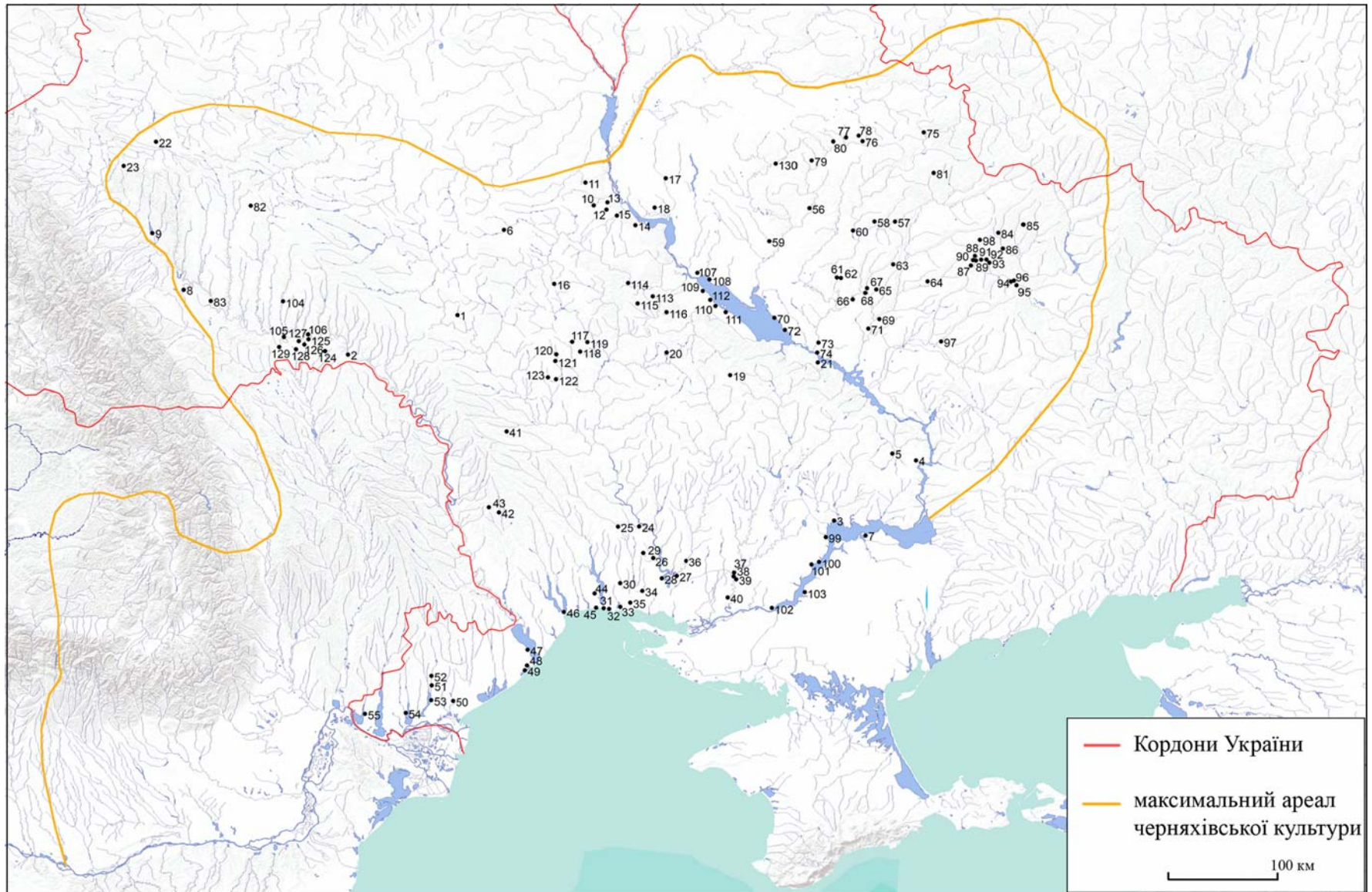

Рис. 147. Знахідки пізньоантичного керамічного посуду в ареалі черняхівської культури на території України (за цілими формами та типологічно визначеними фрагментами).

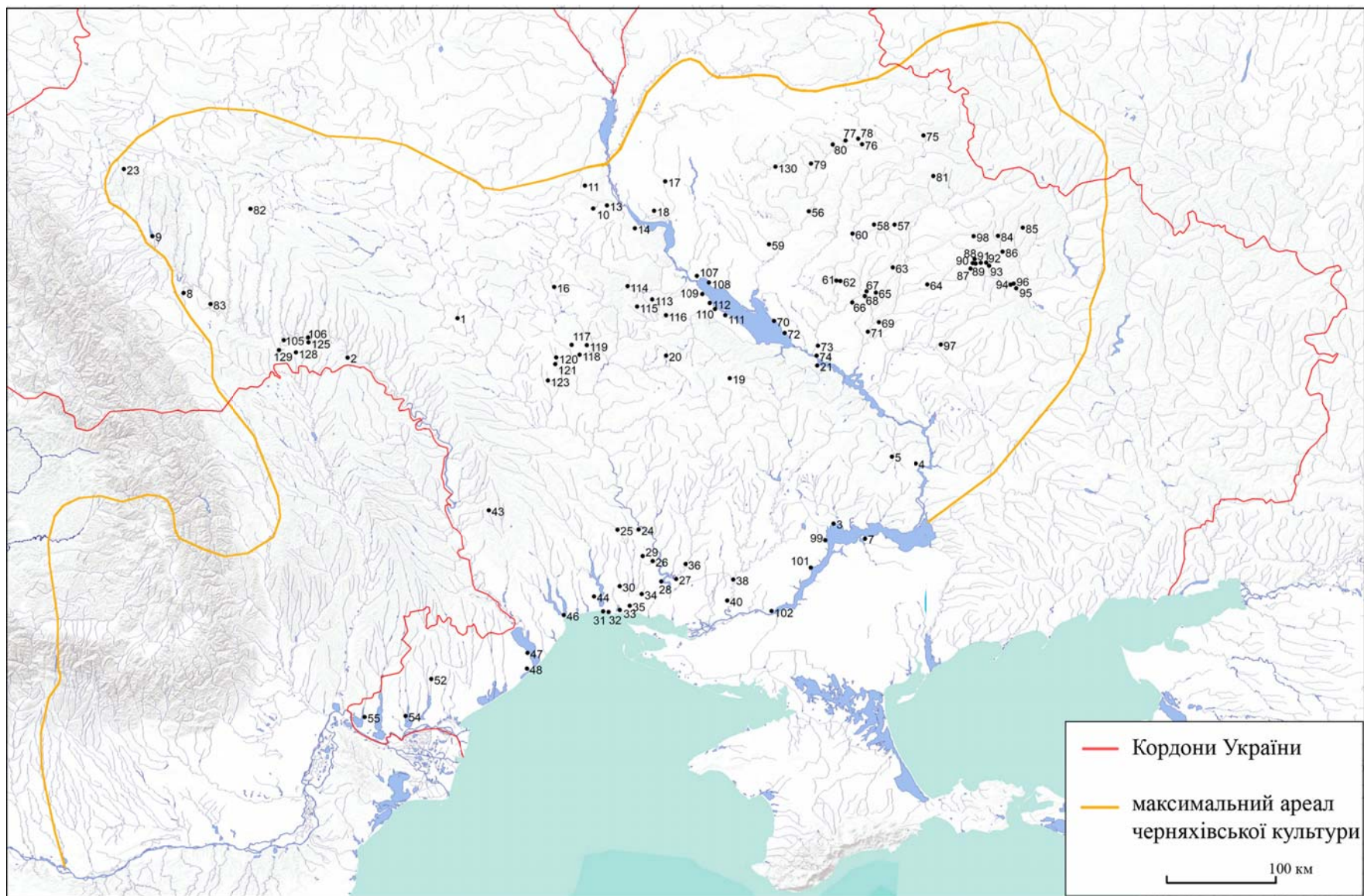

Рис. 148. Знахідки світлоглиняних вузькогорлих амфор в ареалі черняхівської культури на території України (за цілими формами та типологічно визначеними фрагментами).

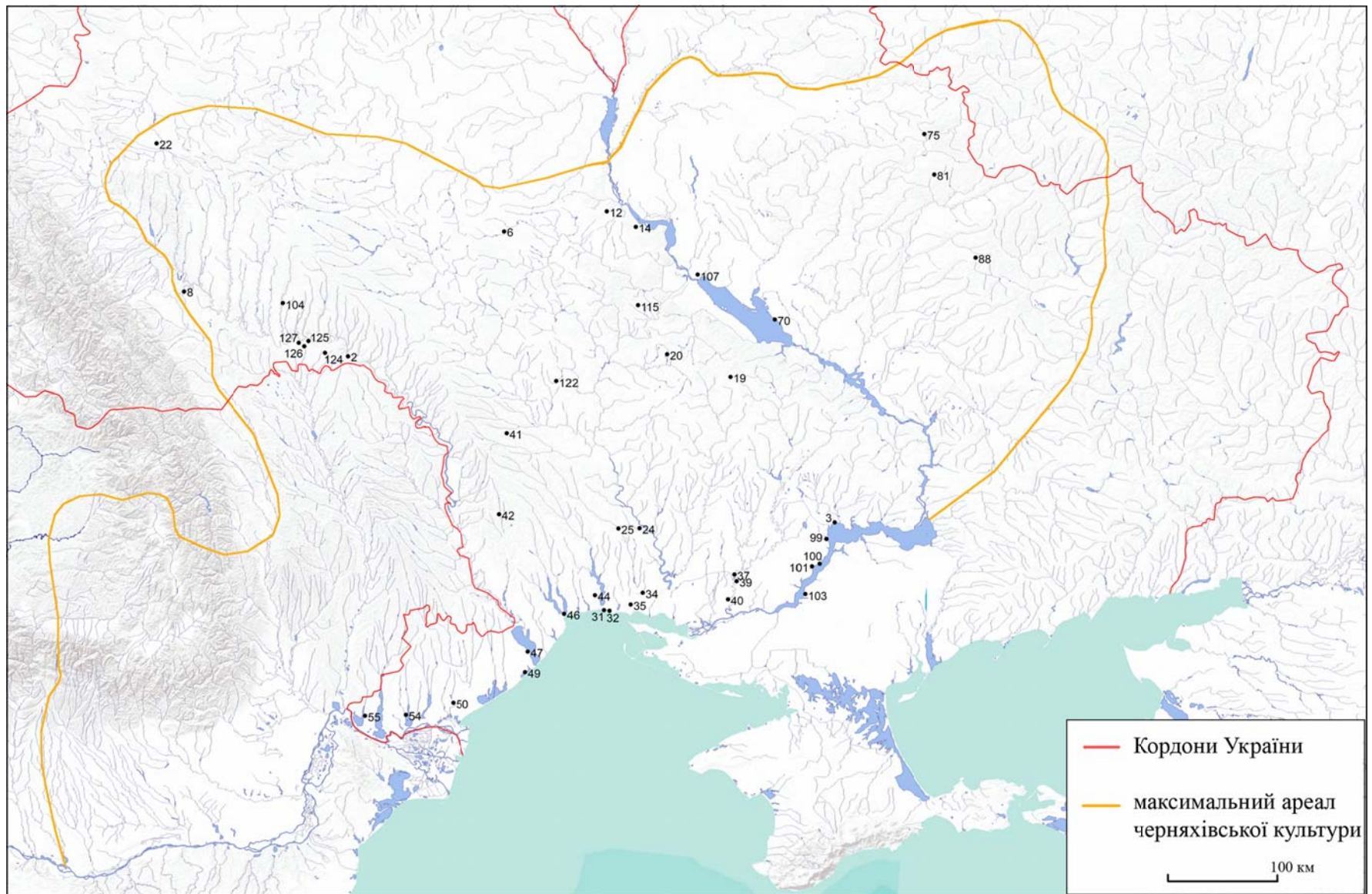

Рис. 149. Знахідки червоноглиняних амфор в ареалі черняхівської культури на території України (за цілими формами та типологічно визначеними фрагментами).

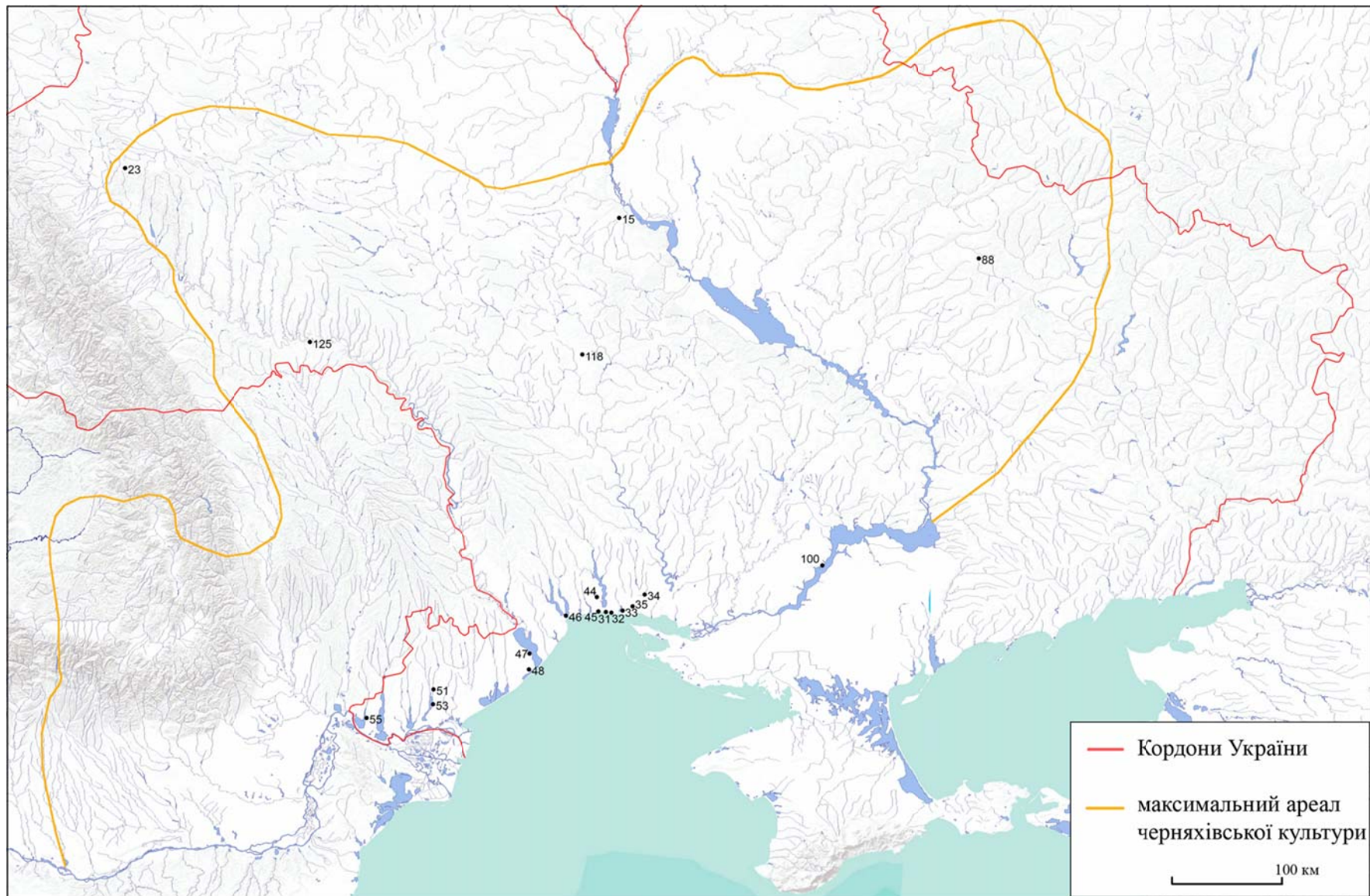

Рис. 150. Знахідки пізньоантичного столового посуду в ареалі черняхівської культури на території України (за цілими формами та типологічно визначеними фрагментами).